

Doromb

Közköltészeti tanulmányok 2.

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 2.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

RECITI
Budapest • 2013

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetünk honlapunkról letölthető. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Felelős kiadó: az MTA BTK főigazgatója
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Pannónia Print Kft.

Tartalom

A Doromb második kötete elé	7
KAPOSI KRISZTINA	
„Az Istenért kérlek, bocsásd el a Lázárt...”	
A Névtelen <i>Comico-Tragoedia</i> második scénájának folklorizálódása	11
NAGY ANDOR	
A brassói Mederus család története egy halotti búcsúztató tükrében	35
KNAPP ÉVA	
Poema satyricum	
Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből	49
NAGY KRISZTINA	
Mátyási József ismeretlen kéziratai Ferenczy István hagyatékában	57
NEMESNÉ MATUS ZSANETT	
<i>A Bodzafa Lantos</i>	
Kisfaludy-hatások Bodroghy Papp István műveiben	69
KÜLLŐS IMOLA	
„Hires Benke Kotsis Pál Nótája” 1818-ból	
Közköltési hírverstől a betyárballadáig	87
SMID MÁRIA BERNADETT	
Adalékok a Gergely-napi dramatikus játékok történetéhez	
Ketskeméti Sámuel kézírata (1816–1826) kapcsán	111

TARI LUJZA	
Az igazi doromb és egyéb „musika-szer”-ek Kultsár István Hazai ’s Külföldi Tudósításaiban	125
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Kultsár István és a Hasznos Multságok „köznépi dall”-ai (1818–1828)	143
VOIGT VILMOS	
Toldy Ferenc tizenöt magyar népdala	205
BOGNÁR PÉTER	
A <i>János vitéz</i> közköltészeti forrásai: a hazugságversek	231
SERES ISTVÁN	
Betyárból „ostoros huszár” Arany János <i>Rózsa Sándor</i> (1849) című versének háttere	241
BUDA ATTILA	
A mecenatúra politikai térnyerése: célkeresztben a kortesdal	271
MÓSER ZOLTÁN	
Egy székelyvéckei leány népdalai (1919)	287
DANYI GÁBOR	
Cenzúrán túl, nyomtatáson innen A szamizdatok textualitása és történeti előzményei	317
Summary	329

A Doromb második kötete elé

Doromb' Múzsája.

Mint bús vándor, nem honi partokon
Számúzve, pór lánykák' piszkos kezén,
Rendeltetésemtől bojongtam én,
Gyász dalt zörögve csak drót ajkimon,
Majd a' nagy ég könnyítve sorsomon,
Az idő szellem, a' kegy-teljes lény,
Bús egemre szebb korányt derítvén,
Magasb ének zeneg lágy húromon,
Karon fogózva Lant testvéremmel
Már a' Költés' rózsás egén fellengek,
Vetélkedve két Aurórával,
Lessz-é hogy néznek ők irígy szemmel,
Fölöttök nyertesén ha majd derengek
Körül lengek örök glóriával!!!!!! (1833)*

Ezeket a sorokat épp 180 esztendővel ezelőtt vetették papírra a debreceni református kollégium diákjai, méghozzá az 1833. évi *Doromb*-almanach nyitó verséként. Az üzenet világos: a „nagybetűs Doromb”, a közköltészet néha lerázhatja magáról számúzott sorsának, mellőzöttségének béklyóját, szövetségre léphet a műköltészettel, s „drót ajki” komolyabb dolgokat is zenghetnek. A tréfásan fennkölt invokáció a közköltészet egyik fontos, koroktól független törvényét hirdeti. Nevezetesen: a műköltészet technikáját vagy egyes tárgyait átvéve igenis „viheti valamire” a mi kis dróthúrú hangszerünk, s „magasb ének” megszóltatója lehet. A becsvágó dorombmúzsza persze jótékonyan hallgat azokról a (roppant gyakori) esetekről, amikor mindez épp fordítva sül el, s a költők egyedi szókincese e hagyományláncban mindössze mechanikus toposzként, aprópénzre váltva zörgedez, a magasabb témák pedig nyomasztóan kisszerű kidolgozást kapnak, s legfeljebb önmaguk paródiájaként olvashatók.

Mások nem voltak ilyen engedékenyek a doromb-világgal. Nemcsak Petőfi-nek az utánpótlókat gyalázó, 2012-ben mottóként idézett sorai tanúskodnak erről, hanem Bloch Móric (később: Ballagi Mór) költészeti példatára is, amelyet a magyar ifjúság okulására állított össze 1845-ben. A *Tóldalék*ban olvashatjuk:

* *Doromb* (1833), Debrecen, Irodalmi Múzeum K X.74.291. (STOLL 1322.), 1a.

Parodia

Miket szívem ömledezvén,
Mást utánolt hangokban
Énekeltél, szánlak szegény!
Nem nagy ész szól azokban,
Pillangónak szüleményi
Versbe nyomott szavaid.
Vevőnek rossz szerzeményi
Álomhozó dalaid.
Ha tehetség nincs eredben,
A' lant doromb lesz kezedben
'S értelmed a' nap alatt
Csak agyagból sült falat.**

Mind az 1833-as, mind az 1845-ös vers rejtve hagyja azonban a hagyományhoz fűződő viszony másik oldalát: azt, hogy a közköltészet igenis táplálkozhat alantasabb rétegekből, szóbeliségből, népdalokból, mondákból, közmondásokból, s hogy e kapcsolatrendszer legalább akkora (ha nem nagyobb) értékek közvetítőjévé teszi, mint amikor a műköltészet „háztáji”, gyengécske visszfényeként viselkedik. A közköltészet végeláthatatlan svédasztalát (netán bolhapiacát?) egyaránt körülállják hivatásos és műkedvelő költők, de „szűrös-gubás emberek” is, s mindenki leemel róla valamit, ami megtetszik neki.

A *Doromb*-sorozat 2. kötete az előzmények szellemében, mégis új irányokból keresi a választ a fentiekre. Az autochton közköltészet belső, textológiai-műfaji törvényszerűségei helyett ugyanis ezúttal e hagyomány tág határvidékére kirándulunk: az alkalmi műköltészet, az epigonizmus, a propaganda világába. A szerzők nem beszéltek össze, s feltehetőleg nem is mind ismerik egymást, ám valamiért azonos vagy hasonló irányba indultak. Ezt a nyilvánosság kétarcúsága kifejezéssel tudnám érzékeltetni, mivel az itt közölt műhelytanulmányok szinte mind rákérdeznek: hogyan „dolgozik” egy szöveg a befogadói közösségén? Mit tehet egy populáris piacra szánt alkotás szerzője, hogy sikeres legyen? Egy kassai lelkész gúnyversétől (Knapp Éva) a kunsági tolvajok kipellengérezésére írt balladisztikus dalon át (Küllös Imola) így jutunk el a betyárból lett '48-as huszár megdicsőüléséig (Seres István). Ízelítőt kapunk a XIX. századi választási manipuláció költői emlékeiből (Buda Attila), sőt a Kádár-kori kulturális szamizdatokról

** *Költészeti kézikönyv vagy magyar költemények példagyűjteménye a' költészet fajai szerint elrendezve, költészet tanulók számára*, szerk. Dr. BLOCH Móricz, Pest, Kilian György, 1845, Toldalék. A versre Szigeti Csaba hívta fel figyelmemet, ez úton is köszönöm neki.

is, amelyek kikerültek a cenzúrát, de nyitott szöveggént másolt variánsaik egyúttal mégis önreprezentációnak tekinthetők (Danyi Gábor).

A másik irányt a folklórszövegek megismerésének, s még inkább *a folklórelmély tudatosításának történetisége* jelenti. A reformkori Kultsár István például újságíróként lett országos szószólója a népi-félnépi hagyományok felfedezésének, beleértve a szövegeket (Csörsz Rumen István), de a hangszereket, táncokat, zenét és népszokásokat is (Tari Lujza). Nem véletlen, hogy a magyar irodalomtörténeti kánon egyik megalapozója, Toldy Ferenc jórészt szintén az ő kiadásában megjelent népdalokat közölte újra kézikönyvében, ezzel szavatolva hosszú távú ismertségüket (Voigt Vilmos). Hasonlóképp emelte az örökkévalóságba Petőfi Sándor azokat a régi hazugságmese-motívumokat, amelyeket ma oly jellemző epizódokként olvasunk *János vitéz* kalandjaiban (Bognár Péter). A karikás ostorával vitézkedő Rózsa Sándor emlékezetéről az 1848/49-es szabadságharc egyik ponyvafüzetében maga Arany János gondoskodott. E kiváló férfiak annak a hagyománynak kerestek nyilvánosságot, amelyik addig nem kapta meg azt. Mindig akadnak azonban olyan alkotások is, amelyek ugyan a saját korában csak műkedvelő időtöltésképp, szórakoztató elfoglaltság során születtek, ám a későbbi korok olvasói vagy kutatói számára érdekessé válhatnak. Ebbe a kategóriába tartoznak Bodrogy Papp István dunántúli származású mezőberényi jogász versgyűjteményei, amelyek Kisfaludy Sándor hatását tükrözik (Nemesné Matus Zsanett), ám a kánon peremére szorult, hajdan sikeres poéta, Mátyási József újonnan előkerült kéziratái is, amelyek egyúttal a kor legismertebb magyar szobrászával, Ferenczy Istvánnal való barátságáról mesélnek (Nagy Krisztina).

Nem vitás, hogy az irodalom e rétegei és műfajai gyakran nem annyira önmagukért fontosak, sokkal inkább mint társadalom- és mentalitástörténeti dokumentumok. Ennek szemléletes példáját adja Nagy Andor, aki egy XVII. századi brassói szász patríciuscsalád történetének számos mozzanatát tisztázza – egy halotti vers segítségével. A már említett tanulmányokban éppígy sok újdonságot tudhatunk meg egy politikai-egyházi gúnyvers büntetőjogi következményeiről, egy tolvajokról szóló hírvers bűnügyi háttéréről, a karikás ostorral harcoló betyárok valóságos szerepéről és mondai emlékezetéről, nem utolsó sorban pedig a korteskedésről mint politikai forgatókönyvről és irodalmi motivációról...

A nyilvánosság kérdése a közköltészetben, s általában a populáris kultúrában úgy is feltehető, hogy a szövegek mennyiben „élnek” a hagyományban, s folytatnak-e vele kreatív vagy destruktív párbeszédet, kapnak-e „hátszelet” vagy „ellenszelet”. Az egyházi iskolákban virágzásnak indult magyar dráma-kultúra két fontos szövegtípusa joggal kerül a közköltészeti kutatások látóterébe. A Névtelen *Comico-Tragoediá*ból kiszakadt, bibliai példázatot színpadra állító *Dúsgazdag-játék* (Kaposi Krisztina), illetve a Gergely-napi protestáns

iskolai színdarabok (Smid Mária Bernadett) oktató és propagandisztikus céljai, majd közkinccsé válásuk, folklorizációjuk, esetenként folklorizmusuk egyaránt tanulságos és modell értékű. Ide sorolható egy XX. század eleji kéziratot versfüzet is, amelynek népdalait Székelyvéckén mondta tollba egy helybéli leány, Burus Mányi, a gyűjtemény végére pedig román hazafias verseket jegyeztek le hallomásból. Móser Zoltán tanulmánya a saját keretei közt fejlődő néphagyománynak, illetve a külső hatásra érkező szövegeknek sajátos együttéléséről, forrásairól és változatairól tudósít – az énekelni vágyók kedvéért sok kottamelléklettel.

A szerkesztő köszönetet mond valamennyi szerzőnek, biztatva őket és tanítványaikat-kollégáikat, hogy később se feledkezzenek meg e témákról. Természetesen új szerzők jelentkezését is várjuk a *Doromb* leendő köteteibe, hiszen a téma (vagy inkább témahálózat) újabb aspektusai kaphatnak így figyelmet, s tovább szélesedhet azok köre, akiknek kutatói tapasztalatuk és véleményük van a közköltészeti jelenségekről. Külön köszönettel tartozunk Küllős Imola és Czibula Katalin lektori munkájáért, Szilágyi N. Zsuzsa és Csirkés Ferenc fordítói segítségéért, továbbá Szilágyi Márton, Thimár Attila, Kiss Farkas Gábor és Orlovszky Géza tanári-témavezetői közvetítéséért. A kötet megjelentetését az OTKA K 104758. sz. pályázata támogatta.

Csörsz Rumen István

„Az Istenért kérlek, bocsásd el a Lázárt...”

A Névtelen *Comico-Tragoedia* második scénájának folklorizálódása

Bevezetés

A Névtelen szerzőtől származó *Comico-Tragoedia* a XVII. század legnépszerűbb magyar nyelvű dramatikus alkotásai közé tartozott. Közkeveltségét kiterjedt szöveghagyománya is jelzi: három nyomtatott kiadásán túl számos kézirat örökítette tovább szövegét; másolói között éppúgy szerepeltek protestánsok – reformátusok, evangélikusok és unitáriusok –, mint katolikusok. Második felvonása ponyvanyomtatványok közvetítésével folklorizálódott, a *dúsgazdagolás* vagy *ördögfarsang, ördögbetlehemes* kalendáriumi szokása pedig Szentegyházán még ma is őrzi emlékét.

A négy felvonásból álló, „rész szerint víg, rész szerint szomorú história” az erények és bűnök allegorikus vetélkedésének felvezetését követően három bibliai történet (1. a gazdag ember és a szegény Lázár: Lk, 16, 19–31; 2. a híres lator katonája: Mt 27, 3. a kegyetlen tisztartó ApCsel 22, 30–24,26) dramatizált példázatát viszi színre.

A három szentírási pretextus közül a legismertebb és leginkább elterjedt a szegény Lázár és a gazdag ember parabola. A Lukács-evangéliumban olvasható történet egy külön drámatípus kiindulópontjává vált, amely évszázados hagyományokat teremtett az európai irodalomban.¹ A Lázár-paraboláknak különféle típusai és fejlődési periódusai alakultak ki, a középkori Gazdag–Lázár dialógusoktól kezdve a XV–XVI. századi, reneszánsz típusú humanista Lázár-drámákon át egészen az allegorikus apparátust ismét előtérbe helyező barokk változatokig.² Részben ehhez a tradícióhoz kapcsolható a Névtelen szerző *Comico-Tragoediája* is: a darab második scénája lényegében a Lázár-drámák rövidített, miniatürizált változata.

1 Wolfgang Friedrich MICHAEL, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern–Frankfurt am Main–New York, Peter Lang, 1984, 51–52.

2 DÖMÖTÖR Tekla tipológiája: *A magyar Lázár-dráma nagyszabású előadásához*, FK, 1(1955), 414–415.

Az evangéliumi Lázár-történet gazdag utóéletének tükrében természetes jelenség, hogy a XVII–XVIII. század kéziratossága, valamint a hozzá szorosan kötődő ponyvakultúra és népi színjátszás egyaránt a *Comico-Tragoedia* második scénáját emelte ki mint a darab továbbhagyományozásának legfontosabb pillérét. A XVII–XVIII. századi énekeskönyvek és gyűjteményes kötetek, valamint a népszerű olvasmányok terjesztésére szolgáló ponyvanyomtatványok az írásbeliség közegeiben, a Lázár-történetet folklorizáló ún. *dúsgazdagolás*, más néven *ördögfarsang*, *ördögbetlehemes* kalendáris szokása pedig a szóbeliségben örökítette tovább a névtelen szerző alkotását. S habár ezek az írásos és szóbeli adaptációk csupán a dráma második felvonásának rövidített és átdolgozott változatát közvetítették a populáris (olvasó- és néző)közönség felé, a szöveg továbbhagyományozásának gesztusával mégis a darab egészének emlékezetét tartották fenn, igazi „bestsellerré” avatva a barokk drámát.

A *Comico-Tragoedia* népszerűsége ellenére mégis meglehetősen talányos mű, s számos megoldatlan kérdés veszi körül a szöveg attribúciójától a pontos keletkezési időn át műfaji besorolásának és felekezeti irányultságának bizonytalanságáig. Ebből adódóan folklorikus utóélete sem kevésbé problematikus. Szerzőjének ismeretlensége miatt, továbbá a mű pontos filológiai adatainak hiányában aligha lehet egyértelműen rekonstruálni a második scéna önállósulását, majd különféle terjedési és variálódási folyamatait. A rendelkezésünkre álló források alapján egyrészt arra következtethetünk, hogy a *Comico-Tragoedia* népi-irodalmi hagyományozódása nem lineáris formában, sokkal inkább egy többcsatornás rendszer keretei között mehetett végbe. Másrészt ezt az összetett popularizálódási folyamatot egy igen kiterjedt, lezáratlan időintervallumban helyezhetjük el, ahol világosan elkülönül egy írásos és egy szóbeli folklór aspektus.

A második scéna vallás- és szüzsétörténeti háttéréhez a két legfontosabb adalékot az újszövetségi Szentírás és a középkori vetélkedések gondolati-nyelvi világából táplálkozó kora újkori Lázár-drámák adják. Vizsgálatuk elengedhetetlen annak a folyamatnak a felvázolásához és megértéséhez, hogy a szegény Lázár és a gazdag ember bibliai eredetű példázata hogyan formálódott dramatikus játékká, s került be az európai drámairodalomba – köztük a *Comico-Tragoediába* –, majd attól elkülönülve hogyan önállósult, variálódott és töltött be különböző folklór-funkciókat.

I. A bibliai előkép: *Példabeszéd a szegény Lázárról és a Gazdag emberről* (Lk 16, 19–31)

Az Újszövetség szinoptikus evangéliumai közül csak Lukácsnál szerepel a történet.³ A parabola a hűtlen intézőről, valamint a tíz leprásról szóló példabeszéd között bújik meg, szépen illeszkedve Jézus példabeszédei és az azokhoz kapcsolódó morális intések sorozatába.

A szegény Lázár és a gazdag ember története a bibliai parabolák hagyományos szerkezetét követi: a példabeszéd belső struktúráját tekintve két, egymástól világosan elkülönülő cselekménysor leírására terjed ki (Lk 16, 19–26 és Lk 16, 27–31),⁴ amely egy rövid, ám rendkívül erőteljes, szentenciaszerű kijelentéssel zárul:

Vala egy gazdag ember, bársonyba és bíborba öltözködő, és mindennap fényesen lakmározó. És vala egy Lázár nevű koldús, ki annak ajtaja előtt fekvék, rakva fekélyekkel, s kívánva jóllakni csak a morzsalékokból, melyek a gazdagnak asztaláról hullottak, de senki sem adá neki; még az ebek is eljövének, nyalván az ő fekélyeit. Lőn pedig, hogy meghala a koldús, és az angyalok által Ábrahám kebelébe vitették. Meghala pedig a gazdag is, és pokolban eltemettették. Fölemelvén pedig szemeit, midőn a kínokban vala, látá Ábrahámot távolról, és Lázárt az ő kebelében; és kiáltván, mondá: Atyám, Ábrahám! könyörülj rajtam, és küldd el Lázárt, hogy vízbe mártván újjahegyét, enyhítse meg az én nyelvemet; mert

- 3 Fontos megjegyezni, hogy a Bibliában két Lázár is szerepel, s mindkét történetnek gazdag irodalmi, képzőművészeti és folklorikus utóélete van. Kettőjük személye azonban mégsem azonos:

1) A Betániai Lázár története János evangéliumában olvasható (Jn 11, 1–46), ennek értelmező ismertetése Edwin A. BLUM, *János evangéliuma = A Biblia ismerete kommentársorozat (Bible Knowledge Commentary)*, VI, *Máté–János*, szerk. John. F. WALVOORD, Roy B. ZUCK, Bp., KIA, 1997, 438–442. Mária és Magdolna testvére, akit halála után négy nappal Jézus feltámasztott („suscitatio Lazari”, „Lazar redivivus”). Alakjáról részletesen lásd: Walter PUCHNER, *Studien zum Kulturkontext der Liturgischen Szene: Lazarus und Judas als religiöse Volksfiguren in Bild und Brauch, Lied und Legende Südosteuropas*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, I, 17–59. Puchner (is) megjegyzi, hogy a két Lázár története gyakran kontaminálódott egymással, különösen a középkori francia kultúrából kiinduló égei-tengeri és más népek hagyományában (*i. m.*, 17, 114).

2) A szegény Lázár története Lukács evangéliumában olvasható (Lk 16, 19–31), ennek értelmező ismertetése: John A. MARTIN, *Lukács evangéliuma = A Biblia ismerete...*, *i. m.*, 346–347. Cipruson a belpoklosok védőszentjeként tisztelik, s egész kultusza alakult ki. Az ő nevét viseli a Jeruzsálemi Szent Lázár lovagjai szerzetesrend is. Alakjáról lásd még: Otto WIMMER, *Handbuch der Namen und Heiligen*, Innsbruck, Tyrolia, 1966; E. FEIGL, *Der militärische und hospitalische Orden der heiligen Lazaristen von Jerusalem*, Wien, 1974.

- 4 A parabola strukturális és retorikai szempontú elemzését lásd: Ivan TSAO, *The parable of the rich Man and Lazarus (Lk 16, 19–31) – A Narrative Criticism*, CGST Journal Issue, No. 21 (2007).

gyötörtetem e lángban. És mondá neki Ábrahám: Fiam! jusson eszedbe, hogy elvetted a jókat életedben, és Lázár hasonlóképen a rosszakat; most pedig ez vigasztaltatik, és te gyötörtetel. És mindezek felett közöttünk és közöttetek nagy köz vagyon, hogy azok, kik innen át akarnak menni hozzátok, ne mehessenek, sem onnan ide át ne jöhessenek. És mondá: Kérlek tehát, atyám! küldd el őt atyám házába; mert őt atyámfia van, tegyen azoknak bizonytságot, hogy ne juszanak ők is e kínok helyére. És mondá neki Ábrahám: Van Mózesök és vannak prófétáik, hallgassák azokat. Amaz pedig mondá: Nem úgy, atyám, Ábrahám! hanem ha valaki a holtak közül hozzájok menend, bűnbánatot tartanak. Mondá pedig neki: Ha Mózeset és a prófétákat nem hallgatják, ha valaki a halottak közül feltámad sem hisznek. (Káldi György fordítása)

E mély morális üzenetű bibliai parabola, a vagyon helyes felhasználását és az emberi cselekedetek átgondolt, Istennek tetsző irányítását hirdetve⁵ a későbbi korok kulturális tudásanyagának szerves részévé vált.

Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk erről a folyamatról, ezáltal közelebb kerüljünk a különböző korszakok biblikus gondolkodásához és a Lázár-történet művelődéstörténeti vándorútjához, érdemes röviden áttekinteni a témával foglalkozó jelentősebb irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, különösképp egy középkori forrást, a *Hortus Deliciarum*ot. A Herrad von Landsbergtől⁶ származó florilegiumban⁷ a szegény Lázár és a Dúsgazdag bibliai parabolájáról egy latin nyelvű prédikáció olvasható, amelyet három igényesen kidolgozott és részletes ábrázolásra törekvő miniatúra előz meg. Az 1175 és 1185 között keletkezett kéziratos gyűjtemény a Biblia történeteinek, a patrisztikus tekintélyek értekezéseinek és a középkori enciklopédiák egyes részeinek kompilációjaként a XII. század legjelentősebb alkotásai közé tartozott. Elsősorban a kolostori oktatás céljait szolgálta, de miniatúráinak motívumkészlete és ábrázolásmódja révén a későbbi ikonográfia alakulását is jelentékenyen befolyásolta. Emiatt a különféle teológiai, filozófiai, irodalmi és természettudományos témák korabeli megítéléséről rendelkezésünkre álló középkori források egyik legfontosabbikaként tekinthetünk rá.⁸

5 A parabola részletes elemzése: Arland J. HULTGREN, *The Parables of Jesus: A Commentary*, Grand Rapids, Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002, 110–118. Történeti háttéréről: Ronald F. HOCK, *Lazarus and Mycillus: Greco-Roman Backgrounds to Luke 16:19–31*, *Journal of Biblical Literature*, 106(1987), No. 3, 447–463.

6 William TURNER, *Herrad of Landsberg = The Catholic Encyclopedia*, VII, ed. Charles G. HERBERMANN, Edward A. PACE, Condé B. PALLEN, Thomas J. SHAHAN, John J. WYNNE, New York, The Encyclopedia Press, 1913, 294.

7 *The Hortus Deliciarum of Herrad of Hohenbourg* (Landsberg, 1176–96): *A Reconstruction*, ed. Rosalie GREEN, Michael EVANS, Christine BISCHOFF, Michael CURSCHMANN, London, Warburg Institute–E.J. Brill, 1979.

8 Részletesen lásd *uo.*

A 123. lap három miniatúráján a szegény Lázár életének ciklikus megjelenítése látható. Az első kép (175; 1. kép) a Gazdag lakomáját ábrázolja, a bőség és gazdagság attribútumaival. Feltűnő, hogy a gazdag ember és felesége díszes öltözetben ülnek az asztalnál, s fejükön koronát viselnek, mintha királyok lennének. Velük szemben a szegény Lázár rongyos öltözetben és testén fekélyekkel elborítottan kuporodik a földön, sebeit pedig kutyák nyalogatják. A következő miniatúra (176; 2. kép) a Gazdag és Lázár halálát jeleníti meg párhuzamosan. Előbbinél két ördög, utóbbinál pedig Angelus reprezentálja a túlvilágot, s előre utal a két figura halál utáni sorsára. A történet záró illusztrációján (177; 3. kép) Ábrahám kebelének, vagyis a Paradicsomnak a szimbolikus ábrázolása és a lángnyelvek között senyvedő Gazdag szenvedése látható.

Ezek a miniatúrák mint a bibliai történet érzéki tapasztalásának képi reprezentációi egyfelől a parabola alapszituációjának intenzívebb átéléséhez segíthetnek hozzá a *Hortus Deliciarum* olvasóit. Másfelől a florilegium következő lapján olvasható prédikáció kiegészítőiként szolgálhattak: a prédikáció több olyan megjegyzést tartalmaz, amely e képek valamely elemére utal, vagy legalábbis feltételezi a prédikáció és miniatúra egyidejű használatát. A Lázár-történet illusztrációin ugyanis gyakran az evangéliumi leírásban nem szereplő, annak csupán valamely mozzanatából levont következtetéseket láthatunk.⁹

A miniatúrákat követő prédikáció a Gazdagról és Lázárról (*De divite et Lazaro, in Speculo ecclesie*)¹⁰ a *Hortus Deliciarum* megjelölése szerint a *Speculum ecclesie*-ből származik, amelyet Honorius Augustodunensis írt 1100 és 1110 között.¹¹ Ennek a gyűjteménynek a pünkösdi utáni első vasárnapra szóló beszédéből való az a részlet, amely a *Hortus Deliciarum* 124r (420) lapján olvasható. A bibliai történet rövid ismertetése után a prédikáció a parabola moralizáló értelmezését adja. A szöveg erkölcsi példaadása a Gazdag és Lázár tulajdonságainak ellentétére (gazdagság – szegénység) és az ahhoz rendelt szentenciákra épül.¹² Majd az általános érvényű bölcselkedő gondolatok szimbolikus értelmet

9 A miniatúra a Gazdagot királyként ábrázolja, a fején koronával. A bibliai szöveg azonban nem említi, hogy királyi rangban állt volna, bár a *bíbor* és a *patyolat* öltözet utal(hat) rá. („Volt egy gazdag ember. *Bíborban és patyolatban járt*, és mindennap nagy lakomát rendezett.”). A prédikáció szerzője is felhívja a figyelmet erre az összefüggésre, majd hozzáteszi, hogy az evangéliumi leírás vélhetően azért csak utal a Gazdag királyi rangjára, de nyíltan nem nevezi annak, mert alá volt vetve bűneinek, torkosságának és állati vágyainak szolgálat, ezért csak embernek nevezhető. Hasonlóképp azért nem árulja el a Biblia a Gazdag nevét sem, mert bűnei miatt nem szerepel az Élők könyvében az igazak között. Ellenben Lázár pontos megnevezést kap, ő ugyanis az igazak közé tartozik és szerepel az Élők könyvében az igazakkal együtt.

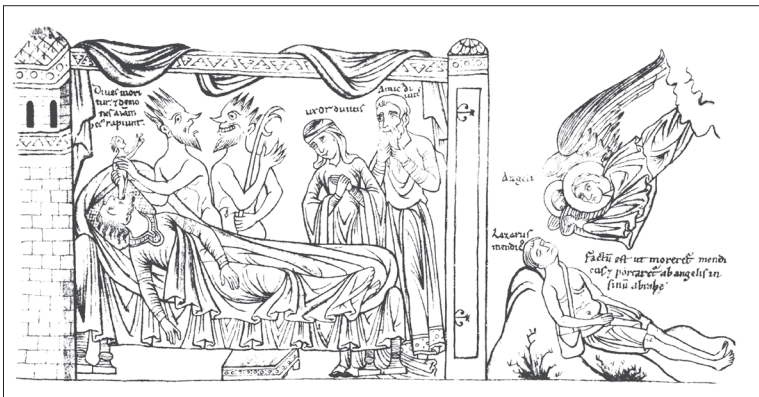
10 Fol. 124r (420).

11 V. I. J. FLINT, *Honorius Augustodunensis = Authors of the Middle Ages: Historical and Religious Writers of the Latin West*, cur. P. J. GEARY, Aldershot, 1995, II, 89–183.

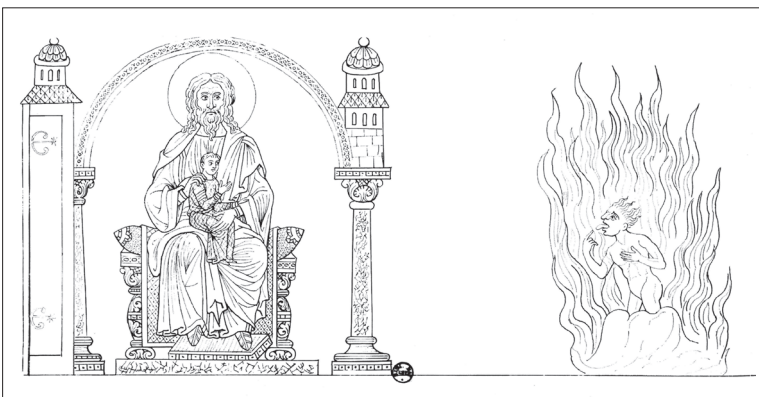
12 Pl. „Jegyezd meg, hogy az keresi igazán nyelvével a hűvösülést, akit minden tagjában meg-

1. kép. Fol. 123r (175)

2. kép. Fol. 123v (176)

3. kép. Fol. 123v (177)

A Hortus Deliciarum miniatúrái a Szegény Lázár és a Gazdag ember példázatáról

is nyernek, a bibliai történet epizódjai és motívumai a korabeli társadalmi és ideológiai nézetek szerint kapnak különféle konnotációkat és átvitt értelmet.¹³ A prédikációban ezáltal a kollektív moralizálás szándéka mellett a parabola aktualizálhatósága is érvényre jut.

A szegény Lázár és a gazdag ember evangéliumi története állandó ihlető forrást szolgáltatott a következő korok írói és képzőművészei számára is, mindenekelött erős didacticizmusával, magának a fabulának a közkedveltségével és a halál utáni lét perspektíváinak felvillantásával. Másfelől a parabola illusztratív motívumaival is erősen befolyásolta a szerzők témaválasztását. Az evangéliumi leírás több olyan költői képet, motivikus elemet is tartalmaz, amelyek a későbbi századok irodalmi alkotásaiban és festményeinek kompozícióiban tűnnek elő, csupán néhányat említve: Chaucer *Canterbury meséi*-nek egyik darabjában (*A porkoláb meséje*), Bonifacio Veronese (1487–1553), Lodovico Pozzoserrato (1550–1605), Frans Francken (1581–1642), Hendrick ter Brugghen (1588–1629) festményein, Balassi Bálint 47. énekében (*Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról*), a bázeli székesegyház szentélyének pillérfejezetén, a bambergi dóm királykapuján vagy akár a bihari Sítér református templomának freskóciklusán. *Ábrahám kebele, Lázár uja* és a hozzá kapcsolódó *egy csepp víz*, valamint a köztük meglévő *áthidalhatatlan közbevetések, szakadékok* topikus elemekként idézik fel a Lukácsnál olvasható parabola moralizáló cselekményét.

A magyar népi vallásosság szájhagyomány útján terjedő epikus kincsének gyűjteménye, az ún. *Parasztbiblia* is tartalmazza a Szegény Lázár és a Dúsgazdag evangéliumi történetét. A Lammel Annamária által közölt – erősen folklorizálódott – szövegváltozat¹⁴ hű tükre annak a folyamatnak, hogy a bibliai gyökerű evangéliumi parabola miként variálódott a nép ajkán az elmúlt évszázadok során, s hogyan erősödtek fel benne azok a vonások, amelyek az

égetett a tűz.”; „Akinék tehát Isten megengedte az evilági gazdagságot, óvakodjon, hogy a gazdagság ne őket birtokolja mint szolgát, és ne hurcolja őket az igazi [lelki] gazdagságtól mentesen a pokolra, mert súlyos bűn a gazdagságot rossz célra fordítani.” Saját fordítás.

13 „A gazdag, aki bíborba és gyolcsba öltözött, a királyságával és papságával dicsekedő zsidó népet szimbolizálja, mert a bíbor által értjük a királyságot, a gyolcs (byssus) által pedig a papságot. A szegény Lázár a nem zsidó népet reprezentálja, akiket a bűnök fekélyei sebeztek meg. A Lázár sebeit nyalogató kutyák az apostolok, ők ugyanis Isten kutyái, akik megismertették Isten törvényét, a Szentírást az azt nem ismerő szegényekkel, s a bűnök fekélyeit a bűnbánat orvosságával gyógyították. Lázár holtan Ábrahám ölébe került, a gazdag viszont a pokolba lett temetve. Mivel sok hívő jön majd keletről és nyugatról, Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal együtt a mennyek országában nyugszanak majd; a hitszegő zsidók viszont ki lesznek dobva a külső sötétségbe, mivel nem hittek sem Mózesnek, sem a prófétáknak, sem a Krisztusnak, aki feltámadt a holtakból.” Saját, értelmező fordítás.

14 *Lázár és Dúsgazdag* (Nyisztor Bertalanné János Rozália, sz. 1897, Székelykeve, Temes m., rk.; gyűjt. Lammel Annamária, Majos, Tolna m., 1983) = LAMMEL Annamária, NAGY Ilona, *Parasztbiblia: Magyar népi biblikus történetek*, Bp., Osiris, 2001², 177.

elrettentés és félelemkeltés hangsúlyozásával az erkölcsök megjobbítását voltak hivatottak szolgálni.¹⁵

II. A Lázár-drámák hagyománya és a *Comico-Tragoedia* második scénája

II.1. A bibliai Lázár-történet elterjedésében és népszerűsítésében a drámairodalom kiemelkedő szerepet játszott. E műnem keretei között jutott leginkább érvényre az a – már az evangéliumi leírásban is megfigyelhető – komoly oppozíció, amely a fősvény Gazdag és a csupán egy morzsalékért könyörgő szegény Lázár jelleme között feszül.

A két figura ellentétét élesen ütköztették a XII–XIII. század dramatizált dialógusai, amelyek a bibliai történetet a Gazdag és egy vele szemben felléptetett másik fél (nincstelen Lázár vagy a Halál) közötti vetélkedés formájában idézték fel. A kora újkori Lázár-drámák létrejöttéhez mindenekelőtt a középkori certameneknek ez a csoportja szolgált alapul. A másik fontos előzményt a késő középkori allegorikus moralitások jelentették: az angol *Everyman*-, illetve a németalföldi *Elckerlijck*-dráma, a műfaj két legismertebb és legkedveltebb példája, a cselekmény kiterjedtebb kompozícióba foglalásával, valamint a hangsúlyozott moralizáló szándék mögé rejtett társadalombírálat megfogalmazásával szolgáltatott közvetlen előképet a XV–XVI. századi reneszánsz, humanista Lázár-drámák újszerű dramaturgiai megoldásaihoz.¹⁶

15 A Parasztbibliában olvasható szöveg a szegény Lázárról és a Dúsgazdagról a „Szent Bibliából a magyar folklórra bekerült narráció”. Lammel Annamária és Nagy Ilona találóan állapítja meg az ilyen típusú szövegekről, hogy a „Bibliában elbeszélte történet és a paraszti világ kölcsönös egymásrahatása révén születtek meg. Tehát egyrészt megjelenik a falu a maga antropológiai valóságában, másrészt a biblikus történet mélystruktúrája, mint a folklór narráció külső szövegforrása [...]. A parasztság körében él egy mitologikus 'folklór biblia', amely nem a távoli, nehezen megérthető világba helyezi a bibliai történeteket vagy a bibliai szereplőkhöz kötődő narrációkat, hanem gyakorta saját környezetébe helyezi át azokat [...]. A biblikus narrációk létrejötte a szövegek forrása [Biblia, apokrif hagyomány, egyházi nem biblikus hatás, mitológia stb.] és a belső forrásként számításba vehető, a elbeszélők által ismert paraszti világ, kultúra és saját énjük, egyéniségük, alkotó tehetségük közti alakító folyamatok egymásra hatásának függvénye [...]. Az írott forrásokhoz képest azonban a népi szövegek a különbözőség fokozatainak reprezentálásával tűnnek ki. Nem az eredeti források 'népies' újramesélései, hanem a Biblia más és más szintű adaptációi, amelynek egyik oka éppen a Bibliában ábrázolt világ és a paraszti valóság különbözősége. A kétféle kulturális rendszer ütközéseinek következtében a szövegek transzformációs folyamatok keresztül jönnek létre.” LAMMEL ANNAMÁRIA, NAGY ILONA, *Transzformációs folyamatok a magyar néphagyományban élő biblikus történetekben*, Ethnographia, 97(1986)/1, 2–3.

16 A témáról összefoglalóan: Stephen L. WAILES, *The Rich Man and Lazarus on the Reformation Stage: A Contribution to the Social History of German Drama*, Selinsgrove, Susquehanna University Press, 1997; Hans Heinrich BORCHERDT, *Das europäische Theater im Mittelalter und in der Renaissance*, Leipzig, J. J. Weber, 1935; Wilhelm CREIZENACH, *Geschichte des*

A késő középkori *Akárki-drámák* jellemkezelésének legfőbb sajátossága az anonimitás és az ezáltal hangsúlyozottabban érvényre jutó kollektív moralizálás, magának a bűnnek és a bűnösségnek az erőteljes reprezentációja volt. A kora újkori Lázár-parabolák viszont épp a figurák individuális vonásait erősítették fel, és személyesen is átélhetővé tették az olvasó számára az evangéliumi történet moralizáló cselekményét.¹⁷ A szegény Lázár és a fősvény Gazdag személyiségjegyeinek hangsúlyozása, illetve a Gazdag figurájának akár nevesített megjelenítése¹⁸ az egyéni ájtatosság és bűnbánatra intés prédikátor(költő)i szándéka mellett lehetőséget adott a szerzőknek arra is, hogy műveikben kibontakoztassák a korszak retorikai kultúráját. A költői képek és különféle alakzatok markáns jelenlétén túl a kora újkori Lázár-drámák nyelvi-retorikai aspektusának egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy az antitetikus szerkesztésmódot a középkori mintáknál kiterjedtebben és erőteljesebben érvényesíti. A másik fő szervezőelvet a szereplők beszédét formáló retorikai fogások kifinomult alkalmazása, mindenekelőtt a személyiségüket tükröző kifejezőmódjukon átszűrődő érzelmek, affektusok hatáskeltő funkciója jelentette.

A középkori előzmények tudatos felülmúlása és az ezzel párosuló erős retorizáltság a XV–XVI. századi Lázár-parabolák drámatípusának megszilárdulására utal. Ezt jelzi továbbá azoknak a – bibliai parabola cselekményéből elvont – topikus motívumoknak a rendszerré szerveződése és állandó előfordulása is, amelyek a kora újkori Lázár-drámák alapvető ismérvei lesznek. Ezeket az elemeket Binder Jenő gyűjtötte össze tanulmányában, 12 pontban határozva meg számukat.¹⁹

II.2. A *Comico-Tragoedia* második scénája a fenti jellegzetességeket mutató reneszánsz Lázár-drámák csoportjával mutatja a legszorosabb kapcsolatot. Noha a darab pontos műfaji besorolása bizonytalan, s műfaji kategóriája sem eldöntött, ám vitathatatlan a második scéna tematikus, de a stílus és az allúziók szintjén is megfigyelhető szoros közelsége a kora újkori Lázár-parabolákkal, hiszen

neueren Dramas, I, Mittelalter und Frührenaissance; II–III, Renaissance und Reformation), Halle, Max Niemeyer, 1911.

- 17 Leopold KRETZENBACHER, *Die steirisch-kärntischen Prasser- und Hauptsündenspiele: Zum barocken Formwandel eines Renaissancethemas und dessen Fortleben im Volksschauspiel*, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 50(1947), 70–72, 80.
- 18 A Gazdag nevének problematikájáról kapcsolatban lásd: Henry J. CADBURY, *A Proper Name for Dives: Lexical Notes on Luke-Acts VI*, Journal of Biblical Literature, 81(1962)/4, 399–402.
- 19 1. A gazdag dicsekvése, 2. Angelus intő szavai, 3. Uxor divitis, 4. Servus divitis, 5. A lakoma egyes mozzanatai, 6. Mors (a gazdag hirtelen rosszsulléte), 7. Angelus és Daemones versengése a bűnös lelkéért, 8. A gazdag pokolbeli gyötrelme, 9. Lessus divitis infernalis, 10. A két paraszt fellépte, 11. Mors dicsekvése, 12. Az erények és bűnök allegóriája. – BINDER Jenő, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, EPhK, 22(1898), 228.

a jelenet genezisében a korszak népi-kulturális emlékezetét átító biblikus gondolkodásának általános kontextusa mellett a Lázár-drámáknak volt a legfontosabb szerepe.

A darab második felvonása egy önmagában is teljes, dramaturgiai kerek, befejezett egységet alkot, kiemelkedően sok kultúrtörténeti toposz és irodalmi allúzió alkalmazásával, s a bibliai és teológiai mintákhoz való erőteljes kötődéssel. Megtalálhatók szövegében egyfelől azok a topikus elemek, amelyeket Binder Jenő a XV–XVI. századi reneszánsz Lázár-parabolák közös motívumai-ként mutatott ki. Másfelől konkrét lexikális egyezések és dramaturgiai párhuzamok is megfigyelhetők az európai Lázár-drámákkal.²⁰ Nagyon is indokolt tehát Lázár-drámának, vagy legalábbis e műfaj típus rokonának tekinteni a Névtelen *Comico-Tragoedia* második scénáját. S az sem kizárt, hogy a dráma ezen része valamely német vagy latin nyelvű Lázár-parabola – részleges vagy akár teljes – fordításával keletkezett.

A darab szentírási pretextusokra épülő jelenetei közül itt érezhető legerősebben a bibliai előkép (Lk 16, 19–31) jelenléte. Míg a további két scénában csupán elszórt utalásokat találunk a megfelelő bibliai történetekre, s így ezek az olvasó számára akár impliciten is maradhatnak, a szegény Lázár és a gazdag ember történetét dramatizáló felvonás rendkívül hűen követi újszövetségi előzményét. A négy actusra tagolódó scéna az evangéliumi leírás minden cselekményegységét tartalmazza, bár eltérő arányban. Ezáltal a dráma barokkos címadásának (*De Divite Purpurato et Paupero Lazaro*) emlékezetbe idézése nélkül is teljesen nyilvánvaló és bizonyos, hogy mely szentírási parabolára reflektál itt a szerző.

A korszak élénk eszkatológiai érdeklődésének és a szerzőknek az olvasók morális figyelmének felkeltésére irányuló szándékának megfelelően a scéna leginkább kidolgozott része a Gazdag pokolbeli szenvedése. A halál utáni, infernóbeli lét bemutatása nemcsak a legerjedelmesebb leírást kapja a bibliai történet elemei közül, de egyúttal ez a rész táplálkozik a legtöbb forrásból.

Dives mérhetetlen kínokkal teli bűnhődése, amely a dantei ellenbüntetés (*contrapasso*) logikáját követi, valamint az emberi lealacsonyodását jelző, helyenként egészen (ön)ironikussá váló siralma és szánakozása nagyon hasonló más barokk szerzők túlvilágot ábrázoló alkotásainak strukturális és nyelvi-stilisztikai megoldásaihoz. Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusa* és a *Tintinnabulum Tripudiantium* című verses *ars moriendi* rendkívül részletgazdag leírást ad a gyarló test haláláról és a pokolban várható kínok rettenetéről. Fiátfalvi György *Pokolbeli látomásában* hasonlóképp elképesztő és iszonytató képekkel számol be alvilágának büntetőapparátusáról és az ott elszenvedett változatos gyötrelmekről és megpróbáltatásokról.

²⁰ Ezeket lásd *uo.*, 19–43, 97–111, 221–323.

Ugyancsak a *büntetés mint elrettentés*, valamint a rendkívül *naturalisztikus, bestiális jegyekkel történő leírás mint félelemkeltés* eszközt és elvét alkalmazza a Névtelen szerző is. Költői leírásai – Nyéki Vöröshöz és Fiátfalvihoz hasonlóan – jelentősen felülmúlják a középkori vizionárius irodalom szolgáltatta előképet, s barokk módon, a félelem affektusának felerősítésével és a minél nagyobb mértékű rettenetkeltés morálfilozófiai szándékával rekontextualizálják azokat. Eközben számos további intertextuális kapcsolódást is kijelöl – pontos lexikális egyezések és motivikus hasonlóságok formájában – a halálköltészet más alkotásaival is.²¹

Érthető tehát, hogy a főként érzelmekre apelláló, az olvasók értelmi meggyőzése helyett a képzeletükre hatni igyekvő népies barokk kultúra megfelelő olvasmányra talált a *Comico-Tragoedia* második scénájában, s a Névtelen szerző alkotását előszeretettel közvetítette tovább a folklór irányába. Elsőként a különböző kéziratos énekeskönyvek és gyűjteményes kötetek szerzői kezdték el másolni a darab második scénáját, majd nem sokkal később már nyomtatás útján, ponyvakiadványokon is olvashatóvá vált a Névtelen *Comico-Tragoedia* Lázár-felvonása.

A szűkebben értett irodalmi regisztertől eltávolodó hagyományozódás természetes módon vonta maga után a szöveg variálódását, s különböző szintű és formájú változását, alakulását. A folyamat legmagasabb szintjét, vagyis a *Comico-Tragoedia* folklorizálódásának végpontját a szóbeliség közegébe való átkerülés jelentette. Az eredetileg *írott* textus *hangzó* (recitált és énekelt) szöveggé, maszkos alakoskodássá adaptálása változtatta meg leginkább az eredeti mű arculatát, formáját, funkcióját.

III. A folklorizálódás különböző formái és szintjei

A kutatás jelenlegi állása szerint a *Comico-Tragoedia* 1607 és 1646 között keletkezhetett.²² A XVII. századból három nyomtatott kiadása ismert,²³

21 Például *Pesti György Haláltánc-énekével* és az *Ének a Gazdagrul c. verssel*.

22 A *terminus ante quem*et a *Comico-Tragoedia editio princeps*ének, vagyis az 1646-os váradi kiadásnak az időpontja jelenti (címléírását l. a következő jegyzetben), a *terminus post quem*et pedig az első scéna első actusához tartozó nótajelzésnek a *Vásárhelyi daloskönyvből* való eredeztetése adja, vö. DÉZSI Lajos, *Comico-tragoedia című moralitásunk koráról*, BpSz, 118(1904), 383–397.

23 1) *Comico-tragoedia, conatans scenis quator quarum* 1. de Virtute et Vitio, 2. de Divite purpurato et Paupero Lazaro 3. de Milite scelerato 4. de Praefecto tyranno (agit), Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1646. RMK I. 787b, Sztripszky I. 191, RMNY 2157. Mikrofilm: OSZK FM2/2213. 2) Lőcse, Brewer S., 1683, (36) lev.–8r, RMK I. 1305, mikrofilm: FM 2/2309. 3) Kolozsvár, Misztótfalusi Kis M., 1699 (27///I lev., 1 fm.–8r.), RMK I. 1539, mikrofilm: FM2/094.

amelyet még további XVIII. századi lenyomatok követtek.²⁴ A darab azonban minden bizonnyal nem, vagy legalábbis nem elsősorban nyomtatott kiadásainak köszönhető népszerűségét. Az 1660–1670-es évektől kezdve számos kéziratos másolat született a dráma egyes részleteiről, egy esetben egészéről is.

A másolás mint mediális csatorna, mint az irodalmi művek továbbhagyományozásának egyik eszköze mindig egyéni, személyhez kötött, ebből adódóan önkényes folyamat: a szöveget esetenként szabadon kezeli, teret enged a másoló egyéni ízlésének, elképzelésének és az esetleges hibáknak, tévesztéseknek, olykor akaratlagos változtatásoknak is. Onnantól kezdve tehát, hogy a *Comico-Tragoedia* második scénája kéziratos formában, majd ezekből merítve ponyva-nyomtatványokon is olvashatóvá vált – a cím, a forma, a műfaj és egyes szöveg-egységek erőteljes megváltoztatásával vagy épp hozzátoldásával nemritkán már jelentősen eltávolodva az eredetitől –, a Névtelen szerző alkotása a populáris hagyománylánc részévé vált. Csörsz Rumen István szavaival a „közköltészet létmódjával azonosan terjedő, variálódó népszerű irodalmi alkotássá”.²⁵

Küllős Imola nagy hatású monográfiájában a kora újkori közköltészetnek három forráscsoportját különböztette meg: 1) kéziratos énekeskönyvek és verses kéziratok; 2) olcsó nyomtatványok (ponyvák és kalendáriumok); 3) iskolai színjátékok (és kalendáris népszokások).²⁶ A *Comico-Tragoedia* folklorizálódás útjára lépő szöveg-egységei – többnyire a második scéna vagy annak valamely részlete – mindhárom popularizáló regiszterben fellelhetők.

III.1. Kéziratos énekeskönyvek és gyűjteményes kötetek

A dráma szövegét tartalmazó kéziratos források közül Kájoni János *Latin–magyar versgyűjteménye* (1659–1677)²⁷ áll a legközelebb a Névtelen szerző eredeti

24 *Comico tragoedia, constans scenis quatuor: Azaz négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomoru historia*, H. n. 1748; *Comico tragoedia, constans scenis quatuor: Azaz négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomoru historia*, H. n., 1756; *Comico tragoedia, constans scenis quatuor: Azaz négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomoru historia*, Vác, Ambro Ferenc, 1783.

25 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 9.

26 KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 53.

27 KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677 k., Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250, fotómásolat (részleges): MTAK Ms 11.027/3–6, f.23–26, f.820–900. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, I. 7.

alkotásához. Az 1980-ig lappangónak tétélezett, majd a csíksomlyói ferences kolostortemplom Mária-szobor talapzatából előkerült kézirat²⁸ ugyanis a darab egészét tartalmazza.

A dráma *Comico-Tragoedia Constans scenis quatuor* felirattal olvasható a 75–97. lapokon, vallásos tartalmú énekek, himnuszok között.²⁹ Kájoni vélhetően jó érzékkel ismerte fel a darabban rejlő értékeket, s ez vezérelhette abban, hogy a Névtelen szerző alkotásának egészét lemásolja, holott a drámaszöveg nem is illeszkedik szorosan a 883 latin és 220 magyar – többségében egyházi – ének közé. Forrása valószínűsíthetően a *Comico-Tragoedia* editio princepsé, az 1646-os váradi kiadás lehetett, habár ez nincsen feltüntetve a kéziraton, és maga a forrás sem áll a rendelkezésünkre, csupán a belőle fennmaradt három levélnyi töredék.³⁰ Ebből adódóan az eredeti szöveg és a kézirat másolat közötti változások, eltérések sem ellenőrizhetők. A dráma későbbi (1683: Lócse, 1699: Kolozsvár) kiadásaival összevetve azonban jól látható, hogy Kájoni viszonylag hűen követi forrását, s radikális tartalmi vagy jelentésbeli változtatásokat, kihagyásokat, bővítéseket nem tesz; másolata mindössze fonetikai és apróbb lexikai szintű eltéréseket mutat. A *Comico-Tragoedia Kájoni-Hymnariumban* lejegyzett változata tehát a folklorizálódás folyamatának csupán a legelső, legkezdetlegesebb szintjére kínál példát; sokkal közelebb áll a Névtelen szerző eredeti alkotásához, mint a dráma későbbi tényleges folklórváltozataihoz.

Érdekes azonban, hogy Kájoni a *Comico-Tragoedia* második scénájából a *Gazdag Pokolbeli siralmát* (annak első sorát kiemelve) *Ó, búlátott, sok kint vallott gyarló testem* kezdettel önálló versként is felvette *Cantionale Catholicum*ába, amelynek első, 1676-os kiadásában már szerepelt a költemény.³¹ Szövege meg-

sz., 100, továbbá STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002², 102. sz.

28 MUCKENHAUPT, *i. m.*, 11–18, a két 1980. és 1985. évi könyvlelet leírásai *uo.*, 19–26, 27–36.

29 Előtte: *Puer nobis nascitur de pura Virgine* *Gyermek nekünk születek tizta nemes szüztül* (73), utána: *Porrá váló, jaj elmúló életem...* (Pataki Anna éneke, 98).

30 A *Comico-Tragoedia* váradi kiadásából egészen pontosan az első füzet 1. és az ezzel összefüggő utolsó, 8. levelének alsó fele maradt fenn két darabban, valamint az első füzet 7. levelének egy töredéke, amelyeken a címlap alsó fele olvasható az impresszum adataival, továbbá az első jelenet (scena) öt felvonása (actus) és a megjelenítendő szereplők nevei, ill. a dráma 310–321, 339–350, 368–380 és 398–410. sorai.

31 KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676, MTAK RM I. 4^r 316. (RMK I 1188), 729. (Az MTAK példányának 537–786. lapjai hiányoznak, ezért az 1719-es kiadást használtam: MTAK 522. 808, 630–633: *Infernus, Pokol felirattal A Gazdag siralma: Oh bú-látott, sok kint-vallott, gyarló testem!* stb.) Kiadása: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum, Petrás Incze János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1192–1195. (795. sz.) Az 1676-os kiadásban azonban szerepel még a Szegény Lázár és a Gazdag ember bibliai történetének prédikációszerű elbeszélése, ez azonban valószínűleg nincs szövegszintű kapcsolatban a *Comico-Tragoediával*, 517–519: *De divite et Lazaro (Keresztyén népek, szükség minékünk) = uo.*, 914–916. (614. sz.)

egyezik a *Comico-Tragoedia Hymnarium*ban olvasható változat megfelelő részletével; közös forrásuk, amint arra Jénáki Ferenc is rámutatott,³² minden bizonnyal a dráma editio princeps, az 1646-os váradi kiadás lehetett.

A drámának ugyanezen részlete, szintén *Ó, búlátott, sok kínt vallott gyarló testem* kezdettel megtalálható Szőlősy Benedek jezsuita 1675-ben, Szelepcsényi György esztergomi érsek pártfogásával megjelentetett kancionáléjának 188. lapján,³³ valamint a *Mihál Farkas-kódex* 25a–27b lapjain is,³⁴ amelyet a gyűjteményes kötet szerzője a kézirat bejegyzése szerint 1687-ben másolt le. Illyés István *Sóltári és Halottas Énekek* című gyűjteménye (1693)³⁵ és az 1700–1725 között keletkezett *Écsi-énekeskönyv*³⁶ csakugyan tartalmazza a *Comico-Tragoedia* Divesének *Pokolbeli siralmát*, továbbá XVIII. századi aprónyomtatvány formájában (1786) is fellelhető a költemény.

Alszeghy Zsolt megállapítása szerint a Gazdag *Ó, búlátott, sok kínt vallott gyarló testem* kezdetű siralma Kájoni *Cantionaléjából* terjedt tovább és került be a későbbi katolikus énekeskönyvekbe.³⁷ Ennek a meglátásnak a vonalán tovább haladva, ha nem is minden kétséget kizáróan állítható, de legalábbis feltételezhető, hogy a *Comico-Tragoedia* második scénáját (*De Divite purpurato et paupero Lazaro*) önálló alkotásként kezelő ponyvairodalmi hagyománynak pedig Kájoni *Hymnariuma* lehetett a kiinduló forrása.

Ezt a feltevést azonban valamelyest bizonytalanná teszi Petrovay Miklós *énekeskönyve* (1670–1672),³⁸ amely újabb adalékkal szolgál a *Comico-Tragoedia* Lázár-scénájának folklorizálódásához. A református nemes kézírata a 151b–160 lapokon tartalmazza a darab második felvonását, ám itt még nem ér véget a Névtelen szerző alkotása, mivel Petrovay lemásolta a harmadik scéna szövegét is (161a–167a). Hogy a teljes darabból miért éppen ezt a két részletet választotta ki és vette fel gyűjteményébe, nem tudjuk; énekeskönyvének keletkezési idejét (1670–1672) figyelembe véve azonban lehetséges, hogy a *Comico-Tragoedia* má-

32 JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekeskönyve és forrásai*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1914, 29, 52–53.

33 *Ó, búlátott, sok kínt vallott gyarló testem... = Cantus catholici (Editio Szelepcsényiana)*, Nagyszombat, 1675, 188. OSZK RMK I, 1183a, leírása: *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 15/B), 67–78.

34 *Mihál Farkas-kódex* (1677–1687); OSZK Oct. Hung. 482.

35 *Az elkárhozott Dus-Gazdag Lelkének kesergése: Oh! bú-látott, sok ként vallott gyarló testem: Melly nagy kinban, siralomban érted estem. Éjjel nappal, jajgatással, magam tsak vesztem, silleszttem*, 188 sk. (kottával együtt).

36 *Écsi énekeskönyv* (1700–1725), Pannonhalma, Főapátsági Kvt. 10a E 29/3. Mf: OSZK FM 1/2187, 11–16: *Ó búlátott, sok kínt vallott gyarló testem...*

37 ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 26(1916), 18.

38 *Petrovay Miklós-énekeskönyve* (1670–1672), Kolozsvár, Akadémiai Kvt. (ref. koll.) 1526. sz. Mf: MTAK A 135/I, 368/IV. és 220/II. (Pótlás.)

sodik scénájáról készült későbbi ponyvanyomtatványok Petrovay másolatából is kiindulhattak – habár kétségtelen, hogy Kájoni *Hymnariuma* sokkal népszerűbb és elterjedtebb volt a korszakban. A Lázár-jelenet folklorikus utóélete szempontjából nem zárható ki tehát a *Petrovay-énekeskönyv* hatása sem, főképp a protestáns területeken.

A Kájoni- vagy a Petrovay-féle másolat elsődlegességének a szöveg változásának, módosulásának, a variánsképződésnek a szempontjából nincs meghatározó jelentősége, hiszen forrásuk nagy valószínűséggel ugyanaz lehetett: a *Comico-Tragoedia* 1646-os váradi kiadása. A szöveg hagyományozódásában elfoglalt sorrendjük és helyük sokkal inkább a popularizálódás folyamatának minél pontosabb rekonstruálása miatt fontos. Noha a számos változat szövevényéből ez még nem bontható ki teljes bizonyossággal, de a folklorizálódás típusa, jellege és erőssége leírható. Míg a darab *Kájoni-Hymnariumban* olvasható változata e folyamatnak csupán kezdeti stádiumát képviseli, hiszen a gyűjtemény a dráma egészét tartalmazza, mindössze kisebb fonetikai és lexikális szintű eltérésekkel, a későbbi kéziratos változatok a variánsképződésnek már előrehaladottabb, magasabb szintjeire utalnak. Ezeknél a másolatoknál a fonémák megváltoztatása által okozott lexikai variálódás mellett a legszembetűnőbb módosulás a formaváltás.

Petrovay Miklós, Mihál Farkas, Szőlősy Benedek, Illyés István és Kájoni is *Cantionaléjában* az általuk lemásolt drámarészlet(ek)en egyrészt jelentéktelennek tűnő, apró fonetikai, fonematikai változtatásokat tettek. Ezek jórészt a lejegyző nyelvjárási sajátosságai és egyéni helyesírási jellegzetességei, illetve a helyesírás-változásoknak megfelelő formálást, alakítást jelentenek. Kájoninál az *i*-zés, *o*-zás; Mihál Farkasnál az erőteljes *í*-zés, *ö*-zés és *ű*-zés; Petrovay Miklósnál hasonlóképp *ő*-zés és *ű*-zés, valamint az *ny* depalatalizációja mássalhangzó előtt és a középső nyelvállású veláris labiális rövid hangzó (*o*) megnyúlása figyelhető meg. Ezek a módosítások, ahogyan azt Küllős Imola megállapította egy tanulmányában, a szöveg „aktualizálásának, adaptálásának, mai szóval élve: ’gyakorlati újrahasznosításának’ jelei”.³⁹

Másrészt az említett kéziratos források lejegyzői radikális formai változtatásokkal is segítették a darab egyre erőteljesebb folklorizálódását. Petrovay Miklós és Mihál Farkas a scénák megjelölésével és a szereplők felsorolásával, illetve neveiknek kiírásával még valamelyest utaltak az eredeti mű egészére és drámaszöveg voltára. A második és harmadik scénának, illetve a *Gazdag Pokolbeli siralmának* önkényes kiválasztásával azonban az adott (bár ismeretlen) szerzőhöz kötött alkotás jelentősen lerövidült, így alapvetően megváltoztatták a *Comico-Tragoedia* eredeti arculatát. Kájoni és Szőlősy Bene-

39 KÜLLŐS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 1), 81.

dek *Cancionaléja*, Illyés István *Sóltári és Halottas énekei*, továbbá az *Écsi-énekeskönyv* a formaváltáson túl már a műfaji változás irányába is elindították a művet, s ezzel kezdetét vette a szöveg egyre nagyobb mértékű elszemélytelenedése, s teljesen önálló és anonim variálódó költeménnyé, énekké válása. Miközben tehát a második scéna önálló történetként kezdett terjedni a XVIII. századi ponyvanyomtatványokon, párhuzamosan a *Gazdag pokolbeli siralma* független, énekelhető versként is bekerült a populáris hagyományláncba. A kéziratos másolatok variánsképző szerepe után a XVIII–XIX. század népi-irodalmi kultúrájában az önállósult drámarészlet és a *Gazdag siralmából* (egyházi) népénekké váló *Ó, búlátott...*⁴⁰ egymás mellett élésének lehetünk tanúi.⁴¹

III.2. Ponyvanyomtatványok

Az Európa-szerte elterjedt ponyvanyomtatványok a XVIII. századtól kezdve Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendtek; a közkedvelt olvasmányok terjesztésének fórumaként a populáris kultúra egyik legfontosabb médiumát jelentették.⁴² A korabeli ponyvák jelentős része vallásos-moralizáló témákat és műfajokat adott közre, részint az erkölcsi példaadás szándékával.⁴³ Ebbe a tematikus és funkcionális csoportba sorolhatók azok az olcsó lenyomatok is, amelyek a *Comico-Tragoediáról* készültek. A Lázár-jelenetet számos ponyvakiadás közvetítette különféle címvariánsokkal a populáris olvasóközönség felé, pontos számuk azonban jelenleg meghatározhatatlan, akárcsak datálásuk, hiszen a kiadás évét és helyét a kiadók általában nem tüntették fel a címlapokon.

Az Országos Széchényi Könyvtár törzs- és különgyűjteményeiben a katalógusok alapján nyolc ponyvakiadást⁴⁴ találtam a Névtelen szerző drámájá-

40 Zenei vonatkozásairól: SZABOLCSI Bence, *A XVII. század magyar világi dallamai II*, Bp., Akadémiai, 1950, 9, 92; PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 122. sz. (az 1675-ben kiadott dallam előképét egy 1641-es metrikus ódából idézi *uo.*, 519); SZENDREI Janka, *Kisambitus – régi stílus = A magyar népdaltípusok katalógusa*, I. 3. fejezet, Bp., MTA ZTI, 1988, 513; SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *A XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Bp., Akadémiai, 1979, I, 154–155, II, 73.

41 Köszönöm Csórsz Rumén Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet a *Comico-Tragoedia* egy további előfordulási helyére: *Comico-tragoedia* todaléka (1751 után), Kolozsvár, Akadémiai Kvt. MSU 1214, mf: MTAK A 367/I., STOLL, i. m., 243. sz. Ez a számomra új adat jelen tanulmány főszövegébe még nem kerülhetett be, későbbi kutatásaim során azonban kiemelt figyelmet fogok fordítani tanulmányozására.

42 A hazai ponyvairodalomról részletesen: POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978.

43 A magyar verses és prózai ponyvanyomtatványok csoportosítása: KÜLLŐS, i. m., 58.

44 Időrendben:

1) *A pokolban kínlódó Dús-gazdag története, mely a régi Töredékekből össze-szedetett, és a*

ról. Ezek közül öt *A pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája...* címmel, három pedig *Ama hajdanában frissen élő, de már most pokolban kínlódó dus-gazdag históriája [...]* címvariánssal maradt ránk pár lapos önálló füzetként vagy több népszerű darabbal egybekötve. Az, hogy a *Comico-Tragoedia* második scénája a XVII–XVIII. századi kéziratosság után ennyire intenzíven terjedt tovább a ponyvakultúrában is, főként a bibliai történet aktualizálhatóságának és erős példázatosságának, valamint cselekménye mozgalmasságának köszönhető. Az 1847-ben, Farkas Ferencz Czéh nyomdája által Magyar-Óvárrott kiadott ponyvaváltozat⁴⁵ címével jelzi is, hogy *A pokolban kínlódó dus-gazdag* oly kedvelt históriáját példázatul adja ki a köznép számára.

Ezek a kiadványok tehát a dráma gondolati struktúrájának és moralizáló szándékának megtartása, valamint a második scéna szövegének többé-kevésbé hű átvételének szempontjából követik a Névtelen szerző eredeti alkotását. További jellegzetességeik azonban már jócskán eltávolítják őket a darabtól, s a *Comico-Tragoediához* kötődő populáris hagyományláncnak a végén, a folklorizálódásnak a már igen erőteljes szintjén helyezkednek el. Esetükben az apróbb lexikai szintű eltéréseken túl az átvett szövegrészlet címének módosítása, az erőteljes formaváltás, sőt a műfaji kategória eltolódása is megfigyelhető.

A többségében 8–16–24 lapnyi ponyvapagellák a *Comico-Tragoedia* Lázár-jelenetéről a darab scénamegjelöléseit már teljesen elhagyják, de a szereplők neveit még feltüntetik (általában latin és magyar nyelven is), halványan utalva a mű egykori színjáték mivoltára. Hasonlóképp megtalálható a ponyvakiadások

kegyes Olvasóknak az olvasásra újjólag ki-adatott, h. n., é. n. [1800 k.], OSZK 820.863.

2) *Ama hajdanában frissen élő de már most pokolban kínlódó Dus-gazdag históriája, mely a régi töredékekből össze szedetett, és a kegyes Olvasóknak kedvéért most újonnan nyomtatásba vétetődött*, h. n., é. n. [1800 k.], OSZK 820.792. Nro. 27.

3) *Ama hajdanában frissen élő de már most pokolban kínlódó dúsgazdag históriája, mely a régi töredékekből össze szedetett, és a kegyes olvasóknak kedvéért most újonnan nyomtatásba vétetődött*, h. n., é. n. [1810] OSZK 821.132. Koll.

4) *A Pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája, mely régi Töredékekből össze szedetett, és a kegyes Olvasóknak kedvéért újjólag nyomtatásban ki-adatott*, Budán, nyomtatott 1832-dik Esztendőben, OSZK PNY 6051.

5) *A' pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája*. Példázatul a' köznép számára kiadja Farkas Ferencz, Magyar-Óvárrott, Czéh Sándor könyvnyomdájában, 1847, OSZK PNY 562 (2/16).

6) *Ama hajdanában frissen élő de már most Pokolban kínlódó Dús-gazdagnak históriája, mely a régi töredékekből öszveszedetett, és a kegyes olvasó kedvéért most újonnan nyomtatásba vétetődött*. Gyulán, Nyomatatta s kiadta Réthy Lipót, 1858, OSZK PNY 579 (4/32).

7) *A pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája, mely a régi töredékekből öszveszedetett és a kegyes olvasóknak kedvökért újjólag nyomtatásban kiadatott*. Nyomatatta Tichy Alajos N. Váradon, 1861, OSZK PNY 605 (5/35).

8) *A Pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája, mely a régi töredékből öszseszedetett és a kegyes olvasóknak kedvökért ójlag nyomtatásban kiadatott Budapesten*. Nyomatott Bagó Márton és fiánál, [é. n.?], OSZK PNY 6.005.

45 OSZK PNY 562 (2/16).

elején a darab második scénájának nótajelzése is, ám többnyire téves, helytelen formában. Az *Ad Notam Odes Hist.: A Tündér országról bőséggel...* eredeti nótajelzés ugyanis *Édes Hirt.* alakban szerepel a kiadványokon, immár értelmét vesztve. Ez után olvasható a darab második scénájának első három actusa (külön megjelölés nélkül) és a *Gazdag Pokolbeli siralma* (az eredeti műben ez a 4. actus). A ponyvák által közreadott szövegváltozatok tehát az eredeti négyfelvonásos drámának csupán egyetlen részletét (2. sc.) tartalmazzák, még hozzá erősen stilizált formában, ily módon az eredeti mű nagy mértékben rövidített variánsainak sorát hozzák létre.

A látványos formaváltással összefüggő folklorizációs jelenség az átvett szövegesség műfajának megváltozása is. Az eredeti, viszonylag terjedelmes műalkotás egyértelműen drámaként, drámai költeményként aposztrofálható műfaja ugyanis a *verses dialógus* irányába tolódik el a ponyvakiadások esetében. Ezzel a műfaji kategóriával jelölik a cédulakatalógusok tételei is *A pokolban kínlódó dúsgazdag históriájának* műfaját. A besorolás Pogány Péter *A magyar ponyva tüköre* című nagymonográfiájából ered, melyben a szerző jó érzéssel nevezi verses dialógusnak⁴⁶ a népszerű történet ponyvaváltozatait – habár Pogány még tévesen Felvinczi Györgynek tulajdonítja a művet. Pogány munkája alapján öt ponyvalenyomat esetében⁴⁷ az OSZK cédulakatalógusai is Felvinczit azonosítják szerzőként – szintén tévesen. Az általam vizsgált összes ponyva (mind a nyolc) egyértelműen a Névtelen szerző *Comico-Tragoediájának* folklorváltozata, s nem Felvinczi azonos című darabjái.

További jelentős folklorizációs jegy egyes ponyvanyomtatványoknál az eredeti darab szabad bővítése, a *Gazdag Pokolbeli siralma* utolsó soraihoz hozzátett köznyelvis, csekély művészi értékű strófák többlete.⁴⁸ Ezek elsősorban az elrettentést és a jó példára intést szolgálták, csakúgy, mint a tartalmilag hasonló szerepet betöltő *Intés a kegyes olvasóhoz*,⁴⁹ amely előszó jellegű

46 POGÁNY, *i. m.*, 18.

47 OSZK PNY 579, PNY 562, PNY 605, PNY 6.005, PNY 6.051.

48 Az OSZK PNY 579 (4/32) jelzetű ponyváról, az eredeti sortöréseket feltüntetve idézzük: Dives, a gazdag: „Örökké valóság! ez a kemény fogság, engem vég nél- / kül fáraszt; belől viadalmat, kívül aggodalmat, mint egy / tengert áraszt. // Örökké valóság! örökké valóság! engem fáraszt és / öldököl, örökké valóság, örökké valóság, engem kínoz / ösztököl. // Szálj alá pokolba, ember gondolatja, nem hogy ott / megsüttesél, hanem hogy büntől és az örök tűztől te / megmenekedhessél. // Itt semmi vigasság nincsen, hanem rabság, örökké va- / lóság, örökké valóság, oh örökké valóság! oh örökké / valóság!” – Vége.

49 Az OSZK PNY 579 (4/32) jelzetű ponyvából idézve:

Intés a kegyes olvasóhoz: „Oh ti kik nagy fént még meg nem untátok, / S vidám szemeteket még be nem hunytátok, / Az én intésemet kérek hallgassátok, / Értelmét azoknak jól megfontoljátok, / Jaj néktek, kik most megbotránkoztatjátok, / Az együgyűeket bűnre most taszítjátok, / Az igazat a kik itt elfordítjátok, / Jaj minémű kína a lelket adjátok. / Vaj ki sokan égünk ott egy kemenczében, / Mintszkorpioval tömött szelenczében, / Kik csak egy meggondolt bűnért

paratextusként olvasható némelyik ponyvakiadás elején. A különféle címvariánsú ponyvanyomataok tehát egy több szintű folklorizációs folyamatban alakultak ki. A [z ama hajdanában élő, de már most] Pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája újonnan keletkezett címével, erőteljes formaváltásával, a műfaj eltolódásával, lexikai variálódásával és esetenként kibővülve egy paratextussal és négy záró strófával jelentősen eltávolodott a Névtelen szerző eredeti alkotásától. Ezek a ponyvanyomatok már új funkciójú, s részint megváltozott mondanivalójú tényleges folklórváltozatokként vannak jelen a *Comico-Tragoedia* hagyományláncában. Pogány Péter kategóriáit idézve egyszerre közkincsek és közprédák: „Közkincse az olvasóknak, közprédája nyomdászoknak, szerzőknek, szerkesztőknek. De közpréda mivolta hasznára is vált: az életét hosszabbította meg, folytonos újjászületését tette lehetővé.”⁵⁰

III.3. A „Dúsgazdagolás” kalendáriumi szokása és a népi színjátszás

A *Comico-Tragoedia* színpadi előadásáról szóló legkorábbi adat az 1697-es *Vett-jegyzőkönyvből*⁵¹ származik. A Vett János György nagyszebeni diák feljegyzéseit tartalmazó kézirat *Cantiones Hungaricae & Latinae* című fejezetében található egy *Cantio ad Hungaricam Comediam* című, nótajelzéssel ellátott verses prologus, amely egyértelműen a *Névtelen Comico-Tragoedia* előadására utal. Habár a prologusban nem szerepel sem a darab címe, sem a feltételezett szerző neve vagy valamilyen erre vonatkozó adat, a szereplők nevei és felsorolásuk sorrendje megegyezik a *Comico-Tragoediáéval*. A színdarabot Zábánus János nagyszebeni követnek és királybírónak, a szászok grófjának Nagyszebenbe való visszatérésének tiszteletére adták elő.⁵²

ördög kézben, / Estünk, kínoztunk olthatatlan tűzben. / Jaj átkozott fejünk, mely nagy kínra jöttünk, / Az igaz ösvényből, mert kitévelyedtünk, / Értelem világa nem fénylett előttünk, / S az igazság napja nem támadt fel nekünk. / A szép arany időt mely rútul vesztettük, / Ifjúság zsengejét ördögnek szenteltük, / Feslett erkölcsünknek roszságát követtük, / S méltán mi magunkat tűzbe ejtettük. / Jobb volna mi nekünk hogy semmivé lennénk, / Avagy hogy kövek közt egy boncsba tétetnénk, / S tenger mélységébe örökre vettetnénk, / Hogy sem örök tűzben végnélkül gyötrődnénk, / Vajha mi a földre most visszamehetnénk, / Bár emberek közé ne is eresztetnénk, / Bátor mindenféle szégyenbe ejtetnénk, / S erős kínok alá minden nap vétetnénk. / Hamuban, s szőr zsákban bátor öltöztetnénk, / Mindenféle kínra jó kedvvel sietnénk, / Bátor a disznók közt moslékkal étetnénk, / Csak hogy bűneinkért eleget tehetnénk. / Ti azért a kiknek penitenciára, / Még időtök vagyon a megjobbulásra, / Ne vegyétek kérlek e dolgot tréfára, / Hogy ne jussatok e szörnyű kínvallásra.”

50 POGÁNY, i. m., 12.

51 A *Vett-jegyzőkönyv* kézírata Kolozsváron található (KE 970 sz.), mikrofilmmásolata az MTA könyvtárában: 3/III. A kézirat leírását lásd: SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929, 288.

52 DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar Lázár-dráma nagyszebeni előadásához*, FK, 1(1955), 413.

A nagyszzebeni lutheránus iskola diákjai tehát a XVII. század végén vélhetően színre vitték a Névtelen szerző alkotását. A darabnak ugyan más, megközelítőleg egykorú előadásáról jelenleg nem tudunk, de a téma több csíksomlyói ferences színjátékban felbukkan a XVIII. század folyamán, ami állandó jelenlétére utal az erdélyi paraliturgiában. E terület további kutatásokat igényel.⁵³ Mindemellett elképzelhető, hogy a *Névtelen Comico-Tragoedia* elsősorban nem dramatikus játékként töltötte be funkcióját, sokkal inkább irodalmi produktumként, amelynek Bayer József szavait idézve „nincs egyéb célja, mint hogy olvasmányképpen hasson”.⁵⁴ Talán nem véletlen, hogy az a színpadi adaptáció, amelyet Bálint Vilmos készített 1932-ben,⁵⁵ elsősorban szintén eszmei-tartalmi értéke miatt nyúlt vissza a Névtelen szerző alkotásához, s annak témáját, illetve a benne meglévő erkölcsi példaadás lehetőségét ragadta meg *A Dúsgazdag* című, négy képből álló bibliai színjátékban.

Bálint Vilmos maga írja a darabhoz készített tájékoztatójában, hogy átdolgozását a Csíkban közismert *A pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája* című régi moralitásból alkotta meg „a nép kérésére – a nép részére”, és zárójelben oda is teszi, hogy a moralitás „erkölcsi tanulságokat hirdető drámai költemény”-t jelent. Az általa feldolgozott darabot rövidebb változatában már ötször előadatta falusi műkedvelőivel, s mint írja: „merem állítani, hogy népünk lelkét, a tömeget így megfogni semmivel sem lehet. Előadásainkra a szomszéd falukból is seregesleg jött a nép – s élőpéldákra hivatkozhatnám, kik a darab hatása alatt egészen megváltoztak.”⁵⁶ Tájékoztatóját azzal zárja, hogy adaptációja közreadásának célja, hogy „keressen fel minden magyar falut, – ott rázzon, emeljen fel minden élő lelket s kössön az Istenhez elszakaszthatatlanul”.⁵⁷

53 Bővebben, kontextuális és műfaj történeti elemzéssel: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Magyar Ferences Források, 5), 333, 348–354. Jantso Ferenc *A Dúsgazdag és a szegény Lázár témájú* (Kanta, 1778. június 14.) c. drámaszövegének kiadása: *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 2), 19. sz., 857–901. – További elemzések és forrásközlések: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjáték a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek, 132); „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok?*: Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból”, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a latin szöveg gond. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003.

54 BAYER József, *A magyar drámairodalom története a legrégebb nyomokon 1867-ig*, Bp., MTA, 1897, I, 26.

55 *A Dúsgazdag, bibliai színjáték 4 képből*, A régi moralitást színpadra írta BÁLINT Vilmos plébános, Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1932 (A „Magyar Nép” Könyvtára, 46).

56 *Uo.*, 5.

57 *Uo.*, 5–6.

Bálint Vilmos bibliai színjátéka adaptáció mivoltánál fogva a *Comico-Tragoediának* már egy igen magas szintre eljutott folklórváltozatát képviseli. Igen találóan fogalmazta ezt meg már a darabot közreadó könyvsorozat szerkesztője, Gyallay Domokos is, aki nagy örömét fejezte ki előszavában, hogy Bálint Vilmos átdolgozása olyan színjátékot ismertet meg a közönséggel, amely a

falusi színjátszás nemes céljainak mindenképpen megfelel. Bálint Vilmos öröklött népi kulturánk egyik legérdekesebb alkotását *fedezte föl és tette újra élő kincsé*, mikor a 'Dúsgazdag' bibliai történetét *a régi alapokon újradolgozta és színre alkalmazta*. Örömmel vállalkoztunk ennek az értékes munkának a kiadására, mert bizvást reméljük, hogy minden magyar faluban lelki áldásokkal fog járni 'A Dúsgazdag' történetének színpadi bemutatása.⁵⁸

Bálint Vilmos színdarabjának elsődleges funkciója valóban az „újra élő kincsé tétel”, a dráma emlékezetének fenntartása volt, csakúgy, mint a XIX. századi ponyvanyomtatványok esetében. Habár a Dúsgazdagról szóló XX. századi bibliai színjáték az alaptörténet megtartásával, a többé-kevésbé megegyező szereposztással, a négy részre való felosztással, valamint a helyenkénti szó szerinti átvétellel valamelyest követi a *Comico-Tragoedia* második scénáját, a színdarab egészében véve azonban mégis meglehetősen távol áll a Névtelen szerző eredeti alkotásától. A legszignifikánsabb különbség magának a művészi közegnek az eltérése a darab funkciójának, céljának a megváltozása. Bálint adaptációja kiemelte ugyanis az eredeti művet írott irodalmi közegéből, s egy gyakorlatban, színpadon is többször bemutatott darab szöveggé vált. Ráadásul esetében már nem is biztosan feltételezhető az eredeti, négy felvonásból álló teljes dráma ismerete, hiszen előszavából kiderül, hogy annak egy ponyvaváltozatából (a Csikban közismert *A pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája* című régi moralitásból, lásd fentebb) dolgozott. Bálint Vilmos darabja ezáltal tehát a variánsképződésnek már a többrétegű, s meglehetősen magas szintjére eljutott formáját nyújtja.

A folklorizáció következő, s előrehaladottabb fokát képviseli többek között a Volly István gyűjtésében fennmaradt *Gyergyóalfalui Dúsgazdag* népi játék,⁵⁹ valamint a Dömötör Tekla által közölt *Gyergyóditrói Dúsgazdagolás*.⁶⁰ Bálint Vilmos adaptációja – noha színpadon is előadták – mégis olvasásra szánt, moralizáló vallásos színdarabnak, szöveggé vált írodott; a Volly- és Dömötörféle⁶¹ változatok viszont elsődleges funkciójukban népi játékok, közegük tehát

58 *Uo.*, 3–4.

59 VOLLY István, *Népi játékok*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1941², III, 37–54.

60 *Régi magyar drámai emlékek*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, II, 89–91.

61 Ide sorolható az alábbi szövegközlés is: SZÉKELY László, *Csiki áhítat: A csiki székelyek vallási néprajza*, Bp., Szent István Társulat, é. n. [1995], 134–136.

kizárólagosan a szóbeliség. Lejegyzett formájuk ebből adódóan csupán pillanatképnek tekinthető, hiszen még ha van is forgatókönyvük, bizonyos meghatározott utasításokkal és állandó elemekkel, az előadás során mégis mindig változó, rögtönzésszerű mozzanatokkal kiegészülő változatokban valósultak meg. Volly István meg is jegyzi az általa közölt népi játék után, hogy a Lázár-történet, vagyis a *dúsgazdagolás* szerepeit a ponyvanyomtatványokból ismerik és sajátítják el a különböző falvakban, ám az előadás módja egymás között, általában családon belül öröklődik apáról fiúra szálló hagyományként.⁶²

A *dúsgazdagolás* vagy *ördögfarsang*, *ördögbetlehemes* néven ismert népi játékokban jól nyomon követhető az a folyamat, hogy a bibliai-irodalmi eredetű parabola népszerű ponyvaolvasmányként, illetve közkedvelt színdarabként hogyan válik recens kalendáris népszokássá. A *dúsgazdagolás* mint maszkos alakoskodás ugyanis Szent Lázár középkori kultuszával összefonódva meghatározott szöveg- és rítuselemekből felépülő kalendáriumi szokássá vált, amelyet Vízkeresztől nagybőjtig játszottak az (egyházi) év során. A népszokás elterjedtségét és kedveltségét jelzi, hogy Csík és Udvarhely megyékben egészen a második világháborúig előadták farsangkor a *dúsgazdagolás/ördögfarsang* játékát.⁶³

A *Comico-Tragoedia* második scénájával jobbra azonos szereplőket felváltató, maszkos alakoskodások szövegüket tekintve az eredeti mű – ponyvanyomtatványokon keresztül közvetített – rövidített változataiból vesznek át meghatározott részleteket és egészítik ki szabad, improvizatív elemekkel. A gyűjtő feljegyzései az előadás külsőségeiről is tartalmaznak információkat, így például leírást adnak a díszletről és a szereplők számára előírt viseletről.⁶⁴ A jelmezek, maszkok és egyéb kellékek hiteles képet adnak arról, hogy a *Comico-Tragoedia* folklorizálódásának ezen a szintjén már a képzelet is komoly alakító, variánsképző tényezőként van jelen. A lándzsával megjelenő Sátán, az ollós szerkezetekkel és zörgőkkel felszerelt, kilógó nyelvű ördögök, a vászonálarcos, magas süveget viselő kaszás halál stb. imaginált alakjai⁶⁵ a hívőket az erkölcsös életre a félelemkeltéssel figyelmeztető népies barokk kultúra továbbfejlesztett, XX. századi populáris változatai.

Ám a Lázár-történet szüzséjén átszűrődő erkölcsi intések és a népi előadás eszközei által közvetített rettenetkeltés szándéka itt már nem csupán az általános értelemben vett kollektív moralizálás céljait szolgálja, hanem az egyházi év egy adott alkalmához, a farsanghoz kötődve összefonódik a nagybőjt kezdetét jelző

62 VOLLY, *i. m.*, 54.

63 DÖMÖTÖR Tekla, *Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban*, Ethnographia, 68(1967), 255; Uő, *Dúsgazdagolás = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, I, 631.

64 VOLLY, *i. m.*, 38–39; RMDE II, 89.

65 Erről lásd még: DÖMÖTÖR Tekla, *A magyarországi ördög-ikonográfia problémái*, Ethnographia, 97(1986), 295–309

időszak corporális és spirituális elmélyülésével. A *dúsgazdagolás* egy konkrét eseményhez kapcsolódó, meghatározott aktualitású kalendáriumi szokás, amelyet éppen ciklikussága, az egyházi év során újra és újra visszatérő volta tart életben. A hagyományörzés fontossága mellett ennek köszönhető, hogy az erősen hívő, vallásukat gyakorló katolikusok körében Szentegyházán még napjainkban is él a *dúsgazdagolás/ördögfarsang* szokása.⁶⁶ Ebben az értelemben pedig a *Comico-Tragoedia* (második scénájának) folklorizálódása jelenleg is tart.

Ad Notam Odes Hift : A' Tündér Ország.

Voluptus. A' Gyönyörűség kezd szóllani,

Mi is Ebrietas jer, mennyünk Udvarhoz,
Egy nagyGazdag ember hitt minket házához
Úgy-is kedvem vagyom most a' lakáshoz,
Szép pádimentomön való tántzolásához.

Dives. A' Gazdag.

El-készült az ebéd Tálnokok hol vagytok,
En azt tartom: ti tsak másutt kalatztok,
Pipa kártya, palatzk minden mulatságtok,
Ebéd felett nékem ritkán udvaroltok,
Mosdjál Ebrietas, mosdjál Voluptással,
Ezentúl ebédlünk szép mulatozással;
Azután enyhődjünk ofztán kotzkázással.

Inas most mindennek minden elég légyen,
Fellejtár és kukta mind meg elégedjen,
Még a' Vén Afzszony-is bortól részegedjen,
Tántzban izökeljenek; még ma egygyen egygyen
Egyél igyál lelkem, femmit ne bánkodgyál.
Minden te tsüreid rakva, vígan lakjál,
Nem bánt a' szegénység, bár ne sopánkodjál;
Mind bővitsd-meg tsüröd, azon gondolkodgyál.

Angelus. Az Angyal.

Vaj de bolond, bezzeg tsudáalom elmédet,
Nem tudod az éjjel meg kéri lelkedet?
Mitsoda neveltség izgat hát tégedet?
Más takarítja-el fok gyűjteményidet.

Dives A' Gazdag.

Nem tréfa ez, hívják drabantimnak felét,
Voluptas. Gyönyörűség.

De femmi dugja-bé ki ki arra fülét:
Tudom én máször-is hallottuak effélét,
Ebrietas. A' Részegség.

Eredj te, lapitzkazzad meg az all felét.

Lázár.

Im' hogy nem lehet most énnékom fel állnom
A s Egygy

A színjáték egyik keltezetlen ponyvakiadása (OSZK PNY 723.)

66 KARÁCSONYNÉ MOLNÁR Erika, *A Comico-Tragoedia, egy XVII. századi moralitás és a dúsgazdagolás = Rítusok, folklór szövegek*, szerk. BARNA Gábor et al., [Bp.], Paulus Hungarus–Kairosz, 2004, 93–114. Bővebb, részletesebb formájában lásd az erről szóló disszertációt is: Uő, *A kalendáriumi szokások tárgyai: egy székelyföldi farsangi maszkos alakoskodás, a dúsgazdagolás és tárgyi világa példáján*, (kézirat), ELTE BTK, Bp., 2008.

A brassói Mederus család története egy halotti búcsúztató tükrében*

A *Mederus* családnév jól ismert a kora újkori brassói szász polgárság körében. Az ismertséget Petrus Mederus (1602/1606–1678) alapozta meg, aki hét gyermekkel gondoskodott a család fennmaradásáról. A nagy reményekkel teli családi vérvonal azonban így sem volt hosszú életű: mindössze két generációt ért meg. Adott tehát a kérdés: hogyan alakult a Mederus család sorsa a nagy hírű atya halálát követően? Jelen írásomban a szóban forgó erdélyi szász család történetét ismertetem egy elfeledett kislány halotti búcsúztatójának tükrében.

A brassói anyakönyvek tanúsága szerint az első Mederus, akivel a családi genealógia elindult, Petrus Mederus volt. Mivel nincs más megegyező nevű családnév a brassói polgárok körében,¹ kizárhatjuk a más családokkal való összetévesztés lehetőségét. A felmenőkről csak a név etimológiai vizsgálatával tudunk feltételezésekbe bocsátkozni. A *Meder* névalakból német származásra is következtethetünk, amely egy általános latin *-us* végződést kapott. A nevet megvizsgálta már Hans Bahlow,² Albert Heintze és Paul Cascorbi³ nyelvész is, s mindhárman a kaszás (*Mäher*) szóra vezették vissza az eredetét. Ha ezt elfogadjuk, akkor egy kiváló kétkezi munkást képzelhetünk el a család ősapjaként. Max Gottschald szerint azonban a *Meder* név kialakulhatott a sörfőző (*Metbrauer*) elnevezésből is, amely a XVI. században előfordult *Medbrauer* alakban is.⁴ Ennek a rövidített alakja lehetett a *Med* vagy a *Meder* név. Mindent

* Készült a Balassi Intézet Campus Hungary pályázatának keretében (TÁMOP–4.2.4B/2–11/1–2012–0001).

- 1 Erich JEKELIUS, *Genealogie Kronstädter Familien*, [gépirat], Kronstadt, 1965, V, 186. Jelzete: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, IV. F 57.
- 2 Hans BAHLOW, *Deutsches Namenlexikon, 15000 Familiennamen und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*, Bayreuth, Gondrom, 1967.
- 3 Albert HEINTZE, Paul CASCORBI, *Die deutschen Familiennamen, geschichtlich, geographisch, sprachlich*, Hildesheim, Georg Olms, 1967.
- 4 Rolf BINDER, *Der Kronstädter Stadtpfarrer Petrus Mederus in namenkundlichem Zusammenhang = Denken und Dienen: Theologische und historische Aufsätze als Freundgabe für Prof. D. Dr. Paul Philippi zum 65. Geburtstag*, Hg. Hermann PITTERS et al., Hermannstadt–Heidelberg, Hora–AKSL, 2003, 142–152.

összevetve egyik esetben sem beszélhetünk jó módú, igazán tekintélyes felmenőkről. Georg Gotthelf Zell monográfiájában⁵ azt írja, hogy a feketehalmi (Codlea, Zeiden) személy neve Peter Med lehetett, s a felmenői földművesek voltak. Georg Michael Gottlieb von Herrmann Brassó történetéről összeállított munkájában⁶ szintén azt írja, hogy Petrus szegény szász felmenőktől született Feketehalmon, s ez összecseng a fent elmondottakkal is.

A Mederus család leghíresebb tagja kétségtelenül Petrus volt. Nevének említése nem marad el az általános irodalom- és művelődéstörténeti munkákból sem. Ezek azonban igen tömörek, gyakran hiányosak és néhány helyen pontatlanok is. Már a születését illetően eltérések mutatkoznak köztük: régebben az 1602-es, újabban (Friedrich Wilhelm Seraphin tanulmánya⁷ óta) az 1606-os évet jelölik meg. Testvéreiről semmit nem tudunk, kivéve azt, hogy egy testvére bizonyosan volt. Ismeretes, hogy kezdetben a nagy múltú brassói Honterus gimnáziumban tanult szolgáladeákként.⁸ Az iskola anyakönyvében – vélhetőleg hanyagságból – nem szerepel a neve, így nem tudjuk, hogy mikor járt oda. Egyetlen adat ismert ebből az időből: Trausch azt írja az írói lexikonában, hogy 1628-ban az említett gimnázium tanulójaként kisbeszédet tartott.⁹ Ezt követően peregrinált. Külföldi tanulmányait 1633-ban az észak-lengyelországi Torunban (Thorn) kezdte, majd 1634 márciusától Gdańskban (Danzig) folytatta, végül 1635 májusában Rostockba költözött, és az ottani egyetemen tanult teológiát, illetve filozófiát.¹⁰ Itt töltött évei alatt házitanítói állást is vállalt, így került kapcsolatba a Rostock melletti molnárral, Wilhelm von Calheim Lohausennel, aki ezután anyagilag is támogatta tanulmányait. 1637-ben szerezte meg a bölceletdoktori oklevelét, rá egy évre pedig kiadta az első latin verseskötetét.¹¹ Egyetlen ismert magyar nyelvű verse is ebben jelent meg, melyben munkaadóját, támogatóját köszönti. Művészi munkájáért 1638. április 25-én Hadrian von Mynsicht

- 5 Georg Gotthelf ZELL, „Zeiden – eine Stadt im Burzenland”: *Heimatbuch einer siebenbürgischen Gemeinde*, unter Mitwirkung der Heimatortsgemeinschaft Zeiden, Innsbruck, Wort und Welt, 1994, 216.
- 6 George Michael Gottlieb von HERRMANN, *Das alte Kronstadt: Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2010, 391.
- 7 Friedrich Wilhelm SERAPHIN, *Sieben Gedichte des Petrus Mederus, eines sächsischen „Poeta Laureatus” des 17. Jahrhunderts*, Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, 23(1890), 190–214.
- 8 HERRMANN „Medicant”-ként nevezi meg mint koldusdiákokat. *I. m.*, 391.
- 9 A kézirat címe: *Oratiuncula de Corona Transylvaniae urbe habita 1628*. Joseph TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexikon oder Biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, Johann Gött und Sohn Heinrich, 1870, 404.
- 10 SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4), 230.
- 11 *Anagrammatum libri tres in quibus Partim Vitia hujus seculi ut belli Causae breviter perstringuntur. Partim Encomia et Laudes Generosi, Magnifici ac Nobilissimi Viri, Dn Gulielmi à Calheim cognomento Lohausen delineantur*, Rostock, 1638, 12r (60 számozatlan levél).

(1588–1638) választófejedelem koszorús költővé, *poeta laureatus*szá avatta. Ez alkalomra készült a *Gratulationes*¹² című nyomtatvány is, amelyben barátai és támogatói írtak üdvözlő verseket a tiszteletére.

Tanulmányai befejeztével visszatért szülőföldjére, és 1638-tól egykori gimnáziumának „lector”¹³ fokozatú tanára lett, majd egész hamar, 1640. április 19-én az iskola 53. rektorává választották. Ezt a tisztséget 1644. március 29-ig viselte.¹⁴ Ezt követően brassói pap volt 1649-ig, majd lelkészként szolgált Szászhermányban (Härman, Honigberg) 1653-ig. Feketehalmon folytatta lelkesi hivatását 1654. november 19-ig, mikor Brassó városának első papjává választották. Ebben a tisztségében élete végéig megmaradt. 1660 és 1678 között a barcasági evangélikus egyházmegye esperesi címét is betöltötte. Születéséhez hasonlóan halála időpontjában is gyakori eltérések mutatkoznak. A következő két dátum fordul elő leggyakrabban: 1678. január 11. és június 11.

A szakmai életút után folytassuk a leírást a Mederus család életének alakulásával. Abban egyetértenek a források, hogy Petrus kétszer is megnősült. Első felesége a Schramm családból származó Margaretha asszony volt. Róla és a vele való házasságáról azonban hallgatnak a források. Csupán egy közös gyermekük születéséről tudunk, kizárólag Petrus feljegyzéseiből, melyben az 1641-es évnél a következőt olvashatjuk: „Die 23. Novembris ist uns eine Tochter Namens Anna geboren.”¹⁵ Majd nem sokkal később, az 1651. évnél már a következő adatot találjuk: „Anno 1651 die 14. Aprilis moritur filia mea Anna circa 11.”¹⁶ Mindebből kiderül, hogy első gyermekét Anna Mederusnak (1641. november 23.–1651. április 14.) hívták, aki a 10. életévében hunyt el, vélhetőleg Szászhermányban. Petrusnak ekkoriban halt meg a testvére (?–1643. május 2.)¹⁷ és az édesanyja (?–1649. május 25.)¹⁸ is.

Petrus már brassói elsőpapként szolgált, amikor 1656. július 28-án elvesztette első feleségét.¹⁹ Alig néhány hónappal később újra megházasodott, s 1656. november 28-án feleségül vette Valentinus Forgáts brassói szenátor és Catharina

12 *Gratulationes in lauream Poeticam M. Petri Mederi, Saxonis Transylvani, quae ei Rostochii in aedibus Petri Laurebergii, Anno 1638. die 25. Aprilis, St. Vet. est collata, a Maecenate, Patronis, Fautoribus, & amicis deproperatae. Quibus omnibus praefixum est Poeticum Priuilegium.* Rostochii, literis Nicolai Kilii, Acad. Typog. A. M. DC. XXXVIII. 12r.

13 A tanároknál a hierarchia: adjunctus, collega vagy collaborator, lector, conrector, rector. Azonos beosztásnál számozással jelölték a rangsort.

14 A brassói gimnázium matrikulájának mai lelőhelye: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzete: I. E. 145. Ebben: 142–144.

15 *Excerpta ex calendariis Magistri Petri Mederi, pastoris Coronensis (1641–1664) = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, Kronstadt, 1915, VI, 69.*

16 *Uo.*, 70.

17 „Anno 1643. Die 2. Maii mortuus est frater meus inter horam 7. et 8. matutinam.” *Uo.*, 69.

18 „Anno 1649. (...) die 25. moritur mater mea intra horam 7. et 8. matutinam.” *Uo.*, 70.

19 JEKELIUS, *i. m.*, V, 186.

Drauth lányát, az ekkor már egy éve özvegy Margarethát²⁰ (1632. július 10.–1686. május 4.).²¹ Első férjétől, Christophorus Greissingtól (?–1655. november 25.) három gyermeket (részben mostohagyereket) hozott magával az új házasságába, név szerint: 1. Paulus Greissinget (1633–1687. június 25.), akiből szászhermányi lelkész lett; 2. Valentinus Greissinget (1653–1701. szeptember 17.), aki barcarozsnyói (Râșnov, Rosenau) lelkész lett; 3. Margaretha Greissinget (?–1717. augusztus 5.), akiről pedig azt tudjuk, hogy Johannes Cziegler szenátor felesége lett.²²

Második házasságából hamar megfogant első gyermeke, hiszen 1657. augusztus 31-én megszületett Rebecca nevű kislányuk.²³ Petrus feljegyzéséből kiderül, hogy szintén tragikusan korán, mindössze 3 évesen halt meg ő is, 1660. július 27-én.²⁴ A bejegyzés elárulja azt is, hogy két nappal később, július 29-én született meg első fia, akinek a bibliai (1Krón 25, 2) Asarela nevet adta. 1663. július 19-én ikrei születtek: Theodorus és egy órával később Asnath, akinek a neve szintén bibliai eredetű (1Móz 41, 45). Őket követte Debora,²⁵ akinek a születési éve vitatott, végül pedig Petrus halála előtt egy évvel, 1677. március 20-án jött világra az utolsó gyermekük, Marbel Mederus. Ezzel kialakult a brassói Mederusok névsora.

Tekintve, hogy a közköltészet egyik általános fóruma a kisközösség volt, a család életében a legfontosabb események közé – a gyermekszületés és a lakodalom mellett – a haláleseteket sorolhatjuk. Elhalálozáskor a hozzátartozók, kollégák, barátok gyászverseket írtak az elhunyt családtagjai részére, és ezzel emléket állítottak a megboldogultnak. A halotti búcsúztatók terjedelmüket tekintve lehetnek egylaposak, legtöbbször fólió méretűek, illetve többlaposak, füzetszerűek. A fólió méretűek formailag három részre oszthatók: címre, költeményekre és megjelenési adatokra. A tehetősebbek ki is nyomtatták néhány példányszámban, a kevésbé tehetősek pedig kéziratban készítették el. Ezt követően a templom ajtajára vagy falára függesztették ki,²⁶ hogy mindenki láthassa. Emellett a temetéskor is felolvashatták a gyászoló tömegnek, majd pedig a rokonoknak és a barátoknak ajándékozták őket. A többlapos nyomtatványokon már gyakran közölték a temetési beszédet is, külön megírták az elhunyt életrajzát, s általában több, de rövidebb vers jellemzi.

20 Első férje Christophorus Greissing (?–1655. nov. 25.), brassói szenátor, akinek már a harmadik felesége volt Margaretha.

21 JEKELIUS, *i. m.*, V, 186.

22 SERAPHIN, *i. m.*, 207.

23 „Anno 1657. die 31. Augusti wird unsere Rebecca geboren [...]” = *Quellen zur Geschichte...*, *i. m.*, VI, 70.

24 „Die 27. Julii inter horam 11. et 12. moritur mea Rebecca annorum duorum, mensium non plane 11. Die 28. splitur. Coniux mea parturientis dolore decumbit et circa 12. meridianam filium peperit, die 29. baptizatus vocaturus Asarela.” *Uo.*, 71.

25 A nyomtatvány mai lelőhelye: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzete: IV F 1 Tf 51 / II (4).

26 ZOVÁNYI Jenő, *Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában*, ItK, 5(1895), 82–95.

A család történetének folytatásához, illetve a már felmerült kérdések megválaszolásához kiváló segítséget nyújthat Asarela Mederus kislányának, Margarethának a halotti búcsúztatóján²⁷ szereplő két német nyelvű gyászvers. A nyomtatványt Nicolaus Müller (latinosan: Molitor) (1632–1702), a brassói Hermann nyomda faktora készítette 1692-ben.

Das Zarte und Hoffnungs-volle Jungfräulein

M A R G A R E T A

ASARELÆ MEDERÏ, IV. Cand.

hinterlassenes Kind und einziges Töchterlein / den 1. April / dieses laufsenden
1692. Jahres / Abends umb 7. Uhr / sanfft und stillig entschieff /

Und den dritten Tag darauff zu seinem Ruhe-Kammerlein in volder Reicheit
Begleitung mit Christlich-lichen Ceremonien beygefahren ward /

Nachgelegete.

Wuß dich / (h)ilff lieber Götter! das wohlbenahmte Gantz / So von M E D E R U S (a) her den Ursprung hat genommen / In so gar kurzen Zeit getoret werden aus? Zwar Herr M E D E R U S ward / durch Alter überkommen / Vor Dreyzehn Jahren fast (b) entrieff dieser Welt. Wie balde aber sind sein Hoffnungs-volle Söhne / Drey an der Zahl / gefolgt hinauff ins Himmels-Zelt? Der Jüngste (c) ward zu erst auß diesem Welt-Geböude / zu Götter genommen hin; Drauff folgte T H E O D O R (d) / Und A S A R E L A (e) dahin ein Mann von raten Gaben / Der einfft mit Flug der Stadt hieher können sehen vor. Die Andre (f) Weiber Art / sind längst vorher begraben / Von denen Eine noch / F r a u A S N A T H (g) übrig ist. Und diesemahl stirbt auch / sonach war überleben / Von S o n M E D E R U S her; ein Kind ohn Argeliff / So off mit seinem Weib / die Zeit uno har verleben. Ein nam das Kind ist hin! Wir aber bleiben hier / In diesem Jammer Thal / so lang es Götter gefallen. Ach! daß doch Jeder möge alachten sein Gehülff / Und dann das übrige Götter lassen heimgesellet! (a) S. M. Petrus Mederus P. L. C. 24. Jähriger Bron. Bildter Pfarrer. (b) Starb Anno 1678. den 11. Jun. 77. Jähralt. (c) Marthl starb Anno 1682. 31. Marc. seines Alters 5 Jahr. (d) Theodorus SS. Th. Stud. starb zu Leipzig 1688. 23 Jun. seines Alters 24 Jahr. (e) S. Arelæ; u. Stud. 1689. d. 10. Dec. seines Alters 29 Jahr. (f) Rebecca starb 1660. 14 Jun. Debora starb 1682. d. 6 Jun. (g) Des Gn. Pauli Waldbüttneres Amanoef. Reip. Ch. Haus-Ehre. M. VALENT. GREISSING, Reitor.	Ein reines Tugend-Weib von Thaten und Gemüthe; / Und gleichwol heffts mit Jhr: Sie aber ist auch hin! Erst (h)ien; als wolte Götter in diesen Strammen ägen / Das Alter erster Weib; weil der Herr Pfarrer war Ein ho)geleibter Mann / als Jhn Götter wolte versagen / Vor hie in Paradis (i) zur Engelischen Schaar. (re) / Sie wie Fr. S O D O R 3 U S E S J T war auch nicht von Jahrs / als Sie der groß Götter von hinnen herte ab. (4) Mit deren Kindern wird auß andere weis verfaben / Rebeccam (e) Deborah (f) leg; man sehr früh ins Grab; Denn etler (g) Marthel auch zur hülten Todes-Kammer / Eh) Er zur Götterbaum der Änder; Jaber freit. Her Theodorus (h) stirbt in Deutschland weg. O Jammer! / Und als man merete; es sey schon allbereit Des Todes Nachen satz; mußt Herr A S R E L A (i) sterben / Dein Vater; hertzigs Kind; mit Jhm der Mitter / Tadn In Männlichem Geschlecht; den niemand mehr kan erben! / Ein Zwerg Jr. A S N A T H A. gidue noch an diesem Stamm. So ist der M E D E R N Stamm bey nahe gang zerrissen / So fället ein Geschlecht; das (k) Andre Pomme auff. In kurzen wird man nichte von denen M E D E R N wissen / Weil Sie sich alle früh verfaben Himmel auff. Ach Kind! du warst noch von A S A R E L A blieten / Ein recht Mitterlich Blut; an Tugend und Verstand Wie solt' ich Dich denn mit der als Vater; herrlich lichen / Den Dir; nach jenes Tod; zu fügen Götter Gaben? Ach ja. Doch kurze Zeit; weils Götter also gehendet / Und trennet uns von dir. So nim zu guter Nacht; Mein Kind; noch diezes Zeim; in Kribden abgestret. Jh dencke dein; O Schick! biß mich auch folge machs / Der bleidte Senses Miam; JA rühme deine Gaben; Jh rühme deine Lieb; zu mir; die Änder; Tren / Die ich von dir; gefime; fr. A h muß ich dich begraben; O Kind! daß ich nicht mer; dem Pfluge Vater sey / So! biß du einfft weg; und vom mir! h) werst fließen In einem Thänter; Bach; so schickst du; doch nicht; / Wir kommen wol zu dir; (l) wenn unsie Tag; verstreifen. Götter heiff; daß wir Dich auch bald hin; in Himmel / Lidte. (c) Starb A. 1672 d. 11. Jun. 407. 77. (d) Starb Anno 682. d. 5. Mayi. 407. 12. (e) Starb Anno 1660. 3. Jähralt. (f) Anno 1672. 1. Jähralt 3. Monat alt. (g) Anno 1682. d. 31. März. 5. Jähralt. (h) Anno 1672. 23. Jähr alt. (i) Anno 1689. 29. Jähralt. (k) Ecol. 169. (l) a. Som. 169. 29.

Leich wie des Jonz Kürbs / den eine Nacht geborens /
So bald es Morgen war / von eines Würmleins /
Stich

Den zarten Stocf geleg; das folge Blat verlohren /
Darüber Jonas (a) murrte; ersüden und quälte sich.

Ach eben so; mein Kind! du edle Tugend; Reber (b) /
Wie du gewachsen warst an Tugend und Verstand

In solcher kurzen Zeit; daß ich dir billig gebe /
Den Titel: Kluges Kind. Jhs auch mit dir bewandt.

Nichte Wunder wars; daß du mit Tugend warst begabet /
Der Stamm; wovon du bist entsprossen in die Welt;

War eben dieser Art: Der Weisheit Quell Jhn labet /
Er war gang wie Er war; ein weites Tugend; Zelt.

Der edle A S A R E L; das Muster kluger Sinnen /
Die Fierde anser Stadt. Ach aber! Er ist hin!

O Schade! Kan niemand sich annoch wohl besinnen /
Wei sein Herr Vater war; Ein Weisheit; voller Sinn;

Bey unsrer grossen Stuch ein theurer Götter; Leber /
Fast 24 Jahr. (b) Wer die Frau Mutter war;

Wiß diese ganze Stadt; voraus die Mosen; Ehre (c) /
Auf unsrer Schulen; ja es ist gang offenbahr Mederus P. L.

Wer die; gewesen sey; von Älichem Gebürde /
Sie war dem Töthmen nach ein edle sorgat; hin;

Kron-Stadt; in der **Seesmannischen** Druckerey; Druckt; Nicolaus Müller.

27 A nyomtatvány mai lelőhelye: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzete: IV F 1 Tf 51 / II (4).

Als
 Das Zarte und Hoffnungs-volle Jungfräulein
 MARGARETA
 Des weyland
 Edlen / Achtbaren und Wohlgelehrten
 H[err]n ASARELÆ MEDERI, I[ur]ius V[er]triusque Cand[idatus]
 hinterlassenes Kind und einziges Töchterlein / den 1. April / dieses lauffenden
 1692. Jahre / Abends umb 7. Vhr / sanfft und seelig entschlief /
 seines Alters 4. Jahr / weniger eines Monats /
 Vnd den dritten Tag darauff zu seinem Ruhe-Kämmerlein in volckreicher
 Begleitung / mit Christ-üblichen Ceremonien beygesetzter ward /
 Sollten und wollten hiemit ihre hertz-schmerzliche Condolentz
 abstatten
 Nachgesetzte.²⁸

A barokkos körmondatú címből kiderül, hogy Asarela Mederus 1692. április 1-jén este 7 óra körül, 4 évesen elhunyt kislányának emlékére készült a nyomtatvány. Ezt követi Valentinus Greissing gyászverse, akiről korábban megállapítottuk, hogy Petrusnak a második házasságából érkezett mostohagyermek volt. 1668-tól a Honterus Gimnáziumban, 1674–1679 között pedig a wittenbergi egyetemen tanult. Erdélybe visszatérve 1684. július 17-től a brassói gimnázium rektora, majd 1694. november 11-én, Barcarozsnyón (*Râşnov, Rosenau*) lelkészé választották. 1701. szeptember 17-én, szélütés következtében halt meg. A vers írásakor 39 éves és a Honterus Gimnázium rektora volt. Költeményét olvasva egy egész családfára bukkanhatunk, amely részletekbe menően pótolja az életrajzi munkákat:

*Muß den[n], (hilfflieber GOTT!) das wohlbenahmte Haus /
 So von MEDERUS (a) her den Ursprung hat genommen /
 In so gar kurtzen Zeit gerottet werden aus?
 Zwar Herr MEDERUS ward / durch Alter überkommen /
 Vor Vierzehn Jahren fast (b) entrissen dieser Welt.
 Wie balde aber sind Sein Hoffnungs-volle Söhne /
 Drey an der Zahl / gefolgt hinauff ins Himmels-Zelt!
 Der Jüngste (c) ward zu erst auß diesem Welt-Gethöne
 Zu GOTT genommen bin: Drauff folgte THEODOR (d)
 Vnd ASARELA (e) dann / ein Mann von raren Gaben /
 Der einst mit Nutz der Stadt hätt können stehen vor.*

28 A nyomtatvány megjelenési adatai: „Kron-Stadt / in der Herrmannischen Druckerey / Druckts Nicolaus Müller.”

*Die Andre (f) Weiber Art / sind längst vorher begraben.
 Von denen Eine noch / Frau ASNATH (g) übrig ist.
 Vnd diesesmahl stirbt auch / so noch war überblieben
 Von H[err]n. MEDERUS her; ein Kind ohn' Argelist /
 So oft mit seinem Witz / die Zeit uns hat vertrieben.
 Nun / nun / das Kind ist hin! Wir aber bleiben hier
 In diesem Jammer-Thal²⁹ / so lang es GOtt gefället.
 Ach! daß doch Jeder mögt ob achten sein Gebühr /
 Vnd dann das übrige GOtt lassen heimgestellt!*

- (a) H[err] M[agister] Petrus Mederus P[oeta] L[aureatus] C[oronensis] 24. Jähriger Kron-Städter Pfarrer.
- (b) Starb Anno 1678. den 11. Jun. 77. Jahr alt.
- (c) Marbel starb Anno 1682. 31. Mart. seines Alters 5 Jahr.
- (d) Theodorus S[acro]S[anctae] Th[eologiae] Stud[iosus] starb zu Leipzig 1688. 5. Jun. seines Alters 24. Jahr.
- (e) H[err] Asarela J[ur]ius U[triusque] Stud[iosus] 1689. d. 20. Dec. seines Alters 29. Jahr.
- (f) Rebecca starb 1660. 14. Jun. Debora starb 1682. d. 6. Jun.
- (g) Des H[err]n Pauli Waldhütters Amanuens[is] Reip[ublicae] Cib[iniensis] Haus-Ehre.

M[agister] VALENT[inus] GREISSING, Rector.

Valentinus nem ismerhette Petrus első házasságából származó kislányát, vagy nem akart írni róla – ez lehet az oka annak, hogy Annát nem említi az írás. A család történetének folytatása előtt ismerjük meg a nyomtatvány második versét is, melyet Marcus Draudt, Valentinus egykori gimnáziumi tanítványa és Asarela feleségének második férje szerzett:

Gleich wie des Jonæ Kürbs, den eine Nacht gebohren,
 So bald es Morgen war, von eines Würmlains Stich.
 Den zarten Stock gelegt, das stoltze Blat verlohren,
 Darüber Jonas (a) murrst, erzürnt und quälte sich.
 Ach eben so, mein Kind! du edle Tugend-Rebe, (a) *Jon. 4 / 6. 7. 8.*
 Wie du gewachsen warst an Tugend und Verstand
 In solcher kurtzen Zeit, daß ich dir billig gebe
 Den Tittel: Kluges Kind. Ists auch mit dir bewandt.

29 Utalás a Zsoltárok könyve 23, 4-re.

Nicht Wunder wars, daß du mit Tugend warst begabet,
 Der Stamm, wo von du bist entsprossen in die Welt,
 War eben dieser Art: Der Weisheit Duell Ihn labet,
 Er war gantz wie Er war, ein weittes Tugend-Zelt.
 Der Edle ASAREL; das Muster kluger Sinnen,
 Die Zierde unser Stadt. Ach aber / Er ist hin!
 O Schade! kan iemand sich annoch wohl besinnen
 Wer sein Herr Vater war? Ein Weisheits-voller Sin[n],
 Bey unsrer grossen Kirch ein theurer GOTTes Lehrer,
 Fast 24. Jahr. (b) Wer die Frau Mutter war,
 Weiß diese gantze Stadt, vorauß die Musen-Ehrer (b) *H[err] Petrus*
Mederus P[oeta] L[aureatus]
 Auff unsrer Schulen; ja es ist gantz offenbahr
 Wer Sie gewesen sey: von Adlichem Geblüthe.
 Sie war dem Nahmen nach ein Edle Forgatschin,
 Ein rechtes Tugend-Weib von Thaten und Gemüthe;
 Vnd gleich wol heisst mit Ihr: Sie aber ist auch hin!
 Erst schiens, als wolte GOTT in diesen Stammen ätzen
 Das Alter erster Welt: weil der Herr Pfarrer war
 Ein hochgelebter Mann, als Ihn GOTT wolt versetzen
 Von hier ins Paradeiß, (c) zur Engelischen Schaar.
 Sie, die Fr. FORGATSCHIN war auch nit jung von Jahren
 Als Sie der grosse GOTT von hinnen fodert ab. (d)
 Mit ihren Kindern wird auff andre weis verfahren
 Rebeccam (e) Deboram (f) legt' man sehr früh' ins Grab;
 Denn eilet (g) Marbel auch zur kühlen Todes-Kammer,
 Eh' Er zur helffte kaum der Kinder-Jahre schreit.
 Herr Theodorus (h) stirbt in Deutschland weg. O Jammer!
 Vnd als man meynete, es sey schon allbereit
 Des Todes Rachen satt, musst Herr AS'RELA (i) sterben,
 Dein Vater, hertzigs Kind, mit Ihm der Meder Nahm
 In Männlichem Geschlecht; den niemand mehr kan erben!
 Ein Zweig Fr. ASNATHA, grüne noch an diesem Stamm.
 So ist der MEDER Stamm bey nahe gantz zerissen,
 So fället ein Geschlecht, das (k) Andre kommet auff.
 Im kurtzen wird man nichts von denen MEDERN wissen,
 Weil Sie sich alle früh' verfügen Himmel auff.
 Ach Kind! Du warest noch vom ASARELA blieben,
 Ein recht Mederisch Blut, an Tugend und Verstand.
 Wie solt' ich Dich denn nicht, als Vater, hertzlich lieben,
 Den Dir, nach jenes Tod, zufügte GOTTes Hand?

Ach ja. Doch kurtze Zeit, weils GOtt also gebotten,
 Vnd trennet uns von dir. So nimm zu guter Nacht,
 Mein Kind, noch diesen Reim, in Thränen abgesotten.
 Ich dencke deiin, O Schatz! biß mich auch folge macht
 Der bleiche Sensen-Mann: Ich rühme deine Gaben,
 Ich rühme deine Lieb' zu mir; die Kinder-Tren,
 Die ich von dir geschmeckt. Ach muß ich dich begraben,
 O Kind! daß ich nicht mehr sein Pflege-Vater sey:
 So! so! du eilest weg, und wenn wir schon zu fliessen
 In einem Thränen-Bach, so kehrest du doch nicht,
 Wir kommen wol zu dir, (l) wenn unsre Tag' verschlüssen.
 GOtt helff', daß wir Dich auch bald sehn im Himmels-Liecht.

- (c) Starb A. 1678. d. 11. Jun. ætat 77.
- (d) Stirbt Anno 1686. d. 5. Maji. ætat. 54.
- (e) Stirbt Anno 1660. 3. Jahr Alt.
- (f) Anno 1672. 3. Jahr und 3 Monat alt.
- (g) Anno 1682. a 31. Mart. 5 Jahr alt.
- (h) Anno 1638. 24. Jahr alt.
- (i) Anno 1689. 29. Jahr alt.
- (k) Eccl. 1/4.
- (l) 2 Sam 12/23.

Also bedauerte und betrauerte
 sein werthes Töchterlein
 dessen Treu gesinnter
 Pflege-Vater

MARCUS DRAUDT S[acro] S[anctae] Th[eologiae] Stud[iosus]

A vers írásakor Marcus Draudt 27 éves volt. Egy éve tért vissza külföldi peregrinációjából, hiszen 1686–1688 között Wittenbergben, 1688–1690 között Lipcsében tanult Theodorusszal együtt. Hazatérése után, 1691. október 14-én feleségül vette Asarela egykori feleségét, Anna asszonyt. Így válhatott nevelőapjává a kislánynak – amire az aláírásában is utalt –, mindössze fél évre.

A Mederus-fiúk sorsára is itt érdemes kitérni. A nyomtatvány megjelenésekor már egyikük sincs életben: „A legfiatalabb volt az első, ki a világ zajából Istenhez vétetett”³⁰ – azaz Marbel, aki 1682. március 31-én, öt évesen hunyt el. „Majd következett Theodor és Asarela, egy ritka tehetséggel áldott férfi, ki még előljáró is lehetett volna a város javára.”³¹

30 Első idézett vers, 8. sor.

31 Első idézett vers, 9–11. sor.

Theodorus életét a lipcsei egyetem teológus professzora, Johann Benedict Carpzov ismerteti³² a halálára írt prédikációja végén. Ebből megtudjuk, hogy az általános előtanulmányait a brassói városi iskolában végezte, miközben otthon házitanítók is foglalkoztak vele. Szorgalmas diák lévén tanulmányait dicsérettel végezte. 1678-ban eltöltött egy rövid időt a székelyeknél is, hogy magyarul tanuljon, de apja halálakor hazahívták. Gimnáziumi tanulmányait Brassóban³³ kezdte, majd az enyedi fejedelmi kollégiumban folytatta. Itt azonban tartósan lebetegedett, és akarata ellenére is egészségére kellett gondot fordítania, ezért hazautazott. Miután meggyógyult, újra a tanulás felé fordult és igyekezett behozni a lemaradását. Gimnáziumi tanulmányait végül Nagyszébenben fejezte be. Ezt követően Lengyelországon és Szilézián keresztül 1687. április 16-án Lipcsebe érkezett, ahol beiratkozott az ottani egyetemre. Alig egy évvel később újra rosszul éreztette magát, ami csakhamar ágynak döntötte, és ezután még öt hétig kínozták. Egyre inkább elhatalmasodó lázát az orvosok sem tudták már kezelni, majd 1688. június 5-én, 24 éves korában elhunyt. Lipcsei tanulótársa, Marcus Drauth búcsúztatót jelentetett meg a halálára.³⁴

Az elsőként született fiúgyermek, Asarella is Brassóban végezte az előtanulmányait, majd 1676-ban Wittenbergbe peregrinált. 1682-től több német és olasz egyetemet is látogatott. Búcsúztatójából³⁵ kiderül, hogy fiatal kora ellenére Európa szinte minden országában megfordult tanulmányai céljából. Bizonyára az egyik első brassói polgár volt azzal, hogy öt év alatt egymás után beutazta Német-, Francia-, Török-, Lengyel- és Magyarországot, valamint Itáliát, Hollandiát és Angliát is.³⁶ Szülővárosába visszatérve, 1687. április 13-án feleségül vette Annát, a medgyesi Laurentius Töppelt³⁷ lányát. A hivatali ranglétra legalsó lépcsőfokán, titkárként kezdte, de felkészültsége révén idővel akár városbíró is

32 Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, IV F 1 Tf 53 / II (1).

33 Nevét megtaláljuk az iskola anyakönyvében is az 1678-as évnél. Lásd: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, AH. I. E 145. 187.

34 Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, Tf 53 / II (69).

35 Asarella halotti búcsúztatójának fejléce: Letzte Ehren Bezeugung Dem weyland Wohl-Ehrenvesten/ Achtbaren und Wohlgelehrten/ Herrn ASARELÆ MEDERO Der Beyden Rechten embsigst befließenen/ Als derselbe Nach 5. Jährigen glücklich volbrachten Reyse durch Türckey / Vngern / Polen / Teutschland / Holland / Engelland / Italien / und Franckreich / und darauff Fast Dreyjähri gen höchst gewünschten Beheurathung mit der viel Ehr und Tugendsamen Fr. ANNA gebornen TÖPPELTIN, Endlich / nach dem Er 14. Tage lang Betlägerig gewesen / sanfft und selig mit gutem Verstand den 18. Decemb. umb 10 Vhr ohngefähr Abends entschlief. Seines Alters 29. Jahr und 4 Monat Auß schuldigster Condolenz abgestattet von Nachgesetzten. [1689]. Lásd: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzet: IV F 1 Tf 51 / I (39).

36 Szinnyei József az életrajzi lexikonában még Oroszországot is megemlíti az állomásai között, de erre utaló forrást nem találtam.

37 Érdekes életére és munkásságára lásd legfrissebben: VERÓK Attila, *Töppelt, Lorenz = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, XII, *Teutsch-vízjel*, szerk. KÖSZEGHY Péter, TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2011, 99–100, további irodalommal.

válhatott volna belőle – erre utal az első vers előbb idézett sora is. 1689 decemberében egy betegség vette le a lábáról, majd tizennégy nap ágyban fekvés után, december 18-án, 29 évesen ő is elhunyt. Halálára Valentinus Greissing (kétszer is), Johannes Rosonensis,³⁸ Johannes Mankesch,³⁹ Nicolaus Müller és egy bizonyos S. M. F. írt gyászverset.

A verseket olvasva a család hölgytagjairól is tájékozódunk: „Rebecca és Debora idő előtt feküdt a sírba; s, aztán sietett Marbel is a zord halotti kamrába” (II, 32–33. sor). Talán nem érdektelen elmondani, hogy Debora semmilyen más forrásban sincs megemlítve, csak ezekben a versekben. Azt gondolom, hogy ennek a példája is azt mutatja, hogy nem hanyagolhatóak el a közköltészet ránk maradt örökségei. Deborának azonban a két versben eltérőek az életrajzi adatai. Ennek alighanem a nyomdász figyelmetlensége volt az oka, azzal, hogy hibásan nyomtatta egyik helyen a számokat, a két verssel mégis össze tudjuk rakni a helyes adatokat. A választ éppen az előbb idézett rész adja meg: azaz Marbel Debora *után* hunyt el. Ez csak akkor képzelhető el, ha Debora 1672. június 6-án halálozott el, 3 évesen és 3 hónaposan, tehát 1669 márciusában született. Másrészről, tíz évvel később megfogannia sem lett volna lehetősége Petrus halála miatt.

Egy hölgyről nem beszéltünk még: „Asnath asszony ága még virágzik e fán, de a Meder törzs már csaknem elszáradt”⁴⁰ – írja Marcus Draudt. Ebből is kiderül, hogy a vers írásakor már csak Asnath asszony volt életben az egész Mederus családból. Thomas Tartler naplójából⁴¹ kiderül, hogy igen művelt asszony volt, rendszeresen látogatta a brassói gimnázium nyilvános előadásait, valamint Asarelától és Valentinus Greissingtől latinul is kiválóan megtanult. Első férjével, Johannes Chrestels brassói titkárral 1680. június 16-án házasodott meg. Első gyermekéről, Sámuelről két halotti búcsúztató is tájékoztat: egy kéziratos⁴² és egy nyomtatott⁴³ dokumentum. A kéziratból⁴⁴ kiderül, hogy 1691. március

38 A nyomtatványon való megnevezése: *Gym.[nasii] Coronensis Lector*.

39 1660. dec. 19.–1690. aug. 17. között élt. A dokumentumon: „S.[acro] S.[ancrae] Th.[eologiae] Stud.[iosus]” 1676-ig Mankisch néven is ismert. 1683-tól tanult a wittenbergi egyetemen, ahol 1685-ben védte meg filozófiai és teológiai témájú disputációját.

40 Második idézett vers, 40–41. sor.

41 *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Kronstadt, 1918, VII, 218–219.

42 Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzet: IV F 1 Tf 51 / I (63)

43 Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzet: IV F 1 Tf 51 / I (65)

44 Sámuel kéziratos búcsúztatójának fejléce: „Dum summæ expecta[ti]onis Puer SAMUEL Circumspecti quondam ac Doctissimi Viri D[omi]ni JOHANIS CHRESTELS Reipub[licae] Patriæ Secretarii meritisimi item Ornatissimæ ac Pudicissimæ Fœminæ D[omi]næ ASNATAE MEDERIANAE Filiolus unice dilectus. Placide in Domino obiret ipsa 3tia Mart[i]i An[n]o 1691. anno[rum] nat[us] 7. demptis 4 mensib[us] ac tertio abhinc die corpusculum ejus in Basilica nostra terræ mandaret[ur] et Singularem suam : [sympatheian] quoque poterant modo testari voluerunt.”

3-án hunyt el, 7 évesen, 4 hónaposan és 3 napon; ebből következően 1683. október 31-én született. Második gyermekük, Johannes, 1686. augusztus 4-én született.⁴⁵ Életéről csak annyi tudunk, amennyit Samuel kéziratos búcsúztatójából következtethetünk: már nem élt, mikor Sámuel elhalálozott. Asnath első férje 1686. augusztus 24-én hunyt el. Az 1688. év elején egy sötét dolog bújik meg, amiről semmi többet nem tudunk, csak azt, hogy azon év december 11-én megszületett Euphrosina, egy házasságon kívüli török kislány. Azt feltételezhetjük, hogy az ő élete sem lehetett hosszú, mert nem említik a későbbiekben. Második férjével, a szebeni Paul Waldhütterrel 1691-ben házasodott meg. Asnath ekkor költözhetett át Nagyszebenbe, de az új házassága sem tartott sokáig, mert egy évvel később, 1692-ben második férje is elhunyt. Valószínűleg Szebenben találkozott az ifjabb Köleséri Sámuellel (1663–1732) is, aki ekkor már az erdélyi bányászat felügyelője volt és annak újjászervezésén dolgozott. 1695-ben vette feleségül a magára maradt Asnath asszonyt. Köleséri korának egyik legműveltebb embere volt, de tetteit sokszor még jóakarói sem dicsérték. Trausch szerint pazarló élete és meddősége miatt vált el tőle Asnath, 1715-ben.⁴⁶ Ezt követően Bécsben telepedett le, majd katolizált, s Köleséri halála után vagyonát és pompás könyvtárát is megörökölte.⁴⁷ 1736 májusában visszatért Nagyszebenbe, és számos örököst megnevezve végrendelkezett vagyonáról. Halála előtt Brassóba költözött, s 1738. november 11-én, 75 évesen, utódok nélkül hunyt el.

Mindezek után érdemes még visszatérnünk a bevezetőben nyitva maradt kérdésre: Petrus születési és halálozási dátumára. A halálának időpontját négy kortársa is 1678. június 11-re teszi: Johann Benedict Carpsov,⁴⁸ Nicolaus Müller,⁴⁹ Valentinus Greissing és Marcus Draudt (az említett versek végén), de találunk erről egy korabeli feljegyzést a brassói evangélikus egyház aktáiban is.⁵⁰ Január 11-ét elsőként Herrmann-nál találjuk leírva – azaz egy forrás sem említi. A születési évének problémája már nehezebben oldható meg. Friedrich Wilhelm Seraphin egykori brassói helytörténész tanulmánya szerint sokkal valószínűbb az 1606-os dátum, mint az 1602-es. Véleménye szerint a brassói

45 JEKELIUS, *i. m.*, III, 6.

46 TRAUSCH, *i. m.*, II, 282. p.

47 A Köleséri-könyvtárról és későbbi sorsáról, amely sokat elárul a tulajdonos világszemléletéről is, lásd bővebben, a történeti kontextus figyelembevételével: VERÓK Attila, *Az első magyar történeti szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai*, Acta Academiae Agriensis: Nova series, Sectio historiae, XXXVII(2010 [2011]), 49–81. A tanulmányban Verók hangsúlyozza, hogy a mindeddig méltatlanul elfeledett könyv- és nyomdászattörténeti források kiváló adalékokkal szolgálhatnak a köztörténeti és az irodalomtörténeti kutatásokhoz is. Erre kíván példát adni a jelen tanulmány is.

48 Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzet: IV F 1 Tf 53 / II (1).

49 Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, jelzet: IV F 1 Tf 51 / I (39).

50 *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Kronstadt, 1926, VIII, 211.

evangélikus egyház káptalantermében található életnagyságú festmény,⁵¹ amelyen Petrus Mederus a családjával látható, megadja a választ Petrus születésére is. A jobb válla fölött ugyanis a következő olvashatjuk: „Aet: 58” Mellette láthatjuk második feleségét, Margarethát, akihez „Aet: 26” van írva. Közöttük áll a gyermekük, akinél pedig az „Asnath I” felirat áll. Tekintve, hogy tudjuk a kis Asnath születési dátumát (1663. július 19.), a festmény szerint 1664-ben készülhetett. Ebből levonva az 58-at, megkapjuk az 1606-os dátumot.

A probléma ezzel véleményem szerint az, hogy ha hihetünk a brassói anyakönyveknek – illetőleg a második vers d) pontjának –, és Margaretha csakugyan 1632. július 10-én született, akkor 32 évesnek kellene lennie a képen. Ezzel pedig megkérdőjelezhető Petrus életkorának hitelessége is. A másik kérdéses dolog az, hogy ha Asnathnak ikertestvére is volt (Theodorus⁵²), akkor miért nem látjuk őt is a képen? Végül a festmény hátoldalán található feliraton⁵³ elmaszátolva látjuk a születési év korábbi utolsó számjegyét, melyet valamikor a múltban átírtak hármásra. Bizonyára jóval később került oda a felirat, de az elmosódás már Seraphin idejében is megvolt, hiszen ő is jelezte a problémát.⁵⁴

Ezzel szemben mindkét költemény végén azt olvashatjuk, hogy Petrus 77 éves volt, mikor elhalálozott. Mai ismereteink szerint Margaretha Mederus két gyászverse a legközelebbi forrás. Petrus sírfeliratát⁵⁵ a brassói Fekete templomban a verseknél valamivel később készíthették, de ott is ez a dátum szerepel. A következő forrás a XVIII. század végéről ismeretes: George Michael Gottlieb von Herrmann közlése szerint 76 évesen hunyt el.⁵⁶ A későbbi, Petrusszal foglalkozó munkák mind Herrmannra vagy Seraphinra hivatkoznak. Seraphin azonban nem ismerhette a Mederus családtagok valamennyi halotti búcsúztatóját – ahogy Margaretháét sem –, mert nem említi a munkájában; nem ír Margaretha és Debora Mederusról, sem Asnath kisfiáról, Sámuelről, Petrus halálának időpontját pedig 1678. január 11-re tette – amit tévesen Herrmanntól vehetett át. Mindent összevetve tehát, a további források – és különösen Petrus halotti búcsúztatójának – hiányában nem tudjuk pontosan megállapítani Petrus Mederus születési évét.

51 Ismeretlen a festő és az alkotás éve.

52 Ez bizonyítható Theodorus búcsúztatójából: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, Tf 53 / II (1).

53 A következő felirat olvasható: „PETRUS MEDERUS Zeidæ 1603 nat: relicto aratro / Gymn: tum Acad: Rostoch: presso pede petens Magist: / et Poëtæ lauream reportavit Lect: 1638 tum Rector. / Past: Mellim: 1649. Zeid: 1653. Cor: 1654. Obiit 1678.”

54 SERAPHIN, *i. m.*, 195.

55 A felirat: „M. Petrus Mederus [...] 1678 AET 77”. Az utólagos vizsgálatok szerint legkorábban 1703-ban készülhetett. BINDER, *i. m.*, 143–144.

56 HERRMANN, *i. m.*, 392.

Asnath halálával véget ért a brassói Mederus család története. Néhány kérdés megválaszolásra került, számos viszont megválaszolatlan maradt. Talán az erdélyi szász polgárok életét vizsgálva a Mederusokról is remélhetünk még válaszokat. Arra viszont örömmel gondolhatunk, még ha keserédes is az öröm, hogy nem lett igaza a költőnek, amikor azt írta: „hamarosan ismeretlen név lesz a Meder, midőn túl korán hazatértek az égbe, mind”.⁵⁷

A brassói Mederus család genealógiája

- I, Mederus szülők: Apa (?-?); Anya (?-1649.05.25.)
- II, Anonymus (?-1643.05.02.)
- II, Petrus Mederus (?-1678.06.11.)
- Házasság:* 1, Margaretha Schramm (?-1656.07.28.)
- III, Anna Mederus (1641.11.23. –1651.04.14.)
 - 2, 1656.11.28. Margaretha Forgáts (1632.07.10. –1686.05.04.)
 - Szülei:* Valentinus Forgáts /szenátor/ és Catharina Drauth (?-?)
 - Első férje:* Christophorus Greissing (?-1655.11.25.) /szenátor/
 - Mederus féltestvérek:* Paulus Greissing (1633–1687.06.25.); Valentinus Greissing (1653–1701.09.17.); Margaretha Greissing (?-1717. augusztus 5.)
- III, Rebecca Mederus (1657.08.31.–1660.07.27.)
- III, Asarela Mederus (1660.07.29.–1689.12.18.) /magisztrátusi titkár/
 - Házasság:* 1687.04.13. Anna Töppelt (?-?)
 - Szülei:* Laurentius Töppelt de Meggyes (?-?)
 - Második férje:* 1691.10.14. Marcus Drauth (1665.09.23.–1724.03.04.) barcaföldvári lelkész
- IV, Margaretha Mederus (1688.03.07.–1692.04.01.)
- III, Theodorus Mederus (1663.07.19.–1688.06.05.), lipcsei teológus hallgató
- III, Asnath Mederus (1663.07.19.–1738.11.11.)
 - Házasság:* 1, 1680.06.16. Johannes Chrestels (1653–1686.09.24.), brassói titkár
 - IV, Samuel Chrestels (1683.10.31. –1691.03.03.)
 - IV, Johannes Chrestels (1686.09.04.–?)⁵⁸
 - 2, 1691. Paul Waldhütter (?-1692)
 - 3, Köleséri Sámuel (kereséri ifjabb) (1663.11.18.–1732.12.24.), orvos, az erdélyi kormányzószék tanácsosa
 - IV, Euphrosina (1688.12.11. –?), házasságon kívül született török kislány
- III, Debora Mederus (1669–1672.06.06. vagy 1679–1682.06.06.)
- III, Marbel Mederus (1677.03.20.–1682.03.30.)

57 Második idézett vers, 43–44. sor.

58 Jekelius feltüntet még egy Asnathtól származó gyermeket, de az adatok a források hiányában erősen kérdésesek: Sara Chrestels (1687.11.30.–?); JEKELIUS, i. m., III, 6.

KNAPP ÉVA

Poema satyricum

Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből

1696-ban Kassa (ma Košice, Szlovákia) város főterén huszonhat városi polgárt fejeztek le, akiket meggyanúsítottak a város német helyőrsége ellen tervezett összeesküvéssel. Néhány évtizeddel később ennek emlékére a vesztőhely egykori helyén Maria Immaculata-szoborcsoportot emeltek.¹ Az emlékmű felállítását Kassa fő postamestere, Flachenfeld Viktor kezdeményezte 1720–1723 között.² A monumentális szabadtéri emlékmű alapkövét 1720-ban Spangár András krónikáját idézve

mind szent havának hatodik napján nagy ceremóniával helyhezveti Mednyánszki Pál L. B. de Medgyes, és a' Tekintetes Szepesi Camerának [!] Administratora, melly követ annak előtte Máriassi Sándor Kassai Plebanus szentelt vala meg.³

- 1 Vö. WICK Béla, *Kassa város története és műemlékei*, Kassa, 1941, 410–412.
- 2 „Ennek a' nevezetes oszlopnak kezdője lön Victorinus a Flachenfeldt Kassai Fő Posta Mestere, mind maga, mind mások költségével, és fáradságával.” SPANGÁR András, *A' magyar kronikának a' mellyet elsőben meg-irt, s' ki bocsátott nemzetes Petthő Gergely 373. esztendőül fogva 1626. esztendeig Nyomtattott Bécsben 1660. esztendőben. Az után pedig. Azon Historiát continuálván ujonnan ki nyomtattatta, és szüntelen történt dolgokkal szaporitatta groff. Kálnoki Sámuel, [...] a' magyar nemzetnek tanuságára. Nyomtattott Bécsben Sirchovics Arvainál 1702. esztendőben Tovább való Terjeztése avagy negyedik, ötödik, és hatodik része Foglálván magában száz és hat esztendőt 1627. esztendőül fogva 1732. esztendeig, Iratott, és szép toldalékkal szaporitattott. SPANGÁR Andras jesuita által, Kassa, 1734, 99.*
- 3 SPANGÁR, *i. m.* (2. jegyzet), 98–99; Uő, *Magyar krónika Diszessen, és rövideden elő adván Magyar országnak Kezdetét, régi, és mostani Osztását, részeit, tartományit, vármegyeit, városit, királyit, Tiszt-Viselőit, mívöltát; ugy a' magyar nemzetnek Eredetét, Scythiából való kijövetelét, Terjedését, szaporodását, előmenetelét, hadakozásit, a' régi és mostani magyaroknak maga viselését, Törvényit, más Nemzetek előtt való tekintetét, és mind Magyar, mind más Országokban esztendőnként történt emlékezetre méltó dolgait, kinek-is három első Fő Részeit, azokba foglalván 373-tól fogva 1626. esztendeig folyó időt, sok rendbéli Fő Historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedte, és elsőben írta néhai Nemzetes PETTŐ Gergely. Nyomtattott leg-elsőzör Bécsben 1660. és ismét Kassán az Academiai bötükkal 1729. esztendőben. A' három utolsó Fő Réseivel pediglen, abba foglalván 106. esztendőt, úgy mint 1627-től fogva 1732. esztendeig ajánló Levéllel, sok szép Tudósításokkal, Toldalékokkal, 's más a' Magyar Kronikához tartozandó, és annak nagyobb értésére hasznos, és szüksé-*

Az építészeti munkát Tornyosy Tamás kassai céhmester, kőműves-építész, egyúttal a város polgára és szenátora irányította. A szobrokat egy Kassán polgárjogot szerzett szobrász, Griming Simon faragta ki. A kör alapba helyezett háromszög alapozású,⁴ tizennégy méter magas obeliszken („pyramis”) a feje körül csillagkoszorúval Szűz Mária álló alakja látható, lába alatt eltaposott kígyóval és földgolyóval. Az obeliszket felhőgomolyok közül előtűnő szárnyas angyalok és angyalfejek díszítik. A lépcsőzetesen emelkedő talapzat három volutás szögletén egy-egy szobor áll: Szent József a gyermek Jézussal, Szent Sebestyén és Szent László. A szoborcsoport homlokzatán érclapra vésett felirat olvasható 1722-es évszámmal, mely Szűz Máriát, Szent Józsefet, Szent Sebestyént és Szent Lászlót kéri közbenjárásra az Atyaistennél a három dávidi csapás (éhség, pestis, háború), továbbá minden egyéb baj eltávoloztatásáért.⁵ A háromszögű talapzat oldalain a Szűz Máriát üdvözlő fohások mellett nyújtott téglalap alakú érclapokra további, a felállításra vonatkozó adatokat véstek:

Sedente Innocento XIII. Romano Pontifice, Regente Carolo VI. Rom. Imp. Hungariae Rege. Pyramidem hanc Virginis sine labe conceptae, honori Divino, cultui S. Mariae, Divorumque patronorum, publicae devotioni ac perenni memoriae communis liberalitas et pius zelus posuit.

A felállításkor a három, homorúan ívelt talapzatrészt vörösréz domborművek díszítették, amelyeken a szimbolikusan megjelenített három dávidi „rossz” (éhség, pestis, háború) volt látható.⁶ Az immaculata-emlékművet kőoszlopos vasráccsal vették körül. A két oldalsó kőoszlopon Szent Erzsébet és Szent Borbála barokk szobra, a homlokzati rész oszlopain pedig az 1908-ban Hild Lipót soproni szobrász által faragott Szent Mihály arkangyal, Árpád-házi Margit, Szent Erzsébet és Gábor arkangyal alakja áll.

ges dolgoknak fel-jedzésével, De leg-főképpen a' magyarok bibliotekájával, Az-az: A' Magyar, avagy a' Magyar Sz. Korona alatt lévő Országokból származandó Iróktúl szerzett, és irt Könyveknek Laistromával azon krónikát terjesztette, szaporította és a Magyarok tanúságára ki-bocsátotta P. SPANGAR András Jesuvita, Kassán, 1738, Academiai bötükkal PP. Jesuitáknál, 79.

- 4 A háromszög-alaprajz a Szentháromságra utal. Ezt bizonyítják a háromszögű talapzat oldalaira helyezett érclapokon olvasható latin nyelvű üdvözlő fohások Szűz Máriához, melyek Szűz Máriát mint az Atyaisten lányát („Ave filia Dei Patris”), az Isten Fiának anyját („Ave mater Dei Filii”) és a Szentlélek jegyesét („Ave sponsa Spiritus Sancti”) köszöntik.
- 5 „S. Maria, S. Joseph, S. Sebastiane, S. Ladislave ut a fame, peste, bello et cunctis malis praeservemur, liberemur, intercedite pro nobis apud Deum cui laus, honor, gloria in saecula. MDCCXXII.”
- 6 A három vörösréz domborművet az 1881. évi restauráláskor levették, először a kassai városi levéltárban, majd a kassai múzeumban helyezték el.

A monumentális emlékmű szobrai Kassa város katolikus lakosságának akaratára és elképzelése szerint Szűz Mária és az Angyali Üdvözlés hírvivője, Gábor arkangyal mellett különféle csoportokba rendezhető segítő patrónusokat ábrázolnak, így magyar szenteket (László, Erzsébet, Margit), halál-patrónusokat (Borbála, József, Mihály) és pestis-szentet (Sebestyén). Együttal hatásosan reprezentálják a XVII. században még többségében protestáns lakosságú városban azt a visszavonhatatlanul lezajlott történeti folyamatot, melynek során a XVIII. század első harmadára a városi polgárság körében olyan katolikus többség alakult ki, akik kezükbe vették a város irányítását.⁷

A szoborcsoportot 1723. október 3-án állították fel, s Kozma Péter egri kanonok ünnepélyesen megáldotta.⁸ Ezután az emlékműnél eleinte a város lakói és a kassai jezsuita kollégium diákjai magányosan imádkoztak,⁹ később a kassai polgárok a hét bizonyos napjain zenés kísérettel nyilvános fogadalmi áhítatokat végeztek a pestis távoltartásáért.¹⁰

A Mária-oszlop felállítása Spangár András szerint

Nagy sziv fáidalmára esett a' Magyar, de leg inkább a' Kassai és szomszéd eretnokségnek, midön látta avagy hallotta, hogy a' Kassai urak nagy költséggel, és ceremóniával fundamentomát rakják a' Bóldog aszszony uj és szép oszlopának.¹¹

A szoborcsoport teljes elkészülte és ünnepélyes, nyilvános megáldása egykorúan kihívást jelentett az előző évszázadban még a város fölött teljhatalmat gyakorló protestáns lakosságnak. Valószínűleg ez a tény ösztönözte, hogy valaki éjszaka, titokban egy gúnyverset helyezett el a szobor talapzatán.

A vonatkozó időszakra az egykorú, feltételezhetően az ügy minden részletét rögzítő forrás, a kassai jezsuiták *historia domusa* és *diariuma* lappang. Jelenleg nem hozzáférhető a Paikos Endre által a kassai városi levéltárban forgatott és ál-

7 A folyamat egyik nevezetes eseménye volt a kassai református templom végérvényes átadása 1696. március 27-én katolikus egyházi célokra. Révész Kálmán, *A kassai első református templom története (Harmadik és befejező közlemény)*, *Protestáns Szemle*, 9(1897), 561–572; KNAPP Éva, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században*, *Századok*, 129(1995), 791–814; Uő, *Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században – Náboženské spoločnosti v Košiciach v 17.–18. storočí = 350. výročie Košickej Univerzity: Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*, vyd. Michala VAŠK, Košice, 2007, 25–38.

8 SPANGÁR, *i. m.* (2. jegyzet), 100; *Collectio Kaprinayana*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, A, (2°) Tom. XLIII, nr. 19. 71. [recte 51–52.] p.

9 A jezsuita diákok magánáhitatairól és aszketikus gyakorlatairól lásd KNAPP, *i. m.* (7. jegyzet).

10 A nyilvános áhítatokat idővel áthelyezték a szemináriumi templomba, majd 1915-től a dóm-ban végezték ezeket a napi esti hat órai áhítatba foglalva. WICK, *i. m.* (1. jegyzet) 411–412.

11 SPANGÁR, *i. m.* (2. jegyzet) 167.

tala némileg elfogultan ismertetett városi tanácsi ügyirat-sorozat sem.¹² Mind-
eddig hiába kerestem a Spangár András által említett, Máriaissi Sándor püspök
által az ügyről írt dokumentumot is.¹³ Műfaja szerint a kifüggesztett gúnyvers
egy rövid terjedelmű *poema satyricum*, ám írójának személyéről, s arról, hogy
mikor rögzítette a verset szobortalapzathoz, a katolikus és a protestáns vélemé-
nyek eltérőek.

Spangár András krónikájában az eseményt egyértelműen 1724. január 29-
ére datálta, amit megerősít a Kaprinai-collectióban fennmaradt XVIII. századi,
1724. *Infamia colossi Mariani Cassoviensis* című irat,¹⁴ valamint a feltételezett
elkövető ellen királyi engedéllyel lefolytatott városi eljárás néhány kikövetkez-
tethető adata is. Paikos Endre azonban mindezt a kassai városi levéltár egyik
iratára hivatkozva 1723. október 4-ére keltezte.¹⁵ Állítása minden valószínűség
szerint félreértésen alapul, mivel a közfelháborodást kiváltó eseményről a kassai
városi tanács 1724. február 4-én kelt feliratában számolt be az uralkodónak és
kért felhatalmazást a bírói vizsgálatra és a tárgyalás lefolytatására. Valószínű, ha
az esemény 1723. október 4-én történt volna, a tanács nem vár hónapokig sem
a felirat elkészítésével, sem a házkutatással a versezet írásával meggyanúsított
Gyöngyösi Pál kassai református lelkésznel.

A gúnyvers feltételezett írója, Gyöngyösi Pál (Pettyeni Gyöngyössi Pál)
1713-tól volt Kassán református lelkész. Eredeti neve Árva Pál, aki szülővá-
rosáról, Gyöngyösről nevezte el magát.¹⁶ Külföldi egyetemi tanulmányai¹⁷ után

12 Paikos szerint Gyöngyösi Pál ártatlanul szenvedte el a száműzetést, szerinte a gúnyirat két
másolatát a házkutatást végzők „csempészték” Gyöngyösi ládájába, s őket a kassai jezsui-
ták irányították. PAIKOS Endre, *Néhány adat Gyöngyösi Pál, ev. ref. lelkész élettörténetéhez:*
1668–1743, Sárospataki Lapok, 5(1886), 135–137, 168–170, 188–192; itt: 189–190.

13 „Gyöngyösi Pál [...] meg érdemlette, eb rudon ki vették az idén [1725] Bártfánál az ország-
ból; rút és fertelmes írását peniglen, és mosdatlan találmányát a’ Nagyságos Úr és Püspök
Máriaissi Sándor más jeles irással meg szégyeniti.” SPANGÁR, *i. m.* (2. jegyzet), 101.

14 „Nem tetszett a’ Kassai Bóldog Aszszony új és szép oszlopa Gyöngyössi Pál Kálvinista
Predikátornak, ki is nagy merészségtől, és vakságtól viseltetvén rút fertelmes, és gyaláza-
tos firkálást gondolt ki a’ makula nélkül való szüz ellen, és azt el készítvén éjtszakán
ugyan bóldog Aszszony havának 29dik napján az új oszlopra ragasztotta [...]” SPANGÁR, *i.*
m. (2. jegyzet), 100; „Affixus hic non famosus, sed haereticus libellus 29. Januarii 1724. ad
statuam Beatissimae Virginis vesperi Cassoviae”. *Collectio Kaprinayana, Budapesti Egye-*
temi Könyvtár, A, (2°) Tom. XLIII, nr. 19. 71. [recte 51–52.] p. Az eseményt 1724-re datálja:
SCHULTHEISZ Emil, TARDY Lajos, *Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából,*
Bp., Medicina, 1960, 42–43; RÉVÉSZ Kálmán, *Gyöngyössi Pál, 1666–1743 = Magyar protes-*
táns egyháztörténeti monographiák, I, Bp., 1898, 59–94.

15 PAIKOS, *i. m.* (12. jegyzet), 188.

16 HAMVAI KOVÁCS Zsigmond, *Kasai [!] írók: A mohácsi vésztől máig,* Kassa, 1907, 36–37.

17 1695–1700 között megfordult Oxford, Cambridge, London, Leyden, Utrecht, Franeker,
Göttingen, Frankfurt, Leipzig, Wittenberg, Genf, Halle egyetemem. A franekeri egyetemre
1697 augusztusában iratkozott be. HELLEBRANDT Árpád, *A franekeri egyetemen tanult ma-*
gyarok, Történelmi Tár, 1886, 800.

Derecskén lett lelkész (1701–1709). Egy Kocsi János tiszántúli szuperintendens ellen írt gúnyvers miatt összekülönbözött püspökével, és a református egyházi zsinat 1708. február 27-én Debrecenben megfosztotta hivatalától, száműzte az egyházkerületből. II. Rákóczi Ferenc közbenjárásával Gyöngyösi ugyan megtarthatta papi hivatalát, de Derecskéről távoznia kellett. Három évig volt állás nélkül, majd felesége halála után Kassán lett először tanító, majd lelkész.¹⁸ A korábbi gúnyvers-ügye (pasquillus) és közismerten összeférhetetlen természete miatt Kassán azonnal Gyöngyösire terelődött a poema satyricum megírásának gyanúja. 1724. január végén azonnali házkutatást tartottak nála, ládájában megtalálták a gúnyvers két másolatát, és börtönbe zárták. A városi tanács által lefolytatott eljárás során azzal védekezett, hogy nem ő, hanem egy nála vendégeskedett, Hollandiában (Amszterdamban) tanuló erdélyi magyar diák, Gyalay András írta a verset, amelyet egy Turkevi nevű tanító átmásolt Gyöngyösi Pál két régi számlájának hátoldalára. A jezsuiták által megvizsgált két másolat révén Gyöngyösit vádolták meg az „Esaias Propheta” álnéven írt vers elkészítésével és a szobortalapzatra történt kifüggesztésével, aki mindezt tagadta.¹⁹ Hosszú fogság után a feltételezett tettet először máglyán akarták megégetetni, majd fővesztésre ítélték, amit a király kegyelemből örökös száműzetésre módosított.²⁰

A poema satyricumot a kassai városi levéltár egyik ügyiratára hivatkozva Paikos Endre közölte 1886-ban.²¹ A gúnyvers egy másik, eddig közöletlen XVIII. századi kéziratos szövege megtalálható Kaprinai István budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött collectiója egyik kötetében is.²² Kaprinai István 1755–1765 között élt Kassán, ahol a Szentírás professzora volt.²³ Valószínűleg ekkor figyelt fel a harminc évvel korábbi kassai események irataira. Ő még forgathatta az ügyre vonatkozó kassai jezsuita forrásokat is. Mivel a collectiójában megőrzött versezet helyesírása és szövege némileg eltér a Paikos által közölttől, érdemesnek tűnik a két változatot egymás mellé helyezve újra közölni és értelmezni. Kaprinai collectiójában az irat címe *1724. Infamia colossi Mariani Cassoviensis*, ezt a vers másolója adhatta. Kevésbé valószínű, hogy magának a versnek a másoló adott címet, mivel annak eredetileg is lehetett címe, amelyet Paikos nem közölt. Ez a következő: *Mausoleum idoli Cassoviensis*, azaz 'a kassai bálvány síremléke'. A címszöveg egyértelműen arra utal, hogy ezt a versezet egykori,

18 SCHULTHEISZ–TARDY, *i. m.* (14. jegyzet), 42–43; RÉVÉSZ, *i. m.* (14. jegyzet), 59–94.

19 Gyöngyösi Pál 'Dialithus' álnéven írt munkájáról: SZIGETI Jenő, *Levelek egy álnéven megjelent régi magyar könyvről*, Egyháztörténeti Szemle, 1(2000), 149–155.

20 SCHULTHEISZ–TARDY, *i. m.* (14. jegyzet), 42–43; PAIKOS, *i. m.* (12. jegyzet), 189–191.

21 PAIKOS, *i. m.* (12. jegyzet), 188; a hivatkozott ügyirat: Kassa városi levéltár, 14922. sz.

22 *Collectio Kaprinayana*, *i. m.* (8. jegyzet).

23 Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars II, Romae, Institutum Historicum S.I., 1988, 684.

irénikus eszméktől távol álló, harcos, katolikusellenes protestáns szerzője fogalmazta meg. Érdeemes a két szöveget egymás mellett közölni.

Paikos közlése:²⁴

Collectio Kaprinayana szövege:²⁵

Mausoleum idoli Cassoviensis

Régen nagy keő valék, kősziklás, semmirekellő.

Régen nagy kő valék, kö sziklás, semmire <valo>
kellő,

Rám találta Tamás, nézi, volnék mi lelendő.

Rám találta Tamás, nézi, volnék mi léendő,

Kőszikla, kit nyomnak S...ék, vagy pedig oly kép,

Kő széké, kit nyomnak seggel, vagy pedig olly kép,

Mely léssen Istené, tiszteltetik imádásokkal.

Mélyl léssen Istenné, tiszteltetik imádás<okk>al?

Ragadá csákányát, kifaraga, képpé csinála,

Ragadá csákányát, ki faraga, Képpé csinála;

Harmadik octobris, ezerhétszázhuszonháromban,

Harmadik Octobris, ezer hét száz huszonháromban

Mikoron írának, megszentelé Kozma pamacscsal,

Mikoron írának, meg szentelé Kozma pamacscsal,

Már Isten vagyok én, legyen nagy hála Tamásnak.

Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

Ezen capituláris verseket a kassai Mária Kőképnek

Ezen Capituláris verseket a' kassai Maria Kő

Tiszteltetére írta Ézsaiás próféta, a harmadik égben.

Képnek emlékezetire írta Esaias Propheta

Cap. 44. 6–17.; Jeremiás cap. 2. 27; 3. 9.

harmadik égben. Cap. 44. a v. 6–17. Jerem.

c. 2. v. 27. et c. 3. v. 9.

Kaprinainál a vers környezetében latin nyelven további információk olvashatók: a margón a szoborcsoport megáldásának körülményeiről („Benedictus colossus a Petro Kozma canonicus Agriensi 1723. die 3. Octobris.”), utána a vers „elhelyezéséről” („Affixus hic non famosus, sed haereticus libellus 29. Januarii 1724. ad statuam Beatissimae Virginis vesperi. Cassoviae.”). Mindkét megjegyzés a vers történeti értelmezését segítette. Egy további felvilágosítás a vers szerzőjéről és az ő további sorsáról szól:

Auctor Paulus Gyöngyösi, Praedicans Cassoviensis Calvinianus, ultra annum in carcere tentus, ab senatu Cassoviensi morti adjudicatus, mitigata sententia Viennae eductus ad fines regni per Bartpham, et extrusus in exilium anno sequenti 1725.

Végül az ismeretlen magyarázó két további adalékkal kívánt hozzászólni a vers tartalmi hátteréhez. „Primi versus accepti ex Juvenalis Satyra quadam in

24 ΠΑΙΚΟΣ, *i. m.* (12. jegyzet), 188.

25 Collectio Kaprinayana, Budapesti Egyetemi Könyvtár, A, (2°) Tom. XLIII, nr. 19. 71. [recte 51–52.] p. A törölt részeket <> jelzi.

principio; Thomas architectus caementarius Cassoviensis civis et senator” – azaz a vers eleje Juvenalis egyik sorára emlékeztet,²⁶ a versben kétszer is megemlíttet Tamás pedig kassai kőműves-építész, városi polgár és szenátor.²⁷

A versezet formai megoldása és tartalma már első olvasásra elárulja, hogy az „Esaias Propheta” álnevet használó versíró tanult ember volt. A nyolc hexameterből álló, magyar nyelvű alkalmi gúnyvers egyrészt igyekezett kitérni a kassai immaculata-szobor elkészítésére a munkálatokat irányító Tornyossy Tamás család – és a felszentelést végző Kozma Péter keresztnévének versbe foglalásával. Másrészt magát a szobrot – jellegzetesen téves protestáns teológiai magyarázattal²⁸ – kőből faragott „Isten”-ként, azaz a bálványimádás tárgyaként mutatta be. Utóbbira a Kaprinainál megőrzött változatban a *kép* és a *kő* kifejezés következetes nagybetűs írása is felhívja a figyelmet.²⁹

A vers végén a szerzői álnév közlését három bibliai hivatkozás követi. Az Esaias Cap. 44, v. 6–17 az egyetlen Istenről és a bálványimádás kigúnyolásáról, a Jeremias Cap. 2, v. 27 Izrael bálványimádó hűtlenségéről ([...] így szólnak egy fadarabhoz: „Atyám vagy.” és egy kőhöz: „Te szültél.”), a Jeremias Cap. 3, v. 9 pedig a hitszegésről és a paráználkodásról szól. Ezek a bibliai utalások – az adott kontextusban – már nem minden kassai polgárhoz kívántak szólni, hanem kifejezetten bántó és kihívó szándékkal egy szűkebb, katolikus teológusi (világi papi és szerzetesi) közönséget céloztak meg.

A vers történeti háttéréhez tartozik, hogy a szobortalapzatra rögzített példány mellett a Gyöngyösinél tartott házkutatás során két további másolati példányt találtak egy-egy korábbi számla hátoldalán. A versből 1724. január végén rendelkezésre álló három példányt valószínűleg további másolatok készítése követte, s az egyik ilyen példány lehet az, amit megőrzött a Kaprinai-collectio. Mindez a szöveg korai, gyors, írásban terjedő „folklorizálódását” jelzi, ami másolási hibákat éppúgy eredményezhetett,³⁰ mint akaratlan szövegmódosulást vagy tudatos szövegátalakítást. Az eddig közöletlen változat néhány sora – eltekintve a központosástól és a kis- és nagybetűk változó írásától – a feltételezhetően korábbi, a Kassa városi tanácsi iratokból közölt verstől értelmében is különbözik:

26 A hasonlóság nem szó szerinti, Juvenalis szatírának hangulatára emlékeztető parafrázis, ugyanakkor hozzátartozik a részleteiben még ki nem kutatott magyarországi Juvenalis-recepció történetéhez. *Decimus Iunius Iuvenalis szatírái latinul és magyarul*, ford., jegyz. MURAKÖZY Gyula, bev. HORVÁTH István Károly, Bp., Akadémiai, 1964.

27 Tornyossy Tamás.

28 A katolikus tanítás szerint ugyanis nem az isteni személyeket, Szűz Máriát vagy a szenteket ábrázoló kép vagy szobor részesül vallásos tiszteletben, ezek csupán eszközök, melyek segítik, segíthetik az imádkozó áhítatát, vallásos elmélyülését.

29 Az ellenőrizhetetlen „eredetiben”, a Paikos által közölt változatban nincs meg ez a következetesség.

30 Lásd az áthúzott és helyesbített részeket a Kaprinai-féle másolatban.

Kőszikla, kit nyomnak S...ék, vagy pedig oly kép,
Mely lészen Istené, tiszteltetik imádásokkal.

Kő széké, kit nyomnak seggel, vagy pedig oly kép,
Mély lészen Istenné, tiszteltetik imádás<okk>al?

Tisztelétére írta Ézsaiás próféta [...]

[...] emlékezetire írta Esaias Propheta

A későbbi változat hangvétele a különbségek révén keményebb lett, ugyanakkor a *tisztelétére* kifejezés helyett álló *emlékezetire* jobban kifejezi az időbeli eltávolodást az egykori történésektől. Érdeemes lenne felkutatni a további szöveg-változatokat is, hogy további megállapításokat gyűjthessünk a viszonylag korai szöveg-átalakítási technikákról.

NAGY KRISZTINA

Mátyási József ismeretlen kéziratai Ferenczy István hagyatékában

Mátyási József és kortárs kapcsolatai

Az 1998-ban megtartott kecskeméti Mátyási József-konferencián már szó esett eddig ismeretlen helyen rejtőző Mátyási-kéziratokról.¹ Talán nem is olyan meglepő, hogy a Magyar Nemzeti Galéria adattárában, Ferenczy István szobrászművész hagyatékában is felbukkantak levelek és versek a költőtől.²

Mátyási József – gróf Teleki József, majd gróf Fekete János személyi titkára és barátja – igen sok kortársával, világi és egyházi személlyel állt kapcsolatban. S bár írói-költői sorsát Kazinczy Ferenc nemtetszése megpecsételte, a volt debreceni diák Mátyásinak igen sok védelmezője, tisztelője és barátja volt. Közülük legismertebb Csokonai Vitéz Mihály, Fáy András, vagy éppen az igen hasonló költői sorsot viselő Édes Gergely. Vége-hossza nincs a hozzá írt divatos köszöntő- és üdvözlő verseknek. Példaként idézhetjük Göböl Gáspár *Tudósi Vélekedésének* felmagasztaló sorait 1794-ből:

Mátyásit Magyar nem sok haladja, [...]
Horváth, Kováts, Gyöngyösiek közt van már most is széki
Hátha élő és holt Músa Szeretője lesz néki!
Metzenások! az így indult plántát öntözzessétek
Tsak a Száraz porba hagyni Haza ellen tett vétek.³

Nemcsak versben méltatták: Ferenczy István szobrászművész Csokonai, Kölcsey, Kazinczy mellett Mátyási József mellszobrát is elkészítette.⁴

1 Bács-Kiskun Megyei Levéltár, XIV/26. Ismerteti: PINTÉR Ilona, *Mátyási Józseffel kapcsolatos iratok a Bács-Kiskun Megyei levéltárban*, Irodalomismeret, 9(1998)/3–4, 165–166.

2 A kéziratokra Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet, segítségét ez úton is köszönöm.

3 OSZK Kt. Fol. Hung. 1132/7.

4 A szoborról még az alapos Vetéssy Géza sem tud, aki Mátyási életrajzában ezt írja: „Ebben a könyvtárban [a Református Gimnázium Könyvtárában] található egyetlen pasztellfestésű arcképe.” VETÉSSY Géza, *Egy elfeledett kecskeméti költő: Mátyási József élete és költészete*

Mátyási József és Ferenczy István barátsága

Ferenczy István és a költő ismeretségéről kevés tudható. A Mátyásival foglalkozó szakirodalom nem tesz említést barátságukról. A Ferenczy Istvánról szóló szépirodalmi művekben ugyan feltűnik a költő alakja, de életrajzírói csupán a művész leveleiben elszórta található apró említésekre támaszkodnak.⁵ Tudható az is, hogy mindketten Fáy András közeli, bizalmas barátai voltak. Ismeretségük azonban jóval régebbi eredetű lehet, amire az egyik most fellelt Mátyási-levél félreérthetetlenül 1802-es dátumozása és címzettje utal: „Pour Monsieur de Ferentzi mon tres cher ami à Rimaszombat”.⁶ Ez a levél nem szólhat a szobrász Ferenczy Istvánhoz, ő ekkor még csak 10 éves volt. A levél hangneme is kimértbb Mátyási későbbi írásainál, és kissé vérmes befejezése így hangzik:

Az Iffju asszonyt, azt a' derék kemény husu magyar menyetskét és remek gazd-asszonyt tisztelvén maradtam az Urnak igaz barátja hiv szolgálja Mátyási Josef.
Pesth d. 1802. Mart 15.

Ha esetleg arra gyanakodnánk, hogy a dátumozás hibás, ez a mondat megbizonyosíthat arról, hogy nem a szobrászhoz írta, mert a fiatalabb Ferenczy István soha nem házasodott meg. Az írás bizonyára az idősebb Ferenczy Istvánhoz szól; Mátyási megköszön egy emlékbe küldött ajándékot, egy „atzélat”.⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a költő régebbi ismeretségben állhatott a családdal. A szobrász Ferenczy levelezése is arra utal, hogy az egész família jól ismerte Mátyásit és verseit; Meller Simon, az életrajzíró egyenesen „családi költőjüknek” nevezi őt.⁸

A Ferenczy István hagyatékában talált levelek bensőséges hangvételéből arra következtethetünk, hogy a nagy korkülönbség ellenére a költő és a szobrász őszintén, kölcsönösen tisztelték, kedvelték egymást.⁹ Ferenczyre igen hathatott a költő, a levelek tanúsága szerint többször is álmodott Mátyási verseivel, és ihletforrásul szolgáltak műveihez.¹⁰ Személyesen is rendszeresen találkoztak; egy

(1765–1848), Kecskemét, Magánkiad., 1941, 5.

5 A Wallentinyi Dezső által kiadott Ferenczy-levelezésben tízszer szerepel Mátyási József valamilyen kisebb-nagyobb említésben.

6 „Ferentzi úrnak, az én nagyon kedves barátomnak, Rimaszombatba.” 4092/42/2.

7 Tűzgyújtó acél, tűzszereszám. Akár a lakatosmester idősebb Ferenczy István saját készítésű ajándéka is lehetett ez a korban igen fontos kis eszköz.

8 MELLER SIMON, *Ferenczy István élete és művei*, Bp., Athenaeum, 1905, 97.

9 Bár ebben a kérdésben főleg Mátyásira és néhány egyéb róla szóló említésre támaszkodhatunk csak, mert egyelőre Ferenczytól a költőhöz írt levél még nem került elő.

10 WALLENTINYI DEZSŐ, *Ferenczy István levelei*, Rimaszombat, Rábely Miklós és fiai, 1912, 129, 149, 310; MELLER, *i. m.*, 97, 103–104. *Csucsuj, a fekete sereg Orpheusa* c. szépiarajzát Mátyási azonos c. verse ihlette. Egy álmához a *Kis ítélet napja* c. költemény sorait kapcsolta, és ennek, ill. Mátyási *A Szeretet fundamentomán álló fiúi tiszteletnek oszlopa* c. versének hatására

1825-ös levélben olvashatjuk, hogy Ferenczy István egy erdélyi márványkereső úttjáról hazatérve előbb Máttyási Kiskunhalason lakó lelkész öccsét, Imrét látogatta meg, majd útban Pest felé a Kecskeméten lakó költőhöz is betért. Megegyeztek, hogy Máttyási hamarosan Pestre utazik, és újra találkozhatnak.¹¹

A költő márványmellszobrát Meller Simon, az életrajzíró szerint 1838-ban vagy 1839-ben készíthette a művész. Kissé lekicsinylően így ír róla: „fejét a homlok köré font olajjaggal sem igen tudta költőivé tenni”.¹² A szobor a Szépművészeti Múzeumban található.

Máttyási Józseffel kapcsolatos kéziratok a Magyar Nemzeti Galéria adattárában

Az adattárban, Ferenczy István hagyatékában 4092/42/1–2, 4093/42, 4094/42, 4095/42, 4096/42/2–3–4–5 jelzetek alatt található az ide vonatkozó iratok. Ezek között összesen hat, Ferenczy Istvánhoz (illetve idősebb Ferenczy Istvánhoz) írt levél található: két prózai, három rövidebb-hosszabb verset tartalmazó és egy teljes egészében verses levél. Ezenkívül külön íveken a *Viskói uradalom vagy is A' házam Ketskeméten*, a *Sorsával elégedő Gulyásnak Pásztori Dallja*, a *Mulatságkori Dall*, a *M....i J...f Polgári 's Erköltsi minéműségei* című versek, illetve a *Semminél több valami 2. Darabjainak* kicenzúrázott sorai találhatóak.¹³

A Ferenczy-hagyatékban lévő leveleket biztosan maga Máttyási írta és küldte (vagy vitette el valakivel¹⁴) a szobrásznak; ezek egyértelműen autográf darabok.

készült el *Az igaz fiúi hűség oszlopa* című rajz. A tervezett *Ferenc császár emlékhez* egy verssort kölcsönözött Máttyásitól.

- 11 „Ferenczy István levele Ferenczy Józsefnek. Budáról, 1825-dik október 21-dikén.” WALLENTINYI, *i. m.*, 214.
- 12 MELLER, *i. m.*, 240.
- 13 4092/42/1. Levél, 1802. márc. 15.; 4092/42/2. Levél, 1834. márc. 31.; 4093/42. *Viskói Uradalom vagy is A' Házam Ketskeméten*; 4094/42. *Sorsával elégedő Gulyásnak Pásztori Dallja*, *Mulatságkori Dall*, *M....i J...f Polgári 's Erköltsi minéműségei*; 4095/42. *A Semminél több valami cenzúrázott sorai*; 4096/42/2. Levél, 1836. szept. 7.; 4096/42/3. Levél, 1839. aug. 4.; 4096/42/4. 1840. jún. 15.; 4096/42/5. Levél, 1843. jún. 12.
- 14 Máttyási József Ferenczy Istvánnak (1840. jún. 15.): „Ezen Levelemet nyújtandó Pörmester, Dömötör Lajos – a' mennyiben nálam sokkal ifjabb – ötsém, alig érkezett Önhöz történt személyes szerentséjével kérkedve Pestről haza, 's már két nap mulva jelentette nálam megenti felútazását. Minden illendőség szerént meg kelletvén magának követül ajánlását betsülnöm: Ötet üresen nem botsáthattam ugyan.” (4092/42/2)

A különálló íveken található versek leírói azonban kérdésesek. A *Viskói uradalom...* egyértelműen nem az ő keze írása. Az írás erősen dőlt, kissé szálkás, a betűk alsó szára elhúzott. Mátyási írása vaskos, temperamentumos, sűrű. Soha nem húzta el betűinek alsó szárát, általában barna tintával írt és meglehetősen vastag hegyű tollal. (Vagy megdöntve tartotta az írószerszámot.) Az írás azonban nem egyezik Ferenczy kézírásával sem. Ugyanígy a *Sorsával elégedő Gulyás...*, a *Mulatságkori Dall...*, a *M....i J....f Polgári és Erköltsi minéműségei* sem az ő kezétől származnak, de mindet Mátyási javította. A cenzúra által törölt sorokat azonban már ő írta.

Mátyási József levelei

A hat levél 1802 és 1843 között íródott. A legkorábbi, 1802-es dátumozásúról már volt szó. A lap összehajtogatva borítékként is szolgált, hátulján látható a már említett címzés, valószínűleg az idősebb Ferenczy Istvánhoz, illetve Mátyási József holdas címerpajzsos pecsétje.¹⁵

Az időben következő 1834. március 31-én írott levél érdekessége a két saját születésnapjára írt vers. A költő sokat küzdött kisebb-nagyobb betegségekkel, sokszor érezte a halál közelségét: „ezen saját kezem írása bizonyítja még mostani Léteemet” – írja panaszosan. Érthető hát, hogy fontosak voltak számára születésnapjai. Értelmének romlásától is tart, a két verset a következőképpen vezeti fel:

Elmém maradványának mintegy kopott tűzkövéből némelly Alkalmatosságok atzélként tsak ütögetnek olyan s millyen 's annyi mennyi szikrátskákat ki; mint már p: o: A' tavalyi Születésem napján /martz. 21kén/ Ezt.

A másik vers pedig „A' folyó esztendei hasonlón pedig emezt” mondattal indul. A két vers megtalálható az Akadémián őrzött Mátyási József-kéziratok között is.¹⁶

Az 1836. szeptember 7-én kelt levelében „tsüggesztő körülállások”-ról számol be „különösen tisztelt és szeretett úri barát”-jának.

Egy Magyar Újtudós-szerzetbeli dühös Bolond [...] az én nevemet s munkámat, mellyek Hazánkban 42 évek olta bántatlanul – mert senkit méltatlan nem bánt-

15 Más pecséteket is használt, lásd: MÁTYÁSI József, *Viskói uradalom, vagyis a házam Kecskeméten: Válogatás a kiadatlan versekből*, kiad. HERPAI Péter, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2003 („Csak tiszta forrásból”, 3), 113.

16 MTA M. Irod. Régi s újabb írók m. 4^r 84/4. 9r–10. A két vers címe: LXXXII. 1833ki Tél Utó Hava 21kén, ill. LXXXVIII. Másodszor-gyermeki Újesztendőmre. Kiadásuk: *uo.*, 90, 93.

va – jártak, keltek, országos neveltség megvetettség és unatás tárgyaivá tette. [...] azon sokunkat megmart kétlábú veszett eb [...] [egy] *Kritikai Csarnokos* volt!

Ez a bizonyos „veszett eb” az 1836-os Honderű 49. számában, a *Kritikai Csarnok* című rovatban egy Kovács József-versekötet kritizálása közben tett megsemmisítő kijelentéseket Mátyásira. A *Garay* nevű szerző ilyeneket ír:

[Kovács József] poetai tekintetben a nálánál csaknem három századdal korábban élt Zrínyinél is alább áll, és az egykor vele együtt túlbecsült Poocs, Lácza, Mátyási 's a' t. silány rímpengetők sorába tartozik. [...]

Nevezetes még a számos, csaknem minden lapon előforduló görög istenekkel élés; de még nevezetesb, hogy mind ő, mind Mátyási s' többen népszerűek akartak lenni, 's ez által! – 'S ezen ember ismerte, sőt tisztelte Virágot, Csokonait, Kazinczyt, Szemerét! 'S ezen ember hazánk nagy vidékén egykor első költőnek tartott! Az ember esze megáll, ha ezt lehetségesnek *kell* látnia!!¹⁷

Mátyásit igen megviselte az eset: „E' miatt is azolta kedvemmel együtt el csüggedett merészségem is; mellyet méltán nevezek így, mert utóbb meg gondolván tsak ugyan Phaetoni vala.” Terveiben volt egy Ferenczyhez szóló vers is („nemrég éppen gondolatom és szándékom vala Kedvességed Mívész-baráti Nevét valamely verselői bokkrétátskával [...] tzimerezni”), de az említett okok miatt nem volt már kedve megírni.

Az 1839. augusztus 4-én írt levél különösen személyes hangvételű, vallomás jellegű. Már a megszólítás is nagyon bizalmasan hangzik: „Egyetlen!”. De ne értsük félre: magyarázatot adhat egy kis vers, melyben a *Magyar József* maga Mátyási:

Magyar József Álma;
vajha ne valósulna mint hajdan az Égyiptomi
zsidó druszájáé!

Ezred után, Kilentzezred száz természetén [!] egy Ferentzi-t:
Leszsz é több? Kérdeztem jövő századjaink Kilentzit –
Felelték: „Minthogy nagyobbbrész Nemzeted érzéketlen
Ez irántis: ez az első hadd maradjon Egyetlen!”
Óh ne! Kezdém, és továbbis akartam reménkedni,
De egy gatyakortzi bolhám izgatott felébredni.¹⁸

17 GARAY, *Kovács József versei*, Honderű, 49(1836), 389–390. Ifj. Kovács József, a híres „rimkóvács” 1808 körül halt meg, a kritika már nem érintette.

18 A verset Wallentinyi Dezső is közli egy rövid magyarázat kíséretében: „Mátyási józsef [!], kecskeméti ügyvéd; Izsákon (Pestmegye) született. Debrecenben tanult; jelentéktelen költő

Mátyási szinte rajongásig tisztelte Ferenczyt, aki ekkor még országosan elismert, ünnepeelt művész volt. Így kedveskedett neki ebben a levélben:

Hogy K[edves]. Barátom, valamint Nemzetünknek a' Mívésztségben, úgy nekem is más Valamiben Egyetlenem légyen: ezenben kívántam olyyat közleni, mit ekkorig senki se látott 's tud, és kimultom előtt nemis fog. [...]de külömbben, kivált másolatokban, közzé ne botsátódjon kérem.

Állj meg Vándor! Teis utóbb kimulandó,
's Ne! ha kell, valami Holt felől tudandó:
Itt *M...i J...f* Ház helyett Sirt cserélt,
Ki magának tsak Volt, másoknak pedig Él't;
Veszteség-Özönit váltván tsepp tsepp – Bevett:
Tsudáld! ha Koldultat végéig sem evett –
Ha tán nem esmerted testi személyében:
Lásd Lelkét, *Semminél több Valamijében*;
De hogy bővebben tudd Ki – 's Mi-néműségét,
Nézd *Barátságát 's Annak Mesterségét*;
Erköltsi, Polgári, Bélyegit mutatja
Kalász-kaparéknak czimzett Kéziratja –
Ezer Hétszáz Hatvanötben Lett és megvolt,
Meg – Paptól tudakozd mikor és hol? elholt.
Ha Bántók ideig békét nem hagyának:
Te kívánj örökös nyugalmat Porának!

Úgy tűnik, ez a szomorkás létösszegző vers valóban csupán ebben a levélben olvasható, Mátyási köteteiben és kézíratai között sem található.

1840. június 15-én sebtében kellett a levelet írnia, mert a „postás” egy éppen Pestre utazó ismerőse volt. Ezért ebben röviden ír, és három – korának erkölcsseit, szokásait bosszankodva ostorozó – verset küld (szokatlanul szókimondó volta miatt érdemes idézni az elsőt):

Most tesszen elégedni következő 's talám valamennyire majd mulattató Rapsodiáimmal: Úgymint: I. 1839. 25. Dec. Imhol egy mahajnali rövid agyve-lő vajudás után, virradtakor ezen Papirosra pottyant *Elmeporonty*; mellynek

és termékeny író. Meghalt 1849. jan. 15-én. (Szinyeyi: M. Írók.) – Ferenczyhez írta 1840. júl. 1.-jén e (6) hatsoros furcsa verset, melyet kuriózumból közlünk betű szerint.” WALLENTINYI, *i. m.*, 63. 23. lábjegyzet. Az OSZK kézirat-gyűjteményébe átkerült cédula hátoldalán ez a felirat olvasható: „Mátyási Józsefnek saját kezével írt verse. 1840 October.” OSZK Anal. Lit. 4053. Egy nem autográf példány megtalálható az MTA kéziratárában is, 1840. július 1-ji dátummal. MTAK M. Irod. Régi s újabb írók m. 4° 84/4. 33.

– talán reménylhető köz megegyezésselis – ennyi Léend, mint nem Pór származásának Rangjaszerénti Czím Neve: Az új-Szellem és Divatkori kortsult, 's akarmit-kit magánál elébb és inkább mivelő nagyobbbrésznyi Fiatalság MILÉTÉnek ABC-beli kéttagú 's egyenhangzatú szókból fűzött Nyolcszemű láncza.

1. Emberszámul – minthogy már tsak megvan – LENNI;
 2. Állati-létel fenntartásáért, ENNI;
 3. Mozgásért, Kávé-Bál-Bordél házba MENNI;
 4. Ringyóknak tetszésért, pofát, serényt KENNI;
 5. Keresménypénz helyett kértten, tsaltton VENNI;
 6. Holmihoz könnyebben jutás végett CSENNI;
 7. Kikémlelt erszényre, zsebre bitskát FENNI;
 8. A' Lélekért semmit, Testért mindent, TENNI.
- Jelenkorban illy KÓR a' feslett Ifjúság;
Nosza *Nemzetiség! Ész- és Nyomorúság!*
Legböltsebb Tanítók! Leghatóbb Orvosok!
Mondjátok: *Legyenek!* 's tán lesznek – Okosok.¹⁹

A következő vers az *Officium Non Fallit (Nem tsal 'a Hivatal)*, melynek egy autográf példánya megtalálható az Akadémia kéziratárában,²⁰ a harmadik vers *Az Ó Természetesség 's új Szellem- és Divat-KÓRról* címet viseli. Ebben a gazdag férjüket kiszipolyozó feleségekről és a papucsférjeikről ítélezik. Az említett kötetekben és kéziratokban nem található meg ez a vers.

Az 1843. június 12-i verses levél hiányolja Ferenczyt; egy levelet tőle, vagy a személyes találkozást:

S velem nem láttatván létezése jelét
Érezteti bennem lelkemnek tsak felét,
Sok gondját, munkáját képzelem, sőt tudom...

Valóban, Ferenczynek ekkor komoly gondjai voltak, egyre kevesebb megrendelést kapott, betegeskedett, megöregedett, a nagylélegzetű Mátyás-emléken dolgozott, amit később mégsem fogadtak el.²¹

19 Az *Elmeporonty* a részletes katalóguscédula szerint megtalálható a MTAK M. Irod. Régi s újabb írók m. 4^r 84/4. 26. jelzet alatt a Mátyási-kolligátumban, de nem volt benne az iratcsomóban.

20 MTAK M. Irod. Régi s újabb írók m. 4^r 84/4. 53. 1840-es dátummal. Kiadása: MÁTYÁSI, *i. m.*, 101.

21 MELLER, *i. m.*, 311–321.

A költő saját, kecskeméti házát szemléletesen bemutató kedves és monumentális vers, a *Viskói Uradalom* vagy is *A' Házam Ketskeméten* egy igen rövid változata található a Ferenczy-gyűjteményben. Évszám nélküli,²² nem autográf példány, de nem is Ferenczy István kézírása a szöveg. A Herpai Péter által közölt MTA-beli *Kalászkaparék* kötetben szereplő *Viskói uradalom*²³ 546 sorával szemben ez az ötoldalas változat csupán 196 soros. Ez az eddig fellelt legrövidebb variáns, mert a Bács-Kiskun megyei Levéltárban található kézirat is 390 sor terjedelmű.²⁴ A vers azonban így is teljes egészét alkot, elsősorban a részletező, elkalandozó szakaszok hiányoznak belőle.²⁵

A *Sorsával elégedő Gulyásnak Pásztori Dallja* nem autográf, de barna színű tintával a költő javításait tartalmazza. A papír vízjele alapján – terminus post quem – csak 1822 után írhatták. Egyezik a kiadatlan *Kalászkaparék*ban is olvasható *Gulyásdallal*, csupán nagy- és kisbetűkben, külön- és egybeírásokban tér el. Mátyásival kapcsolatban leginkább a *Gulyásdal* foglalkoztatta a kutatókat. A korábbi vélekedéseket is összegezve, legkimerítőbben Mészöly Gedeon foglalkozott e verssel.²⁶ Ebben a tanulmányában meggyőző erővel bizonyítja, hogy a vers Mátyási József szerzeménye. A szerzőség kérdéséhez a kézirat nem tud hozzátenni, de az íven található másik két verssel együtt, melyek ugyancsak Mátyási-költemények, azt erősíti, hogy a *Gulyásdal* valóban az ő szerzeménye. Igazolja Otrókoci Nagy Gábor szavait is: „Mátyási verseit tömérdeklet másolták...”²⁷ A sokat elemzett vers megér egy kis kitérőt.

A *Gulyásdal* sorsa párhuzamba állítható Édes Gergely ugyancsak népies hangvételő *Petri gulyásával*. A sokáig népdalnak tartott versről végül kiderült: valóban Édes Gergely szerzeménye, és egy ponyván korábban megjelenő pásztornóta volt az ihletője, előzménye, bár csupán csak az első sorok egyezéséről van szó.²⁸ Ez a művelet – azaz, a közköltészet egy-egy arra érdemes darabjának

22 A papír vízjele alapján – ante quem – 1829 után írták.

23 MÁTYÁSI, *i. m.*, 68–85.

24 BKML, XIV, 26 Mátyás József iratai 10. HERPAI Péter, *Mátyási József: Viskói uradalom, vagy is a házam Kecskeméten*, 1830, Irodalomismeret, 9(1998)/3–4, 130–143.

25 Az MTA-beli kézirattal (MTAK RUI 4' 44) összehasonlítva három nagyobb rész, ill. elszórvva több 2–24 soros egység hiányzik a versből. Hiányzik 42 sor a pince százlábúinak irtásáról, kimaradt 77 sor a „három öles szín”-ben található lomok részletezéséről, továbbá a *Bérekészítés* c. utolsó fejezet előtt 66 sornyi rész a faültetési tervekkel.

26 MÉSZÖLY Gedeon, *Mátyási József és „Kalászkaparék”-ja*, I–III, Népünk és Nyelvünk, 1931/III/4–6, 91–103.

27 OTROKOCSI NAGY Gábor, *Mátyási József és a magyar polgári életeszemény kialakulása*, Debrecen, k. n., 1944, 23.

28 NAGY Krisztina, „Én vagyok a petri gulyás...” I., *Etnoszkóp*, 1(2011)/1, 69–95; Uő, „Én vagyok a petri gulyás...” II. = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumén István, Bp., Reciti, 2012, 179–194.

átírása, a folklorizmus – nem állt távol Mátyásitól sem. Ilyen általa átírt, megemésített mulattató nóta az oly sok kéziratos énekeskönyvben megtalálható *Köznépi Dall (Legyen úgy, mint régen volt...)*, a *Farsangfarki Tanítás (Akár 'Sidó, akár Görög Akár Tzigány mind egy ördög...)* vagy éppen az *Egy gyenge hajadon 60 esztendő's szűznek halálán való kesergés* (ponyván többször is megjelent). Nem kizárható, hogy Mátyásinak is volt egy gulyásnóta-előzménye, bár eddig egyetlen ilyen ponyvakiadvány vagy kéziratos vers sem ismeretes. A Sebestyén Gyula által közölt ponyva szövege igen romlott állapotú, többször az értelemnek is ellentmondó kifejezéseket tartalmaz.²⁹ Ez akkor fordul elő, ha egy szöveg már igen régóta forog közkezen-közszájon. Minden bizonnyal Mátyási verséből „származik”. Ennek ellenére Sebestyén Gyula szerint 1800 körüli ponyváról van szó, noha az irat tulajdonosa, Szakál Lajos a gyulai népdalverselő, irodalompártoló jogász-költő csak 1818-ban született. Az iratot más versekkel együtt 1844–1845 körül küldhette el Erdélyi Jánosnak a *Népdalok és mondák* kiadásához. (Innen közli Sebestyén Gyula.) A kérdést tovább bonyolítja, hogy a nagy ponyvamonomográfiákban sem Pogány Péter, sem Békés István nem szól a gulyásnótához hasonló szövegről. A meglegedettségek-kultusz, a pásztoridill; a „beatus ille” közkedvelt toposz volt ekkor, sőt, maga a *sorsával elégedett... sorsával meglegedett...* kifejezés, motívum is használatos volt. Például az *Ötödfélszáz énekeket* 1813-ban lezáró Pálóczi Horváth Ádám *A sorsával meglegedett*, és *A sorsával meg nem elégedett* című versei tartoznak ide, melyek legalább tíz évvel korábbiak Mátyási sorsával elégedő gulyásánál. Mindenesetre valószínűleg nem hiábavaló keresni az előzményeket. Ilyen esetekben a *szerzőség* kérdését is árnyaltabban kell értelmezni.

A következő vers az egybefűzött irkán a *Mulatságkori Dall, amaz esmeretes nótára: Vigan элем világom 's at'*. A *Kalászkaparék* kötetben is megtalálható vers a *Mátyást köszöntő quodlibet ajándék* folytatásaként szerepel: *Az előbbeni Verszet utólja, Multaságkori Dallnak alkalmaztatva Szabadon. Ama notára: Vigan элем világom.*³⁰ Itt is egy közszájon forgó vers és dallam ihlette a költőt.³¹ A cím a költő írása, a verset azonban más kéz jegyezte le.

Az egybekötött íveken *M....i J....f Polgári 's Erköltsi Minémúségei* következnek. A költemény egy részlet a *Kalászkaparékban* található *Juliska halálára* című műből. A kiragadott és átszerkesztett 32 sor önállóan is tökéletesen megállja a helyét. Ugyancsak a cím és a Mátyásira oly jellemző lábjegyzetelés autográf, a vers azonban más kéz írása.

29 SEBESTYÉN Gyula, *Petőfi népdalgyűjtése*, Ethnographia, 25(1914), 193–207.

30 MTAK RUI 4^r 44/251. Kiadva: MÁTYÁSI, *i. m.*, 55.

31 A nótajelzésben idézett verset a kortársak Pálóczi Horváth Ádámnak tulajdonították, de ezt nem sikerült bizonyítani. Bővebben: *Közköltészet, 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006, 59. sz.

Utolsónak a cenzúrázott sorokról kell szólni. 'A Királyi Könyvherélok tilalma miatt a Semminél több Valaminek 2. Darabjaiból kinyomtatatlanul kellett maradniok e következőknek. A hétoldalas, összefűzött iratot maga Mátyási írta. A Semminél több valami és a Verseinek folytatása című verseskötetek ki-cenzúrázott sorairól Herpai Péter már közölt egy részletes elemzést, a Kecskeméti Református Könyvtár két kötetébe utólag bekötött lapokon található Mátyási-féle javítások kapcsán. A most előkerült irat pontosan egyezik ezekkel. Mindez feltételezi, hogy természetesen Ferenczy is birtokolta a két verseskötetet. Az eljárás arra is rámutat, hogy ha a szerző vette a fáradságot, elég könnyen kijavíthatta a cenzúrázás miatt a művén esett csorbát. Az így átírogatott és már könyvtárakban, magánszemélyeknél lévő könyveket nem érték utol a „Királyi Könyvherélok”.

Összefoglalás

A Ferenczy István szobrászművész hagyatékában fellelt hat levél, tíz vers és a cenzúrázott sorok igen gazdag irategyüttesnek mondhatók. A reformkor irodalmi-művészeti életének változatos képét gazdagítja Mátyási József és Ferenczy István ismeretsége. A levelek mély és érzelmekkel telített kapcsolatra utalnak. Mindazonáltal különös, hogy Mátyási – bár szerény reformátusként talán nem is olyan meglepő módon – egyetlen levelében sem tesz említést a róla készült szoborról. Elgondolkodtató, hogy az utókor által lekicsinyelt művészek korabeli megítélése mennyire eltérő lehet. A Mátyásival kapcsolatos kutatások terén nemcsak a szobor, hanem néhány eddig ismeretlen vers is hozott újdonságot. Az előkerült iratok arra is újabb bizonyosságul szolgálnak, milyen szoros és mintegy magától értetődő volt ebben a korszakban az anonim közköltészet és a műköltészet között szövődő kapcsolat. Érdemes tehát nyitott szemmel járni: az adattárak mélye még sok érdekességet rejt.

A Bodzafa Lantos

Kisfaludy-hatások Bodroghy Papp István műveiben

A nagy hatású alkotóknak, így a magyar irodalomban Balassi Bálintnak, Amade Lászlónak, Csokonai Vitéz Mihálynak, Berzsenyi Dánielnek, Petőfi Sándornak stb., vagy művészeti irányzatoknak voltak olyan utánczói, akik a szigorú téma- és formakövetés ellenére maguk is meg akarták csillogtatni sajátos, egyedi fényüket, és valami újat akartak mutatni. Műveik kritikájánál – bármennyire jónak vagy éppen gyengének ítéljük meg az utánczatot – nem szabad elfelejteni: arról tanúskodnak, hogy az egyes korszakokban mi jellemezte a közönség felfogását, kiket olvastak, és ez alapján milyen alkotásokat választottak mintául, mi volt rájuk hatással, mit tartottak fontosnak az általuk imitált műben.

A XIX. század első felének egyik legnagyobb hatást gyakorló költője Kisfaludy Sándor volt, akinek *Himfy*-kötetei és regéi számtalan utánczatban¹ köszönnek vissza. Ez nem is csoda, hiszen a kor romantikus olvasói a regékben a történetiséget és a dicső múltba tekintést kedvelték, a *Himfy* esetében pedig főként a témát, hiszen a reménytelen szerelem mindenkit megérintett, de emellett a poétikai-retorikai alakzatai és a zeneisége is hódított.

Kisfaludy egyik követője volt az irodalomtörténet számára eddig ismeretlen Bodroghy Papp István is, aki *Faragószek* című kéziratot kötetében² a poétai román és a regék költőjének műveit utánozta. Tanulmányom célja, hogy mindezt bizonyítsa, és közben értékelje az általa teremtett alkotásokat.

1 ALSZEGHY Zsolt, *Epigon lírikusaink a XIX. századig*, ItK, 27(1917), 419–437; SZINNYEI Ferencz, *Kisfaludy Sándor regéinek utánczatai*, ItK, 21(1911), 249–250.

2 A győri Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum (továbbiakban: RFMTM) helytörténelmi gyűjteményében a HD.68.1.1 jelzet alatt egy 21×14,2 cm nagyságú, 3,8 cm vastagságú verseskötet található, mely vétel útján került az intézménybe. (*Legújabbkori és helytörténelmi dokumentációs, nem tárgyi emlékek leltárkönyve*, HD.67.1.1. – HD.75.90.29., 12, 4. bejegyzés.) Írója Bodroghy Papp Istvánként tüntette fel magát, és *Faragószek* címmel illette a 364 lap terjedelmű, kézzel írott, magyar nyelvű könyvét, „mellyen néhány üres óráit meg vonókészte”. A versgyűjtemény többkötetes munkának készülhetett, hiszen a címlapon és a könyv gerincén az alkotó feltüntette, hogy „Első Kötet”. A folytatásról azonban jelenleg nincsenek adataink.

Bodroghy Papp István 1796. december 27-én Uraiújfaluban látta meg a napvilágot,³ evangélikus kismemesi családban.⁴ Gimnáziumi tanulmányait a matrikulák szerint a soproni evangélikus liceumban végezte 1808 és 1813 között,⁵ majd egy évig a pozsonyi,⁶ egy évig pedig a győri jogakadémián tanult.⁷

1822 és 1830 között Mezőberényben tevékenykedett mint jegyző⁸ és hites ügyész,⁹ 1833-ban Gyomára került,¹⁰ 1848-ban pedig a békési evangélikus esperesség konzisztóriumának egyik világi ülnökeként bukkan fel újra.¹¹ Hogy mikor házasodott, születtek-e gyermekei és mikor halt meg, még további kutatásokat igényel. Annyi azonban bizonyos, hogy 1858-ban még élt, hiszen március 21-én levelet írt Székács József bányakerületi evangélikus püspökhöz, akitől azt kérte, hogy unokaöccse házasságkötésénél legyen jelen.¹²

Bodroghy Papp István műveltsége

A *Faragószék* költője a művelt kismemesek sorából került ki. Ha visszagondolunk életére, akkor magával Kisfaludy Sándorral vonhatunk párhuzamot, aki szintén nemesi család sarja volt, győri tanulmányai után az előrelépés lehetőség-

- 3 Bodroghy Papp István Papp Ádám és Székér Marinka hetedik gyermeke volt. (Uraiújfalu, evang. vegyes akv. [1784–1813], I, fol. 72r, Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), Mikrofilm-gyűjtemény, A 2723.)
- 4 A Pap (másképpen Bodroghy) család Bodroghy Gergely által 1563. november 15-én szerzett címeres nemeslevelet. (NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IX, Pest, Ráth Mór, 1862, 108; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, II, Bp., Grill Károly, 1911, 284–285.) Bodroghy Papp István a család nemesi bizonyosságlevelét 1824-ben, Mezőberényben mutatta be. (HÉJJA Julianna, *Bodroghy József = Uő, Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája: 1715–1848*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2009, 237.)
- 5 A gimnáziumban tanulók teljes névsora megtalálható a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtárában.
- 6 Hogy Bodroghy egy évig a pozsonyi jogakadémián tanult, azt a győri jogakadémia bejegyzéseiből lehet tudni. (Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, továbbiakban: GyMSMGyL, VI. 501. Győri Tankerületi Főigazgatóság iratai, b. Győri kerület iratai.) Az 1777 és 1849 közötti pozsonyi jogakadémiai hallgatóság névsorából azonban hiányzik a neve. (M. NOVÁK Veronika, *A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága, 1777–1849*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottsága–Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007.)
- 7 GyMSMGyL, VI. 501. Győri Tankerületi Főigazgatóság iratai, b. Győri kerület iratai.
- 8 JESZENSZKY Károly, *Vázlatok Mező-Berény múltjából = A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve*, 4(1877/78), szerk. ZSILINSZKY Mihály, Gyula, Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat, 1878, 9.
- 9 A' T. T. *Előfizetők' nevei*, Tudományos Gyűjtemény, 1826/12, 141.
- 10 A' T. T. *Előfizetők' nevei*, Tudományos Gyűjtemény, 1833/12, 122.
- 11 SZÉKÁCS József, *A magyarhoni Agost[ai] Hitv[allásu] Evangy[élikus] Egyház egyetemes névtára*, Pest, Landerer és Heckenast, 1848, 14.
- 12 Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Székács József bányakerületi püspök hagyatéka, 3.3/24. Székács József levelezése, 10. pallium.

geként Pozsonyban jogot tanult, azonban annak gyakorlása helyett inkább a katonáskodást és a gazdálkodást választotta. De eszünkbe juthat Berzsenyi Dániel is, aki Bodroghy földijeként, kemenesaljaiként szintén Sopronba ment tanulni, csakhogy ő is a földet választotta, és Kisfaludyval együtt továbbra is a Dunántúlon maradt. Bodroghy – velük szemben – a jog elvégzése után az Alföldre, Mezőberénybe, majd Gyomára költözött,¹³ hiszen nem voltak birtokai. Kötete utolsó episztolájában – melyet 1822-ben Mezőberényben írt barátjához, Tulok Antalhoz – így élte meg az elvándorlást: „A' nyájos barátság, 's bájoló Szerelem / Köréből éltemet Sorsom ki szakasztá / 's az alföldi kérlelt bővebb jövedelem / Telekét szegénynek nyakamba akasztá / Itt szegénységemen jobban segíthetek / Jobban gyül csűrömbe az isten áldása / Jobban vagyom rajtom bőség áradása.”¹⁴ A levél további részében szülőföldje (Uraiújfalu, Nemesmagasi), tanulmányainak helyszínei (Sopron, Győr) és Pest¹⁵ után sóvárog, de az irodalom műveléséről az Alföldön sem mond le.

Mezőberényben irodalomkedvelő és -pártoló hírében állt. Az 1802-ben meginduló gimnáziumban több diákot is pártfogolt, így a később költővé váló Sárosi

13 A Bodroghy Papp Istvánhoz hasonló migráció nem volt szokatlan a korszakban. A török dúlás utáni elnéptelenedett területek lehetőséget teremtettek a kisnemeseknek egyrészt birtokok szerzésére, másrészt hivataluknak megkezdésére vagy éppen folytatására. A Bodroghy Papp családból elsőként István és egyik bátyja, János ment az Alföldre, Mezőberénybe, ők 1824-ben mutatták be nemesi bizonyáglevelüket. (HÉJJA, *i. m.*, 237.; SZILÁGYI Adrienn, *A békés vármegyébe betelepülő nemesség a 18–19. században*, Korall, 12[2011], 73.) Őket István másik bátyja, József is követte, aki 1834-ben megvásárolta a Stockhammer család javaiból a csabai részt, többek között Szombathelyi Antallal, Beliczay Józseffel és Csepcsányi Tamással együtt. Az anyakönyvek tanúsága szerint családjával ekkor költözhetett Orosházára (két gyermeke, Dezső és Mária Ludovika ott született és ott is halt meg), ahonnan – szintén az anyakönyvek tanúsága szerint – 1840/41 körül visszatért Győrbe. (FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik*, I, Pest, Kozma Vazul, 1851, 193; PALUGYAY Imre, *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leirása*, IV, *Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leirása*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855, 220; VÖLGYESI Orsolya, *Közlemények Békés megye és környéke történetéből = Uő, Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái [1830–1832]*, Gyula, 2002, 224; Orosháza, evang. szül. akv. [1835–1842], V, 304 (MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2066); Orosháza, evang. hal. akv. [1835–1846], XXII, 212, 214, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2071.)

14 BODROGHY PAPP István, *Faragószék* (kézirat), 341.

15 Pesti tartózkodására a versekből következtethetünk. A *Melancholia* című költemény 1820-ban Pesten íródott. Az 1821-ben született *Öröm elragadtatásban* a következő olvasható: „Foglatosságim a' nap szürkület / Hüssébe, Pest pompás városának / Uczáin szorgoskodva engemet / gyorsan keresztül kasul hajtának / Fáradságim a' mint kívánt végett / nyerének, egy Kávé házba térek...” Majd egy későbbi, Tulok Antalhoz címzett episztolában, mely szintén 1821-ben íródott, keletkezési helyül a költő Pestet adta meg.

Gyulát¹⁶ és Szakál Lajost,¹⁷ de az egyik legnagyobb támogatója a későbbi bányakerületi evangélikus püspök, Székács József volt.¹⁸ Velük irodalomról, költőkről, versírásról beszélgetett. Olvasmányélményeihez könyvekre, folyóiratokra fizetett elő. A *Faragószék* versei és néhány előfizetői lista alapján a következő művek biztosan Bodroghy polcán sorakozhattak:¹⁹ Csokonai Vitéz Mihálytól a *Lilla, érzékeny dalok III könyvben*,²⁰ Berzsenyi Dániel verseinek Helmezy-féle kiadása;²¹ Vörösmarty Mihály *Salamon király* című szomorújátéka, melyet a szerzőnél vett meg;²² Gessner Salamon *Idylliumi*;²³ a *Tudományos Gyűjtemény* 1826 és 1841,²⁴ továbbá a *Felsőmagyarországi Minerva* 1827 és 1830 közötti számai;²⁵ és hivatásából fakadóan természetesen a *Magyar Törvény-tár*.²⁶ Könyv-

- 16 Sárosi Gyula (1816–1861) eredeti neve: Sárosy Lajos. Az Arad megyei Borossebesről származott, és 1819-ben került Békés megyébe. A mezőberényi gimnázium elvégzése után Eperjesen tanult jogot, és az ottani gimnáziumban magyar nyelvet és irodalmat tanított, közben bekapcsolódott az eperjesi kollégiumban működő írói kör munkájába is. Forradalmi hangvételű versei 1838-tól jelentek meg. Miután 1849-ben kiadta *Arany Trombita* című verses politikai röpiratát, elfogták, és 1855-ig Königsgrätzben raboskodott. Szabadulása után tovább folytatta írói tevékenységét, de egy Habsburg-ellenes vers miatt felségsértéssel vádolták, és Budweisbe internálták. Röviddel halála előtt tért vissza Pestre. (ELEK László, *Sárosi Gyula és költészetének Békés megyei vonatkozásai* = *Uő, Művelődés, irodalom Békés megyében*, I, Békéscsaba, 1985 [A Békés megyei Múzeumok Közleményei, 9], 141–173.)
- 17 Szakál Lajos (1816–1875) egy napon született unokatestvérével, Sárosi Gyulával. Szakál köröstarcsai származása miatt szintén Mezőberényben tanult, majd a gimnázium elvégzése után Sárosit követve Eperjesre került. Első verseit – melyekre a népies hangvétel és a politikától való távolmaradás jellemző – 1833-ban írta. A Wenckheim családdal végig jó viszonyt ápolt, és velük együtt sokat tett Gyuláért. Pl. 1860-tól részt vett a szolnok-aradi és az alföld-fiumei vasútépítő bizottságban, 1863-ban pedig társaival együtt megszervezte a Békés Megyei Takarékpénztári Egyesületet. Élete végén elhagyta Gyulát, visszaköltözött szülőfalujába, ahol gabonakereskedőként élt. (ELEK László, *Szakál Lajos, a Körösvidék költője* = *Uő, Művelődés, irodalom...*, i. m., 118–140.)
- 18 Erre emlékiratából, a róla szóló életrajzokból, valamint az EOL-ban őrzött iratokból következtethetünk. Fontos megjegyezni, hogy Bodroghy Papp István néhol helytelenül Bodroghy Papp Dánielként szerepel. Székács és Bodroghy kapcsolatára lásd pl. *Székács József püspök visszaemlékezései*, kiad. KERTÉSZ Botond, Bp., Akadémiai, 2008; BENKŐ István, *Székács József élete és irodalmi munkássága*, Marosvásárhely, 1901; PATAY Pál, *D. Dr. Székács József*, Bp., M. O. B. Könyvnyomda, 1914; *Székács József bányakerületi püspök hagyatéka*, EOL stb.
- 19 A kutatás még nem zárult le.
- 20 Erre a tanulmány további részében szóba kerülő versekből következtethetünk.
- 21 Bodroghy elolvastatta Székács Józseffel a Helmezy-féle Berzsenyi-kiadást. (BENKŐ, i. m., 7.)
- 22 *Előfizetők* = VÖRÖSMARTY Mihál, *Salamon király szomorú játék*, Pest, Petrózai Trattner Mátyás, 1827.
- 23 Gessner művére *Melancholia* című versében egy hasonlat keretében utal: „Ti nyirhalmok, ’s a rét lányának / gyönyörű kellemeim / Szebben mintsem Geszner világának / Szeléd pásztori helyei / Mosolygátok nekem”.
- 24 A’ T. T. *Előfizetők’ nevei*, Tudományos Gyűjtemény, 1826–1841.
- 25 A’ Tittl. *Előfizetők nevei*, Felsőmagyarországi Minerva, 1827–1830.
- 26 *Azon Nagy Máltóságú, Méltóságos, Fő Tisztelendő, Tisztelendő, Tekintetes, Nemzetes, ’s Vitézlő, ’s Nemes Uraknak Neveik, kik ezen Munkának kiadását Előfizetéseikkel elősegélleni*

szeretétét bizonyítja emellett az is, hogy 1828-ban 100 forintot adományozott a Soproni Magyar Társaság könyvtárának gyarapítására.²⁷

A mezőberényi diákok mellett szoros kapcsolatot ápolt Major Pállal,²⁸ Wenckheim Ferencné Rosenfeld Karolina uradalmának²⁹ gazdasági irányítójával is, aki szintén a soproni evangélikus líceumban tanult, s 1794/95-ben tagja volt a Magyar Társaságnak is.³⁰ Minden bizonnyal vele is sokat társaloghatott irodalomról, olvasmányélményeiről.

Istvánon kívül a család más tagja is elkötelezett volt a kultúra iránt, így két testvére, Ádám és József, továbbá József egyik lánya, Gizella.³¹

méltóztattak = Magyar Törvény-Tár, melly magában foglalja Nemes Magyar Ország' Hármastörvény-Könyvét, melyet felsőbbi rendelkezésknél fogva Irott-Törvény gyanánt készített VERBÖCZY István; mostan pedig meg-magyarosított, 's némelly jegyzésekkel meg-világosított NAGY-BÁNYAI PERGER, máskép PERGEL János, a' Tekintetes Királyi Törvényes Táblánál Ügyvéd, 's Tekintetes Heves vármegyének Tábla-bírája, Pest, Petrózai Trattner Mátyás és Károlyi István, 1830.

- 27 Bodolay Gézánál helytelenül Bodroghy Papp Jánosként szerepel. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Bodroghynak valóban volt egy János nevű testvére, aki 1827. szeptember 17-én Mezőberényben meghalt, így biztosan nem ő adományozta a 100 forintot. (Mezőberény, szlovák evang. vegyes akv. [1785–1832] fol.122r, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2059; BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963, 390.)
- 28 Major Pálnak a soproni évek felidézése mellett nagy szerepe volt a Bodroghy Papp István és Székács József között kialakult, több évtizedig tartó barátságának. Major Pált, akinek 1802-ben a mezőberényi gimnázium megalakulásában nagy szerepe volt, hálából a diákok minden tanévben verssel köszöntötték. Az 1825/26. tanévben a magyarul és latinul is megfogalmazott üdvözlő versét Székács mondhatta el. Mivel a gazdasági irányítóknak nagyon tetszett, ezért meghívta magához a fiatal tanulót ebédre, ahol Bodroghy Papp István is jelen volt. (ZSILINSZKY Mihály, *Dr. Székács József evang. püspök, 1809–1876*, Bp., Luther Társaság, 1909, 11; IRÁNYI István, *A mezőberényi régi gimnázium története: 1802–1834 = Mezőberény története*, 2, szerk. SZABÓ Ferenc, Mezőberény, Mezőberény Nagyközség Tanácsa, 1973, 14.)
- 29 A Wenckheim család a XVIII. század végén került Mezőberénybe, mikor özv. Siskovics Józsefné Harruckern Borbála 1798. május 8-án adósságai miatt zálogba adta Dobozt és a hozzá tartozó pusztákat. Még ugyanabban az évben eladta Berényt és Kamutot is báró Wenckheim Ferencné Rosenfeld Karolinának, aki 1808-ban átadta Mezőberényt fiának, Wenckheim Józsefnek (1778–1830, aradi főispán). (IMPLÓM József, *Mezőberény újrateremtése és története a kései feudalizmus időszakában: 1723–1848 = Mezőberény története*, 1, szerk. SZABÓ Ferenc, Mezőberény, Mezőberény Nagyközség Tanácsa, 1973, 94–95.) Wenckheim József felesége volt báró Orczy Terézia, akihez Bodroghy a kötet utolsó versét írta.
- 30 BODOLAY, *i. m.*, 710.
- 31 1844-ben mindketten pénzbeli támogatást adtak a pápai protestáns iskola Győrbe hozatalára. (Protestáns egyházi és iskolai lapok, 35[1844], 839.) Mindezek mellett József tagja volt – Széchenyi Istvánnal, Zichy Ottóval és Czuczor Gergellyel együtt – a Győri Olvasótársaságnak (A *Győri Olvasó Társaság részeseinek névsora betűrenddel 's annak szabályai*, 1845, Győr, Özvegy Streibig Klára, RFMTM, HD.75.86.4; A *győri Olvasótársaság névkönyve az 1848-ik évre*, Győr, Özvegy Streibig Klára, RFMTM, HD. 75.86.5), valamint 1830 és 1835 között ő is előfizetett a Tudományos Gyűjteményre. (Csécs Teréz, *A Tudományos Gyűjtemény Győr megyei előfizetői*, Győri tanulmányok, 17[1996], 72.) Bodroghy Gizella 1861-ben fizetett elő REMELLAY Gusztáv *Kereszt és félhold* című munkájára. (*Regényes korrajzok a török világból*,

Kisfaludy Sándor hatása Bodroghy költészetére

A *Faragószék*-kötetben a kisebb költemények mellett három hosszabb hangvételel is találkozhatunk: az *Epedő Szerellemmel*,³² melyet 1818 és 1821 között írt, *A Bodzafa Lantossal*³³ és a *Cseznek vára: Egy rege*³⁴ cíművel, melyek 1821-ben születtek. Tanulmányom további részében e három művel foglalkozunk, hiszen mindegyik Kisfaludy Sándor hatását mutatja.

Bodroghy a kötetbe kerülő verseit úgy másolhatta össze, ugyanis olvasás közben csak néhány javítással találkozhatunk. Az *Epedő szerelem* kivételével a költeményeknél feltüntette keletkezésük időpontját, melyek azt sugallják, hogy a *Faragószék* költője az összeállításnál kronologikus szempontokat követett. A három alkotás közül a kötetben elsőként az *Epedő Szerellemmel* találkozunk, mely egy Tulok Antalhoz³⁵ címzett verses levél után olvasható. Az episztola témájában már megelőlegezi ezt a költeményt, hiszen a levélben Bodroghy a szerelemről filozofálgat, és olyan jellegzetes fogalmak, gondolatok kerülnek szóba, melyek az *Epedő Szerelem* soraiban köszönnek vissza.³⁶ Ezeket követi néhány

II, Pest, Pfeiffer Nándor, XI.) – Érdekes, hogy a család nemességét elnyerő Bodroghy Gergely tulajdona volt az a *Tripartitum*, amelyet a Cambridge-i Egyetem Könyvtárának egyik gyűjteményes kötetében, a *Diversae Hungaricae*ban találtak meg; ez a forrásegyüttes őrizte meg Pázmány Péter I. Rákóczi Ferenchez címzett levelét is. (GÖMÖRI György, *Pázmány Péter ismeretlen levele I. Rákóczi Györgyhez*, ItK, 94[1990], 746.)

32 *Epedő szerelem* = BODROGHY PAPP, *i. m.*, 77–123.

33 *A Bodzafa Lantos* = BODROGHY PAPP, *i. m.*, 171–218.

34 *Cseznek vára: Egy rege* = BODROGHY PAPP, *i. m.*, 219–280.

35 Tulok Antal Bodroghy Papp István barátja volt, akihez a *Faragószék*ben hét verses levelet is írt. 1797. október 17-én született Nemesmagasiban – ma Kemenesmagasi – Tulok Lajos és Tatai Julianna gyermekeként. (Kemenesmagasi, evang. vegyes akv. [1783–1826], I, 49, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2640.) A matrikulák szerint Bodroghy iskolatársaként ő is a soproni evangélikus líceumban, majd a győri jogakadémián tanult. (Catalogi Juv[entutis] Schol[ae] Ev[angelicae] Sopron[iensis]; GyMSMGyL, VI. 501. Győri Tankerületi Főigazgatóság iratai, b. Győri kerület iratai.) 1825. április 18-án házasságot kötött Takáts Évával. (Kemenesmagasi, evang. vegyes akv. [1783–1826], I, 211, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2640.) 1863. május 30-án halt meg Nemesmagasiban, s haláláról még a Vasárnapi Ujság is megemlékezett: „Amint Kemenes-aljáról bennünket tudósítanak, a tavasz folyamán Magasiban néhai Tulok Antal közbirtokos ur elhalálozván, több kegyes alapítványa sorában egy, születése földén létesítendő ovodára jelentékeny pénzüsszeget hagyományozott igazi emberbaráti szeretettel áldozván a népnevelés ügyének...” (Kemenesmagasi, halotti akv. [1857–1895], V, 33, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2640; Vasárnapi Ujság, 10/38[1863. szept. 20.], 332.)

36 Az *Epedő Szerelem* invokációjában Bodroghy a fantáziát szólítja meg: „Ölel fel most phantasia”, aki már az episztolában is megjelenik: „Phantasiám itt egy tüneményre csalt”. Emellett mindkét műben szóba kerül a génusz (episztolában: „Geniusom ragyogó fény árba [...] Pompája védő geniusomnak itt”, *Epedő Szerelemben*: „Nékem makats Geniusom / gunyolva hátat fordét”), a koszorú (*Epedő Szerelemben*: „Ottan kötött, ottan adott / Ó Koszorut”; „Kékszin koszoru, valóság / álhatatosság jele”, „Kékelj örökké koszoru / Kékelj

alkotással később a *Cseznek vára: Egy rege*, majd a sort *A Bodzafa Lantos* zárja, mely közvetlenül a rege után kapott helyet.

Az említett művek közül az *Epedő Szerelem* és *A Bodzafa Lantos a Himfyvel*³⁷ mutat szoros rokonságot, a *Cseznek vára* pedig a *Csobánc*cal.³⁸ Azt, hogy Bodroghy nagyra tartotta Kisfaludy költészetét, legnagyobb pártfogoltja, Székács József is megjegyezte emlékiratában: a mezőberényi jegyző Dayka Gábor, Csokonai Vitéz Mihály és Kisfaludy Sándor verseit ismertette meg vele, akik közül „kiváltképpen pedig ezen utolsót nagyon kedvelte”.³⁹

A *Cseznek vára*⁴⁰ a török kor világába kalauzolja az olvasót, történetének néhol valóság tartalma is van. Középpontjában a szerelem áll: Györfi Lázár egy Veszprémben tartott farsangi bál után Cseszneken tölti az éjszakát, ahol megismerkedik és beleszeret a vár urának lányába, Juciba. Azonban az apa lányát egy bizonyos Pethének szánja, aki igen gazdag, és megkedveltette magát leendő apósával. Csakhogy Juci elutasítja őt, ezért Pethe bosszúból a török segítségét kéri, akik elfoglalják Csesznek várát. Györfi Lázár a győri ostrom után azonnal Juci segítségére indul, és Pálffy Miklós csapatával onnan is kiverik a törököt.

Bodroghy művének fő szála 1598-ban játszódik, mikor a töröktől visszafoglaltuk a győri, majd a cseszneki várát. Kisfaludy az 1479-es kenyérmezei csata idejére vezeti vissza az olvasót, és a cselekmény bő egy év alatt játszódik, akár csak Bodroghy története.

A két alkotás szereplői párba állíthatók: így a *Cseznek várának* egyik főszereplője, Györfy Lázár a *Csobánc* Szentgyörgyi Lászlójának feleltethető meg, Juci Rózsának, Pethe Varjas Andrásnak, Pálffy Miklós Báthory Istvánnak, az öreg Cseszneki az ősz Gyulafynak, Pethe bérence, Undi pedig Orbán deáknak. A helyszínek hasonlóképp megfelelnek egymásnak: a címbeli Csesznek Kisfa-

nékem mennyeket”; a verses levélben: „Jobb Karja myrtus zöld koszorút emelt / a’ mellyet árkád jó ligetin fűzött”; „Azt kérded a’ myrtus szerelmi / Zöld koszorút? maga Lilla mássa”); az istenek lakhelye (verses levélben: „Illyest olympus / Tart nevel isteni Herosoknak”; *Epedő Szerelme*ben: „Lengj el velem aethesia / Győr olympja Berkébe”) és a mítoszok világából Pygmalion története (episztolában: „És a’ deres márványt is ő / Pigmalion remekére szülné”; *Epedő Szerelme*ben: „Mit érezek mit érezett / Pigmalion mikor a’ / Remek mód ki piperezett”). De talán a legjellemzőbb hasonlóság, hogy a kegyetlen nő képe az *Epedő Szerelme* előtt már ebben a levélben megjelenik: „buja ingerek / Lappangnak áll arcz képe alatt, ’s czudar / Lélek lakozzék abba ah ki / Hitte? pedig ki mutatta szennyét”.

37 A *Himfy*-idézetek forrása: *Kisfaludy Sándor és Kisfaludy Károly válogatott költeményei*, kiad. FENYŐ István, Bp., Unikornis, 1994.

38 A *Csobánc*ból merített idézeteknél Kisfaludy Sándor *Regék a magyar elő-időből* című kötetének 1920-ban megjelent Tevan kiadását használtuk.

39 Székács József püspök visszaemlékezései, i. m., 37.

40 A *Cseznek vára: Egy rege* teljes szövege és részletes elemzése megjelent tanulmány formájában: NEMESNÉ MATUS Zsanett, *Csesznek váráról: Adalékok a XIX. századi rege műfaj történetéhez*, Arrabona, 50 (2012)/1, 165–194.

ludy Csobánca, a csatát jelképező Győr Kenyérmezőt szimbolizálja, a Győrből Pannonhalmán át Csesznekre vezető út a Budáról Nagyvázsonyon át Csobáncra vezető útnak a párja, a Bodroghynál olvasható Bakony Kisfaludynál a Badacsony, a Duna és a Rába pedig a Balatonnal mutat rokonságot.

A narrációban a *Cseznek vára* költője nem követte híven példaképét, hiszen Bodroghynál hiányzik az előhang, melyben Kisfaludy olvasóját informálta a történethez fűződő viszonyáról és forrásáról. Abban azonban követi Kisfaludyt, hogy E/3. személyben szólal meg, mindentudó, s monológjába helyenként dialógusok ágyazódnak.

A *Cseznek vára* műfaját tekintve is megegyezik Kisfaludy Sándor *Csobáncával*, hiszen a rege minden követelményének megfelel. A történet a középkorban játszódik, középpontjában a szenvedélyes szerelem áll, nélkülözhetetlen szereplője a szerelmes pár, akik közé egy harmadik személy áll, és elengedhetetlen a vigasztalást nyújtó apa is, helyszíne két ódon vár, s szóba kerülnek a hazáért vívott harcok.

A történet, szereplők, időkezelés, narráció, műfaj mellett természetesen a *Cseznek vára* formailag is hű Kisfaludy Sándor *Csobáncához*: egy versszak 8 sorból áll, melyben a kis Himfy-versszakot követve 8-as és 7-es szótagszámú sorok váltakoznak, azonban rímelése eltér: *xaxaxbxb*.

Az *Epedő Szerelem* és *A Bodzafa Lantos* a *Himfy* két részének feleltethető meg. Az előbbiben, már a címbeli jelzős szerkezettel utal mintájára, *A kesergő szerelem* „olvasható”, és a két mű között ez alapján számos hasonlóság van.

Az első, legszembetűnőbb a Kisfaludy művére oly jellemző ellentézés, hiszen Bodroghy is egyszerre jeleníti meg a boldog szerelmi érzés mellett a kint és a gyötrődést: „Van pillanat a’ hol élek / Halok, fázom, gyulladok / Van olly pont hol bizom, félek / Fel lángolok, bágyadok”;⁴¹ „Izzó tüzzé fel hevülök / Égek, hülök, el szédülök”.⁴² Azonban a múlt nyugalmanak és a jelen szenvedésének szembeállítását, amely végigkíséri *A kesergő szerelmet*, és ami nélkül nehéz megérteni a régi nyugalommal szembeni új fájdalmat, Bodroghynál az első dal egyetlen képe („Éltem folyta vad törvényre / Nem zaklatta csajkámát”) kivételével teljes egészében hiányzik.

További hasonlóság, hogy Bodroghy is részletesen mutatja be az *Epedő Szerelem* műzsáját, aki – Himfy Lizájához hasonlóan – ugyanúgy a *kegyetlen, kemény, szívtelen* szavakkal írható le, és aki iránt mindezek ellenére mégis a szerelem érzésével fordul: „Ő hideg vérrel nézi / Emésztő lángjaimat / Kemény Szive csak tetézi / ’s halmozza kinnyaimat.”; „Ah! ha nékem is virulna / Kemény Szive meg lágyulna / ’S mosolyogna én nekem / Melly víg lenne énekem” – írja Bodroghy a 6. és 13. dalban.

41 *Epedő Szerelem*, Második ének.

42 *Uo.*

A szerelméről először csak annyi derül ki, hogy Győrben ismerkedtek meg, amiről Bodroghy rögtön a 2. dalban beszámol, míg Kisfaludynál csak a 71. dalban derül ki, hogy egy badacsonyi szüret alkalmával találkoztak. A múzsa neve: Lilla – Csokonai Vitéz Mihálytól vehette át, de természetesen utalhat Himfy Lizájára is –, de ez *A kesergő szerelem*hez hasonlóan szintén nem a költemény elején derül ki.

Lilla egy angyal, rózsabimbó, aki mellett a „Chaosz is harmonia”, arca olyan, mint a pipacs, mosolyától „sajtolt Szivem komorsága / Eltávozik, el alszik”, „angyal formájában / a Teremtőt imádom”. *A kesergő szerelem* 19. énekében olvasható a legrészletesebb leírás Lizáról: testét, szemét, tekintetét, arcát, ajkait, haját, kebleit, kezeit, szemöldökét, lábait, szívét, elméjét, lelkét, énekét, táncát ismerhetjük meg, melyet követ Bodroghy is, azonban a szeretett nőnek ő csak egyetlen dalt szentel: „Minő kellem nyillik ott a’ / Két váll között a’ hová / Mejjét selyem szorította / Kendője bé fátyolá. / Orczájának ragyogása / Hajfürtjei hullámi / Ajakának mosolygása / Szemeinek villámi. / Remek Teste mozdulatja / Menő ingó indulatja / A’ hattyukat, kis kacsók / Be illik rájok a’ csók.”³⁴³

A nő ábrázolása mellett nagy szerepe van az önelemzésnek is. Kisfaludy igen érzékletesen ír vívódásáról, a benne zajló testi és lelki tünetekről, mellyel természetesen Bodroghy is próbálkozik. Az *Epedő Szerelem* hőse is folyton a szerelmére gondol, nem tud aludni („Jőj álom, ah édes csend már / Jőj ringass el engemet”³⁴⁴), vagy ha elalszik, akkor is csak a nőről képzelődik („Elmém ott az Ideálok / Paraditsomán kovályog / Ott ül, mosolyg, nevet ő / Hadd haljam ezt: szeret ő.”³⁴⁵). Nem tud gondolkodni sem, mert a szíve győzedelmeskedni akar az esze fölött („Félre munka, ez az elme / Gyáva már, és csüggedez / Nyomja, zuzza vad gyötrelme / Ide, ’s tova lengedez”³⁴⁶), és miközben felvetődik benne a kérdés, hogy „Vagy tán szeret? De mást?”, barátjához fordul, és beszámol neki is érzéseiről („Ne bánts engem, ne Lajosom”⁴⁷ / Bennem a’ Sziv sir, ordét / Nékem

43 *Epedő Szerelem*, 23. dal.

44 *Epedő Szerelem*, 11. dal.

45 *Uo.*

46 *Epedő Szerelem*, 16. dal.

47 Minden bizonnyal a költő barátjáról, Guoth Lajosról van szó. Nemesmagasiban – a mai Kemenesmagasiban – született 1795. február 1-jén Guoth Sándor és Radó Terézia gyermekeként. (Kemenesmagasi, evang. vegyes akv. [1783–1826], I, 38, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2640.) A matrikulák szerint ő is a soproni evangélikus líceumban tanult, ahol az 1813/14-es tanévben a Soproni Magyar Társaság tagja volt. (Catalogi Juv[entutis] Schol[ae] Ev[angelicae] Sopron[iensis]; BODOLAY, *i. m.*, 710.) A líceum elvégzése után Bodroghyhoz és Tulok Antalhoz hasonlóan a győri jogakadémiára került. (GyMSMGyL, VI. 501. Győri Tankerületi Főigazgatóság iratai, b. Győri kerület iratai.) 1825. május 23-án vette nőül Tulok Juditot. (Kemenesmagasi, evang. vegyes akv. [1783–1826], I, 212, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2640.) Nemesmagasiban halt meg 1869. január 7-én. (Kemenesmagasi, halotti akv. [1857–1895], V, 33, MOL Mikrofilm-gyűjtemény, A 2640.)

makats Geniusom / gunyolva hátat fordét⁴⁸). A sok szenvedés miatt könyörög, foházkodik („Könyörgő Szivvé olvadva / Kérek, nyögök, sohajtok / Segedelmet ohajtok⁴⁹), és várja a halált, hogy végre megnyugodhasson: „Meg untam már, ez az élet / Terhe el nyom engemet / Jövel Te végnap Ítélet / Öleld hozzád lelkemet / Ölelj – hogyott boldogulva / Tört Szivem nyuljon fel / Testem hamvakká le hulva / Helyén rózsza nyuljon fel. / Ah mely jó lesz pihenni ott / Hová bőven takarított / az ég Ura nyugalmat / ott oszt, ’s ád ő jutalmat”.⁵⁰ A *kesergő szerelemben* Himfy gyakorta a magányba menekül, mely Bodroghy művére egy kivétellel egyáltalán nem jellemző: „Csendbe voltam magam ott a’ / magányosság ölébe”.⁵¹

Míg az *Epedő Szerelem* témájában szorososan követi a *Himfy* első részét, addig *A Bodzafa Lantos* eltér *A boldog szerelemtől*. A költemény címe mögött ugyanaz a névtelenségbe burkolózó poéta bújhat meg, mint a *Himfy* esetében, hiszen a bodzafából könnyű megmunkálhatósága miatt sípot, furulyát készítenek. Noha Bodroghy költeményében is a boldogság, a szerelem, a házasság által kiváltott érzések kerülnek előtérbe, ezeket nem magára vonatkoztatja, hanem csak egy barátja házasságán mereng el: „Horváth! [...] a’ házasság Istensége / Boldogéttó kegyessége / Ugy mosolyog egeden / Feléd ezüst fellegen” – olvasható a 21. dalban. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen míg Kisfaludy Sándor már házas volt *A boldog szerelem* megírásakor, addig Bodroghy művének alkotásakor még nem talált feleséget. A két mű közötti különbségeket ez adhatja.

Erről a barátról eddig kevés adatunk van, de azonos lehet azzal a Horváth Mihállal, akihez *A Bodzafa Lantos*t követő episztolát írta, és akiről csak annyi derül ki, hogy Kemenesalján Bodroghy legelső patrónusa volt.⁵² Hogy kit vett feleségül, a versből nem derül ki, a költő mindössze csak jellemzi őt a 24. dalban: „Hölgyed kegyess, szép, jó, Remek / Egy angyali valóság / Lelke disze, ’s az érdemek / Nála virtus, és Jóság / Melye csupán éretted ver / Érted buzog benne a’ vér / ’s a’ hűség jó szívének / Tulajdona lelkének”.

*A Bodzafa Lantos*ban a költő a következő kérdéseken gondolkodik: Mi a szerelem? Mitől vagyunk boldogok? Mi az emberi kapcsolatok értelme? Mi a nő és a férfi szerepe a házasságban? Ez az elmélkedő hangnem inkább Kisfaludynál *A kesergő szerelemre* jellemző.

A mű énekében, valamint első tíz dalában a szerelem emberre gyakorolt hatásairól ír: „Boldog a’ ki szövevényes / utjan véle kezét fog”,⁵³ „Ki nem szeret

48 *Epedő Szerelem*, 3. dal.

49 *Uo.*, 12. dal.

50 *Uo.*, 18. dal.

51 *Uo.*, 27. dal.

52 *A Horváth Mihályhoz* című verses levélben a következők olvashatók: „Nagy hír ütötte meg Kemens allyából / az én fülem gombját ... leg első téli nagy patronusomhoz / Térdet, fejet hajtva, ime el czammogok”. (BODROGHY PAPP, *i. m.*, 281.)

53 *A Bodzafa Lantos*, Ének.

– boldogtalan”,⁵⁴ „A’ ki szeret, csak az tudja / mi a’ ditsó mi a’ szép / Mi az élet rényes utja / mi a’ velős, lelkes, ép. / Mi az öröm édessége / mi a’ létnek kelleme / mi a’ lélek dicsőssége / mi az ember érdeme”.⁵⁵ Majd a 12. dalban jelenik meg először a nő, akiért a férfinak érdemes küzdenie, majd miután elnyeri, imádni és ölelni. Ezután Hymennel átvezet a házasság témakörére, melyről a 13. dalban a következőképpen nyilatkozik: „Az életnek Tengerébe / Csajkáját ki lökhetni / Szelíd széllel, és Révébe / Egy jónak ki köthetni. / A’ fáradság érdemeit / Rokon melyén kostolni / a’ Boldogság kellemeit / ajakiról csokolni / Ez az égi boldogságnak / Tüköre, ’s a’ házasságnak / Kellemei osztják ezt / Szerelmei adják ezt”.

A költemény további részében a férfi és nő házasságban betöltött szerepéről értekezik. A nő „el lankadott Férjének / Ételt készét fűszerivel”,⁵⁶ „Éltünk utján karon vezet / Együtt pályáz mi velünk / Ha rogyunk nyújt segéd kezet / Benne gyámolt ölelünk / a’ gyöngye kar ápolása / óriási rugótoll / a’ szelid szem pillantása / Tüze mindent ki pótol”,⁵⁷ „A’ mezőre ki költözött / Férj haza jő végére / ’s a’ hölgy enyelgési között / Csókokat rak képére / Egy ölelés – minő bér ez”.⁵⁸ A férfinak pedig nincs más dolga, mint megtalálni a Bodroghy szerinti tökéletes feleséget, ahogy azt a 16. dalban írja: „Hogyha szelid, mint a’ Jóság / Kiért szívünk lángra kap / ’s tiszta, mint az ártatlanság / ’s nyajos, mint a’ Kegyes nap / Ha a’ szépnek, és kellemnek / Képviselő angyala / a’ Jónak, és szerelemnek / Rózsán kelő hajnala / ’s ha szépsége kellemének / Diszerénye szép lelkének / Illyel birni mit nem ér! / Ennél többet hah ki kér!”

A *Bodzafa Lantos* az *Epedő Szerelem*hez képest kevésbé kidolgozott alkotás. A számtalan felsorolásnak, fokozásnak, ismétlésnek, mondat- és gondolatpárhuzamnak köszönhetően – mellyel a poéta a házasságban leledző emberi boldogság mibenlétét szándékozik kimeríteni – a szöveg monotonná, egyhangúvá válik. Eltűnik az önelemzés, a poéta külső szemlélőként alkotja a szöveget, és emiatt hiányoznak azok a részek, melyek Kisfaludynál *A boldog szerelemben* a költő életmódját, költészetét, világfelfogását mutatják be. Bodroghy csak az *Epedő Szerelemben* ír saját magáról: számára két fontos van az életben: „Honnyom buzdét [...] Verbőcz remek munkájába / nagy elméjét csudálom / Lilla angyal formájába / a Teremtőt imádom.”⁵⁹ Költészetéről is csak két gondolat szerepel: „mosolyogna én nekem / Melly víg lenne énekem” – írja az *Epedő Szerelem* 13. dalában, illetve ahogy az idő rohan, úgy „Széllel versem el szaladt” – olvasható *A Bodzafa Lantos* 19. dalában.

54 *Uo.*

55 *Uo.*

56 *Uo.*, 35. dal.

57 *Uo.*, 37. dal.

58 *Uo.*, 38. dal.

59 *Epedő Szerelem*, 40. dal.

A *Bodzafa Lantos* ugyan témában nem követi szorosan A *boldog szerelmet*, de formailag az *Epedő Szerellemmel* együtt utánozza a *Himfyt*. A dalokat ciklussá fűzte össze Bodroghy, így az előbbi két ének és 40 dal – melyek számozása a második ének után folyamatos –, az utóbbi egy ének és 42 dal. Az énekek versszakai 8 sorosak, az *Epedő Szerelem* első éneke 5 versszakos, a második 7, A *Bodzafa Lantos* egy éneke pedig – mely A *boldog szerellemmel* ellentétben a mű elején olvasható – 8 strófából áll. A két költeményben kétféle strófatípus fordul elő: a dalokban a nagy Himfy-strófa (878787878877 / *ababcdcdeeff*), az énekek esetében viszont a kis Himfy-strófa (87878787 / *ababccdd*) jelenik meg azzal a különbséggel, hogy Bodroghy Papp István az utolsó négy sort a nagy Himfy-strófának megfelelő páros rímekkel zárja.

A dalok szerkezetében a mezőberényi jegyző példaképével ellentétben nem tudta megvalósítani, hogy szinte minden sor egy új, önálló gondolatot tartalmazó, rövid, egyszerű tagolt mondat legyen. Bodroghynál ezek a mondatok többségében két-, három- vagy éppen négysorosak, és gyakran ugyanazt a gondolatot ismétlik, vontatottá téve ezzel az olvasás menetét. A *Himfy* szakasz záró páros rímes soraiban található ellentétek sem gyakoriak, Bodroghynál erre csak néhány példa van: az *Epedő Szerelem* 1. („Égett, lángolt, gyult, epedt / Illedt, csüggett, fájt, repett”), 2. („sohajtni, busulni / Reményleni vidulni”) és a 37. dalában („Boldogság a' szerelem / a' gyanúság gyötrelm”), valamint A *Bodzafa Lantos* 37. dalában („Ha csüggettünk – lelkesülünk / Ha lankadtunk – tüzesülünk”). Továbbá az utolsó sorok összefoglaló jellege sem valósul meg, hiszen Bodroghy a versszakok végét mindig egy újabb gondolattal tölti meg, melynek következtében helyenként dagályossá válik a szöveg. „A' Kiért a' sziv ég, sóhajt / nyughatatlan, epedez / a' Kit kíván, kér, és ohajt / És a' Kiért esedez / Ki egének szivárványa / a' Kit imád, és kedvel / Kit az álom lepke szárnya / Csendje alatt is ölel” – olvasható A *Bodzafa Lantos* 12. dalában.

A két dalciklus énekei és dalai nemcsak felépítésük alapján, hanem a poéta felől nézve is elkülöníthetők: Bodroghynál, csakúgy mint Kisfaludynál az énekekben a külső ember helyzete jelenik meg, a dalokban – melyek az énekekre reflektálnak – viszont az elégikus-érzelmes ember hangja szólal meg. Az *Epedő szerelemben* aktívan megjelenő lírai én az első ének invokációjában a fantázia segítségét kéri, hogy múzsájáról írhasson, és ábrázolja azt a pillanatnyi állapotot, melyet az ezt követő dalokban fejt ki: találkozásuk élményét és a szív fájdalomhoz vezető utat. A második énekekben másokat állít elénk példaként, akik boldogok, és velük állítja szembe saját kínjait. Az ezt követő dalokban erre az énekekre reflektál: kibővíti a nőről addig kialakított képet és tágítja egyéni érzelmeit is.

A *Bodzafa Lantos* esetében a költő egy külső szemlélődő, aki a kezdeti T/1. személyű igealakokkal egy csokorba gyűjti a boldogságról, szerelemről szerzett általános élményeit. Majd áttérve az E/2. személyre, a barátjáról vagy a tőle szerzett házassági tapasztalatairól számol be. Az ének és a dalok itt nem különülnek el, a dalok valójában csak folytatásai az énekeknek.

A poéta szerepének feltérképezése után célszerű választ adni arra a kérdésre, hogy vajon a *Faragószék* alkotójának két műve műfajilag megfeleltethető-e a Himfynek? Az *Epedő Szerelemben* Bodroghy Papp István egyes szám első személyben beszámol szenvedésének okozójáról, testi és lelki fájdalomról, képzelt és valós találkozások élményeiről, miközben az idő halad előre és a kezdeti reménytelenség megnyugvásba végződik. Lírai történetmondással van tehát dolgunk, akár csak *A kesergő szerelem* esetében, és így megfelel a poétai román műfaji kritériumainak.⁶⁰

A Bodzafa Lantossal – csakúgy, mint *A boldog szerelemmel* – már nehezebb a dolgunk. Noha a boldogságkereséstől a nő meghódításán keresztül a házasságig jutunk el, és formailag az egész mű a Himfy-strófák mentén halad, mégis sincs története, ráadásul az E/1. személy helyét az E/2., illetve T/1. személy váltja fel, így nem érvényes rá a poétai román. *A boldog szerelemnél* szorosabb rokonságot mutat Csokonai Vitéz Mihály *Lilla, Érzékeny dalok III. könyvben* című versgyűjteményével, hiszen Bodroghy alkotása egy hosszúra nyújtott elmélkedés, melynek ívét ugyan a kezdetektől a célig tartó út adja – Csokonai esetében ez a boldogságtól a megpróbáltatásokon át a szerelem elvesztéséhez vezet –, de minden dal egy külön, önálló vers annak ellenére, hogy formájuk (Csokonai különböző versformáival szemben) azonos. Ez alapján *A Bodzafa Lantos* esetében is „érzékeny dalokról”, daloskönyvről beszélhetünk.⁶¹

Az *Epedő Szerelem*, *A Bodzafa Lantos* és a *Himfy* között nemcsak témájában, formájában és műfajában vannak hasonlóságok, hanem stílusukban is. Mindhárom költeményben rengeteg költői alakzattal találkozunk, így fokozással,⁶² felsorolással,⁶³ költői jelzőkkel,⁶⁴ megszólítással,⁶⁵ felkiáltással,⁶⁶ költői kérdéssel.⁶⁷

60 HERMANN Zoltán, *A poétai román mint kontextus: Kisfaludy Sándor: Himfy szerelmei*, ItK, 109(2005), 534–538; ONDER Csaba, 'A kétéltű képlete': *A Lilla és A Kesergő Szerelem műfaji paktumáról*, *Studia Litteraria*, 36(1998), 151–163.

61 ONDER, *i. m.*, 151–163.

62 Pl. „Égett, lángolt, gyult, epedt / Illedt, csüggett, fájt, repett” (*Epedő Szerelem*, 1. dal), „A nehez, a' terhesség” / a' solyossat, keserveset / a' szív így nem esméri / az éltet dicséri” (*A Bodzafa Lantos*, 33. dal), „A Rényt is így nemesítte / magasztalja, dicsőítte” (*Uo.*, 5. dal).

63 Pl. „Hülök, borzadog, rettegek” (*Epedő Szerelem*, 6. dal), „Láttam, szoltam, beszéltem / Enyelegtem, vigadtam” (*Uo.*, 21. dal), „Illesztenek, nevelnek. / Lelket szívet emelnek” (*A Bodzafa Lantos*, 8. dal).

64 Pl. „szilaj, durva, réméttő / Indulatos, faragatlan / Egy vázképi ijesztő” (*A Bodzafa Lantos*, Ének), „Ki látott szebb dicsőiséget / nagyobb pompás alkotmányt / Bájlóbb drága édességet / Tündökölőbb ragyogmányt” (*Uo.*, 3. dal), „Nyájos, szerény, kedveltető / Andaléttő, hódított / Lelkeséttő, nemeséttő / Fel hevített, vidéttő” (*Uo.*, 21. dal).

65 Pl. „Ti tigrisek, ti hiennák / Ti vérszopók, Hámánok. / Ti viperák, ti gyehennák / Ti furiák sátánok / gyötrő képek” (*Epedő szerelem*, 36. dal), „Egek! ah szórj Te zöldellő / Lugos árnyéket le rám” (*Uo.*, Első ének).

66 Pl. „Szent hely! hol az örök élet / Tudománya osztatik” (*Epedő Szerelem*, 15. dal).

67 Pl. „Képzelmény még meddig tart” (*Epedő Szerelem*, 4. dal).

Gyakoriak a mondatpárhuzamok: például az *Epedő Szerelem* 32. dala⁶⁸ felépítésében nagyon hasonló *A kesergő szerelem* 44. dalához, vagy az *Epedő Szerelem* 38. dala⁶⁹ Kisfaludy *A boldog szerelmének* 33. dalához. *A Bodzafa Lantos* énekének egy részletében⁷⁰ pedig Bodroghy *A boldog szerelem* 16. dalát imitálta.

A szóképek közül elsősorban hasonlatra találunk példákat,⁷¹ és Bodroghy több helyen is megpróbálkozik *A kesergő szerelem* elején olvasható váratlan megoldással, mely szerint a hasonlatot a mellékmondattal kezdi: az *Epedő Szerelem* 5.⁷² és a 25. dalában,⁷³ valamint *A Bodzafa Lantos* 14.⁷⁴ és 23. dalában.⁷⁵ A számtalan költői alakzat mellett néhány metaforát is találhatunk, ám ezek száma elenyésző.⁷⁶

A szövegek stilisztikai jellemzésekor nem szabad megfeledkezni a szentimentális természetleírásokról sem, melyek az emberi érzések kivetítődései. Bodroghy tája hasonlatos Kisfaludyéhoz. Olykor pozitív képekkel töltődik fel: „A' nyilt hajnal ajakai / Uj napot rózsádzanak / A' harmat gyöngy kristallai / Szivárvány Szint játczanak. / A' Láthatár tér allyain / A' gőz felleg el szilled / A' langy szellő fuvallain / A' Természet fel illed”,⁷⁷ „A' napnak már csak utólsó / Sugárai ragyoktak / Villám lovai a' tulsó / Föld gömb partra jutottak / a' hervadt fák bús gallai / uj erőre zöldültek / Az est kellem fuallai / Ide 's tová repültek.

68 „Hol a' homok dombok mellett / a' bő mezők virulnak / Hol a' mocsár Tó kerület / Liliomi sárgulnak / Hol a' termett Kalász ágok / Hullámokat játzának ...” (*Epedő Szerelem*, 32. dal).

69 „Mindenféle képzelmények / Mindenféle indulat / minden féle érzemények / Mindenféle gondolat. / Minden idő rohanások / Minden tárgyak érzetek / minden perc el szaladások / minden munkák végzetek / Minden hajnal aranyzatok / Minden tavasz virányzatok / Mind egy képre tüzelnek / Mind Lillára ügyelnek.” (*Epedő szerelem*, 38. dal).

70 „A' ki szeret, csak az tudja / mi a' ditső mi a' szép / Mi az élet rényes utja / mi a' velős, lelkes, ép. / Mi az öröm édessége / mi a' létnek kelleme / mi a' lélek dicsőssége / mi az ember érdeme.” (*A Bodzafa Lantos, Ének*).

71 Pl. „Mint a' döbrent gyermek szája / Tátva áll, 's ugy bámul el” (*Epedő Szerelem*, Második ének), „Olyak ennek örömei / mint a' harmat langy gyöngyei” (*A Bodzafa Lantos*, 8. dal)

72 „A' mint folynak, és halladnak / E' kis patak habjai / Ugy omolnak, ugya szaladnak / ifju éltem napjai.”

73 „Mint a' rózsza kellemei / Szebb illatra ujulnak / A' harmat ezüst gyöngyei / Ha csókolják, 's rá hulnak. / Ugy ha Lilla mosolygása / Ajakain rózsádzik / sajtolt Szivem komorsága / Eltávozik, el alszik.”

74 „Mint egy galamb szárnyra kapni / 'S Ki repülni fészkeből / Visgálódva le-le csapni / a' Képzélet egéből / végig nézni a' világnak / Pompás, remek miveit.”

75 „Mint a' Nap, ha egy termékeny / Felhő felért el terjed / És látásán az érzékeny / Öröm benünk fel gerjed / 's a' vidéket fel vidétja / Éltető melegével / 's a' világot boldogétja / Regvel szelid tüzével / a' házasság Istensége / Boldogéttó kegyessége / Ugy mosolyog egeden / Feléd ezüst fellegen.”

76 Pl. „Száradnak forrásim ... Ifjukorom virági már / Hervadnak” (*Epedő Szerelem*, 17. dal), „Álj meg sebes rohanása / a' sas szárnyu időnek” (*Epedő Szerelem*, 19. dal).

77 *Epedő Szerelem*, 13. dal.

/ Zugott barna folyamotja / a' Rápczának, szer illatja / a' virágok nemének / Tömjézzett az estvének.”⁷⁸ De ha az emberi szívet újra a fájdalom tölti meg, akkor ezek a képek negatív színben tűnnek fel: „Mul az idő, az éjfélnék / Ijjedelmi látszanak / Sógári a' hold fény félnek / Halavány Szint játtzanak”,⁷⁹ „Szalad a' hold, ácsorognak / Mellette a' fellegek. [...] A' Természet meg rendül / A' fél világ fel zendül”.⁸⁰

Az *Epedő Szerelem* helyszíne egy alkalommal a regék világába is elkalauzol, hiszen egy ódon vár képe jelenik meg, mely a rossz időnek köszönhetően félelmetessé, rémisztő szellemek lakóhelyévé válik: „Borzad a' Vár fok csatázó / Ércz zaijától [...] Szalad a' hol, ácsorognak / Mellette a' fellegek. / Ide, 's tova kovályognak / A' réméttő szellemek. / Ordét a' Szél, a' Denevér / Huhogási sipolnak / A' Laterna rongy fene vér / Szolgai Szélt rabolnak / Az öldöklő angyal lánczal / Gyün megy, mindent öszve lánczol”.⁸¹

Végül, de nem utolsósorban a szövegek között intertextualitásra is találhatunk példákat. A *Csobáncban* a következő olvasható Szentgyörgyi Lászlóról, aki a háború után Rózsához siet: „De sarkantyút adván László / Ágaskodó lovának [...] Tovább jutván, – a sziklák közt [...] Ezt gondola s több effélet / László Úrfi magába”, míg a *Cseznek várában* Bodroghy a következőket írja Györfy Lázárról, aki szerelméhez, Jucihoz igyekszik, hogy megmentse: „a' böszült ló ágyékába / sarkantyúját tövig be / üti [...] Egy meredek Köszi klára / nagy bajjal fel vonódik [...] Külömbbféle gondolatok / Foglalják el elméjét”. Bodroghy regéjének női főszereplőjét, Jucit egy helyen liliumszálhoz hasonlítja: „mint a' bágyott lilium szál / szél veszn az esőnek”, mely Kisfaludy Gyulafy Rózsájánál a következőképp olvasható: „Mint Őszszel a lilium-szál, / Szemlátomást hervadott”.

Az *Epedő szerelem* és *A kesergő szerelem* között is találunk hasonlókat. Bodroghy az első dalban reménytelenségét „sziv vad fájdalmán vérzett”-ként fogalmazza meg, aminek előképe Kisfaludynál több helyen is előfordul: „vérző szívvél”, „vérző szív keblemben”. Kisfaludynál az oly gyakran megjelenő Ámor az *Epedő Szerelem* 4. dalában bukkan fel először: „mint faggatja / Ámor nyila mejjemet”, mely *A kesergő szerelem* 9. dalában így hangzik: „Amor ott / Csak magamat nyilazott.” Bodroghy soraiban is megfogalmazódik a kérdés, hogy a szeretett nő „vagy tán szeret? De mást? Egek!”, mely lehetőség Kisfaludyban is felmerül *A kesergő szerelem* 17. dalában: „Szép szemei ott ragyognak. / Talán, hajh! egy más boldognak.” A boldogtalanságtól a két költő ifjúsága ugyanolyan gyorsasággal telik: „Ifjukorom virági már / Hervadnak” – írja Bodroghy a 17. dalban, „A bú marokkal szaggatja / ifjúságom virágít” – olvasható *A kesergő*

78 *Uo.*, 26. dal.

79 *Uo.*, 9. dal.

80 *Uo.*, 10. dal.

81 *Uo.*

szerелеm 17. dalában. A „harmat ezüst gyöngyein” kép, amely a mezőberényi jegyző az *Epedő szerелеm* 25. és *A Bodzafa Lantos* első dalában olvasható, valamint a „harmat gyöngyelet”, melyet Bodroghy *A Bodzafa Lantos* 21. dalában is megjelenít, a *Himfy* 2. énekében is fellelhető: „harmatnak gyöngyeivel”, illetve „harmatnak gyöngyeitől”.

Himfy *A boldog szerелеm* első énekében így fogalmaz: „Szabad vagyok, mint a madár / A levegő térében; / S boldog, mint egy gerlicze-pár / A szerелеm fészében”, melyre Bodroghy a következőt írja *A Bodzafa Lantos* 14. dalában: „S egynek keblén meg pihenni / Boldogabb nem lehet lenni / Haza vinni Termébe / mint a ’ galamb fészékébe.” *A boldog szerелеm* első énekének végén Himfy szerint a házasság nem más, mint „melylyel két szív, / Érzékeny és ártatlan, / Öszvehangzó, tiszta és hív, / Egybefonva, szöve van: / Te vagy kegyes istenünknek / Legédesebb áldása!”, mely *A Bodzafa Lantos* 30. dalában így hangzik: „Édes kedves búbája / Az isteni főbb Kegyelem / Boldogéttó munkája / a ’ házasság szent kötele / az Egekkel öszve szö”. A két költő a szerelemről is hasonlóan gondolkodik: „Nála nélkül az emberség / Itt örömet nem is le; / Nála nélkül a mesterség / Semmi dicsőt nem mivel” – olvasható Kisfaludynál a 3. énekben, Bodroghynál *A Bodzafa Lantos* énekében pedig: „Nála nélkül nints boldogság / Nints e’ földi életbe / Nints szelédség, Kegye és jószág / az emberi kebelbe.” Míg Kisfaludynál a 85. dalban „Boldogok, kik szeretnek!”, addig Bodroghynál az énekben „Ki nem szeret – boldogtalan”. Ezek mellett mindkét költőnél előkerül az étel is, melyet a feleség a férj elé tesz, és szerelmével fűszerezi azt: „Ételt készét fűszerivel / a ’ szerелеm izének / ’s mosolyogva majd részünkre / Rakja a ’ jobb részeket” – írja Bodroghy a 35. dalban, az előképnél erről ez olvasható: „Ha itt a dél – már készen vár / Takarékos ebédünk; / Ketté osztott falatinkat / Csókokkal fűszerezzük”.

A fentiek alapján jól látható, hogy Bodroghy Papp István hűen követte példaképét, Kisfaludy Sándort. A *Cseznek vára: Egy rege történetével*, szereplőivel, időkezelésével, helyszíneivel, narrációjával, formájával és műfajával közel jár a mintául szolgáló *Csobánchoz*. A másik két költemény, az *Epedő szerелеm* és *A Bodzafa Lantos* a *Himfy*vel állítható párhuzamba. Az előbbi témájában, formájában, műfajában és stílusában *A kesergő szerelmet* imitálja, az utóbbi *A boldog szerelem*nek feleltethető meg, azonban azt csak formában és stílusban követi: *A Bodzafa Lantos*ban, mivel Bodroghy csak egy barátja házasságán mereng el, nem a saját érzéseit, hanem általános emberi benyomásokat gyűjt össze; így az *Epedő Szerelemre* és természetesen a *Himfyre* oly jellemző önelemzés ebben a költeményben háttérbe szorul. Műfajilag az *Epedő Szerelem* poétai románnak tekinthető, szigorúan alkalmazkodva *A kesergő szerelem* jellemzőihez, *A Bodzafa Lantos* ezzel szemben inkább Csokonai Vitéz Mihály *Lillájához* közelít, mely daloskönyv már a Bodroghy által ábrázolt kegyetlen nő névválasztásánál is hatással lehetett rá.

Bodroghy Papp István személyében tehát egy újabb Kisfaludy-epigont ismerünk meg. Három költeménye bár a fent említett aspektusokban Kisfaludy Sándort követi, színvonalukban mégis elmaradnak a követett művektől. Bodroghy költői képei, zeneisége, szóhasználata olykor egyszerűbb, nehezkesebb, mint Kisfaludy stílusa, emiatt az olvasó számára nem nyújt olyan irodalmi élményt, mint a Himfy-versek. Bodroghy Papp István költészete – melyet íróasztalának, saját kedvtelésből alkotott – a szó szerinti értelemben vett „provinciális” jelzővel jellemezhető, mely által viszont képet alkothatunk a reformkor kisnemesi értelmiségének olvasottságáról, irodalmi műveltségéről.

„Hires Benke Kotsis Pál Nótája” 1818-ból

A közköltési hírverstől a betyárballadáig*

Tanulmányomban egy lokális epikus ének történeti és folklórfilológiai elemzését kíséreltem meg. A versnek, amely műfaja szerint a latorköltészet *tolvaj-ének*¹ típusához tartozik, egyelőre csak azt az egy kéziratot válogattam ismernem, amelyet az ún. *Juhász László-énekeskönyv*² jegyzett föl tulajdonosa, aki a címlap *Asztalos Tzímer* feliratú, gyalut, körzöt és derékszögelt ábrázoló tollrajza szerint³ asztalos volt Kiskunhalason az 1800-as évek első harmadában. A borítóképen kívül erről tanúskodnak nótás és mindenek gyűjteményének megrendelésekről, elvégzett munkákról szóló bejegyzései, különböző számadásai. A név szerint nem ismert, de iskolázott, keveset még latinul is tudó mesterember feljegyzéseit a füzet végén más kezek (leszármazottai?) folytatták.⁴ Sajnos, a kiskunhalasi Thorma János Múzeum tulajdonában lévő

* Készült az OTKA K 104758. sz. pályázata keretében. Köszönetet mondunk Szakál Aurél, a kiskunhalasi Thorma János Múzeum igazgatója segítségével.

- 1 A műfajról bővebben: KÜLLŐS Imola, *A latorköltészet és a betyárfolklor összefüggéseiről*, Ethnographia, 115(2004), 405–433; uez = Uő, *Közkezen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 351–377. XVIII. századi közköltési példáit kiadtuk: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi magyar költők tára XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 223–230. sz.
- 2 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1542–1840*, összeáll. STOLL Béla, 2., bőv. kiad. Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 1217. sz., 36–41. A gyűjtemény őrzési helye: Kiskunhalas, Thorma János Múzeum 5508.
- 3 Ugyanezt a három eszközt ábrázolja a halasi asztalos céh 1819-es viaszpecsétjének közepe, csak kevésbé díszesen (lásd 1. kép). A körző tetején korona keresztrel. Vö. *Kiskunhalas története*, 2, *Tanulmányok Kiskunhalasról a XVIII–XIX. századból*, szerk. Ö. Kovács József, SZAKÁL Aurél, Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata, 2001, 220 (38–39. kép). Az asztalos-lakatos céh 1805-től működött, később a kőműves és ács céh is csatlakozott hozzá. 1819-ben az asztalos-lakatos céh újjalakul. *Uo.*, 221. Következésképp kéziratok énekeskönyvet a XIX. század első két évtizedében kezdték összeírni.
- 4 Kiskunhalasnak szoros kapcsolata volt a debreceni református kollégiummal: onnan is jöttek professzorok, leviták Halasra (pl. Földi János tanított, ill. Csokonai Vitéz Mihály is megfordult itt). A halasi ifjak az anyanyelvű elemi után a közeli Kecskeméten járhattak az ún. latin-iskolába. Halasi asztalosmester volt az 1840-es években pl. Bodits Imre, akitől a

Az asztalos céh viaszpecsétje

ka históriás ének” olvasható, s hogy a kötet primitív kézírású. Ellenkezőleg: a kézirat a 8–9. számozott oldallal kezdődik, ahol nyoma sincs a históriás ének töredékének, az első kézírás pedig, mely a szóban forgó hírverset, lokális balladát lejegyezte, iskolázott emberre vall.

Az alábbi, népdal- és betyárballada-formulákat, motívumokat, a XIX. századi népköltészetben és betyárfolklorban gyakori rímpárokat tartalmazó, 1818-ra datált *tolvajének* két kiskunsági rabló(gyilkos)ról, *Benke Kotsis Paliról*⁶ és cim-

énekesfüzet címlapja erősen megrongálódott, így a több generáció által is használt kéziratot gyűjtemény több sornyi latin (és magyar?) címe csak töredékeiben maradt fenn. Itt jegyzem meg, hogy a Stoll-bibliográfia⁵ elnevezése helytelen, mert a gyűjtemény vége felé ugyan többször is előfordul egy későbbi kéz írásával a *Juhász* családnév (különböző keresztnévvel összekapcsolva), Lászlóval azonban egyszer sem találkozunk. A címlap közepén a jobb szélén a *Juhász János* név olvasható elhalványulva. Stoll abban is téved, hogy a gyűjtemény 1–15. lapján „cson-

Nagy Czirok László-féle kéziratgyűjteményben több kéziratot, rajzos énekeskönyvet is őriz a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, mai nevén: Ethnológiai Archivum. Boditsi mind-egyik füzetében van tulajdonosi (possessori) bejegyzés, az egyikben pl. így nevezi meg magát „Emeritus natus / Boditsi vocatus.”

5 STOLL, i. m., 507–508. (1217. sz.)

6 A halasi történeti-néprajzi tanulmányokban csak egyetlen *Kotsis* családnévvel talákoztam: a XVIII. század végén, a XIX. század elején az ún. „alsószállási” tanyákon, Jánosy György úr szállásán többek között *Kotsis István* feleséges béres lakott. A tanyákon egyébként a gazdák cselédei – gulyások, juhászok, béresek –, esetleg az árendás lakott kint: „a felsőbb hatóságok és a városi előjáróság elsősorban közbiztonsági okokból tilalmazta a tanyai kinnlakást” – állapítja meg JUHÁSZ Antal (*Kiskunhalas története, i. m.*, 274). 1832 után már enyhült a tilalom (*uo.*, 272). Ennél közelebb nyom a rabló személyét és a korabeli közállapotokat illetően az, amelyet Nagy Szeder gazdaságtörténeti összefoglalásának *A betyár világ* c. fejezetében olvashatunk: „*Benke Pálnak* mivel rablás gyanújába esett, megtiltotta a tanács a lótaraszt. 1810-ben már oly vakmerőek voltak a rablók, hogy Félégyházán belövéldöztek a kiskunkerületi székház ablakán a bíró és ügyész szobáiba. Statárium hirdettetvén, 1811-ben Macska István majsai szökött katonát rabláson érvén kivégeztették [...]. 1815-ben Mócár János kiskunkerületi mezei komisszárius és öt hadnagy vezetésével 360 főből álló fegyveres közerő üldözte a betyárokat, és Bodogláron elfogtak hat betyárt, akik Zsida – Mélykút – Jankovác környékét végigrabolták.” NAGY SZEDER István, *Kiskun-Halás Város gazdaságtörténete*, Kiskun-Halás, Magánkiadás, 1935, 55.

A Juhász László-ék. utolsó és első (hiányos) lapja

borájáról, *Sebestény Mihály*ról, valamint gaztetteikről szól. Benke Kocsis Paliról Nagy Czirok László a következőket írta:

A múlt század első évtizedében betyárkodott a Kiskunságon. Ahogy az öregek tudták, nyugtalan vére hagyta el vele a halasi szülőházat. Egyebet, mint a félegyházi kassza kirablását, s a környékbeli uraságok kifosztását, már alig mondhattak róla. Egy múlt század eleji kéziratos füzetnek száz sornyi versében maradt fenn felőle valamivel több.⁷

Az énekszöveg által is emlegetett cimborája, *Sebestény Mihály*⁸ a (kiskun-) félegyházi kassza kirablásáért került a hatóságok látókörébe: Egy emberöltővel később más betyárok ismét elmozdították helyéről a félegyházi kasszát. Az egyiket ugyancsak *Sebestény*nek hívták.⁹

7 NAGY CZIROK László, *Betyárelét a Kiskunságon*, Bp., Magvető, 1965, 76.

8 Nagy Czirok és a félegyházi városi Protocullumok is következetesen *Sebestény*nek írják a nevét. A hangátvetés a névben már lehet a hírvers folklorizálódásának eredménye.

9 NAGY CZIROK, *i. m.*, 78.

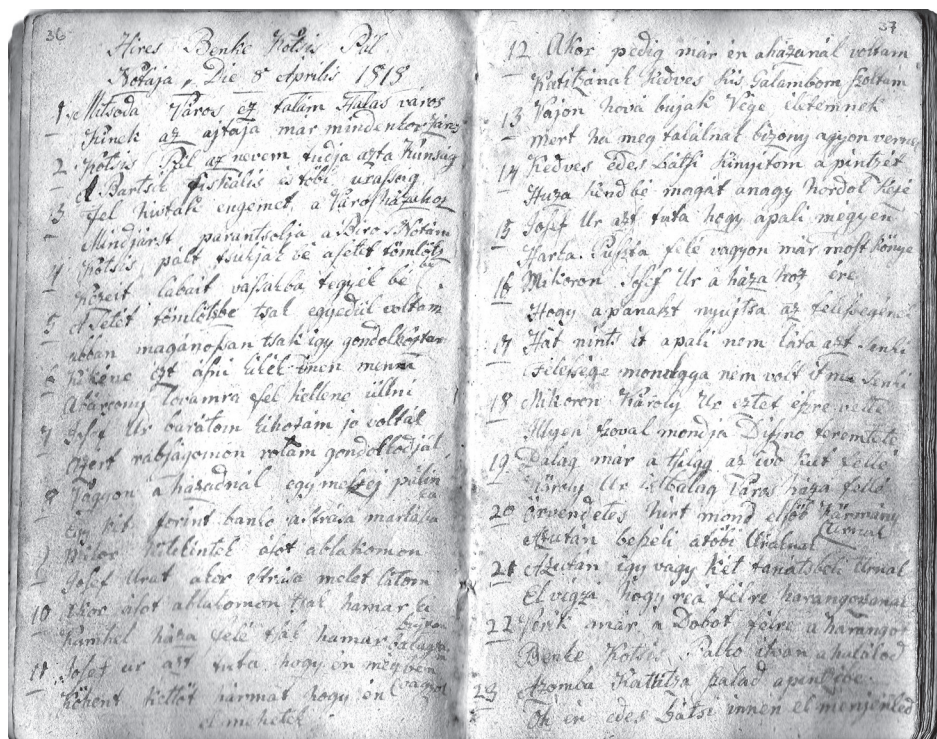
elvált város fizetést állt adni, azaz kifizetését, tehát ugyan, hi. város alkalmi, a városi új mellet, a közeli levél fia. A közeli költés a fizetést egy kérelem mel- lett és a fizetést a költés levél emberekként be hozták, a pénzt, mellet, a gazdasági be kérték, és miután a G. Magisztr. Depu- tatio által fel observálták, 1822. évi március, és 39. §. 40. és 41. és 42. és 43. azaz találatos, mellynek kivétel joggal is itten be mutatogyal a le pozivára fizetést egyé.	39. §. 40. §. 41. §. 42. §. 43. §. 44. §. 45. Genial. Mihály, Úrnak, az új Szemplom Szociá- ban, a városi el rabolással, ugyan oda vörpé adának; mel- lett által observára G. M. Pörf. és Andre Juce Szentes Val. Revoc. remeh. hi.
52. Károly Mihály, Szentes Úr, Mohács Ajándék Szociál val. Szentes melly jövén, jelen- hogy a város fizetést adni tehát ugyan Pörf. Dallo Rab. hi. város 2278. §. Rab. Várbán, Sebész Mihály, Szentes után Pörf. 2697. §. Rab. Várbán, és 63. §. 7. Károly Dallo Rab. hi. Rab. az itt állt mutatott G. M. melly fel joggal fizetés, melly Szentes melly le pozivára itten a Szentes melly által azjál.	Ad 53. Szentes a rablót után fel rablót, hi. harc hozott Pörf. Consignatiókon foglalt 3975. §. Várbán 2. §. Szentes Mihály, Úrnak, a Szentes Szociál által adának, az 63. §. 7. K. és 42. Genial. Mihály Úrnak, az új Sz. Szemplom Szociálban vörpé observat, melly vendékként, az állott hi. me. vörpé Deputatio által.
54. Szentes Szociál a városi Pörf. Szentesi azaz fizetést observat fel joggal szentes, újabbán állt adnak, le- melly azokat 51. §. 30. állott hi. fizetést.	Ad 54. Szentes Szociál melly 51. §. 50. §. 51. §. 52. §. 53. §. 54. §. 55. Szentes Szociál által hi. a Szentes Szociál.
55. Genial. Mihály, Szentes Úrnak, az 1817. §. Szentes 282. §. Szentes fel Szentesi	Ad 55. Szentes a Szentesi Szentes melly 29. §. 13. §. 14. §. 15. §. 16. §. 17. §. 18. §. 19. §. 20. Szentes el rabolással, és az az melly

A rablókra vonatkozó részlet a Félegyházi Protocullumból
 (Prot. Pol. 12, 129., 1818. március 12.)

A hírversszerű „nóta” érdekessége, hogy számos halasi polgár (*Gelvás Kováts, Cseh János*), illetve városi tisztségviselő úr (pl. *Bartsik* fiskális¹⁰ és *Kármány* úr¹¹), valamint Kotsis Pali pártfogója-orgazdája-tettestársa, *Kamhel József* és *Kudarí*¹² (mint orgazda) név szerint meg van említve benne.

A kiskunhalasi várostörténeti adatok szerint a katolikus *Kamhel* (*Kamhál, Kamhal*) család a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első felében a legvagyonosabbak közé tartozott. Kamhál János 1785–1786-ban Halas tíz, legtöbb adót fizető polgárainak egyike és a nagy tekintélyű városi tanács tagja is volt.¹³ 1812-ben pedig egy lemondott, idős, katolikus szenátor helyett választották szenátorrá a fiatal *Kamhal Károlyt* (az ő fiát?), aki korábban az ún. „külső” vagy „kis” tanácsban már tevékenykedett.¹⁴ Az 1815/16-os évi adófizetők listája szerint neki ugyan már kevesebb lábasjósága és vagyona volt, mint egy emberöltővel azelőtt (apjának?) Kamhál Jánosnak,¹⁵ de vagyona alapján még mindig az első tíz adófizető közé sorolták.¹⁶ A családnév különböző írásától eltekintve a

- 10 Az 1817. október elején elkövetett félegyházi kasszarablás ügyében a félegyházi városi Protocollum tanúsága szerint egy *Bartsik József* nevű fiskális (ügyvéd) működött közre (l. még a 27. jegyzetet).
- 11 Valószínűleg *Kármán Pál* (1767–1829) egyháztanács tag, nádori assessor, a Kiskun Kerület kapitánya. (Vö. FERRÓ Róza, *Családfa a nemes kiséri Péter családról = Péter család Kiskunhalas*, szerk. SZAKÁL Aurél, Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata, 2000, 103), aki 1820 júliusában részt vett négy „rabló, zshivány dezentor” (katonaszökevény) statáriális elítélésében is. A Nagy Czirok által felidézett történet érdekessége, hogy ezek a katonaszökevények „pusztai majorokról majorokra Zshiványok módjára kószálván, azokon hatalmaskodásokkal vendégeskedni, lovaiknak zabot követelni bátorkodtak”, s végül őket is *Kamhal József* harkai majorjában fogták el – írja NAGY CZIROK, *i. m.*, 187. (*Négy desertőr elfogatása*, 179–190.) Tehát azok pusztai tanyák, majorok, melyek kívül estek Halas (vagy bármely más város) közigazgatási határán, alkalmas búvóhelyül szolgáltak a deviáns elemeknek, tolvajoknak, csavargóknak, szökött katonáknak, betyároknak. E korban betyárnak nevezték az állandó munkával nem rendelkező, hol itt, hol ott felbukkanó személyt.
- 12 Ez a különös hangzású név helyi ragadványnév. A jánosalmi születésű Bárh János néprajzkutató szerint ezt a ragadványnevet még ma is több család viseli Jánosalmán (az egykori Jankovácon) és a környező pusztákon, pl. Illancson. Ő maga is ismert olyan *Kudarit*, aki hivatalos vezetéknevét (Horvát) nem is használta, csak a ragadványnevét.
- 13 Vö. *Kiskunhalas története, i. m.*, 188, 18. táblázat. Eszerint 205 szarvasmarha, 41 ló, 1466 juh, 96 hold szántó, 78 rét/kaszás, 2 szőlő/kapás után adózott 155 Ft 52 krajcárt. A Halasi tanács jegyzőkönyvekből (Hjkv) tudjuk, hogy 1774. dec. 9. 21/3. „Köttőnyi János *Kamhal János szenátorhoz* állott be *szalmázó számadó gulyásnak*, azaz a gulyáját teleltette.” *Uo.*, 140.
- 14 *Kamhal Károlyt* a szintén katolikus Benedek András helyett választották meg (16). A városi tanács tagjai, az ún. szenátorok fizetést nem, vagy csak jelképes összeget kaptak, viszont munkájukért mentesültek a közterhek és az adófizetés alól. „Ez a módosabb redemptus gazdák esetében már olyan költségmegtakarítást eredményezett, ami a megfizetés mellett anyagilag is vonzóvá tette az igen sok teherrel járó tisztséget” – írja BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, *uo.*, 13.
- 15 A két vagyonlista összevetéséből kitűnik, hogy ekkorra egész Kiskunhalas külterjes jószágállománya felére-harmadára csökkent, többszörösére növekedett viszont a rétek és kaszálók művelési területe.
- 16 *Uo.*, 188, 19. táblázat. Eszerint 54 szarvasmarha, 16 ló, 300 juh, 35 hold szántó, 80 rét/kaszás,

A tolvajének eleje a Juhász László-énekeskönyvből

hosszú hírversből az derül ki, hogy a Kotsis Palkóval cimboráló Kamhel József, aki tevékenyen közreműködött a rablott holmik értékesítésében, mi több: egy-egy rablásnál is (lásd a vers 82–85. sorát), ennek a Károlynak volt a fia. Házukba bejáratos lehetett (vagy náluk is dolgozott?) a tömlöcből megszökött Benke Kotsis Pál, talán ezért is bújatta el őt a pincébe olyan készségesen Kamhál Katica. Kamhál Károly egy ideig nyilván szemet hunyt Jóska fia kétes ügyletei és kapcsolatai fölött, de a rabló szökése után városi tisztségviselőként kötelessége volt jelenteni a városházán családjának bűnrészességét/bűnpártolását. A hírvers szerint dühében egy káromkodással („Disznó teremtette!”) minősíti Józsefet. Bejelentése után a városi tanács azonnal félreverte a harangot, és hajszát indított a már elhíresült, sok kárt okozó, menekülő rabló ellen. Elsőként Kamhálék házáat kutatták át és dúlták fel (a szemléletes leírást lásd a 63–69. verssorban). Az odacsődülő polgárok Kamhál József színlelt nyugalmú fenyegetőzésére egyértelműen a rabló cinkosának és orgazdjának nevezik a tekintélyes szenátor fiát (61–62. sor).

10 szőlő/kapás után 97 Ft 40 7/8 krajcárt adózott.

A vers nyilvánvaló lokális eredetét és kötődését nemcsak az életszerű párbeszéd, személynevek, hanem a korabeli halasi és környékbeli helynevek (Város kertje,¹⁷ ivókút,¹⁸ Harka pusztá,¹⁹ Jankovác,²⁰ [Kis]kőrös, Félegyháza, Kalocsa) is mutatják. A vers szerzője jól ismerhette a nótába foglalt eseményeket és szereplőket – ha személyesen nem, akkor a helyi sajtóból és körözőlevelekből –, talán bírósági tárgyalásukon is jelen volt, hiszen az ének 45. versszakában így fogalmaz:

A körösi pénz is reájok sült immár,
Akivel azt lopták, magok agyoncsapták,
Azt nem is kérdezték, mégis kivallották.

A még nem kellően letisztult formájú, 2–3 soros, eredetileg is számozott szakaszokba tördelt, többnyire 12 szótagos, páros rímű tolvajének szemmel láthatóan összetett, kompilált és befejezetlen. Tollhibáiból, a szóáthúzásokból és az elvett strófaszámozásból úgy tűnik, mintha sebtiben vagy emlékezetből vetették volna papírra (vö. 53–55. versszak). A címben szereplő dátum talán a bírósági ítélet, esetleg a kivégzés napjára utal, tehát az eredeti alkotás készülhetett a börtönben, pontosabban: a raboskodó tolvaj nevében, annak „búcsúdalaként” is. Sajnos hiába kerestem kortárs vagy későbbi változatát a halasi, illetve alföldi kéziratos és népköltési gyűjteményekben²¹ – egyelőre nem találtam.

17 Városkert: Postakert, a belvárostól északkeletre fekvő terület. Kezdetben a postamesterek használták, majd a városi kertészet, a XX. század második felében erre a területre épült az ún. KISZ-lakótelep. *Uo.*, 319.

18 Valószínűleg a városháza előtti, 1728-ban készítettett kútról van szó, melynek oldalát a homokos talaj miatt „fenyőfából rótták fel”. *Uo.*, 159.

19 „A halasi földek közé zárt, magánföldesúri birtoklású *Harka* és *Kötöny* puszták tulajdonosai és bérlői igyekeztek pusztáikat növelni Halas rovására [...]. 1744-ben *Harka* határait nyomozták minden irányban [...]. 1747-ben ugyancsak *Harka* határaitól rendeztek nagy tanúvallatást.” BÁRTH János, *Halasi határperek történeti-néprajzi tanulmányai = Kiskunhalas története, i. m.*, 392. „1747-ben *Harka*, *Kötöny* és *Halas* hármas határának megállapítását foglalták írásba” – írja BELLON Tibor, *uo.*, 102.

20 Jankovác 1904 óta magyar névvel Jánoshalma nagyközség, majd 1989 óta város Bács-Kiskun megyében, Kiskunhalastól kb. 20 km-re Baja irányába. A XVIII. század legelején elnépteledett bunyevác (katolikus rác) községet az 1731-ben betelepült magyarok keltették életre – írja BÁRTH, *i. m.*, 399.

21 TÖRÖK Károly és KÁLMÁNY Lajos dél-alföldi népköltési gyűjteményeiben.

Híres Benke Kotsis Pál nótája, die 8 április 1818²²

- 1.* Micsoda város ez, talám Halas város,
Kinek az ajtaja már mindenkor záros?
- 2.* Kotsis Pál az nevem, tudja azt a Kúnság,
A Bartsik fiskális és többi uraság.
- 5 3. Felhívtak engemet a városházához,
Mindjárt parancsolja a bíró s nótárus:
4. „Kotsis Pált csukják bé a setít tömlöcbe,
Kezeit, lábait vasakba tegyék bé!”
5. A setét tömlöcbe’ csak egyedül voltam,
10 Abban magánosan csak így gondolkoztam:
6. „Ki kéne ezt ásni, ki kék innen menni,
A Bársony lovamra fel kellene ülni!”
7. „József úr, barátom, ki hozzám jó voltál,
Azért rabságomon rólam gondolkodjál!
- 15 8. Vagyon a házadnál egy meszely pálinka,
Egy-két forint bankó a strázsa markába!”
9. Mikor kitekintek ásott ablakomon,
József urat akkor strázsa mellett látom.
10. Akkor ásott ablakomon csakhamar kibújtam,
20 Kamhel háza felé csakhamar szaladtam.
11. József úr azt tudta, hogy én még benn vagyok,
Köhent kettőt-hármat, hogy én elmehetek.

22 Feltűnő, hogy a hivatalos iratokban sehol nem említik a hírhedt rabló „Benke” előnevét. A verset modernizált helyesírással és központoszással adom közre az RMKT XVIII. század közköltészeti köteteinek megfelelően, a családnevek betűhívek. A kiegészítéseket és a javításokat dőlt betűvel jelzem. A kéziratban talált betűhív változatot l. a tanulmány *Függeléké*-ben.

12. Akkor pedig már én a házánál voltam,
Katicának „Kedves, kis galambom!” – szóltam,
- 25 13. „Vajon hová bújjak? Vége életemnek,
Mert ha megtalálnak, bizony agyonvernek.”
14. „Kedves, édes bácsi, kinyitom a pincét,
Húzza kend bé magát a nagy hordók kezé!”
- 30 15. József úr azt tudta, hogy a Pali mégyen
Harkai puszta felé, vagyon már most könnyen.
16. Mikoron József úr a házához ére,
Hogy a panaszt nyújtsa az feleségének:
17. „Hát, nincs itt a Pali, nem látta azt senki” –
Felesége mondja: „Nem volt itt ma senki.”
- 35 18. Mikoron Károly úr eztet észrevette,
Ilyen szóval mondja: „Disznó teremtette!”
19. Ballag már a csillag az ivókút²³ felé,
Károly úr is ballag városháza felé.
- 40 20. Örvendetes hírt mond elsőbb Kármány úrnak,²⁴
Azután beszél a többi uraknak,
21. Azután egy vagy két tanácsbeli úrnak,
Elvégzi, hogy reá félre harangozzanak.
22. Verik már a dobot, félre a harangot:
„Benke Kotsis Palkó, itt van a halálod!”
- 45 23. Azonba’ Katica szalad a pincébe:
„Ó, én édes bácsim, innen elmenjen ke’ d,
Mert az uram atyám városházához ment!”

23 Lásd a 18. jegyzetet.

24 Lásd a 11. jegyzetet.

24. Keresi a népség szoros számadással,
A várost *is* járják lovas katonákkal.
- 50 25. A Kamhel háza is most borult bé gyászba,
Temérdek sokaság áll az udvarába’.
26. Kamhel Károly fia kigyön a szobából,
Azt mondja: „Nem kell itten lármázni,
Mert nem jó lesz abból!”
- 55 27. A Gelvás Kováts is akkoron érkeze,
Mikor Kamhel fia így fenyegetőze,
28. A Gelvás Kováts is elkezd nékie,
Hogy: „Talám az úr is vak a fél szemére!
29. Emberbarátaim, egyebet nem szólok,
60 Nekem is, másnak is károkat okozott!
30. Mert a Kamhel háza tolvajt fogadtatott,
Azért azt mondhatjuk híres orgazdának!”
31. Keresik mindenütt, sehol nem találják,
Címeres ajtaját öszvedarabolják.
- 65 32. A cifra subladja három fiókjait,
Ásóval, fejszével azt kifeszígetik,
Úgy keresik benne Benke Kotsis *Palit*.
33. Vasvellákra szedik a cémeres paplant,
Vánkost is, párnákat, ami benne vala.
- 70 34. Elment a sokaság Város kertje felé,
Sohol nem találják, mentek hazafelé.
35. Cseh János házánál volt immár a szállás,
A Kotsis Palkónak addig a maradás.
- 75 36. Mikor a sokaság megszűnt a városba’,
Nem jártak a patrók sűrűn a városba’,

37. Akkor kiillantott Harka pusztájára,
Kamhel József úrnak nagy vigasságára.
38. Derék ember Pali, mert ő mer próbálni,
Szilágyi úr²⁵ házát ki is merte ásni,
- 80 39. El is vitt ő onnan sokféle kincseket,
Aranyat, ezüstöt és más több érceket.
40. Jankováci pénznek te voltál bajnokja,
Kamhel és Kudarí eltakarítója,
41. Sebestény Mihálynak kedves jóbarátja,
85 Benke Kotsis Pali, híres Kamhel Jóska.
42. György deák úr pénze, sok ezüst edénye,
Drága gránátgyöngye és a gyémánt kövek,
Melyekért már ezek halált érdemlenek.
43. De még ez semmi sem a többihez képest,
90 A szent eklézsia, káptalan pénzéhez,
Kalocsa városa drága kincseihez!
44. Itt – mondják – vagyon már tizenkét tanú,
Hogy Kamhel Jóska volt és a Kotsis Palkó.
45. A körösi pénz is reájok sült immár,
95 Akivel azt lopták, magok agyoncsapták,
Azt nem is kérdezték, mégis kivallották.
46. Kotsis Palkó mondja: „Nem vagyok én sírós,
Tudom, az én orcám nékem hogy nem piros.”
47. Kamhel Joska mondja: „Nem vagyok én sárga,
100 Hanem olyan vagyok, mint a piros rózsa,
A fekete földbe’ terem a jó búza.”

25 Valószínűleg arról a *Szilágyi Gergely*ről van szó, aki vagyona alapján az 1815/16-os adóösszeírás szerint a 10 legtöbbet fizető lakos közé tartozott. Vö. *Kiskunhalas története, i. m.*, 188.

- 48.* „Én vagyok, Sebestény Mihály az én nevem,
Világoskék szemem, márvány szömöldököm,
Kikkel nézegetem én kedves szeretőm.
- 105 49.* Elszaladt a Bársony a selyem nyereggel,
Egyedül maradtam, bujdosóvá lettem.
- 50.* Félegyházi kassza verte a szívemet,
Nagyon attól féltem, hogy majd fel is kötnek.”
- 110 51.* „Felültünk lovunkra kényesen nyeregbe,
Úgy indultunk útnak ketten Sebesténnyel.
- [52.] Mikor értünk Kamhel József tanyájára,
Ebéd helyet értünk nagy patáliára.²⁶
53. Írnék, de nehéz már nekem a penna is,
Feketének látszik az hattyú tolla is.
- 115 54.* Micsoda város ez, talán Kan halas [!] ez?
Kotsis és Sebestény mulató helye ez.
55. De most már vége van minden mulatságnak,
Mert végére jártunk minden mulatságnak.
- 120 56.* Kotsis Pál, Sebestény de sok bankót lopott,
Kamhel József háza abból gazdagodott.
57. Mert még ilyen számú kincseket nem lopott,
Addig gazdagsága nem is gyarapodott.
58. Azt tudtam, te Pali, hogy okosabb lészel,
Hogy úri ruhádban te felöltöztettél.

Juhász László-ék. (1818) STOLL 1217. 36–41.

26 A kéziratban ez a sorpár nincs megszámozva, így a következő szakaszok sorszámja az eredetiben eggyel kisebb.

A balladává válás útján megindult, ízes szólásmondásokkal és nyelvjárási kifejezésekkel tarkított közköltési *hírvers* középpontjában E/1. személyben megfogalmazva Benke Kotsis Pali elfogása, illetve a halasi tömlőcből való szökése, s az utána folytatott hajsza részletező leírása áll. Ez a dramatikus felépítésű, mozgalmos képekben gazdag szövegrész 77 sornyi, a vers csaknem kétharmada. Ezután személy- és szemléletváltással a rabló és cimborái gatzetteinek felsorolása következik E/3. személyben előadva. Ez a rész a korabeli hasonló témájú ponyvaszövegektől eltérően nem moralizál, nem is kioktató hangnemű, sőt bizonyos elismeréssel kommentálja a bűnözők merészségét és „változatos” rablásaikat. Nemcsak témája, hanem szókimondó, sőt dicsekvő hangütése miatt soroltam ezt a verset a közköltési *tolvajénekek* típusába.

Benke Kotsis Pali cimborája, Sebestény Mihály neve négyszer fordul elő a versben. Háromszor futólag említve (a 84., 116. és 119. sorban), egyszer pedig egy háromstrófás „betétdalban” bukkan fel. A 48. szakaszban E/1. személyben dicsekszik szépségével, a 49–50. szakaszban azonban beismeri, hogy tart a félegyházi kasszarablás²⁷ következményeitől, emiatt válik „bujdosóvá”, azaz körözött személlyé. A 46–52. versszakban a három „jó barát”, Kocsis Pali, Kamhel Jóska és Sebestény Mihály E/1. személyű megszólalása akár bíróság előtti önigazolozó „vallomásnak” is felfogható. Az 53. strófa leginkább panaszos börtöndalhoz hasonlít, a penna és a fekete hattyútoll XVII. századi közköltési motívumot idéz. Az utolsó sorok (115–120.) viszont a kortárs moralizáló hírversek, ponyvák szemléletmódját és hangütését imitálják.

Az ének néhány szakaszát (összesen 23 sorát)²⁸ a pontos lelőhely megnevezése nélkül, modernizált átírásban közölte Nagy Czirok László, aki, mint már idéztem, a kiskunsági betyárok között első helyen említette Benke Kocsis Pált.²⁹ Szövegközlése apróbb betű- és szóeltéréseket mutat a kéziratos változathoz képest – például a *Sebestény* nevet következetesen *Sebestyénnek* írja –, de a betű és szó szintű eltérések fakadhatnak tudatos „jobbító” szándékából is. Meglepőbb viszont, hogy az idézett 20 + 3 sor tematikusan koherensebb, mint az általam megtalált kéziratos változat. Az önkéntes néprajzi gyűjtőből muzeológussá lett Nagy Czirok átkötő szöveggel, illetve kommentárokkal fűszerezve a következő sorrendben „idézi” a rabló Benke Kocsis Pál nótáját, a fentebb bemutatott kéziratos változattól eltérően 4 soros strófákba tördelve a versszöveget: 1–4; 115–116

27 A rablás a félegyházi városi Protocullum szerint 1817. október 6-ról 7-ére virradó éjszakán történt. A felfeszegetett ajtókat hajnalban a 2. és 3. bíró több számadóval, köztük *Bartsik Józseff*el együtt szemlélte meg. A tanács ettől fogva két fegyveres őrzőt állított a város kasszájának védelmére. 1818. febr. 14. (Prot. Pol. 12. 122.) A félegyházi levéltári adatokat Bánkiné Molnár Erzsébet kereste ki számomra; önzetlen és gyors segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

28 Az átírásnál *-gal jelöltem a már publikált sorokat.

29 NAGY CZIROK, *i. m.*, 76–78.

+ 119–120; 43–44 + 48–49; 74–75 + 109–110; 105–108. A 102–104. sort utolsóként idézi, s előtte ezt olvashatjuk: „Ez a rigmus (!) a társáról is megemlékezik néhány sorban, ekképpen:

Én vagyok, Sebestyén Mihály az én nevem;
Világos kék szemem, márvány szemöldököm
Mikkel nézegetem én kedves szeretóm...³⁰

Felvetődik a kérdés: vajon az idézett szakaszok sorrendje is Nagy Czirok László egyéni, értelmező leleménye? Vagy a *Juhász László-ék.*-be feljegyzett szöveg egy ismert lokális ballada³¹ emlékezetből felidézett változata, amely korántsem a megtörtént események sorrendjében adja elő a két rabló gaztetteit? A kéziratos verscímbe szereplő dátum az ítélet-végrehajtásnak (esetleg a büntetőper lezárásának?) időpontját rögzíti, de különböző nótarészletek (hasonló témakörben), már évekkel korábban is keringhettek a helyi hagyományban.

A hírversszerű énekszöveg azzal az életrajzi mozzanattal kezdődik, hogy Benke Kocsis Pál egy „ásott ablakon” lyukon át megszökik. (Vajon ez melyik rablása után történt?) Szökését elősegíti és megkönnyíti patrónusa és orgazdája, Kamhel Jóska, egy tekintélyes és vagyonos halasi szenátor fia. Először az ő házának pincéjében rejtőzik el, majd egy időre egy Cseh János nevű polgárnál húzza meg magát, végül Kamhelék harkai majorjában tűnik el a halasi hatóság szeme elől. A vers folytatása a különböző helyszíneken elkövetett rablókalandokat sorolja, mintha csak egy bírósági tárgyalás vádpontjait hallanánk (40–45. versszak), majd a „szembesítés” következik. Megszólal a két rabló (Kotsis Pali és Sebestény Mihály), majd támogatójuk, orgazdájuk Kamhel József is. Utolsó közös gaztettük a félegyházi városi kassza kirablása lehetett. Nagy Czirok idézi azt a levélrészletet, amelyben Félegyház tanácsa és bírása kéri a halasi tanácsot, hogy kárenyhítés céljából elárvereztethesse a betyárok lefoglalt „jóságait”:

hogya ha ne talán eők ezen Vidéket most végképen elhagyva örökre eltűnnének, le foglalt Jóságok azon esetre kárjainkat legalább egy részecskéjében indenitálnák³² – – jóságokat haladék nélkül leendő pénzre fordításokat licitáció által meg engedni kegyessen méltóztassék.³³

30 *Uo.*, 78. *Félkövér dőlt* betűvel jelölöm a kéziratos változattól való eltéréseket.

31 KESZEG Vilmos, *A lokális ballada: beszédmód és kontextus = Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, Bp., L' Harmattan, 2004, III, 295–324.

32 Kártalanítanak.

33 NAGY CZIROK, *i. m.*, 78.; a halasi levéltár egyik 1818-as iratcsomójára (Y. Fasc. 137–139. sz.) hivatkozik.

Bánkiné Molnár Erzsébet történész-levéltáros kérésemre fényképeket készített a félegyházi tanács *Protocullumainak* néhány oldaláról, amelyek a városi kassza 1817. október 6-áról 7-ére virradó éjjelen történt feltörésére és a hónapokig tartó nyomozásra vonatkoztak. A hivatalos iratokból az nem derült ki, hogy mikor fogták el a tolvajokat, de egy 1818. februári bejegyzés szerint Kotsis Pali akkor már Félegyházán raboskodott, majd onnan is megszökött. Cimboráját és tettestársát, Sebestényt valószínűleg nem is tudták kézre keríteni, mert róla nincs nyom a tanácsülési jegyzőkönyvekben. Arról viszont van, hogy mekkora pénzüsszeget találtak náluk, s azt a félegyházi tanács mire fordította.³⁴ Bánkiné tájékoztatásából az is kiderült, hogy a hivatalos iratokban van ugyan egy jelzet a Körlevelekhez (*Benke Kocsis Palkó rabló megszökése Sebestény Mihállyal*, F 19 Pr.2 P62 /1818), de maga a dokumentum már nincs meg Félegyházán. Esetleg a halasi körlevelekben (természetesen más jelzet alatt) vagy a Szolnoki Levéltárban, a Kiskun kapitánysági iratok között keresendő, ugyanis a Kiskun kapitányság törvényszéke tárgyalta a rablók ügyét, de a kunkapitányság iratai Szolnokon vannak – ha egyáltalán megmaradtak.³⁵

Bár a vers számos eleme, szófordulata első olvasásra is a korabeli zsvány ~ betyár tematikájú ponyvák és a szájhagyományozó népköltészet hatását mutatja, s Nagy Czirok is az első halasi betyárok között emlegeti őket, de gatzettek felsorolásából kitetszik, hogy sem Benke Kocsis Pált, sem Sebestényt nem tekinthetjük a klasszikus értelemben vett betyárnak. Ők közönséges tolvajok, rablók, zsványok voltak, hiszen elhíresült tetteik között egyáltalán nem szerepelnek állatelhajtások, „csak” készpénz, ezüst és arany edények, drágaköves ékszerek rablása, amiket befolyásos orgazdáik útján értékesítettek (83–82. és 119–120. sor). Pedig a nagy határú Halas és környéke híres volt marha-, ló- és juhtartásáról, a XVIII–XIX. század fordulóján ez adta gazdasági életének alapját, a XIX. századi valódi betyárok tényleges „megélhetését” pedig a külterjes (extenzív) állattartás biztosította.³⁶ A Nagy Czirok által bemutatott kiskunsági betyárok döntő többsége is kárvallott pásztorokból és szökött katonákból került ki. Az sem vall igazi „betyárvirtusra”, hogy (kis)kőrösi pénzlopásuk alkalmával harmadik, névtelen társukat agyoncsapták. Az „igazi” betyárok csak önvédelemből vagy megtorlásként gyilkoltak.³⁷

34 „Halasrul a rablók után fel talált s haza hozott két Consignatiokon foglalt 5975 Ft váltóban a 2. Bíró Ring Mihály úrnak a Benefy Cassára által adatván, a 65 Ft 7 Kr ezüst Csernák Mihály Úrnak az új Templom Cassájába vissza olvastatni rendeltetik az előbb kinevezett Deputatio által.” (1818. márc. 12., Félegyháza Prot. Pol. 12, 129.) A *Protocullumba* még a „Cassákat feltörő rablókkal munkálkodó [...] Magistrális Deputatio” két ebédjének költségeit is feljegyezték. (1818. márc. 7.; *uo.*, 130.)

35 Sajnos, arra sem időm, sem módom nem volt, hogy ennek utánajárjak.

36 Vö. NAGY CZIROK, *i. m.*; KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági, 1985.

37 KÜLLŐS, *i. m.*

Ejtsünk néhány szót arról is, milyen közköltészeti és folklorisztikai nyomatokat, hatásokat fedezhetünk fel ebben az anonim „nótában”. Már a címadása is árulkodóan ponyvaízű, feltűnően hasonlít a korabeli, s egy generációval későbbi zsványokról, rablókról, betyárokról szóló olcsó, néhány lapos kiadványokhoz, amelyekben bujdosóénekek, epikus hírversek, dicsekvő és panaszos, önvallomásos lírai dalok, olykor szerelmi és mulatódalok, börtöndalok és kivégzési búcsúk vegyesen szerepelnek (olykor egyetlen alkotásba belesűrítve). Csak néhányat sorolok: *Az Alföldre menendő Angyal Bandi nótája; Zöld Martzi és a’ szeretője Nótái; Sallai Pista és ama’ híres nevezetes Barna Péter nótái; Barna Péter Tsuda Ferkó és Sallai Pistának Kedves nótái; Kapros János és Márkus Samu Debrecenben felakasztott két katonák Életének rövid Le-írása és Nótájok.*³⁸

Benke Kocsis Pál nótájában több olyan strófával találkozunk, melyek nyelvi és formuláris előképét, rímpárjait megtaláljuk az 1810 körül kivégzett Barna Péter és Sallai Pista emlékét őrző datálatlan, ugyancsak összetett műfajú, kompilált szövegű ponyvában:³⁹

Benke Kocsis Pál nótája (1818)	Barna Péter (ponyvaballada, 1810 körül)
56. Kotsis Pál, Sebestény de sok bankót lopott, Kamhel József háza abból gazdagadott.	Szegény Barna Péter de sok lovat lopott, Románné két lyánya abból ruházkodott.
6. „Ki kéne ezt ásni, ki kék innen menni, A Bársony lovamra fel kellene ülni!”	Gyulára kék menni, csikókat kék szedni, Barna Péter pajtás, jó volna eladni!
25. A Kamhel háza is most borult bé gyászba, Temérdek sokaság áll az udvarába’.	A pusztai csárda most borult bé gyászba, Szegény Barna Péter most esett rabságra.

A 25. versszakban előforduló *háza-gyászba* rímpárral egyébként az ún. *siratóballadák*ban is gyakran találkozhatunk. Sajnos a hazai folklórgyűjtemények viszonylag kis számban közöltek ilyen műfajú új stílusú balladákat.

A nyitóstrófa *város-záros* rímpárja nemcsak az 1816-ban kivégzett Zöld Marciról szóló ponyvaversben,⁴⁰ de a XVIII. századi közköltészetben és a népköltészetben is előfordul:

38 Erről bővebben: KÜLLŐS Imola, *Kapros János nótája: Egy katona kivégzési búcsúja a XIX. század első harmadából = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 1, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2012, 203–215.

39 Az idézet forrása: RMKT XVIII/14, 600–602.

40 BÉKÉS István, *A magyar ponyva Pitaval*, Bp., Minerva, 1966, 47–58. Idézet: 55, 11. versszak.

Vesztünket akarja sok hatalmas Város,
Mellyeknek kapui híjában volt záros [...]

Kolozs város olyan város,
A kapuja kilenc záros [...]

A hírvers felütéséhez és 115–116. sorához szövegében és hangulatában is hasonló strófát jegyzett fel egy Balog Pali nevű betyárról Kálmány Lajos:

Micsoda falu ez? Micsoda pusztá ez?
A szögény Balognak szülötte földje ez...⁴¹

A 17. strófába foglalt gondolatritmus kísértetiesen hasonlít egy 1800–1806 között feljegyzett háromstrófás szerelmi dal nyitósoraihoz, melynek kottás változatát 1844-ből Csörsz Rumen István közölte:⁴²

Fel jött már a' csillag az ivó kut felé,
A' juhász is ballag a' galambja felé.⁴³

A 37–38. sor gondolatritmusos költői képének változatát is megtaláljuk a népdalokban:

Megyen már a hajnalcsillag lefelé,
Az én babám most megyen hazafelé.⁴⁴

Az 55. versszak tematikus előképe a Zöld Marciról szóló ponyvaversben, Becskereki búcsúszavaiban, majd egyértelműen abból átalakítva az 1836-ban kivégzett dunántúli betyár, Milfait Ferenc búcsúénekében is megtalálható:

Zöld Marci (1816)

Vége lészen látod mindjárt életemnek,
De fenn marad híre sok történetemnek.

Milfait (1836)

Vége vagyon immár kényes életünknek,
Fönnmarad a híre történeteinknek.⁴⁵

A 97–101. sorban olvasható a „bűnösök” vallomása, amelyet, ha nem is szó szerint, de a betyár- és börtöndalok szellemében fogalmaztak: a tömlöcben meg-

41 KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe*, 2, *Temesköz népköltése*, Arad, Réthy, 1882, 175. (15. jegyz.)

42 Kiss Dénes *dalgyűjteménye* (1844) 78. sz. Kiadása: Csörsz Rumen István, *Vagy egyképpen, vagy másképpen: Egy XVIII–XIX. századi mulatónóta variációs rendszere = Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, szerk. DEÁKY Zita, Bp., Györfly István Néprajzi Egyesület, 2002 (*A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára*, 8), 134–174, itt: 172.

43 *Pápai ék.* (1800–1806) STOLL 555, 186a–b. 28. Dall. *Uo.*, 171.

44 KATONA Imre, ORTUTAY Gyula, *Magyar népdalok*, Bp., Szépirodalmi, 1970, I, 310. (Bé-kés m.)

45 Idézi KÜLLŐS, *A latorköltészet...*, i. m., 368.

sárgult, „elhervadt” és a napsütötte, egészséges piros orca gyakori ellentétes költői kép és motívum a népköltészetben:

Ne csodálkozz, rózsám, hogy én sárga vagyok,
Kilenc esztendeje, mióta rab vagyok.
A kilenc esztendőt töltöm a rabságba,
Tizenegyet kaptam mellé ráadásra.⁴⁶

A 47. versszaknak ez a metaforája egyébként arra is utalhat, hogy a befolyásos és vagyonos orgazdát, Kamhal Jóskát végül nem ítélték börtönre, így az orcája – ellentétben Benke Kocsi Paliéval – piros maradt. Mi több, az egyik hivatalos irat szerint a félegyházi városi Tanács úgy rendelkezett:

A Cassák kirablása dolgában [...] hogy mivel még a két Kamhal Urak terhelhetésekrül szöllő irományok be nem küldettek, azokat a kár kielégítése eránt fiscális Actio alá vétetni nem lehet.⁴⁷

Magyarán: amíg az orgazdák ellen nem történik hivatalos vádemelés, a két (!), valószínűleg bűntárs Kamhal (apa és fiú) vagyonához nem lehet hozzányúlni kártérítés céljából.

Figyelemreméltó továbbá, hogy a jó búzát termő fekete föld formulája egy kiskunhalasi önálló betyárdal kezdősoraként is előfordul Nagy Czirok László gyűjtésében:

Fekete föld termi a jó búzát,
Sűrű erdő neveli a betyárt.
Sűrű erdő neveli a betyárt.
Kocsmárosné viseli a gondját.⁴⁸

A 48. strófa „felütése”, a betyár dicsekvő, hetyke bemutatkozása szintén gyakori motívum a XIX. századi betyárköltészetben. Lássunk erre is két példát:

Híres betyár vagyok,	Betyár vagyok, annak hívnak engemet,
Vidróczki a nevem, Vidróczki a nevem,	Bárki mondja, nem szégyenlem nevemet. ⁴⁹
Három-négy vármegye sírva keres engem	
Három-négy vármegye sírva keres engem. ⁵⁰	

46 KATONA-ORTUTAY, *i. m.*, II, 511. (Sárköz, Tolna m.)

47 1818. febr. 14. Prot. Pol. 12, 124.

48 KATONA-ORTUTAY, *i. m.*, II, 458, 9. sz. (Kiskunhalas, Pest m.)

49 *Uo.*, II, 457, 6. sz. (Kiskunhalas, Pest m.)

50 *Uo.*, II, 493. (Alsókéked, Borsod-Abaúj m.)

Az 53. versszak szinte szó szerint azonos egy magyarpécskai panaszos katonadal („katonalevél”) utolsó előtti strófájával. Nem véletlenül, hiszen a kaszárnya ugyanolyan szigorú és nehéz „rabi” élettel járt, mint a tömlőc. A kontextus és a gyászos hangulat érzékeltetése kedvéért itt az utolsó szakaszt is idézem:

Írnék, jaj, de nehéz a könnyű penna is,
Feketének látszik a hattyú tolla is.

Elbágyadt kezemből írótoll kiesik,
Két szememből a könny mint patak, úgy folyik.⁵¹

Mint látjuk, a konkrét szöveg- és motívumazonosságokon túl az ismeretlen hírversíró-kompilátor gyakran élt a párhuzamos képszerkesztés, a gondolatritmus, illetve a szó- és formulaismétlés jól bevált eszközeivel.

Érdemes még megemlítenem a hírversből betyárballadába forduló alkotás stílusát, mely ízes, tájnyelvi kifejezésekkel (*talám, cémeres, setít, vasvella, kiillantott* ’kiszökött’, *subladja* ’fiókos szekrénye’, *azt tudta[m]* ’azt hitte[m]’), köznyelvi párbeszédekkel (24–28. és 33–34. sor) és formulákkal (*Benke Kotsis Palkó, itt van a halálod!; Disznó teremtette!; [...] Talám az úr is vak a fél szemére! Emberbarátaim... stb.*) van megtűzdelve.

Ezzel a kis elemzéssel ismételen szeretném felhívni a folklórkutatók figyelmét az írásban terjedő anonim közköltészeti alkotások és a szájhagyományozó népköltészet kölcsön-viszonyára. Továbbá arra is, hogy milyen adatgazdagok az efféle alkalmi hírversek, melyek – mint köztudott – az új stílusú betyárballadák, valamint az ún. lokális gyilkosság-, szerencsétlenség-, illetve siratóballadák téma- és motívumbázisául szolgáltak. E tárgykörben Keszeg Vilmos készített átfogó, a XIX–XX. századi erdélyi és moldvai lokális balladákra fókuszáló, adat- és gondolatgazdag elemzést.⁵² A halasi rabló, Benke Kotsis Palkó 1818-ban született nótájával, e viszonylag korai magyarországi lokális balladával végső soron a Keszeg-tanulmány elméleti megállapításainak igazságát, általános érvényét tudjuk megtámogatni.

51 *Uo.*, II, 354. (Magyarpécska, Arad m.)

52 *KESZEG, i. m.*, 295–324.

Függelék

Hires Benke Kotsis Pál Notája, Die 8 Április 1818

1. Mitsoda Város ez talám Halas város
Kinek az ajtaja már mindenkor záros
2. Kotsis Pál az nevem tudja azt a Kúnság
A Bartsik fiskális és töbi urasság
- 5 3. fel hívtak engemet, a Városházához
Mindjártst [!] parantsolja a Biro s Notárus
4. Kotsis pált tsukják bé a setit tömlöztbe
Kezeit lábait vassakba tegyék bé
- 10 5. A setét tömlöztbe tsak egyedül voltam
abban magánossan tsak így gondolkoztam
6. Kikéne ezt ásni kikék inen menni
A bársony lovamra fel kellene üllni
7. Josef Ur barátom kihozám jo voltál
Azért rabságomon rolam gondolkodjál
- 15 8. Vagyon a házadnál egy meszej pálinka
Egy két forint banko a strása markába
9. Mikor kitekintek ásot ablakomon
Josef Urat akor Strása melet látom
- 20 10. Akor ásot ablakomon tsak hamar ki bujtam
Kamhel hásza félé tsak hamar szaladtam
11. Josef ur azt tuta, hogy én még ben vagyok
Köhent kettőt hármat hogy én el mehetek
12. Akor pedig már én a házanál voltam
Katitzának kedves kis Galambom szoltam

- 25 13. Vajon hová bujak Vége életemnek
mert ha meg találnek bizony agyon vernek
14. Kedves édes bátsi kinyitom a píntzét
Huza kend bé magát a nagy hordok kezé
- 30 15. Josef Ur azt tuta hogy apali [!] mégyen
Harkai Pusztá felé vagyon már most könyen
16. Mikoron Josef Ur a Háza hoz ére
Hogy a panaszt nyujtsa az felességének
17. Hát nints it a pali nem láta azt senki
Felessége mondgya nem volt it ma senki
- 35 18. Mikoron Károly Ur eztet észre vette
Illyen szoval mondja Disznó teremteté
19. Balag már a tsilag az ivo kut fellé
Károly Ur is balag Városháza fellé
- 40 20. Örvendetes hírt mond elsőb Kármány Urnak
Azután beszéli atöbi Uraknak
21. Azután egy vagy két tanátsbeli Urnak
Elvégzi hogy reá félre harangozzanak
22. Verik már a Dobot félre a harangot
Benke Kotsis Palko itvan a halálod
- 45 23. Azomba Kattitza szalad a píntzébe
Oh én édes bátsi innen el menjenked [!]
Mert az Uram Atyám Városházához ment¹
24. Keresi anépség szoros szám adásal
A Várostit [!] járják Lovas Katonnákal.
- 50 25. A Kamhel háza is most borult bégyázba [!]
Temérdek sokaság áll az Udvarába

26. Kamhel Károly fia Kigyön a szobbából
Azt mondja nem kell itten lármázni
Mert nem jól lesz abból –
- 55 27. A Gelvás Kováts is akkoron érkezet
Mikor Kamhel fia így fenyegetőze
28. A Gelvás Kováts is el Kezdi nékie
Hogy talam az Ur is vak afél szemére
29. Ember barátaim egyebet nem szolok
60 Nekem is másnak is Károkat okozot
30. Mert a Kamhel háza tolvajt fokattattot [!]
Azert azt mondhat hatjuk[!] híres or gazdának
31. Keresik mindenüt sehol nem találjak
Tzimeres ajtaját öszve darabolják
- 65 32. A Cifra subladja három fiókjait
Ásoval fejszével azt ki feszígetik
Ugy keressik bene Benke Kotsis pált
33. Vas vellákra szedik a Cémeres Paplant
Vánkost is párnákat ami bene valla
- 70 34. Elment a sokasság Város kertye fellé
Sohol nem találják mentek haza felle
35. Cse [!] János házanál volt imár a szállás
a Kotsis Palkonak adig a maradás
36. Mikor a sokaság meg szünt avárosba
75 Nem jártak a patrok sűrűn avárosba
37. Akor Ki illantott harka pusztájára,
Kamhel Josef Urnak nagy vigasságára
38. Dérék ember Pali mert mér próbálni
Szilágyi Ur házát Ki is merte ásni

- 80 39. Elis vit ~~önszo~~ Ő onnan sok féle kintseket
Aranyat ezüstött és máss töb értzeket
40. Jankovátzi pénznek te voltál bajnokja
Kamhel és Kudarí el takarítója
- 85 41. Sebestény Mihálynak Kedves jo barátja
Benke Kotsis Pali híres Kamhel Joska
42. György Deák Ur ~~sok~~ pénze sok ezüst edénye⁵³
Drága Gránát Gyöngye és a gyémánt kövek
Melyek ért már ezek halált érdemlenek
- 90 43. De még ez semissem atöbihez képest
A Sz. Eccléssia Káptalan pénzéhez
Kalotsa Várossa drága Kintseihez
44. Itt mondják vagyon már tizenkét tanú
Hogy Kamhel Joska volt és a Kotsis palko
- 95 45. A Körössi pénz is reájok sült imár
Akivel azt Lopták magok agyon tsapták
Azt nem is kerdezték meg is ki valoták
46. Kotsis Palko mondja nem vagyok én siros
Tudom az én Ortzám nékem hogy nempiros
- 100 47. Kamhel Joska mondja nem vagyok én sárga
Hanem olyan vagyok mint a Piros rosa
A fekete földbe terem a Jo Buza
48. En vagyok Sebestény Mihály az én nevem
Világos kék szemem márvány szömlödköm
Kikel nézegetem én kedves szeretöm
- 105 49. El Szaladt a bársony a sejem nyeregel
Egyedül maradtam bujdossová letem

53 A lapszél miatt nem látszó betűket emendáltam.

50. Félegyházi Kassza verte a szívemet
Nagyon attól féltem hogy majd felis kötnek
- 110 51. Fel ültünk Lovunkra kényesen nyere[gbe]
Ugy indultunk utnak keten Sebestényel
- [52.] Mikor értünk Kamhel Josef tanyájára
Ebéd hejet értünk nagy Patáliára
53. Írnék de nehéz már nékem apena is [!]
Feketének látzik az hatyu tolla is.
- 115 54. Mitsoda Város ez talán Kan [!] halas ez
Kotsis és Sebestény mullato heje ez
55. Demost már vége van minden mulatságnak
mert végére jártunk minden mulatságnak
- 120 56. Kotsis Pál Sebestény desok bankot lopot
Kamhel Josef háza abbol gazdagadott
57. Mert még ilyen számu Kintseket nem lopott
Addig gazdagsága nem is gyarapodott
58. Azt tutam te pali hogy okossab lészel
Hogy Uri ruhádban te fel öltöztetél

Adalékok a Gergely-napi dramatikus játékok történetéhez Ketskeméti Sámuel kézírata (1816–1826) kapcsán

Egy lelkész és egy folklorista

Sebestyén Gyula 1902 áprilisában az alábbi sorokat olvashatta:

Mélyen tisztelt Uram!

Becses sorait és az *Ethnographia* egy számát köszönettel megkaptam. Átolvasgatván a füzetet és a borítókön adott utasításokat, örömmel győződtem meg, hogy tárgyköre olyan, a minő iránt előszeretettel viseltetem. Három darab, ma is használatban lévő névnapi köszöntőt van szerencsém mellékelve küldeni. Van nekem még a mult század elejéről összegyűjtve 10 darab nótás köszöntőm és vagy 20 darab névnapi köszöntőm jelezve, hogy mely névnapra voltak használhatók. Valószínű, hogy ezek a nyomdafestéket még nem ismerik. A Gergely járókból pedig ugyancsak a mult század elejéről, 10 teljes egész és meglehetősen terjedelmes darab. Én kéziratból gyűjtöttem össze, de mert az *Ethnographiát* nem ismerem, nem tudom, ha nem voltak-e már közölve. A szereplő személyeket és a kezdő pár sort ide írom, hátha méltóztatik olyat bennök találni, mely e folyóiratban még nem jelent meg.¹

Ez a levél 1952-ben került elő a folklorista hagyatékából. A sorokat 1902. április 8-án egy tomori református lelkész, Papp József vetette papírra. Az akkor 39 éves kutató és a lelkész több mint egy évtizeden át leveleztek, ennek eredményeképpen Papp átírta és Sebestyén Gyula szakmai segítségével módszeresen publikálta egy észak-magyarországi kéziratot anyag Gergely-napi dramatikus játékait évekkal a *Folklore Fellows* magyarországi, sőt finnországi megalakulása előtt.² Papp József a gyűjtési felhívást az *Ethnographiában* látta meg, egy ideig gondolkozott, hogy hol találhatóna efféle anyagot. Rövidesen sikerrel járt:

1 Etnológiai Archívum (Bp., Néprajzi Múzeum, a továbbiakban EA), 3684. *Gergelyjárás*.

2 Az amatőr gyűjtők összefogását, szakmai segítségét szorgalmazó nemzetközi szervezetnek Sebestyén Gyula lett az elnöke.

Végre egy szerencsés véletlen folytán oly leletre bukkantam, aminőre gondolni még álmomban sem mertem volna. Egy felfűtésre már előkészített papírhalmazból egy régi kéziratot vettem a kezembe. Elképedve láttam, hogy egyebek közt „Gergelyi Versek” is vannak benne. A negyedréti alakban 219 lapnyi kéziratot, mely egy óra múlva már elhamvadt volna, elég drága áron, de sikerült megvásárolnom. Jelenleg tulajdonom. Ígértek már érte annyit, hogy Jókai összes munkáit megvásárolhatnám rajta – de – most még – nem tudok tőle megválni.³

Természetesen Sebestyén Gyula az, aki szeretné megvásárolni tőle a kéziratot.⁴

Az anyagnak nemcsak ő, de több tudományszak képviselői is joggal örülhetnek: a folkloristák egyrészt azért, mert Papp József a XX. század elejének falusi környezetben tevékenykedő amatőr gyűjtője, akinek lelkesedését az is mutatja, hogy az *Ethnographia* további számaikat igényli Sebestyéntől.⁵ Másrészt a lelkész személyén keresztül egy újabb példát láthatunk a helyi értelmiség, ez esetben az alsópapság falvakban betöltött kultúraalakító szerepére, és a néprajz iránt érdeklődő, amatőr gyűjtő példáját is láthatjuk általa. Mindezt úgy, hogy ez a tomori tiszteletes nemcsak önmagáról vall, hanem az általa talált kézirat kapcsán egy elődjének, Ketskeméti Sámuelnek iskolatanítói munkásságáról is.

Ez a levelezés, de még inkább a benne megemlített forrás (*Ketskeméti Sámuel kézírata*, STOLL⁶ 659. sz.) a folkloristák, a kéziratok anyaggal és drámatörténettel foglalkozó irodalomtörténészek vagy akár a neveléstörténet iránt érdeklődők számára is tanulságos lehet, mivel az általa hivatkozott költemények legkomplexebb és legterjedelmesebb részét a Gergely-naphoz fűződő versek, játékok teszik ki.

Papp József inkább hosszú hónapokon át másolja Sebestyén Gyulának a verseket. 1902. szeptember 25-én küldi el a lemásolt Gergely-szövegek első adagját a folkloristának – 24 félvnyit – ajánlott levélben. Egyúttal lelkesen kéri felvételét a Néprajzi Társaságba is, mellékelve tagajánlási lapját. 1903. február 17-én, Tomoron kelt levelében már arról számol be Sebestyén Gyulának, hogy továbbra is másolja a kéziratot. Ezúttal újabb 17 ívet bocsát a rendelkezésére.⁷ Mivel az eredeti kéziratot sehogy sem sikerül megszerezni, Sebestyén bekéri ellenőrzésre,

3 *Gergelynapjai iskolai színjátékok*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 222.

4 *Uo.*

5 „A folyóirat febr. márc. és áprilisi számaikat is kérem alásan részemre megküldetni, megrendelési árát én is elküldöm.” Papp József levele Sebestyén Gyulának, EA 3684.

6 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002².

7 Lásd Papp József Sebestyén Gyulához írt levelét a Gergely-játékokat tartalmazó, kéziratok másolathoz kötve (OSZK Fol. Hung. 1263). Ugyanebből a levélből derül ki, hogy a lelkész már három és fél évvel ezelőtt kinyomtatott egy könyvet, amelyben feltehetőleg szállóigék vannak. Ezekből 150-et már meg is jelentetett külön folyóiratokban, jelzi, hogy a gyűjtést továbbra is folytatja, s akár a saját pénzén is szándékában áll kinyomtatni.

a forrásdokumentum alapján Papp József másolatát ceruzával végigkorrektúrázza és kiegészíti az eredeti kézirat oldalszámaival, feltüntetve a benne szereplő többi szerzemény címét is.⁸ A bibliográfiai leírás és az áttekintés ekkor tehát már elkészült. A témát Papp József 1903. május 20-án akarja bemutatni a Magyar Néprajzi Társaság gyűlésén.⁹ Mivel erre nem nyílik lehetősége, a társaság akkori titkára, Sebestyén Gyula ismertet részleteket a versekből élőszóban. A lelkész az *Ethnographia* ugyanebben az évben megjelent egyik tavaszi számában közli a kézirat tartalmát és bibliográfiai leírását.¹⁰ Sebestyén ekkor már több éve a folyóirat szerkesztője, s frissen jelent meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény V.* köteteként a regösökről írott munkája, amelyben a márciusi tavaszkezdő szokások kapcsán – nyilvánvalóan elméleti irányultságának megfelelően és az azt alátámasztó példákkal élve – kitér a Gergely-járásra, de nem maguk a szövegek, a szokás kontextusa vagy a színi előadások gyakorlatának története érdekli. A dramatikus játékokból egyedül a komikus *morio* (*bajazzo*) figurája ragadja meg fantáziáját.¹¹ Ennek ellenére nem tér ki a kézirat forrásra, noha ez a morio kapcsán kézenfekvő lett volna, hiszen a neveltető figura eredete a szövegek tanúsága szerint nem népi.

Ezután jó néhány év eltelt, a kettejük közötti levélváltás további alakulásáról nem találtam forrást, pedig a lelkész öntevékeny gyűjtőként működött éveken keresztül: biztos, hogy nyomon követte az FFC tevékenységét is.¹² Részt vett a Néprajzi Társaság első vándorgyűlésén is Sárospatakon, 1912. május 19-én, ahol névnapi köszöntőkről beszélt.¹³ A tény, hogy Papp József mint a „népies elme-termékek”¹⁴ lelkes gyűjtőgetőjeként, a társaság ügyének „vidéki apostola”¹⁵-ként élénk érdeklődést mutatott a néphagyomány iránt, szintén arra utal, hogy a lelkes régiségbúvár és a szakavatott folklorista éveken keresztül tudhattak egymásról. A lelkész 1912-ben „megtalpalt mesékből” összeállított kötetet ad ki Debrecenben. Kevéssel utána, 1913. május 22-én kelt levelében azonban már sú-

8 A kézirat jelzete: OSZK Fol. Hung. 1263. Ketskeméti eredeti könyve ismeretlen helyen lap-pang.

9 PAPP József, *Gergelynapi iskolai színjátékok*. Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 222.

10 PAPP József, *Régi Gergelynapi játékok*, *Ethnographia*, 14(1903), 346–357.

11 SEBESTYÉN Gyula, *A regösök*, Bp., 1902 (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*, 5), 264. A Gergely-játékok komikus, minden lében kanál *morio* figurájának jellege, eredete, kapcsolódási pontjainak témája külön tanulmányt érdemelne. Sebestyén Gyula szlovák adatokkal veti össze az alakot, és „tudományos mitológiájába” illeszti.

12 Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 228.

13 OSZK Fond 36/2691. Pontokba szedett önéletrajzát Dr. Gulyás Pálnak címzett levelében küldte el a lelkész. Az országos adatgyűjtés apropója Szinnyei *Magyar írok élete és munkái* című, készülő kötete volt, amelyben azonban végül nem szerepel Papp József.

14 Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/, 222.

15 OSZK Fond 36/2691.

lyos – mint később kiderül – hónapokig tartó betegségéről számol be Sebestyénnek.¹⁶ De rövidesen újra előkerül a neve, amikor tevékenységi helyéhez kötődő vidéki lapokban kezdi publikálni a tulajdonában maradt kéziratos, Ketskeméti-féle Gergely-járó szövegeket.¹⁷ A Papp által átírt Gergelyező szövegeiből készült másolat az OSZK-ban megtalálható, az eredeti kézirat holléte már(a) rejtély.¹⁸

Dramatikus Gergely-versek Ketskeméti Sámuel kéziratában

Köztudott, hogy Gergely napja Európa-szerte a téli ünnepkör lezárása, a tavaszi munkák kezdetének hagyományos időpontja volt. Az ünnep jellege sokat változott, de bizonyos vonásai a népi szokásrendben a XX. századig megmaradtak. A diákok szempontjából három fontos vonás a védőszentjük napjához kötődő *mendikálás*, *recordatio*, továbbá a verses iskolába hívogatás (diáktoborzás), valamint a *recreatio*, a szabadban eltöltött játék. Ezek az elemek egy-egy sajátos szöveg-hagyományt és toposz-tárházat éltek, és különböző felekezeti iskolák gyakorlatában eltérő módon és „fáziskéséssel” valósultak meg. A Gergely-járás tehát számos szempontból vizsgálható, a témával többen monografikus igény-nel foglalkoztak.¹⁹

16 EA 3684.

17 Az OSZK-ban található kézirat, valamint az Ethnographiában olvasható, szintén Papp József által publikált Ketskeméti-féle Gergely-játékok szereplő-lajstroma alapján a szövegek tökéletesen azonosíthatóak az eredeti kézirat vonatkozó szövegeivel, azok pontos sorszámaival.

18 Talán kevésbé közismert, hogy Sebestyén Gyula 1889-től az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, és 1905-ben a könyvtárosztály igazgatója lett. Ezért kerülhetett az anyag épen ide.

19 FÖLDESI Béla történeti szempontból, interdiszciplináris igénnyel közelített a szokáshoz az 1970-es években: *Deákélelmzés a XVII. századi magyarországi protestáns iskolákban*, Századok, 107(1973), 64–90; Uő, *Adalékok a magyarországi gergelyjárás történetéhez = Folklor tanulmányok*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1981 (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 9), 119–176. MÉSZÁROS Istvánt az iskolatörténet szempontjából érdekelte a szokás: *Középkori kolduló diákjaink*, FK, 7(1961)/1–2, 107–116; Uő, *Iskolatörténeti adatok a gergelyjárás keletkezéstörténetéhez*, Ethnographia, 86(1975), 587–603; Uő, *Gergelyjárás Darányban 1846 előtt*, Ethnographia, 86(1975), 370–374. KILIÁN István a jezsuita iskolák XVIII. századi gergelyező szokásáról írt összefoglalást: *A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában = Mindenes gyűjtemény I, Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 375–386. – Földesi Béla és Égető Melinda jóvoltából bemutatásra került néhány énekeskönyv Gergely-napi köszöntője, valamint a hívogatás formulái: FÖLDESI Béla, *A Lóskay kódex Gergely-napi köszöntői*, Ethnographia, 86(1975), 603–617; Uő, *Gergely-napi iskolai színjáték a Tolvay énekeskönyvben*, Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, 12(1977), 207–235; Uő, *Gergely-napi bekérető és iskolába hívogató formulák*, Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, 13(1978), 67–90. Legutóbb Csörsz Rumen István írt a Gergely-naphoz kötődő *recreatio* szokásáról és publikált ide vonatkozó

A kézirat Gergely-járáshoz kapcsolódó szövegeit²⁰ épp a szokás sokrétű előzményei miatt érdemes és hasznos sorra venni egy közköltészettel foglalkozó tanulmánykötetben. Ketskeméti Sámuel kéziratosa könyve (STOLL 659) összesen tíz dramatikus, félnépi eredetű Gergely-játékot tartalmaz, ezeknek címjelzését és megjelenési helyét az alábbiakban listászerűen, az eredetivel egyeztetett OSZK Fol. Hung. 1263. számú tétel alapján, sorrendben közlöm.

62–65. Gergely napra való Versek. *Jó napot, uraim, meg ne ijedjete!*

Sebestyén Gyula jegyzetéből tudjuk, hogy ezt a részt Papp József nemcsak az Ethnographiában,²¹ hanem a Miskolczi Napló 1910. december 25-i számában is közölte.²²

65–74. Más Gergely Napi Versek. *Áldás és békesség ez érdemes háznak!*²³

74–76. Más Gergelyi Versezet. *Jó napot, uraim! meg ne ijedjete!*²⁴

77–83. Más Gergelyi Versek. *Békesség azoknak, kik e házban vagynak.*²⁵

84–87. Más Gergelyi Versek. (Az A, B, C-ről). *Jó napot kívánok ez ház gazdájának.*²⁶

121–132. Gergelyi Versek. *Az Isten áldja meg ez ház lakosait.*²⁷

szövegeket: „Apolló serege az Erdőre megy”: *Tavaszi recreatio és diákpoezis a 18–19. században = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Patrium-Protea Egyesület–Reciti, 2013, 145–163. A pszeudodramatikus és dramatikus játékok átfogó, a közköltészeti anyagból ismert, tizenhárom különböző kéziratosa gyűjteményben fellelhető játékszövegeket is méltató bemutatására egyelőre még nem került sor. Erre magam sem vállalkozom, csak néhány adalékot kívánok nyújtani a témához.

- 20 Erről összefoglalóan, műfaj történeti kitekintéssel: VARGA Imre, *Az iskoladráma egyik műfajáról, a Gergely-napi játékokról*, ItK, 99(1995), 217–234.
- 21 Stoll Béla is hivatkozza a megjelenés helyét. Szövegközlés: PAPP József, *Régi Gergely-napi játékok*, Ethnographia, 14(1903), 352–354.
- 22 OSZK Fol. Hung. 1263. *Régi Gergely-napi játékok*. – További szövegközlések: Ethnographia, 14(1903), 352–354; PAPP József, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/15, 223–224; UJVÁRY Zoltán, *Gergely-napi színjátékok = Uő, Népdal, színjáték, honismeret: Három fejezet Gömör néprajzához, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszéke*, 1992 (Gömör Néprajza, 39), 129–202. Mindegyik drámaszöveg újraközlése: UJVÁRY Zoltán, *Gömöri magyar néphagyományok*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2002.
- 23 PAPP József, *Más Gergely Napi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/21, 317–320; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 144–153.
- 24 PAPP József, *Gergelyi Versezet*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/3, 35; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 153–156.
- 25 PAPP József, *Más Gergelyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/6, 73–75; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 156–163.
- 26 PAPP József, *Más Gergelyi Versek A,B,C-ről*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/19, 289–291; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 163–166.
- 27 PAPP József, *Gergelyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914), 14, 166–169; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 166–176.

- 157–163. **Gergélyi Versek.** *Az Isten áldja meg ez ház lakosait.*²⁸
 163–166. **Gergélyi Versek.** *Jó napot, uraim, engedelmet kérek.*²⁹
 167–171. **Gergélyi Versek.** *Szerencsés jó napot ez ház gazdájának.*³⁰
 171–176. **Gergélyi Versek.** *Ez háza az, amelyet mi most megtisztelünk.*³¹

A színjátékok jellegéből egyértelműen kiderül, hogy nem népi eredetűek. Szerzőjük ismeretlen, azonban mindegyik színdarabot egyetlen kéz másolta: Ketskeméti Sámuel, a XIX. század első felében élt református tanító. A sárospataki kollégiumban végezte tanulmányait, eredetileg papi pályára készült.³² Ám amikor az akkori partikularendszer gyakorlatának megfelelően kiment egy gömöri faluba hároméves gyakorlatra növendéktanítónak (rektóriára), inkább megházasodott, s végül nem folytatta tanulmányait, tanító lett belőle.

Kézirata egy közösség-szervező, újíto és tevékeny Gömör megyei iskolarektor életéről, közösségi tevékenységeiről is számot ad.³³ A mintegy ötszáz lelkes Simonyiban eltöltött évei alatt (1822-ben), satirikus stílusban megverselte a borsodi és gömöri egyházkerület ügyes-bajos dolgait ABC-rendben, eklézsiánként;³⁴ lejegyzett lakodalmi verseket és köszöntőket, névnapi verseket, satírákat, komédiákat, egy anekdotát, tavaszi verseket, halottbúcsúztatókat (amelyek mellé az elmondás idejét is feljegyezte), valamint egy személyes búcsúbeszédet is. Ebből lehet tudni, hogy Zádorfalván 1810. február 3-án mondott „prédikációt”, amelyben tanítványaitól is elköszönt.³⁵ Bejegyzéseiből az is kiderül, hogy a kézirat keletkezésének idejében három gömöri településen tevékenykedett. Az említett Zádorfalvára 1807-ben került, majd innen délnyugatabbra, Serkére (1810–1815), ezután pedig tíz éven keresztül a szomszédos (Rima)simonyiban volt tanító (1816–1826). Papp József szerint főként a kézirat os névnapi köszön-

28 PAPP József, *Gergélyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/8, 95–97; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 176–182.

29 PAPP József, *Más Gergélyi vers*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/3, 35–36; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 183–186.

30 PAPP József, *Gergélyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/11, 131–132; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 186–190.

31 PAPP József, *Régi Gergely-napi játékok*, Ethnographia, 14(1903), 354–357; Uő, *Gergélyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 226–228; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 191–195.

32 PAPP József, *Gergelynapi iskolai színjátékok*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 222.

33 A rimasimonyi egyház 1891. évi jegyzőkönyvéből lehet tudni, hogy abban az évben ő kezdte el Gömör megyében elsőként tanítványaival az összhangzatos éneklés oktatását, de ezt a törekvését a *consistorium* derékba törte. *Uo.*

34 A műfaj és a stílus valamelyik kortársának megtetszett, mert a 202. lapon kézírata megszakad, és idegen kéz folytatja. A kötet üresen maradt lapjain mint mintakövető, megénekelte a szomszédos Abaúj eklézsiának egykorú eseményeit.

35 PAPP, *i. m.* (1903), 349.

tők stílusa enged arra következtetni, hogy az iskolarektor volt a szerzőjük. Talán ugyanez igaz a satirikus versekre is.

Megjegyzéseiből kiderül, hogy régebbi füzetéből írta le a dramatikus játékokat, amelyeket már csak tartalmuk és stílusuk szerint sem falun, hanem inkább a deákos műveltségű közép- és felsőiskolákban adtak elő, tehát saját iskolás élményeiből merített. De miért másolta át ezeket a verseket? Erre a kérdésre többféle válasz adható: talán rossz állapotban volt a régebbi kézírata, esetleg újra akarta rendezni a szövegeket, de sokkal valószínűbb, hogy valaki más számára is átírta a játékokat, segítségképpen. Erre utal az ABC-s Gergely-vers végjegyzete, amelyben a búcsústrófa kiválasztásával kapcsolatban azt írja, hogy „akármellyikből választhatsz búcsúzó Verset és Nótát”. Talán kölcsön is adta valakinek másolásra a valóban előadott darabokat.³⁶ A kéziratból az is kiderül, hogy ezeket a – valószínűleg – diákkorában összeírt és tanítóskodása idején lemásolt Gergely-játékokat előadatta falusi diákjaival. A színjátékok lejegyzése után Ketskeméti rendre közli, hogy pontosan melyik évben és melyik településen került sor a színi előadásra. Több olyan évről tudunk, amikor a tanító két darabot is betanított diákjainak, például 1825-ben.³⁷ Ekkor valószínűleg két mendikáló csoportot indított útjára.³⁸

A tízből hét darab (az 1–2. és 6–10. számúak) a verbuváló játéktípusba tartozik, melynek lényege a katonai toborzás mintájára előadott iskolába hívás.³⁹ Ez a tematikus hagyomány – jelmezes, esetenként lovas felvonulás formájában – ismert a jezsuita iskolai ünnepségek történetéből is. Ez a gyakorlat a XVIII. század közepéig virágzott, és szorosan kötődik a jezsuiták rekatolizációs törekvéseihez.⁴⁰

A diákélet és a katonaság témájának összekapcsolódása, a két foglalkozás dramatizált vetélkedése emellett a kézirat forrásokból is ismert téma. A szokás egyébként a protestáns iskolák esetében is élt, Kilián István feltevése szerint éppen ott honosodott meg és folklorizálódása ezen a csatornán keresztül ment végbe annak téltemető, tavaszköszöntő jellege miatt.⁴¹ Erre nemcsak a Ketskeméti-

36 Ezt a feltevést megerősíti egy későbbi példa, amely azt mutatja, hogy a kézirat bizonyos versszakai tovább folklorizálódtak, noha elképzelhető egy közös, sárospataki – immár fel nem deríthető – alapszöveg is.

37 A kéziratban a 2. és 3. számút.

38 PAPP, *i. m.* (1903), 350.

39 A XVII. század legelejéig a tanév vége és az új iskolai év kezdete a felekezeti iskolákban március 12-re esett.

40 A gyakorlatról a jezsuiták kapcsán Kilián István számol be: két példát hoz, amelyek szerint az 1740-es évekre már nem vonultak fel és mentek a szabadba kirándulni. KILIÁN, *i. m.*, 376. Ehhez a szokáshoz más szöveghagyomány is kötődik, a szabadban előadott verseké. vö. Csörsz, *i. m.* Emellett a szokás a jezsuita iskolákban nem mindig kapcsolódott össze a *recordatió*val.

41 KILIÁN, *i. m.*, 385.

féle anyag szolgáltat példát, hanem egy XVIII. század végén, 1791-ben vagy 1792-ben, Sárospatakon előadott színdarab, *A leendő múzsákat édesgető játék* (*Lusus ad alliciendos Musas futuros*) is.⁴² Ez a darab a verbuváló játéktípusból ismert karaktereket felvonultatva szemlélteti az iskolás élet előnyeit. A drámaszöveg latinos műveltséget közvetítő közegben fogalmazódott, de a szereplők funkciója szempontjából több figura megfeleltethető a Ketskeméti-féle szövegekben találhatóakkal. „A’ Músák hír mondó követyek” Ketskeméatinél (és egyéb kéziratos játékokban is) a Kengyelfutó alakjának deákos változata, *Larvatus* (álarcos), valamint a *Larvatus Secundus* a Mórió szabadszájú figurájával rokonítható. A Musa alakja szintén átöröklődött a tanítók révén a népi gyakorlatba.

Ketskeméti Sámuel kéziratos könyvében a további három darab szorosan kötődik az iskolai oktatáshoz. A 4. számú az elmúló Telet és a közelgő Tavaszt megjelenítő évszak-allegória, antik szereplőkkel, Jupiterrel, Merkúrral. Ez – a kézirat bejegyzései szerint – nem is került előadásra Simonyiban. Az ötödik játék az exameni versek anyagát idézi, egy ABC-s vers, Ketskeméti ezt 1819-ben elő is adatta diákjaival a faluban. A 2. számú színdarab mind közül a leginkább népies mind a stílusát, nyelvezetét, mind a szereplőit tekintve. Jegyzetei szerint ezt a darabot a tanító kétszer vitte színre diákjaival Simonyiban: 1818-ban és 1825-ben. A karakterek iskolás vagy leendő iskolás diákok, valamint oktatók, továbbá egy nevetető figura: egy apa, Gergély, a siket öreg, aki a betlehemesek öreg pásztorához hasonlít – ő a helyzetkomikum kulcsa.

Bár semmi biztosat nem lehet mondani a szövegek előadásáról, néhány apró utalás segítségével érdemes átgondolni, hogy mennyire rögzített a leírt szöveg, mennyiben volt elképzelhető az improvizáció az előadás során? Ketskeméti itt-ott szövegvariánsokat is megad, egyes közhelystrófékat másokkal javasol felcserélni. Különösen óvatos a mórió figurája esetében, hiszen ez a mulattató alak nem mindig kifinomult, hanem olykor a latrikánus dicsekvőversek lírai énjét és stílusát idézi, annak kései rezonőre. Összetűzésbe kerül a többi szereplővel, és kiszól a szövegből a közönséghez:

Láttják-e már kentek, miből lesz a’ harag?
Nézd mit csinál anyád, talán kárászt farag.

Ezért jegyzi meg például a másoló az utolsó darabnál, ahonnan az előbbi idézet is való, hogy

[h]a akarod, hogy Morió ne legyen, a’ meg x-ezett verseket el lehet hagyni, mind-
azáltal ezt a’ verset

42 *Protestáns iskoladrámák*, 1/2, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai emlékek: XVIII. század, 1/2), 1311–1325.

Míg Nagy Anyám Asszony élt ebbe a világba,
Sok rákokat fogott a' Darnyi patakba stb.

el mondhattya nem Mórió is a' Szalonnás előtt, mint a' jel mutattya.

Morio összetett szerepéről, nyelvi bravúrokkal keveredő alpári szójárásairól már néhány kiragadott szakasz is tanúskodik:

Koromba? Én bizony nem vagyok koromba!
Nem vagyok tán olyan meg örült goromba
Kormos az alfelem, bujj bele hát nyomba,
Szedhetsz onnan epret, mert van benne gomba.⁴³

A XVII–XVIII. századi hazugságversek, illetve diákpanaszok motívumkincse sem maradhatott ki Morio eszköztárából:

Én is jártam egykor az Oskola mellett,
mikor a tehenünk tarka tsikót ellett,
De hogy az iszodnak [?] sokat túrni kellett,
az Oskola-idő ézibe ki-tellett,
Az a verekedő Mester az átkozott,
Minden nap háromszor, négyszer meg-botozott,
Mint a két-fenekű boton úgy dobozott,
Itt a kerék-dombon szint úgy kolompozott.⁴⁴

Azt, hogy egyáltalán beszélhetünk-e improvizatív jellegről ilyen szövegek esetében falusi környezetben, nehéz megállapítani kontextus hiányában. Kérdéses az is, kiből lettek a szereplők, milyen módszerrel zajlottak a próbák, s hogyan tanította be a gyerekeknek a darabot? Egyes esetekben – ilyen a 3. és 6. számú, verbuváló típusú szöveg – már csak a szereplők listájának áttekintésekor egyértelmű, hogy azok száma nem tette lehetővé, hogy a színjátékot egy parasztházban adják elő. Utóbbi esetében nincs is bizonyíték arra, hogy valóban színre vitte volna Ketskeméti. Némelyik változat mégis inkább iskolai színpadra tűnik alkalmasnak.⁴⁵ Az 1. számú játék esetében ott szerepel a kéziratban, hogy pontosan melyik nap adták elő a diákok: 1826. március 10-én.⁴⁶ Noha nem tudni,

43 PAPP József, *Gergely napra való versek, i. m.*, (1914), 223.

44 *Uo.*

45 Vö. UJVÁRY, *i. m.* (2002), 754.

46 Papp József adatai szerint Ketskeméti ebben az évben tanított utoljára Simonyiban. (Ennek ellenére a végjegyzetek között található 1827-es előadási dátum is, a 7. számú színdarabnál.)

milyen napokon folyt oktatás és ehhez kapcsolódóan mikor volt a színdarabok előadásának ideális időpontja, március 10-e abban az évben péntekre esett, pedig Gergely napja éppen vasárnap volt, és az aznap előadott színjáték jobban illeszkedett volna a falusi élet rendjébe.

A szereplők a simonyi gergelyezés esetében fiúgyermekek voltak, amikor a kézirat szerint leány szerepelne, az alábbi jegyzetet fűzi hozzá a tanító:

A Leány helyett nevezve legyen ez: Kadét. A Parenthésisbe bézárt verseket, ha tudniillik a Leányokat nem akarod, el lehet hagyni.⁴⁷

Egyetlen darab esetében sem merül fel lányok szerepeltetése, noha a kéziratoss forrásokból kiderül, hogy létezett külön lányok számára írt köszöntő is.⁴⁸

Az előadás módjáról a fenti adatokon kívül néhány dramaturgiai utasítás ad eligazítást. Ezek a szereplők mozgására és egyszerű, jelzés értékű felszereléseire, kellékeikre (pl. fapuska) vonatkoznak.

Különösen fontos lenne áttekinteni a szövegekben megjelenő nótajelzéseket. Több játékban megtalálható a *Jertek Peti, Palkó Pallas táborába* kezdetű énekeltnóta, ami a sárospataki kollégium közös dalhagyományából, diákkultúrájából adódhat.⁴⁹ Azt, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején a pataki diákok körében élő gyakorlatban léteztek különböző Gergely-napi adománykérő színjátékok, éppen egy tomori kéziratoss színdarab bizonyítja.⁵⁰ A kézirat 1791-es datálású, tehát néhány évvel korábbi, mint az eddig bemutatott forrás, és éppen ahhoz a településhez köthető, ahol Papp József Ketskeméti Sámuel kéziratoss füzetét megtalálta. A tomori feljegyzések eredetije elveszett, de egy későbbi szövegközlésből kiderül, hogy a kéziratoss füzet tartalmazott verbuváló gergelyező játékot is, amelyben a katonák és a juhász a királynő (Regina) rendelete nyomán az iskolai oktatás mellett döntenek.

A bemutatott források alapján látható, hogy a félnépi, dramatikus gergelyező hagyomány a vizsgált északkelet-magyarországi, gömöri területen a XIX. század első harmadában még élő gyakorlat volt, ekkor leginkább a protestáns tanítók közösségszervező munkája nyomán. Szintén a XIX. század első feléből származik egy másik, ugyancsak a sárospataki diákhagyományhoz kapcsolódó kéziratoss forrás, amelynek gergelyező szövegei értékes összehasonlító anyagot jelentenek a téma szempontjából.⁵¹ Nem véletlen, hogy az evangélikus lelkész, Edvi Illés Pál 1835-ben kiadott munkájában, amelyben a magyar nemzetiség

47 9. számú játék.

48 Lásd például *Mólnár-énekeskönyv* (1784–1826) STOLL 359. sz., 48a–53b. A szövegekből az derül ki, hogy külön lánycsapat indult lányok verbuválására a házakhoz.

49 Megjelenik például a témához területileg is kötődő tomori kéziratban is.

50 DEÁK Elek, *Gergelyjárás*, Magyar Nyelvőr, 6(1877), 408–412.

51 STOLL, *i. m.*, 1152.

mibenlétére keresi a választ, a „nép-innepei”-nél *par excellence* példaként említi a gergelyjárást.⁵²

A folklorizáció nyomai

Eddig egy lokális, XIX. századi példát igyekeztem megrajzolni elszórt adatokból, a témára vonatkozó kutatások eredményeit figyelembe véve. Az iskolatörténeti és monografikus munkákkal egybehangzóan az derül ki, hogy a gergelyezés dramatikus szokása katolikus, később pedig protestáns közvetítéssel érkezik el a népi gyakorlatba. Ketskeméti Sámuel példája a szokás életének utolsó fázisába illeszthető. Ide még alkalmasint visszaér a néprajzkutatók által megkérdézett falusiak emlékezete is. A következőkben az Etnológiai Archívum forrásanyaga, népköltészeti antológiák és Ujváry Zoltán munkái segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy a református tanítók munkája nyomán, az intézményes törekvésekből mi örökítődött át a népi gyakorlatba, s ennek milyen hatása mutatható ki az északkelet-magyarországi területen.

Papp József a kézirat megtalálása után közvetlenül, 1903-ban már múlt időben ír a szokásról, amely már csak a „régiek gyakorlatában” élt. Valójában itt szokás alatt az iskolai színjátszó gyakorlatra gondol, melyről azt írja 1914-ben, hogy

ma már a legidősebb ember által is legfeljebb hírből ismert; [...] még gyermekkoromban hallottam megélemedett öreg emberek szájából, hogy ők még verbuválással mentek fel az oskolába tavaszkor.⁵³

A lelkészben a század elején már fel sem merül, hogy a tanító segítségével felleveníthetné a szokást, úgy tűnik, hogy erre nem is mutatkozott igény, régiségként tekintett a szövegekre.

Barsi Lajos, egy református tanító az 1930-as években szintén rég megszűnt szokásként vall a Gergely-járásról:

Senki nem emlékszik rá. Ezt, uggy látszik hatóságilag tiltották be. Az 1802-ben Igriciben tartott em. gyűlés jkv. 6. pontja a következő határozatot tartalmazza. „Az oskolás gyermekeknek Gergely napkor háztól házra való járákása s cantálása

52 EDVI Illés Pál, *Miben áll a magyar nemzetiség? = Magyar Hazai Vándor*, Pest, 1835, 54. A gergelyezés szokását a Balázs-járással együtt említi. Ő is csak a fiúgyerekek szokásaként definiálja. Nem dramatikus szöveget közöl, hanem az Ács Mihály énekeskönyvében kiadott *Sz. Gergel doktornak...* kezdetű szövegtípus egy variánsát, kibővített változatát közli.

53 PAPP, *i. m.* (1913), 222.

a gyermekeknek sok erköcstelenségre szolgáltatván alkalmat, meghagyatik, hogy azt ennek utána egy rektor meg ne engedje tanítványainak, hanem ha maga is mindenütt velük együtt jár, az általuk mondandó verseket helybeli tiszt. pred. urnak rendszerint bemutatván. Ezzel a tavaszi mulatsággal pedig egy vagy nagyobb helységekben két napnál többet eltölteniök szabad nem lévén, másként a felelet terhe alá esnek.” [...] Ugy gondolom, hogy rektor uramék inkább beszüntették, minthogy e súlyos feltételeknek megfelelték volna.⁵⁴

Folklorizálódhatott-e bármelyik drámaszöveg vagy annak része, vagy inkább csak egyszeri-kétszeri előadásokra kell gondolnunk? A gyűjtések áttekintésénél nem elhanyagolható tény, hogy a fentebb bemutatott játékok olyan szokás alapszövegei, amelynek hordozója egy tanító és néhány iskolás gyermek, a falu vagy annak bizonyos része csak nézőként, passzívan vesz részt az előadásokon. Emiatt a gyűjtő lehetőségei is korlátozottak, nem véletlenül töredékes a XX. században lejegyzett adatok java része.

Ha áttekintjük a XIX–XX. századi néprajzi gyűjtéseket, kiderül, hogy a legáltalánosabban a Gergely-járással kapcsolatban említett szöveg a *Szent Gergely doktornak, híres tanítónak...* kezdetű adománykérő és áldást kívánó típus. Ez eltér a bemutatott verbuváló, dramatikus szövegektől, egy másik típust képvisel. Tehát két nagy szöveghagyomány létezik, az egyik dramatikus, a másik pedig eredetileg énekelt formában előadott verses tavaszköszöntés, amelyhez iskolába hívogatás, adománykérés és áldás is kapcsolódik. Elképzelhető, hogy alkalmanként, énekbetétként, a dramatikus játék előtt ennek egy variánsa is felhangzott,⁵⁵ a két hagyománylánc össze is kapcsolódhatott. A tavaszköszöntő-iskolába hívogató vers elsőként a német egyetemeken nevelkedett evangélikus lelkész, Ács Mihály énekeskönyvében jelent meg.⁵⁶ Elképzelhető, hogy az általa kiadott *Szent Gergely Doctornak* már egy gyakorlatban meghonosodott kántáló ének.⁵⁷ Ugyanez a szövegtípus katolikus forrásban későbbi időből maradt fenn,⁵⁸ de az időeltolódás alapján nem következtethetünk bármelyik elsőbbségére. Igaz, Szent Gergely kiemelt tisztelete inkább a katolikus gyakorlat elsőbbségét indokolná.

54 EA 4764. (BARSÍ Lajos, református tanító: *Sály nagyközség monográfiája*, 1930, 11.)

55 *Jeles napok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1953 (A Magyar Népzene Tára, 2), 103. és 111. sz.

56 Ács Mihály, *Zöngedező menyeyi kar*, Lőcse, 1696, 69.

57 Vö. UJVÁRY, i. m. (2002), 730.

58 *Nemes György toldaléka* (1822) STOLL 705. A szöveg a Kájoni János 1719-es *Cationale Catholicum*-kiadásához kötött három, kézzel írt folio egyikén, két köszöntő és az úrnap körmenet stációinak négy éneke mellett található. Schram Ferenc megállapítása szerint másolója ismeretlen, feltehetőleg kántor volt, aki a gyerekek számára betanítandó két adománykérő éneket – egy Balázs- és egy Gergely-napon előadottat – énekeskönyve elején megörökítette. SCHRAM Ferenc, *Régi Balázs és Gergely-napi énekszöveg*, Néprajzi Közlemények, 4(1959)/1–2, 293–295.

Ipoly-menti falvakban végzett XX. századi gyűjtésekből az derül ki, hogy ez az ének/vers annyira elterjedt, hogy az adatközlők betéve tudták. Mivel széles területen fordul elő, úgy tűnik, hogy egyházi gyakorlatból folklorizálódhatott tovább ilyen széles körben.⁵⁹ Az ebbe a szövegtípusba tartozó ének egy töredékes változatát Gömörben is megtalálta Ujvári Zoltán.

Jó mesterünk vagyon,
Kit Isten megáldjon
Boldogsággal.
Adjanak, adjanak,
Mit az Isten adott,
Jószándékkal.⁶⁰

A kéziratos forrásokban is találkozunk a szöveg további variánsaival.⁶¹ Ennek a szövegtípusnak pszeudodramatikus, szereplőkre átírt gyakorlata szintén jól ismert a néphagyományból.⁶²

Ami pedig a verbuváló játékok szöveggyógyományát illeti, jobb híján töredékek kerültek elő. Az adatközlők néha még emlékeztek a szokás kivitelezésének egyes részleteire: a szereplők karakterére és kellékeikre, az ünnep lefolyására, a tanító személyére.⁶³

Ketskeméti Sámuel szövegeinek közvetlen folklorizálódására egy Bánhorvátiban gyűjtött visszaemlékezés szolgált bizonyítékot Istvánffy Gyula egy 1911-es gyűjtéséből,⁶⁴ amely legkorábban az 1830–1840-es évekre vonatkozhat. Bánhorvát közel van Simonyihoz, az iskolai színjáték hatása éppen ezért elképzelhető. Ebben a dramatikus játéktöredékben a mórió figurája nincs ugyan megnevezve, de az adatközlő által előadott töredékből egyértelműen kiderül, hogy a színjátékban szerepelt ilyen figura is. Szövege ráadásul Ketskeméti 1. „gergelyi Vers”-ének szóról szóra azonos variánsa:

Én is jártam egykor az iskola mellett,
Mikor a tehenünk tarka csikót ellett.

59 EA 3739. Szokásleírás és szövegtöredék 1952-ből (Vágó Aladár, Nagybakónak.) Régi szokás-ként említi az adatközlő, a *Szent Gergely doktornak* kezdetű szöveg töredékét közli. Ugyanez a verskezdet töredékként a Dunántúlról: EA 2572, Csonkahegyhát (Zala megye).

60 UJVÁRY, *i. m.* (2002), 730.

61 Példának okáért *Szabó Dávid toldaléka* (1781–1794) STOLL 342, 53–56.

62 Lásd pl. Újkígyós (Békés) esetében a korai adatot szöveggel és az adománykérés leírásával: LÓCSKAY József, *Gergely járás*, Magyar Nyelvőr, 5(1876), 189–190.

63 Gergely pápát, zászlótartót és két püspököt megszemélyesítő játék leírása és a pápa versének töredéke megtalálható Istvánffy Gyula palóc gyűjtésének jegyzetanyagában: EA 4637. A visszaemlékezés legkorábban az 1820-as évekre vonatkozik.

64 UJVÁRY, *i. m.* (2002), 732.

De hogy az „iszodnak” sokat túrni kellett,
Az iskola^{oskola} idő izibe^{ézibe} kitellett.⁶⁵

Tanulmányomban a forrásadottságok miatt egy adott terület gyakorlatát, annak történetiségét és intézményes kereteit igyekeztem megragadni. Látható, hogy a szokás országosan ismert volt, nem etnikus specifikumról van szó. A szokást az iskolai oktatás és a felekezeti iskolákhoz kötődő tanítók éltették, de a gyűjtések területi megoszlása miatt egyes területeken, a Dunántúlon és a palóc települések esetében jobban adatolt a gyakorlat szempontjából. Kétféle hagyomány folklorizálódott, az egyik a tavaszköszöntő-adománykérő énekes szövegeké, a másik a dramatikus játékoké. Az iskolás szokás egyházi irányítás alatt terjedt, és egyházi tiltás vetett véget neki. Az 1830-as évektől már egyre kevésbé jellemzőek a Gergely-játékok, ám egyes fordulataik, szövegrészleteik a lakodalmi verbuváló játékokban folklorizálódtak tovább.⁶⁶ A Gergely-járás különböző típusú és eredetű szöveghagyományának (kéziratok források és gyűjtések) aprólékos, filológiai vizsgálata tovább árnyalhatja ezt a képet.

65 Kiadása: *uo.* A két forrásból kimásolt szövegek a variálódás mértékének szempontjából jelentéktelen eltéréseit feltüntettem, felső indexben a Ketskeméti-féle változat látható.

66 *Uo.*, 733.

Az igazi doromb és egyéb „musika-szer”-ek Kultsár István *Hazai ’s Külföldi Tudósításaiban*

Kerényi Ferenc 2007-ben megkezdett előkészítő munkájának köszönhetően 2010. november 18-án a Petőfi Irodalmi Múzeumban különböző tudomány-szakok képviselői emlékeztek meg Kultsár István (1760–1828) születésének 250. évfordulójáról. Kerényi Ferenc, majd halálát követően a konferencia szervezői kérték fel e sorok íróját Kultsár 1806-ban indított lapja népdal- és egyéb zenei vonatkozásainak feldolgozására. Az emléknep Kerényi 2008-ban bekövetkezett halálát követően az ő eredeti terveinek megfelelően jött létre. A rendezvényen *Kultsár István, a „Tudomány’ munkása” és az „Öszvehangzás (Harmonia)” mestere* címmel tartottam előadást, melyben igyekeztem átfogóan felvázolni Kultsárnak a zene területén kifejtett, de azon belül is sokoldalú tevékenységét. Az egyes témák részletes bemutatására ott azonban nem volt lehetőség. Érdekes e témákat sorra vennünk, és elsőként a hangszerekkel kapcsolatos írásokat kiemelünk.

Kultsár Istvánnak, a Pesten megjelent első magyar nyelvű lap szerkesztőjének, a Rondellában működött színház igazgatójának, a magyar nyelv felkarolójának, a Tudományos Akadémia megalapításán fáradozónak és általában a kultúra mecénásának sokoldalú munkássága napjainkban egyre több figyelemben részesül.¹ „A »Köznép dalainak« felfedezésében szerzett érdemei is megkapták a megérdemelt méltatást.”² Az általa közölt népdalszövegeket zenei szempontból, a továbbélés, illetve a lehetséges dallamtársítás szempontjából azonban eddig meg nem vizsgálták meg szakemberek, s lapjának zenei írásai is alig kerültek

1 TAXNER-TÓTH ERNŐ, *A világ változásai a Hazai ’S Külföldi Tudósításokban*, It, 93(1989), 370–389. TÓTH PÉTER, *Kultsár István (1760–1828) = Szombathelyi tudós tanárok*, szerk. KÖBÖLKUTI Katalin, Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár és Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1998, 13–37; HÍDVÉGI VIOLETTA, *A tudós, könyvtáralapító, kultúráközvetítő Kultsár István*, Tatabánya, Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat, 2001; KULTSÁR István, *Tudósítások és Hasznos Mulatságok (Válogatás a Hazai és Külföldi Tudósítások, valamint a Hasznos Mulatságok cikkeiből)*, kiad. BUDA Attila, HÍDVÉGI Violetta, Kolozsvár, Kriterion, 2010 (Téka).

2 TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 377.

előtérbe.³ Az évforduló jó alkalmat kínált a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, majd az 1817-ben indított *Hasznos Multságok* című melléklet zenei szempontú feldolgozására.

A lapok zenei vonatkozásban meglepően friss szemléletmódról és az adott kor lehetőségein belül egy bizonyos szintű szaktudásról tanúskodnak.

Lapjának zenei témái a következőképp osztályozhatók:⁴

- 1) **népdalok**⁵ közreadása, valamint ahhoz kapcsolódó elméleti munkák elemző bemutatása (pl. értekezés a balladáról, kiadott népdalkötetek ismertetése, stb.)
- 2) **nemzeti zene** (főleg, de nem kizárólag a verbunkos): műismertetések, kritikák, kottakiadványok reklámozása, a magyar zeneművek szerzőinek életrajzi vonatkozásai
- 3) **hangszerek**: hazai, illetve a világ különböző pontjáról származó „musikaszer”-ek bemutatása, készítményük, használatuk földrajzi, etnikai, történelmi előfordulásuk leírása
- 4) **európai műzene**: zeneszerzők műveinek ismertetése, zeneszerzői biográfiák, beszámolók hazai és külföldi zenei eseményekről, zeneelméleti kérdések és műfajok ismertetése (pl. a fúga), általában pedig a zene lélekemelő, léleknevesítő, közösség-összetartó hatásának hangsúlyozása.

Zenetörténetünk a XVIII–XIX. század fordulójától, majd a XIX. század első felétől sok változást mutat a korábbi állapotokhoz képest. Ez mindenekelőtt a verbunkos zenében, e Magyarországon kibontakozott, nagy jelentőségű zenei műfajban, illetve stílusban figyelhető meg, mely XVIII. századi keletkezését és formálódását követően épp a XVIII. század utolsó évtizedétől kezd átalakulni. A stílus kivirágása, általánossá válása a XIX. század elejére esik, vagyis szinte egybeesik Kultsár Hazai 's Külföldi Tudósítások, valamint Hasznos Multságok című lapjainak indításával. Műzenénk is ebben az időben kezd éledezni a török hódoltság óta tartó hosszú időszak után, részben a Magyarországon élő, vagy itt működő, jól képzett, német anyanyelvű muzikusoknak köszönhetően.

- 3 „Kevésbé ment át talán a köztudatba, milyen sokat tett a képzőművészeti és zenei ismeretek terjesztéséért” – írta TAXNER-TÓTH Ernő, *i. m.*, 1989, 377. Hídvégi Violetának (2001), valamint szerzőtársának, Buda Attilának (2010) köszönhetően azóta a szépmesterségek közt a nemzeti zene kérdése is hangsúlyt kapott. Az ilyen tárgyú cikkek újrakiadása: KULTSÁR, *i. m.*, 44–46, 82–94.
- 4 Az osztályozás annyiban nem önkényes, hogy tekintetbe veszi a lapokban jelen lévő zenei témáknak a mennyiségét, valamint a lapkiadó szándéka szerinti súlyát. Ilyen szempontból kiemelkedő mind a nemzeti zene, mind a népdal propagálása.
- 5 Közléseiben nem kizárólag, de nagyrészt a XIX. századi értelemben vett városi népdalról, az ún. közdalról van szó.

Kultsár lapjának megindulásakor van már hazai kottakiadás, s a szerkesztő a kiadványok szakszerű ismertetésével előfizetőket toboroz számukra. Ismertetéseiben a magyar zeneművek bemutatása mellett általában törekszik a magas kultúrájú európai zeneszerzők művészetének megismertetésére, a „szépmesterségek” egyikének, a zenének a területén is komolyan véve a hazai és a külföldről szóló tájékoztatást. Bihariról, Csermákról,⁶ továbbá Rossini,⁷ Paganini, „Hayden”,⁸ Mozart, Carl Maria von Weber és más szerzők életéről hiteles leírásokat olvashatunk a lapokban. S milyen tisztelettel ír már 1825-ben az alig 14 éves „Ifjú hazánkfia Liszt, az isméretes hangművész” párizsi sikeréről!⁹

Működése alatt szárnyaikat bontogatják a zeneegyletek, melyek már egy-egy nyilvános koncertet is rendeznek.¹⁰ Igaz, a zenetanulásnak még nincs intézményi háttere, s az olykor nem kis létszámú zenekart feltételező zeneműveket előadó alkalmi együttesekben egyaránt közreműködnek tanult és amatőr, sőt dilettáns zenekedvelők – a lapszerkesztő esetenként nem is késik kifigurázni az összehangolatlan zenekart.

„Zenei művelődésünk elmaradottsága”-val Kultsár igyekezete ellenére 1832-ben még a Tudományos Akadémiának is foglalkoznia kellett.¹¹ Kultsár buzgóságán nem múltott a népdal ügye sem: amikor a XVIII. század végén érdeklődés mutatkozott a népdal iránt, éppen ő volt, aki lapjában sürgette ilyenek gyűjtését, és közre is adta a hozzá beküldött népdalokat.¹² Intézményi háttér nélkül azonban lassan alakul műzenénk és a népdalgyűjtés ügye, a népdal fogalmának tisztázása pedig még sokat várat magára. Nem véletlen, hogy Bartay Ede azt írja 1846-ban, hogy „műzene csak ott lehet, hol a népzenevel szakavatottak tudományosan foglalkoznak”.¹³

6 Pl. *Hasznos Multságok. A' Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz*, Toldalékul írta 's kiadta KULTSÁR István, 1828. 2. féleztendő, 28. sz., 217–219. (A továbbiakban: HM.)

7 HM, 1824. 2. féleztendő, 27. sz., 209–215.

8 HM, 1826. 1. féleztendő, 27. sz., 212–213.

9 „Ifjú hazánkfia Liszt, az isméretes hangművész, egy ilyen nevű operára készített Muzsikát Párisban: Don Sacho, on le Chateau d' amour.” A cikkíró megjegyzi, hogy a 13 éves ifjútól ez a teljesítmény nagy reményekre jogosít. *Külömbfélésegek*, HM, 1825. 1. féleztendő, 38. sz., 302.

10 A Hangászegyleti Zenede létrejöttének előzményeként a Schedius-féle zenetársaság koncertjeiről: TARI Lujza, *A Hangászegyleti Zenede (1839–1867) és a Nemzeti Zenede (1867–1890) = A Nemzeti Zenede*, szerk. TARI Lujza, Sz. FARKAS Márta, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Budapesti Tanárképző Intézete, 2005, 11–73.

11 TÓTH DÉNES, *A magyar népszínmű kialakulása*, Bp., 1930, 33. Tóth egy 1832-es titkári jelentést idéz, amely hangsúlyozza, hogy a társaság „külföldi énekesjátékok fordítását is örömmel fogadja”. Fogarasi János titkár egy „Hazafi” aláírást íratában sürgeti egy zeneiskola felállítását. *Uo.*, 151, 60.

12 Bővebben lásd Csörsz Rumen István írását kötetünkben *Kultsár István és a Hasznos Multságok „köznapi dall”-ai (1818–1828)* címmel.

13 BARTAY EDE, *Művészeti vezér zeneműmellékletekkel*, Pest, 1846, 217.

Kultsár István idejében a népdalgyűjtés elsősorban a népdal szövegére koncentrált. Hangszeres dallamok összegyűjtése fel sem merült, kivéve az említett új hangszeres muzsikát, a zongoraletétben odahaza is játszható verbunkos stílusú, de más nevekkkel (*Lassú, Magyar, Régi magyar nóta, Friss* stb.) forgó zenéket. Hangszerekről, kiváltképp a parasztság körében jellemző hangszerekről a XVIII–XIX. század során Magyarországon igen kevés szó esik.¹⁴ Ezért is kiemelkedő jelentőségűek Kultsár István lapjának hangszerekkel kapcsolatos írásai és a korabeli hangszeres kottakiadványok reklámszövegei. A közölt hangszerleírások alapján úgy tűnik, a szerkesztő nagy érdeklődést tanúsított nemcsak általában a zene és a tánc, hanem azon belül a hangszerek iránt is. Hol a hangszerek kialakulásáról, hol készítésükről, méretükről, funkcionális használatukról olvashatunk, hol tréfás találós kérdés tárgya valamely hangszer. A Magyarországról, Európából, illetve a világ több más részéről származó hangszerek olykor a tágabb zeneiség részeként jelennek meg. Így például az orgona mint ének kísérelő hangszer, más hangszerek mint a tánczenei kísérelő eszközei, esetleg régészeti emlékek, vagy éppen mint új találmányok,¹⁵ sőt akár mint természettudományi kísérlet eredményei kerülnek bemutatásra. Esetenként valamely hangszer ürügyén gondolkodhat el az olvasó arról, hogy Magyarország mennyire elmaradott a magasabb műzene közösségi szintű művelésében, melynek tényét például a rossz fülű, hegedűjét a többi hangszerhez tisztán behangolni képtelen, ugyanakkor öntudatos dilettánsról szóló leírás mutatja be, anekdotikus, tréfás, mégis maróan gúnyos stílusban.¹⁶ Ezek az írások önmagukban is tanulságosak, s még inkább azzá válnak, ha néhány hangszer témájú közleményt összevetünk a jelenkori hangszerkutatási eredményekkel. Tapasztalhatjuk, hogy a korai, egyben gyakran első, illetve a témában egyetlen hazai ismertetések ma is megállják a helyüket. S még ha nem is kimondottan tudományos célú közlemények voltak, nagyban javítanak a XIX. századi hazai közfelfogás hangszerek iránti (látszólagos) közömbösségén.

14 TARI LUJZA, *Hangszerek és a paraszti zeneélet a 18. században = Zenetudományi dolgozatok 2008*, szerk. Kiss Gábor, Bp., MTA ZTI, 2008, 267–295.

15 Az *Apróságok* közt olvashatjuk az üvegharmonikához hasonló fajansztányérokra szóló írást. A belül üreges edényt forró vízzel feltöltik, „akkor a jól elrendezett tányérok már dallamot játszanak ebéd közben”, melyet Schlesvigben talált ki egy „fabrikás”. Ugyanitt található a *Mély szomorúságra indító muzsikaeszköz*. Nápolyban föltaláltak egy Echo-fagottot, amit temetéseken használtak. Leírja, mennyire megindító volt hallani a szomorú, szinte emberi hangon szóló 4 ilyen hangszeren játszott muzsikát. HM 1829. 2. félesztendő, 3. sz., 23.

16 „A' Hang Mester. Egy néző játékban ösze egyengették a' muzsikuskok a' Hangot a' muzsika karban [színházi előadás zenekísérelétéhez behangolt a zenekar]; az első hegedűsnek húrjai egy félhanggal feljebb voltak feszítve, mint a' többieké; de ő azt gondolván, hogy már jól meg van egyengetve, leteve hegedűjét. Egy muzsika értő [...] megszólalt a háta mögött: „Az Úr igen fenn áll.» – amire az: »Mihelyst elkezdik a' játék darabot, azonnal leülök – akkor jól láthat majd.» HM, 1826. 1. félesztendő, 17. sz., 134.

A XVIII. század vége nemcsak a népdalok iránti érdeklődést hozza meg: addigra Európa egészén olyan lényeges átalakulás történik a hangszerkészletben, amellyel kezdetét veszi a több évszázados hagyományt jelentő korábbi zenélésmód leáldozása, ami azzal jár, hogy egyes hangszerek (főként az ún. bourdonhangszerek, elsősorban a duda, tekerő, de még egyes furulyatípusok is) visszaszorulnak az alacsonyabb társadalmi rétegek közé. Ezért is nagyon értékesek Kultsárnak a különböző hangszerekről szóló leírásai. Ezek részben műzenei, részben népzenei eszközök, részben hazaiak, részben pedig európaiak illetve a világ más tájairól valók.

A néphagyomány által fenntartott hangszerek

Az alábbi *Történet* több mint anekdota a Hasznos Multságok 1819. évi közlésében:

Nem rég egy Paraszt ketskét hozott a városra; az első vásárlója Zsidó volt, 's anynyira neki eset [!] az embernek, hogy majd erővel látszott megvenni a' ketskét. De mivel meg nem egyezhettek, majd elment, meg meg vissza jött. Útójára megbosszankodván a' Parasztra azt mondja: Ha nem adod, vidd, 's add el Regement Dudának.¹⁷

A leírás, csakúgy, mint a különböző ábrázolások, jól mutatja, hogy a XIX. század korai időszakában a duda tömlőjének alapanyagaként a kecskebőr még teljesen általános volt. Ezenkívül megerősíti, hogy az osztrák hadseregben szolgáltak dudások, főként a tüzérségnél.¹⁸ Feltehetően oda volt besorolva az Esterházy regiment dudása is, akit 1815-ben Katalin orosz főhercegnő látogatásakor szerepeltettek. A Habsburg Birodalom hadseregében cseh és szerb dudások is működtek,¹⁹ így nem lehetünk biztosak nemzeti hovatartozásában. Abból azonban, hogy Esterházy seregében szolgált, gyaníthatjuk, hogy magyar volt. Ezt erősíti meg Mátray Gábor leírása is:

A dudát leginkább juhászoknál találhatni. 1812-ben az Eszterházy-gyalogezrednek Pesten létezett toborzócsapatjához tartozott cigányzenekarnál cifra öltözetű és kecskefejben végződött külön módosítású dudával ellátott igen jeles

17 HM, 1819. 2. félesztendő, 24.

18 MAROSI LÁSZLÓ, *Két évszázad katonazenéje Magyarországon: A magyarországi katonazene története: Katonakarmesterek 1741–1945*, Bp., Zrínyi, 1994, 11.

19 Ilyen képeket közöl GALAVICS GÉZA, *Művészettörténet, zenetörténet, tánc-történet (Muzsikus- és táncábrázolások)*, Ethnographia, 98(1987), 160–206; képek: 180, 195.

dudása volt; ki ugyanazon év december utolsó napjaiban a magyar színpadon (akkori rondellában) ugyanazon zenekar és dalszínészek által előadatott »Fajankó« című magyar kantátéban is föllépett, melyet Resnitschek József, nevezett ezredi karmester szerze. Ugyanő dudált 1815. június 1-én ama népművelés alkalmával, mely néhai császári-királyi főherceg József nádor ő fensége, Katharina Pawlowna özvegy oldenburgi hercegnő tiszteletére a Budapest közötti Margitszigeten adatott; sőt későbbben a pesti új redütépület megnyitása első éveiben adatott farsangi táncvigalmak alatt is, a közönség nagyobb mulattatásául, egy walzer fúvására (mely a többi közé ügyesen volt szöve) alkalmaztatott.²⁰

A hadseregben verbuváláskor játszó dudás katona legismertebb ábrázolása Bikessy Heimbucher József *Verbuválás dudaszóra* című képe.²¹ A dudának mint „katonátlan hangszer”-nek az alkalmazását a hadseregben a XVIII. század végén rendeletileg eltörölték, ám az Esterházy-regement dudás verbuváló katonájának esete alapján úgy látszik, egy-egy kivétel azt követően is akadt.²²

Lássunk három hangszert találós kérdések tárgyaiként! A lap 1828-as évfolyamában találós kérdést (akkori szóval: *mesét*) is felad a hangszerre vonatkozóan:²³

Állat voltam; de kivették
Életemben testemet
Belőlem, és elmetszették
Lábaimat, 's fejemet:
Még is gyakran, a' ki megölt,
Léleketével ha megtölt,
'S ölelgeti derekamat,
Billegeti falábomat,
Szavammal vidítja táját,
Midőn legelteti nyáját:
Lám de jó vagyok!

Megfejtése: a duda, mely a 6. szám végén található.²⁴ Nyilvánvaló, hogy a „léleketével [...] megtölt” a börtömlő fölfúvását jelenti, a derék ölelgetése nem

20 MÁTRAY GÁBOR, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, kiad. GÁBRY György, Budapest, Magvető, 1984, 306.

21 Magyar verbunkos dudás táncoló katonákkal: *A Magyar és Horvát országai legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Gyűjteménye* (Bécs, 1816) c. kiadványból közli KRESZ MÁRIA, *Magyar parasztviselet (1820–1867)*, Bp., Akadémiai, 1956, 21. tábla. Lásd még GALAVICS, *i. m.*, 1987, 186.

22 MAROSI, *i. m.*, 11; GALVÁN KÁROLY, *Resnitschek József és Scholl Miklós „hangász kari mesterek” a cs. kir. 32. gyalogezrednél*, Bp., Hadtörténeti Múzeum, 2002.

23 HM, 1828. 1. félesztendő, 5. sz., 40.

24 HM, 1828. 2. félesztendő, 6. sz., 48.

más, mint a tömlőből a levegő kipumpálása, átaramoltatása a sípokba, a faláb billegtetése pedig maga a fából lévő sípszáron való játék. A hangszer játékosáról kiderül, hogy pásztorember.

Az 1823-as évfolyamban a dobot adják fel találós kérdésként, szellemes versbe foglalva:

Fából rézből kerítése
Légyen bár, nem lehet rése.
Tsak egy bőrbe ritkán fér.
Elég potrohos a' hasa
Széllel bélelt egész kasa,
Kinjában szól: de nem kér.²⁵

Megfejtése a *Mutató tábla* (vagyis a tartalomjegyzék) után következik: természetesen a dobról van szó. E hangszer esetében szemünk előtt mindjárt megjelenik a fából készült káva és rajta a réz keret, mely „kerítés”-ként fogja körbe a bőrt. Az „egy bőrbe ritkán fér” arra utal, hogy a dobok gyakran kétfenekűek. A potrohos has egy nagydobra utal, melyet ütővel vernek (ezért szól kinyában).

Az 1824-es évfolyamban a hegedű a találós kérdés tárgya.

[...] Erdő hátán fekszik, a' juh nyeregben ül.
[...] se feje, se lába, mégis vagyon nyaka,
ha a ló ráugrik, zeng egész éjtszaka.²⁶

Faanyaga az erdőből való, a nyeregben ülő juh pedig a juh beléből készített húr (bélhúr), melyet a hangszer ún. nyereg részére fektetnek. A hangszer „nyak” megnevezése általános, csakúgy, mint a népi terminológia szerinti „váll” elnevezés. A „ló ráugrik” utalás a vonó lószőrből készült részére.

Sok tanulsággal szolgál *A' Doromb* című ismertetés is.²⁷

Alig van Hazánkban, a' ki a' Dorombot nem ismerné. Sokan vannak pedig, kik nemcsak egyet: hanem kettőt is egyszerűre vernek. Némellyek találtattak olyanok is, a' kik egész Oktávákra válogatták a' Dorombokat, és különös sebességgel azokon a' legszebb muzsika darabokat kiverték. – Illy szép gyakorlottság mellett is talán igen kevés vagyon, aki tudná, hol készítik a Dorombokat. [...]

Ezen együgyű Muzsika szerszámot készítik Austrianak az Ensen fellől lévő fertályában, a' Trauni kerületben, Molla, és Trannstein nevű helységeiben.

25 HM, 1823. 1. félesztendő, 8. sz., 112.

26 HM, 1824. 2. félesztendő, 27. sz., 216.

27 HM, 1819. 2. félesztendő, 20. sz., 157–158.

[...] Mintegy 30 mester legényekkel, segédekkel, gyerekeikkel naponta 7–8 száz Tuczat Dorombot készítenek.

A továbbiakban olvasható, hogy a hangszer Stájer városi vásárosoknak, illetve más kereskedőknek adják el. „Ezek viszik tovább Bétsbe, 's Pestre: valamint ugyann ezek küldözik el Török Országba és Amerikába; Lengyel és Orosz országba” – sőt Németországba is jut. „Ime illy tsekély betsű eszköz melly nagy utakra, melly külömbféle kereskedésekre szolgálhat.”²⁸

Helyesen az ausztriai Molln városkáról van szó. Az osztrák dorombokról már az 1300-as évekből vannak dokumentumok, míg a Mollnhoz kapcsolódó kézműipari előállítás első ismert dátuma 1679-ből való, amikor a terület földesura, Steyer grófja rendeletben szabályozta a hangszer gyártását. A 24 cikkelyből álló *Handwerksordnung* nyilvánvalóan azt jelzi, hogy szükség volt a dorombkészítő kézművesek működésének rendezésére. 1687-ből 23 mesterről és 10 legényükről van feljegyzés.²⁹ A készítők szinte céhes formában működtek, a mesterek mesterlevéllel rendelkeztek. Sok adat áll rendelkezésre a XIX. századból. 1818-ban Ausztriában már harminchárom mester működött, akik legényeikkel évi 7–800 db dorombot készítettek, évente mintegy 2 és fél milliót. A dorombokat nagykereskedők szállították Bécsbe, Pestre, Triestbe, részben pedig Lengyelországba, Törökországba, Oroszországba, a német területeken pedig Nürnbergbe, Frankfurtba és Lipcsébe.³⁰ Csehországban a XVI. századig visszavezethető dorombot (*grumle*, *brumla*, ócseh *brumagzl*) eleinte cigányok készítették, majd népszerűségének idején Bécsből szállították oda.³¹

A XX. századra nálunk már jelentős mértékben visszazorult dorombról nemcsak az derül ki, hogy a hangszer a leírás idején, 1819-ben nálunk még igen népszerű volt, hiszen, mint olvashatjuk, a kereskedés egyik első célállomása Pest volt, hanem az is, hogy a hangszernek idehaza is akadtak olyan virtuóz játékosai, akik képesek voltak egyszerre két hangszeren is játszani. Ilyenkor a hangszereket egy-egy kézzel két oldalról tartják a szájüreghez. A Kultsár által leírt, több hangszeren történő egyidejű játékról már a XVIII. századból vannak feljegyzések Ausztria különböző vidékeiről. Ezt a játékmódot Kultsár leírásánál jó 100 évvel később, 1928-ban fonográffelvétellel és fényképpel adatolva mutatta be Karl Magnus Klier osztrák népzene kutató Mollnból.³² A dorombot Ausztri-

28 HM, 1819. 2. félesztendő, 20. sz., 158.

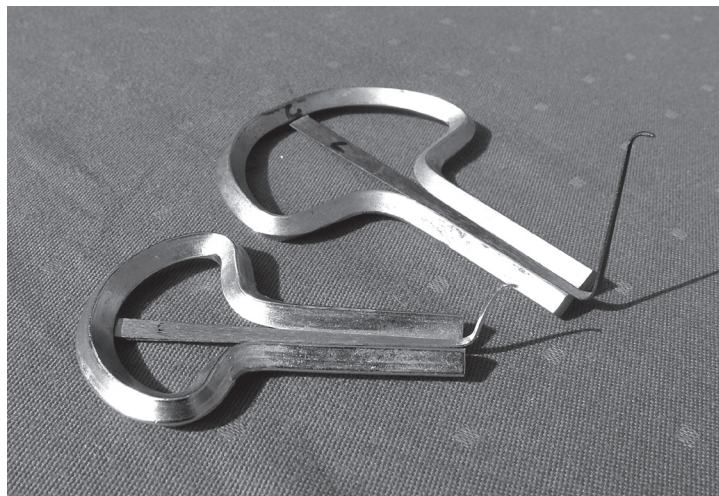
29 Karl Magnus KLIER, *Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen*, Kassel–Basel, Bärenreiter, 1956, 72–73.

30 *Uo.*, 73.

31 Ludwig KUNZ, *Die Volksmusikinstrumente in der Tschechoslowakei*, I–II, Hrg. von E. EMSHEIMER, E. STOCKMANN, Leipzig, Deutsche Verlag für Musik, 1974 (Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente, 2), 40–41.

32 KLIER, *i. m.*, 75, valamint 70. fénykép. Fonográffelvétel: Helga THIEL, Walter DEUTSCH,

ában a szájharmonika szorította ki, s a kis hangszer gyerekjátékká, illetve szuvenírré vált. Mégis, a felső-ausztriai Molln máig megmaradt a hangszer gyártásánál, s ma ez a székhelye az Österreichisches Maultrommelvereinnak, ahol kurzusokat, kerekasztal-beszélgetéseket tartanak a hangszerről, CD-eket adnak ki, s Maultrommel-Festivalokat rendeznek.³³

Az ausztriai Mollnban készült dorombok a szerző tulajdonában

Fotó: Miháltz Gábor

Kultsár lapja ugyanebben az évben visszatér a dorombra, ez azonban nem más, mint egy tréfás történet. A *Doromboló* című anekdotának az eleje a hangszer népszerűségét bizonyítja a sziléziai területeken is. „Boroszlóban (Breslau) Slézia városában lakik egy bizonyos Kocs Úr, a’ ki a’ Dorombon legszebb Muzsika darabokat elver.”³⁴ E történet, mely egy házaspárról szól, a hangszer szempontjából azért figyelemreméltó, mert szerepel benne a doromb egy másik és hangutánzó szóból eredő német megnevezése, a „Brummeisen”.

A Hasznos Multságok 1819-es évfolyamában *Néhány nevezetesebb Találmányok* cím alatt hangszerekről is olvashatunk. „A’ Hegedűnek feltalálása és használatása idősebb a’ Keresztes háborúknál is.” Megtudjuk, hogy „Franciaországban”, amíg nem használtak harangokat, „az előtt tsak Deszka kolom-

Österreichische Volksmusik (1902–1939): Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, EAW PHA CD 22, 2004 (Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899–1950, Redaktion Gerda LECHLEINER, Serie 8), CD 2. 3, Kísérőfüzet 58.

33 Lásd www.camperaustralia.at/routealpenvorland_hm.

34 HM, 1819. 2. félesztendő, 22. sz., 171.

polás által hívták össze a' híveket az Isteni szolgálatra, mellyek ezért Szent deszkának hívatottak".³⁵ Ezt a gyakorlatot nemcsak a balkáni ortodox kolostorokban (szemanterion) ismerték, hanem nálunk is, melynek emlékét talán a máramarosi és székelyföldi Száldobos falunév és az ugyancsak Száldobos vezetéknev őrizi 1606-ból, „Petrus Volalj de Zaldobos” vallomásából.³⁶ A név a speciális jelzőfunkciót betöltő, egykor főleg a katonaság által használt, fából készült, felfüggesztett lapos dobra, illetve annak megszólaltatójára utal.

Ugyane lapban az *Új Találmányok ideje* cím alatt olvashatjuk: „Clarinet kedves fuvó Muzsika eszközt Nürnbergben találta fel egy valaki 1690-ben.”³⁷ A klarinét mint nyelvsípos, ősi hangszertípus számos kultúrában fellelhető és fennmaradt a szorosán vett szájhagyományos zenében. (Nálunk ilyen hangszertípus a szimpla nyelvsípos nádsíp és a magyar duda sípjai,³⁸ de a népzeneben sok területen található dupla és tripla nyelvsípos klarinétípusú hangszerek is.) Az ún. európai klarinétot, mint eredetileg a műzenében használt új hangszert, valóban Nürnbergben hozta létre Johann Christoph Denner 1700 körül a *chalupeau* továbbfejlesztésével.³⁹ Kezdetben továbbra is e régi néven említik (pl. Frescobaldi, Telemann). A klarinét név először egy anonim szerző műveit tartalmazó amszterdami kottakiadvány címlapján jelent meg 1716 körül.⁴⁰ A Kultsárnál olvasható 1690 körüli időpont akár a szóbeli hagyományon is alapulhat, hiszen a kor embere még közel állt a hangszer létrejöttének idejéhez, mely lehetett 1690.

A Hasznos Mulatságok 1822-es évfolyamának 22. száma *Az Orgona* címmel közöl egy írást,⁴¹ mely rávilágít a tisztán hangszeres zene önállósodása, illetve az improvizáció irányába vitt játékmód és az énekkíséret funkcionális különbségére, s általában arra, mi a jó kántor szerepe templomi orgonáláskor.

Semmi az éneklésnek hathatóságát nem emeli annyira, mint a' szép orgonálás. Azért nem lehet jobbat kívánni, mint hogy az egyházi Isteni tisztelet alatt tiszta, helyes és rendes orgona szó kövesse az éneket, és az orgonista nem cikornyás

35 HM, 1819. 2. félészendő, 28. sz., 226–227.

36 SZABÓ T. ATTILA, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, II, Bukarest, Kriterion, 1978, 235. (csűr címszó). – A *száldob* szó eredete azonban más felfogás szerint a *szádok/zádok* ('hársfa') szó népetimológiás elferdítése csupán.

37 HM, 1819. 2. félészendő, 29. sz., 251.

38 A dudatípusok sípjának egy része nálunk is, mint egész Európában klarinét rendszerű, másik része oboa rendszerű.

39 Heinz BECKER, *Klarinette = Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Hrg. von Friedrich BLUME, Kassel–Basel–London–New York, Bärenreiter, 1966 (a továbbiakban: MGG), 1005–1027; a *chalupeaura* vonatkozó rész: 1006.

40 TARI LÚJZA, *Klarinét = Magyar Nagylexikon*, 11, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 2000, 113–114.

41 HM, 1822. 2. félészendő, 22. sz., 182–183.

keverésekkel zavarja a' hangot. Az énekléshez való orgona nem arra való, hogy ott az orgonista mesterségét fitogtassa, hanem, hogy az egyházi énekeknek hatósságát segítse [...].

Kultsár megemlíti egy XVII. században készült orgonát, melynek manuálja fölött középen egy írás figyelmezteti az orgonistát, hogy nem magának játszik, hanem a közösségnek. A billentyűzet jobb oldalán azt vészték a fába, hogy az orgona hangja illő legyen az énekléshez, bal oldalára pedig, hogy az ének ne zavarja a játékát, legyen vele összhangban.

A Hasznos Multságok 1824. évi 17. száma egy érdekes természettudományi kísérletről számol be *A' Muzsikának ereje a' kígyókra* címmel.⁴² Egy Luigi Metaxa nevű professzor Róma körül élő kígyókat vizsgált. Orgonálni kezdett nekik, amire azok más-más módon reagáltak, de nem derül ki, melyik fajta miként. (A kígyóbüvölők mindenestre régóta ismerik és alkalmazzák a zenének a kígyókra gyakorolt hatását.)

Hangszerek más népeknél

Kultsár érdeme, hogy lapjában újságja profiljának megfelelően a hangszerhasználat szempontjából is kitekint a külföldre. Az alábbiakban erre látunk példákat.

A „Nemzeti Újság, Mellyet Hazai 's Külföldi Tudósításokból A' Magyar Nemzetnek köz Jovára írt, 's kiadott Kultsár István 1827. Első Félesztendő” 8. számában *A' harang* című írás Kínára és Moszkvára tekint ki.⁴³ A cikkíró először is megállapítja, hogy a kínaiak szeretik a harangot: „az már ma náluk ropantabb művészi formában díszlik”. Pekingben két hatalmas harangot öntöttek, az egyik 1200 mázsát nyom, „még is sokkal tsekélyebb, mint azon iszonyu harang, mellyet Godunof Boris a' Moszkvai Fő Egyháznak ajándékozott. Ez, a' mint mondják 2880 mázsát nyom; az pedig mellyet Ann Tsászárné öntetett, 4300 mázsás”.

Kínáról már 1819-ben hosszú cikk jelent meg Kultsár lapjának 49. számában. Ebben *Tudományok és Szép Mesterségek Chinában*⁴⁴ címmel összefoglalást ad, melynek ötödik szakasza a zene. Kínában általában minden „tökéletlen”, de az „5) Musika” kiváltképpen az. „Musikájok olly rossz, és tökéletlen mint az Indusoké, a' ki legnagyobb lármát és zajt tsinál, legjobb muzsikus”⁴⁵ – írják.

42 HM, 1824. 2. félesztendő, 18. sz., 142–144.

43 HM, 1827. 1. félesztendő, 8. sz., 59–60.

44 HM, 1819. 2. félesztendő, 375–379.

45 *Uo.*, 377.

(Kínaiakról néprajzi vonatkozásban még az „alakosok”-kal kapcsolatban is olvashatunk 1825-ben.⁴⁶)

A Délkelet-Ázsiában i. e. 3000 óta használt harangfajtákból a kínaiak i. e. 1500–1000 közt hozták létre a ma ismert harangokat, melyeknek i. e. 1000 körül igen nagyméretű változatait is készítették.⁴⁷ Az orosz Borisz Godunov cár (uralkodása 1598–1605) által öntetett hatalmas harangok hangját M. Musszorgszkij idézte fel a Puskin-dráma nyomán készült *Borisz Godunov* című operája koronázási jelenetének hatalmas zenei tablójában. Musszorgszkij a XVII. századtól folyamatosan használt és a XIX. század előtt még nem hangolt, tritónusban hangzó 15 tonnás *trezvon* nevű nagyharangot használta operájában.⁴⁸

Egy régészeti hangszerlelet előbukkanásáról tudósít a Hasznos Multságok egyik 1829-es száma. Az *Apróságok* közt olvashatjuk: Dániában a Willestrupi birtokon találtak egy „ércz-vadászkürtöt, melyet, a’ rajta talált esztendőök szerént még 1550-dik esztendőben öntöttek, felírása szerént egy Frizlandi lakosé volt. Ezen eszköz felette hosszú, és olyan nehéz, hogy az ember csak egy pár pillanatig is alig bírhatja szabad kézzel[...]”. A hangszert meg is fújták. Erős, átható hangja messzire elhallatszott. A tudósításból arról is értesülünk, hogy koppenhágai „régiségek’ gyűjteményes háza ezen kürt’ birtokára szándékozik szert tenni”.⁴⁹ Bár a hangszer nem a mai értelemben vett vadászkürt, azonosítása nem nehéz. Minden bizonnyal a skandináv térségi, bronzkori, „érczből”, azaz bronzból készült kürttípusú hangszerről, a *lurról* van szó, mely skandináv területről (belenyúlva Észak-Németországba), elsősorban Dániából, Svédországból, valamint a Balti-tenger térségéből került elő nagy számban. E hangszerek első példányait a XVIII. század közepe táján találták meg. Komolyabb érdeklődést C. J. Thomsen (1788–1865) régész mutatott irántuk, akitől a hangszer lur neve is ered, a térség ősi luðr (= üreges fa) elnevezése nyomán. Az elnevezés jogos, mert e hangszereket Svédországban és Norvégiában fából is készítették. A legtartósabbak a bronzból készült kürtök voltak, melyek közt mai, szabályosabb kürtformák is akadnak. Legkésőbbiek az S alakúak, melyek hossza másfél és két méter között volt. Már a prehisztorikus ábrázolások jelzik, hogy e hangszereket

46 A’ *Chinai Alakosok* c. írásban: „Az egész Chinai Birodalomban nintsenek közönséges theátrumok, de vannak Alakosok. Ezek [...] játékaikat a’ szabad ég alatt adják.” Ünnepeken házakhoz is elmennek, s „mulattatásképpen az ebéd alatt adják” elő a darabot. HM, 1825. 1. félesztendő, 37. sz., 296.

47 Rae BLADES-BODMAN, *Bells* = Grove Music Online (2008).

48 Uő, *Bells* = *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 3, ed. Stanly SADIE, London, 2001 (a továbbiakban: NewGroveDictMus), 168–182. A kínai harangokról: 174, Musszorgszkij *trezvon*jairól 180. Utóbbiról lásd még *uo.*, 5 (2001) Moya Aliya MALAMUSI *chimes* szócikk, 627.

49 HM, 1829. 1. félesztendő, 13. sz., 103.

párosával használták, feltehetően kultikus célból. Leghíresebbek az 1797-ben Észak-Dániában talált, több mint 3000 éves bronz lurok, amelyek 2 méter 20 cm hosszúak.⁵⁰ Ezek Koppenhágában a Dán Nemzeti Múzeum állandó kiállításán több más lur társaságában ma is láthatók.

Európán túli, messzi földrészre jutott el az az utazó, aki a Hasznos Mulat-ságok 1825. évi első félesztendő 1. számában *Walparaizói Mulatságok* címmel számolt be a chileiek karácsonyi zenés szokásairól, azon belül jellemző hang-szerükről.⁵¹

Dél-Amerika „Khili” tartományában 2000 lábnyi kősziklák közti telepü-lésről szól a beszámoló. A karácsonyi időszakban ide gyűlnek össze bikavia-dalra a környék lakói. Az esemény előtt „Mindenfelől víg tsoportokat láthatni, mellyek az énekeseket halgatják [!], kik Gitárra mellett a’ régi Románczokat dalolják”.⁵²

A felállított bódékban (ramadas) is tánc, ének és evés-ivás zajlik:

azokban hárfá, gitárra [„gitarra” a gitár spanyol neve], és dobszó mellett szüntelen tánczoltak. A’ hárfáknak tartása nálok igen különös; mert nintsen felállítva, ha-nem földszínt elfektetve, úgy hogy a’ mu’sikás alatsony széken ülve a’ szélesebb végét az ölében tartja. A dobjok kivált [kivájt] fa darab, mellynek üregére durva bőr vagon húzva, a’ földre álltatik, és a’ kéz újjaival verettetik. Ez gyakrabban a’ hárfá végének ’sámolyúl szolgál, vagy a’ gitárra tokjául. A’ mu’sikusok egyszer ’s mind énekesek is. A’ táncz rendszerént lassúval kezdődött, mint a’ menuet; a’ mozgásoknak mintegy készületlen változásaival.

A szemtanú a továbbiakban leírja még a falusiak zsebkendőkkel járt táncát.⁵³

Az Újvilágba a hárfá az első spanyol hódítókkal, telepesekkel, majd misz-zionáriusokkal került. Templomi szertartáskor is használták, kezdetben az orgona helyett (pl. Mexikóban, Paraguayban hegedűvel párosítva is alkal-mazták a templomban). A hárfá Argentínában, Chilében, Ecuadorban, Me-xikóban, Paraguayban, Uruguayban, Peruban és Venezuelában terjedt el, az indiánok közt is. Ecuador Quito területén különösen népszerű az indiánok körében. Latin-Amerikában ma is a legnépszerűbb hangszer, melyhez gitár és hegedű csatlakozik.⁵⁴ A leírt hangszerforma, tartás-, illetve játékmód megfe-lel a XVIII. században Spanyolországban még igen jellemző hárfatípusnak,

50 James W. MCKINNON, *lur* = NewGroveDicMus, 15, 323–324.

51 HM, 1825. 1. félesztendő, 1. sz., 3–6.

52 *Uo.*, 4.

53 *Uo.*, 5–6.

54 *Harp* = NewGroveDicMus, 10, 881–929. Ezen belül Latin-Amerikáról: 908–911; vö. A. R. ORTÍZ, *Latin American Harp Music and Techniques for pedal and Non-Pedal Harpists*, Corona, 1979.

az ún. szekrényes hárfának. A dél-amerikai földrészen ez a hangszertípus konzerválódott.⁵⁵

Nem kevésbé érdekes az a néhány mondat sem, amit a dobokról írt a cikkíró-fordító. A Közép- és Dél-Amerika területén használatos, afrikai eredetű lakosság által elterjesztett dobfajták közt több, a földre helyezett, magas – vagyis állva megszólaltatható –, verő nélkül, kézzel ütött hangszer található.⁵⁶ Kubában pl. az ún. *makutának* nevezett dob megfelel annak a dobfajtának, amely Angola, Zambia térségéből származott el. Ez a megfigyelés indította el azt a kutatást, amelynek alapján kiviláglott, hogy azonos dobfajták azonos földrajzi szélességen terjedtek szét a Fekete Afrikából rabszolgaként, vagy más módon Amerikába került lakosok révén, Kubán kívül pl. Trinidadban, Venezuelában is.⁵⁷

Szintén az amerikai földrésről, de északról, a mai Egyesült Államokról szól a következő beszámoló a Hasznos Multságok 1829. évi 26-os számában: *A' muzsika állapotja Amerikában*.⁵⁸ A cikkíró New Yorkról ír, ahol játékszínben komédiákat, szomorú darabokat játszanak:

egy opera, – és kis darabokat, de nagy Operákat soha nem adnak elő, mivel a' muzsika-kar rendkívül rosz és tökéletlen. Itten ritkán található két klarinétet, fagottot; oboét, trombitát, és dobot együtt sehol se sőt az oboe esméretlen eszköz, a' mi innen is megtetszik, hogy egész éjszak Amerikában csak egyetlen egy Oboista vagyon; ki Baltimorban lakik.⁵⁹

A következőkben „Nyújtható trombitá-ról ír, „mely nem trombita, hanem inkább gordon hangot ad, sőt ha a' muzsikus jól tudja fujni némellyik olyan hangot is adhat, mint az első hegedű”. Legjobban fizetik a „nyújtható trombitán és a bőgőn játszót. Tájékoztat a próbarendről és a zenészek fizetés-kiegészítéséről. Színházon kívül a zenészek klavirra, gitárra tanítanak növendékeket.

55 Ecuadori zenészeket örökít meg e hárfatípussal a NewGrove DictMusc 10, 910. A képet F. Harrison készítette Mexikóban 1966-ban, vö. RIMMER, *harp* = Grove Music Online (2008), 73. kép.

56 Nana Marianne ZEH, *The Brazilian repinique as an example of the fusion of two musical cultures in one percussion instrument*, Studia Instrumentorum Musicae Popularis (New Series), 2009, 345–356.

57 Rolando Antonio Pérez FERNÁNDEZ, *Wedge-bracing (Keilringspannung) Drums among Bakongo Descendants in Cuba*, Studia Instrumentorum Musicae Popularis (New Series), 2009, 233–260.

58 HM, 1829. 2. félesztendő, 27. sz., 212–214.

59 *Uo.*, 212–213.

A középszerű tudományos [tudományú, tudású] muzsikuskok, kik másutt alig élhetnének el, itten betsületesen kijöhetnek, és ha tsak egy kevésé gondolkodnak, vagyonokra is tehetnek szert, és a' mellett még jeles mestereknek is tartatnak.⁶⁰

A cikkben említett nyújtható trombita nem az ún. tolótrombita, melyet a XVIII. század végén újítottak meg. Itt már a harsonáról (pozán) van szó, melyet szintén ekkoriban fejlesztettek ki.⁶¹ A leírt játékmód ugyanis a harsona korai használatát mutatja Amerikában, s egyben az Európával való szoros kapcsolatra utal. Kiderül az is, hogy az új országban általában is megbecsülik a muzsikusokat.

1828-ban *Megjobbított hangmérő* cím alatt a metronómról olvashatunk.⁶² „Ifjabb Bienainé Úr, Amiensi Órás, Wälzel [Mälzel] Úr' hangmérő eszközét (Metronomus) jóval nagyobb tökéletességre vitte, mint a' mellyet az előbb birt.” Korábban csak „tökélletes vízfektű lapon állott, 's mihelyt más helyezettésbe tétetett, azonnal félbe kellett szakasztani a' Musikát; felosztása pedig nem volt”. Az eszköz finomítása során a lassítás, gyorsítás kérdése is megoldódott. „Már most a' hangmérőt, a' mint kívántatik, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{6}{8}$ hangmértékre (Tactus)” alkalmazta, amivel a mozgást lehet gyorsítani, lassítani, „a' nélkül, hogy a' billegő függője megállana.” Megjegyzendő, hogy a mechanikus metronóm használatakor a pontosság miatt ma is fontos, hogy az eszköz vízszintes helyzetben legyen.

Az 1829-es évfolyam 20-as számában az *Uj Találmányok*⁶³ második közleménye egy automata zenegépről szól:

A' Bétsben most élő Mälzl [Mälzel] Udvari Mechanikusnak testvére Amerikában Bostonban egy egész muzsika-kart (Orchestert) tett ki a' nézésre, melly 42 ember-figurából (automata) áll; még a' kar-mester is (Capell-meister) ilyen tsinált ember.

A látogatók megbámulják a hegedűsöket, „mellyek a' nyiretyűt (vonót), és újjaikat bámulásra méltó-ügyességgel mozgatják és szívreható hangokat adnak. Dob, síp, tsengetyű, mesterséges szeretsen, 's a' t. mind megvannak”.⁶⁴ A játszott művek: „Ouvértürák”, Don Juan, Iphigenia, és „Vestalinból. A' harmonia szépen játszódjá ama népdalt: God save the King (Isten tartsd meg a' Királyt).”⁶⁵

60 *Uo.*, 213–214.

61 H. TARR, *slide trumpet* = Grove Music Online (2008).

62 HM, 1828. 1. félesztendő, 14. sz., 111.

63 HM, 1829. 2. félesztendő, 21. sz., 173–174.

64 *Uo.*, 174.

65 A *Don Juan (Don Giovanni)* W. A. Mozart operája (1787), az *Iphigenia Aulisban* Ch. W. Glucké (1779). G. Spontini *La Vestale* c. operáját 1807-ben mutatták be Párizsban. *Die*

A ma már angol himnuszként funkcionáló utóbbi népdalról már a Hazai 's Külföldi Tudósítások 1827. évi első félesztendő 2. számában is olvashatunk. A' *Hang-mesterségnek ereje*⁶⁶ című írás egy Boncher nevű francia „hangmester” kálváriáját meséli el, akinek Angliába érkezésekor el akarták venni a hegedűjét a vámosok. Könyörgött, hogy ne vegyék el, de hajthatatlanok voltak. Az árát kérdezték, mire aláértékelt a hangszert, remélve, hogy úgy nem veszik el tőle. Ezzel még gyanúsabbá vált, s elvették hangszerét. A hegedűs megkérte a vámosokat, hogy legalább még egyszer játszhasson rajta. Ezt megengedték neki, s hogy az angolok szívét megnyerje, szívhez szólóan eljátszotta „ama isméretes” köznépi dalt: »God save the king«.⁶⁷ A vámosok meghatottságukban visszaadták a hegedűt. A XVI. század óta „isméretes” köznépi dal valószínűleg a ma angol himnuszként ismert dallam volt.

Az 1827-es év 3. számának *Útazó Tyrolisi énekesek*⁶⁸ című írása az egyik első híradás az éledező folklór-turizmusról. Négy tiroli testvér, két fiú és két lány Franciaországba utazott, hogy énekléssel tartsa el magát. A cikkíró kiemelte, hogy kizárólag csak saját anyanyelvükön beszéltek és énekeltek. Ennek ellenére bejutottak a magas körökbe, s énekükkel sokat kerestek. Még „a muzsikás akadémián”, vagyis a párizsi Conservatoire-ban is felléptették őket. „Az ő nemzeti öltözetjek a' Francziákat egészen megbájolta, de még inkább a' szép 's öszve hangzó [értsd: többszólamú] éneklésök. [...] énekeiket együgyű mandolin késéretével adják elő”.

A mandolin a XVIII. század végén és a XIX. század elején élte fénykorát, s a német nyelvű területeken (pl. Ausztriában) később is kedvelt maradt.

Az 1827-es év 48. számában előfizetőket toboroznak Dömény Sándor „*Klavirozásra való Útmutatására / Pesten Junius 15-én 1827.*” – vagyis egy zongoraiskolára. Lakását is megadják „a' Báró Podmaniczky Famíliá Házában”.⁶⁹ Úgy látszik, a felhívás sikerrel járt, mert az iskola még ugyanabban az évben megjelent. Dömény Sándor Malovetzky János német nyelvű zongoraiskoláját fordította le magyarra, melyhez kortárs szerzők műveiből etűdöket illesztett.

Vestalin címmel Weimarban került színre 1812-ben. A *God save the King*-et a XVIII. század végétől több jeles zeneszerző feldolgozta, ill. beillesztette művébe, Beethoven elsők közt írt rá 7 zongoravariációt (C-dúr, 1802–1803, WoO 78).

66 HM, 1827. 1. félesztendő, 4. sz., 28–30.

67 *Uo.*, 30.

68 HM, 1827. 2. félesztendő, 3. sz., 22–23.

69 HM, 1827. 2. félesztendő, 3. sz., 385.

Táncokra vonatkozóan előforduló hangszerek és táncnevek

A Hasznos Multságok 1819. évi 26. számában *Játékok és Tánczok Skotziában*⁷⁰ című írás tájékoztat arról, hogy a skótok a

Rendszerént való Tánczokat Reelnek nevezik, mellyet hogy valaki jól tántzoljon, különös lépést kell felvennie.⁷¹ [...] Ezen Nótákat kezdetben Zseb-síppal⁷² fúvtak, 's valóban tsudálni lehet, hogy imilly altató Musika-szer a' Skótusokat olly tűzbe hozhatta.

Ugyanitt ír a spanyolokról is, akiket „a' Fandango Nemzeti Tánc” hozza tűzbe. A skótok másik tánca „a' Menuet, mellyet ők Steaspuesnek [strathspey] hívnak. Angliában a' Menuetben sétálnak, Skótzíában ellenben vágatnak.”⁷³

Tanulságos a Hasznos Multságok 1822. évi *Nevezetesebb Tánczok*⁷⁴ című írása is, amelyben ugyan nincsenek utalások a tánckísérő hangszerekre, ám a felsorolásban bőven található az alacsonyabb társadalmi rétegek által hosszú időn át fenntartott népi tánc-nevek, esetenként a táncmozdulatra való utalással. A felsorolásban az alábbi táncnevek fordulnak elő:

Menuette, [...] Branle, courante, Lourante, Bourrée, Passepied, Sarabande, Rigoudon, Gavotte, Perigotine, Quadrille, Seize, Contredanse, Cotillon, Gaillarde, Galoppade, Gigue, Musette, 's a' t.

A cikkíró a franciákkal kapcsolatban megjegyzi, hogy

A' Táncz mesterségben ők mindig Dictátorok voltak, 's az okozta, hogy több nemzeti Tánczok is Francia nevet nyerének, u.m. a' Polonaise (Lengyel); Anglaise (Angol); Esossaise (Skótziai); Allemande (Német). [...]

[A menüett] még mai nap is minden ismértes tánczok között a' legneme-sebb, legmesterségesebb, 's az ästhetikai rendszabásoknak legremekebb tánca... Ez az oka, hogy azt olly kevesen tánczolhatják a jó ízlésnek törvényei szerint; ez az oka, hogy azt sok nemzetek az ő Tánczaik közé fel sem vették; hogy azt a' Németek, kik tsak a' Schleifer, Landler, Dräher, 's Walczerven gyönyörködnek, táncz-palotáikból olly hamar számkivetették.⁷⁵

70 HM, 1819. 2. félesztendő, 48. sz., 294–297.

71 *Uo.*, 1819, 294.

72 Kisméretű, zsebben elférő egyszerű típusú furulyáról van szó, melynek nem túl nagy a hangja, ám arra elegendő, hogy a táncmester a táncolóknak dallamokat játsszon. A kis hang miatt lehet az „altatószer” kifejezés.

73 HM, 1819. 2. félesztendő, 32. sz., 297.

74 HM, 1822. 2. félesztendő, 7. sz., 50–53.

75 *Uo.*, 50–51.

Érdekes leírást tartalmaz az 1824-es Hasznos Multságok *A' Bajoroknak nemzeti ünnepejéről*.⁷⁶ Amolyan búcsúféléről, azaz a templom védőszentje megünnepléséről van szó az írásban, amely szerint a különböző szentekhez kapcsolódva minden településen más-más alkalommal van ünnep. Az azonban közös, hogy mindenhol ebéd után „kezdődik a' mu'sika, 's táncz, melly közben a legények magok fütyülnek, danolnak magoknak, 's a' ki tánczosnéját szereti, azt hirtelen felkapván a' levegőbe emeli, majd letévén sorban tovább tánczol.” A táncmultság leírásában ezúttal nem annyira az általánosságban jelzett „mu'sika” az érdekes számunkra, hanem az, hogy mellette a legények fütyülnek, dalolnak, sőt táncosnőjukat magasba is emelik – akárcsak a Szolnok-Doboka megyei Széken még ma is.⁷⁷

Összefoglalás

A fent idézett „hasznos” információk nyomán megállapíthatjuk, hogy Kultsár István olyan korban ad hírt lapjában a különböző népi és nem népi hangszerekről a hazai gyakorlat ismeretére utaló (pl. a találós kérdések), illetve a világ más tájait megismertető leírásaiban, amely példa nélküli ebben az időszakban. A lapokban egy adott ország jellemző hangszereként leírt zenei eszközöket alig, vagy kicsivel több mint száz év múlva esetenként népzene-tudományi munkák mutatják be, hangjukat, játékmódjukat fonográffelvételek örökítik meg, mint például a doromb esetében. Egyes hangszerek fennmaradását – pl. a XVIII. századi spanyol hárfatípus továbbélését Latin-Amerikában – a népzene-tudomány hangszerkutatói ága igazolja a XX. században. A XIX. század elején bemutatott hangszerek némelyike később esetleg azért válik majd ismertté, mert valamely zeneszerző olyan hangszert alkalmaz művében (ilyenek a kínai és orosz harangok). Új hangszerek alkalmazása (toló-trombita), a régiékhé elhagyása („zseb-síp”), új, mechanikus hangszerek megjelenése mind fontos a hazai olvasóközönség tájékoztatása szempontjából. Szorosabban vett népihangszer-leírásai és ahhoz kapcsolódóan az egyes ünnepek, valamint az egyes népekre jellemző táncok leírásai pedig egy korai népihangszer-hangszeres zenei kutatás csíráiként is felfoghatók.

76 HM, 1824. 1. félesztendő, 2. sz., 61–62.

77 Pl. Szék Ft 671.31. (MTA BTK Zenetudományi Intézet Néptánc Archívum, online adatbázisok/Néptánc adatbázis/Filmtár) Szék, Hétlépés nevű tánc végét.

Kultsár István és a *Hasznos Mulatságok* „köznépi dall”-ai (1818–1828)*

A XIX. század eleji Magyarországon új lendületet kapott a népköltészet iránti érdeklődés. Ez még nem a mai fogalmaink szerinti *folklorisztika* nézőpontját jelenti (e szakma még a világ más országaiban sem létezett). A népköltészet kifejezés ekkoriban igen tág kategória volt, hiszen – hazánkban és Nyugat-Európában egyaránt – idesorolták a folklorikus terjedésű szövegek összes típusát; a paraszti szájhagyomány mellett (azt gyakran megelőzve, máskor pedig éppen ahelyett) a *közköltészetet* is, tehát az írástudó rétegek népszerű, jórészt anonim, de néha szerzői eredetű, variánsokban élő szövegkincsét. A folklór-szövegek korabeli kutatói szinte mind irodalmár nézőpontból vizsgáldták; a későbbi folklorisztika alapkérdései (pl. hol és kitől gyűjtötték az adott szöveget, az adatközlő kitől, mikor és hol tanulta stb.) helyett számukra maga a szöveg, mindenekelőtt annak kultikus, például történeti, didaktikus vagy ideológiai szerepe volt fontos.

Révai Miklós 1782-ben a népköltészet és régebbi irodalom összegyűjtésére hívta fel a hazai közvéleményt Rát Mátyás Magyar Hírmondójában.¹ Bár a kezdeményezés nagy figyelemnek örvendett a magyar patrióta értelmiség körében, a lelkesedés ellenére sokak gyűjtő és értékmentő munkája kéziratban maradt. Pálóczi Horváth Ádám *Ó és új, mint-egy ötöd-félszáz énekek* (1813) című, kottás gyűjteményét csak a XIX. század utolsó harmadában „fedezték fel”. Jankovich Miklós tízkötetes antológiája, a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (XIX. század eleje) sok-sok kéziratot énekeskönyv és ponyva repertoárját egyesíti, ám máig kiadatlan – jóllehet ez a vállalkozás valóban eleget tett Révai felhívásának.² Az ilyen terjedelmű szövegtörzsek megjelentetésére már a XIX. század elején sem volt esély, s talán nem is voltak igazán korszerűek.

* Kutatásaimat az OTKA K 104758. sz. pályázata, valamint az MTA Bolyai János Ösztöndíja támogatja. Külön köszönetet mondok Hidvégi Violetta segítségéért.

1 Új kiadása: *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok I*, szerk. Tüskés Gábor, mts. LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók: Új folyam), 541–545, jegyzetek (HEGEDÜS Béla): 955–956.

2 *Népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988 (Magyar Néprajz, 5), 420.

A közköltészet és a paraszti folklór eközben mindenféle tudományos kontroll nélkül is élte saját életét saját értelmezői közösségeiben, amelyek néha csak érintőleges kapcsolatban voltak egymással. Szövegcsaládok születtek, tűntek el vagy alakultak át; a számtalan kéziratos gyűjtemény mellett a ponyvák, a kalendáriumok és a váci *Énekes Gyűjtemény* kiadásai (1799, 1801 [1823], 1803) segítettek egyes dalok országos elterjedését, sőt néha régi szövegek divatban maradását is. Szövegforrásaink tehát bőségesen akadnak az 1810-es évekből, csupán „reflektált” kiadásuk hiányzik.

Kultsár István (1760–1828) személyében kivételes adottságú és tájékozott-ságú mediátora akadt a magyar népköltészet és közköltészet ügyének. Színes egyéniségét aligha kell részletesen bemutatnunk. Életének fő mozzanatait csak azért idézzük fel itt, hogy láthatóvá váljék: milyen témakörök és kulturális folyamatok izgatták a jeles (bár néha kissé felszínes, sokoldalúságában csapongásra hajlamos) értelmiségit. A komáromi csizmadia fia hazai iskolákban pallérozta tudását, bencés szerzetesként, majd világi tanárként vállalt először kultúráközvetítő szerepköröket. Azt, hogy Kultsár kapcsolathálója már ifjúkorában igen erős és kiterjedt lehetett, Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* 1794-es szombathelyi kiadása jelzi. E formabontó gesztussal, a kényes, rebellis holdudvarú, Mikes enciklopédikus tudását közvetítő kötettel a közreadó önmagának is magasra tette a mércét, kortársai pedig jelentős várakozással tekintettek rá. Kultsár kétségkívül meg akart felelni ennek: három évtizeden át haláláig, 1828-ig a magyar kultúra szervezésének és népszerűsítésének egyik egyszemélyes központjaként dolgozott. 1806-tól Pesten élt, közel az új értelmiségi csoportokhoz és persze a divatokhoz. Rögvest megalapította első lapját, a Hazai Tudósításokat, amely két évvel később már külföldi híryananyagot is közölhetett, innentől Hazai ’s Külföldi Tudósítások címmel jelent meg heti két alkalommal. A szerkesztő más területeken is kipróbálta magát: 1813-tól csaknem két éven át a Rondellában működő pesti magyar színház igazgatójaként, halála előtt nem sokkal pedig az Akadémia egyik alapítójaként tette le névjegyét. Igazi lételeme azonban a tudósítás, a szervezés, a közvetítés volt, aminek csakhamar még egy folyóiratot szentelhetett: 1817 januárjától a Tudósítások melléklapjaként kiadta a Hasznos Mulatságokat, amely az alapító halála után is tovább működött, egészen 1842-ig, a főlap jogutódai pedig Nemzeti Újság, majd Nemzeti Politikai Hírlap címmel 1848-ig.³

3 Kultsár életművéből két nagyobb válogatás jelent meg, részletes életrajzi adalékokkal: *Hazai Tudósítások*, kiad. S. VARGA Katalin, Bp., Magvető, 1985 (Magyar Hírmondó); *KULTSÁR István, Tudósítások és Hasznos Mulatságok (Válogatás a Hazai és Külföldi Tudósítások, valamint a Hasznos Mulatságok cikkeiből)*, kiad. BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta, Kolozsvár, Kriterion, 2010 (Téka). Kultsár sokoldalú érdeklődéséről tanúskodik kötetünkben TARI Lujza tanulmánya is, amely egy kiragadott hangszertörténeti példa kapcsán világít rá a jeles szerkesztő zenei-ízléstörténeti koncepciójára.

Tanulmányomban egyrészt Kultsár népköltészeti gyűjtőfelhívásait vizsgálom a közköltészet nézőpontjából, másrészt ízelítőt adok a Hasznos Mulatságok (a továbbiakban: *HM*) hagyományközvetítő, sőt kanonizáló szerepéről. Számos későbbi feljegyzés és újabb kiadás ugyanis egyértelműen innen merített, a kéziratok énekeskönyvektől Toldy Ferencig és John Bowringig. A függelékben közreadom a Kultsár idejében (1818–1828) kiadott népdalokat, röviden összefoglalva e szövegcsaládok történetét.

Kultsár programításai és a folklórszövegek felfedezése

Kultsár felhívásai váratlan fordulatot hoztak a folklórszövegek felfedezésében, épp azért, mivel a lendületes szerkesztő az új, széles látókörű sajtóorgánumaiban közölte őket. E tárgyú rövid írásai a sok rokon vonás ellenére nem egymást ismétlik, inkább több irányból közelítik meg a témát – újságírói körültekintéssel, egyben a rutinos tanár retorikai eszköztárával. Kultsár változatos stílusban ragadta meg a tárgyat: a nemzeti kultúráért érvelő, tudós értelmiségi pátoszától a személyes impresszióig mindent megmozgatott, hogy népszerűsítse, országos ügygé tegye a tervet, amely, mint láthatjuk, igencsak szinkretikus.

1806-ban publikált első, kedvcsináló közleménye még teljesen Révai Miklós értékmentő szemléletét tükrözi. Hangsúlyozottan az írásos források, a régi költészet felkutatására biztat (nagyon hasonlóan, mint a váci Énekes Gyűjtemény 1803. évi anonim előszava vagy Csokonai):

Régi magyar énekek.

A' porban, és homályban heverő Írások fentartják Eleinknek jeles tetteiket, és elmefzűleményeiket. Bár tsak sokan megnézegetnék ezen vefzendő papirosokat, és közölnék a' Hazával ez ilyen világosságot érdemlő maradványokat. Elrongyollott darabon találtam minap ez Éneket:

AD NOTAM:

*Híres Toldi Miklós erős Vitéz vala,
Budán egy kapuban lógg még vas oldala.*

Nekem is volt egy Szeretőm néha napján,
Mikoron még Török sétált Buda dombján.
Ezren meg ezren imádták,
De meg nem tántoríthatták!

Ah, most talán ilyen kints,
Ez világon sohol nints!⁴

A lelkesedést láthatólag még nem az elmélyült filológiai érdeklődés mozgatja; a derék Kultsárnak sikerült egy olyan szöveget előkotornia a sok száz hasonló közül, amelynek sajnos egyelőre nem ismerjük változatait. A nótajelzésben idézett Toldi-parafrazis sem a XVI. századi Ilosvai Selymes Péter (még ekkor is közismert, ponyván sokszor kiadott) históriájából való. Gyanús, hogy a patinás történeti hivatkozások egy jó szándékú hamisítványt rejtene. Erdélyi János ezt még máshogy gondolta, s mint értékes relikviát idézte a népköltészetéről írt tanulmányában (1847).⁵

Alig egy negyed évvel később, 1807. április 1-jén egy Gellért-hegyi sétájáról számol be Kultsár, amely ugyancsak beszédes közköltészeti adalékot tartogat:

Budáról.

Húsvét Hetfőn délután Sz. Gellérd hegyén vígan szokott tartatni az *Emaus*. Ez idén, mivel hideg fzel vala, kevesebb számmal takarodott fel Buda's Pest, mint máskor: de tsak ugyan az efsztendei örömök fzembetűnök voltak. A' víg kedvűek közül egy – a' mint éfzre vehettem – elidősödött deák, ifjúságának hajdani örömére emlékezvén, a' setét és tsendes estve haza mentében, nem mesterséges ugyan, de mégis kellemes hangzattal danolta:

„Piros rózsa boltozatok,
„Legyen Sírom alattatok!
„Úgy is, ha víg volt életem
„Azt tsak nektek köszönhetem.“

Egy-két ablakból tapsolának neki, de semmit nem fzolott, hanem tovább tovább ballagván újra kezdte a' kedves Dalt. Tapsolának neki, mondám; mert ki nem hallgatja örömet az ártatlan, és fzelid éneklést? A' tsínosodás, mellyet annyi fzázadok alatt egéfz Európában akadályozott a' *tudatlanság*, nálunk is inkább terjed. Óh Musák! Ti veletek Magyarúl kell nekünk befzelgetnünk, hogy több hafznotokat vehessük; és így minden bizonnal vígabb kedvűek lehessünk. [...]⁶

4 Hazai Tudósítások, 1806. II. félesztendő, 51. sz. (dec. 24.), 429. Kiadása: *Hazai Tudósítások...*, i. m., 47–48. A máshonnan nem ismert versnek Kultsár még egy szakaszát közli.

5 ERDÉLYI János, *Népköltészetünkről = Uó, Népdalok és mondák*, II, Pest, Emich, 1847, 399–400; a vers kiadása *uo.*, 394. sz.

6 Hazai Tudósítások, 1807. I. félesztendő, 26. sz. (ápr. 1.), 209–210. Kiadása: *uo.*, 48–49.

Itt is játékos párhuzam kínálkozik Csokonai programírásának (az *Anakreoni dalok* 1803-ban írt bevezetőjének) közismert motívumával. Kultsár éppenséggel nem a „danoló falusi leányt” és a „jámbor puttonost” hallgatja gyönyörködve, hanem a Gellért-hegy oldalában hazafelé ballagó öregdiákot, aki ráadásul Szentjóni Szabó László egyik közkézen forgó dalát énekelgeti.⁷ Nem profeszszionális énekes, de gyönyörúséget kelt környezetében, s Kultsárt máris a „csinosodás”, a nemzeti művelődés programjára inti ez a kedves, urbánus jelenet. Kicsit persze olyan ez, mintha a századfordulós Montmartre utcáira szűrődő dalokból akarnánk betekintést nyerni a francia kultúra egészébe. Kultsárnak irodalomszociológiai szempontból mégis tanulságos élménye volt ez a séta. Épp a szerkesztő úr figyelő tekintete érdekes: a színházbarát Kultsár egy „magas” irodalomba sorolt, szerzői alkotás közköltészeti működéséről, *performatív* lehetőségeiről tudósít.

A fenti előzmények még vegyes irodalmi értékmentésre utalnak: a hazai meglévő és vágyott dalköltészet programja összekapcsolódik a befogadói élményekkel. A népdalok felkutatására Kultsár jóval később, 1811-ben, a Hazai és Külföldi Tudósításokban (a továbbiakban: *HKT*) tett javaslatot, majd a *HM* hasábjain 1817–1818-ban újabb felhívásokat adott közre. A folyóiratok rugalmas lehetőséget biztosítottak a népdalok bemutatására, ami ekkor már évtizedes adóssága volt a hazai irodalmi közéletnek. A szövegpéldákkal kiegészített szerkesztői üzenet után néhány héttel a *HM* közölni kezdte különböző (név szerint nem jelölt) beküldők „köznapi dall”-ait, 1818-tól Kultsár ma is használt szavával „nép-dall”-nak nevezve őket. A szerkesztő halála (1828) után főként Rummy Károly György jeleskedett a dalok beküldésében, legalábbis ekkor kezdték név szerint megjelölni, hogy mely szöveggözlés származik tőle. 1832-ben például a *Kisütött a nap a síkra* kezdetű dalt: „Közli Prof. Rummy Károly, kinek több, mint kétszáz darabból álló gyűjteménye van”.⁸ Rummy kiterjedt kapcsolatairól és John Bowringgal folytatott közös munkájáról legújában Voigt Vilmos adott közre fontos tanulmányt;⁹ ennek alapján nem volna meglepő, ha Rummy kéziratát már Kultsár is átnézhetette volna.

Kultsár 1811-ben és 1817–1818-ban kiadott felhívásai (akárcsak 1782-ben Révai Miklóse) két szempontot hangsúlyoznak: az *anonimitást* és a *szóbeliséget*, pontosabban a művek énekelt voltát. Ekkoriban az anonimitás még nem idegen az irodalmi folyamatoktól. A szerzői alkotások terjedésében is gyakran találko-

7 Szentjóni Szabó László, *A' Sírhalom* = SZENTJÓNI SZABÓ László *Összes költeményei*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Balassi, 2001 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 6), 11. sz. A Kultsár idézte szövegváltozat az 1. és 2. szakasz részleteinek összevonásával jött létre, tehát folklorizálódott alakban hallhatta a verset.

8 *HM*, 1832. II. félesztendő, 361. RMKT XVIII/14, 144/VI. sz.

9 VOIGT Vilmos, *Rummy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 1, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 217–243.

zunk névtelenségbe burkolódzó variánsokkal; némelyikük a szerzői szövegen alapul, legfeljebb a címet cserélték fel saját, relevánsabb vagy általánosabb címmel, mások viszont anonim szövegek részleteivel kontaminálódtak, széttöredeztek és újraalakultak. A magyar dalköltészet feltárását és megmentését célzó felhívások ezért egyszerre vonatkoznak a régebbi poéták műveire és az anonim alkotásokra. Ebbe a koncepcióba voltaképp minden belefért a csak alkalmilag névtelen műköltői szövegektől a közköltészetig és a paraszti szájhagyományig. Az ide sorolt alkotások irodalomszociológiai helyzete hangsúlyosan kétpólusú: az egyik csoport a *legismertebb* szövegeket gyűjti egybe, míg a másik épp ellenkezőleg: a *feledésre ítélt*, eltűnőben lévő régebbi verseket (Jankovich Miklós esetében ez a XVII. századi közköltészetre is kiterjed). Az énekelhetőség érthető módon az orális terjedés legfőbb záloga volt, s lehetőséget nyújtott a különböző regiszterek közötti mozgásra – akár szövegromlás, „széténeklés” árán.

Kultsár első konkrét felhívása 1811. augusztus 7-én látott napvilágot a *HKT*-ban. Az apropót egy ismeretlen szerzőjű vers adta, amelyet állítólag a szerkesztőségbe küldött be valaki – ám lehet, hogy maga Kultsár írta (máshonnan nem ismerjük, historizáló vonásai a fent említett *Nekem is volt...* dalocskával rokonítják). Bár a vers maga is felér egy programírással, Kultsár előtte röviden összefoglalja álláspontját, amelynek motívumai visszatérnek a későbbi felhívásaiban:

Napokban érkezett kezünkhez a' következő Dal. Igen kívánatos dolog volna, az ilyen, a' köznép hangján írott, Énekeket össze gyűjteni, 's közönségessé tenni. Ezt már elkezdette a' Váczon készült Énekes Gyűjtemény: de ennek is tsak két Tsomója jött ki; Angliában és Német Országban a' Köznép Énekei pompás kiadásban láttak világosságot. Ezt nálunk annál helyesebben lehetne tennünk, mivel tudjuk, hogy valamint Homerus a' Görögöknél alkalmatosságra készült Verseket a' Nép előtt maga elénekelte, úgy nálunk is mind a' régiek, mind Tinódi Sebestyén a' Nemzetnek történeteiről Énekes Verseket készítették, 's el is dalolták. A' következő Dall is ily példaul szolgálhat:

1. Hires Buda vára alatt Tegnap előtt For[r]ás fakadt: Akárki ivott belőle, Ha beteg volt, gyógyúlt tőle.	3. Alig mondtam ezt, 's ím hallom: A' Forrásra dőlt kőhalom, Sokan nézték, sokan szánták, De a' terhét el nem hányták.
2. Vajha soká fen tartana, Hogy több hasznot is hajtana! De, kár! Minden a' mi szép 's jó, Hamar elolvad mint a' hó.	4. A' jó Forrás elfűlladott, Vagy más vidékre bújdosott: Hol bukott fel, 's kit gyógyítgat, Erről most minden nyelv hallgat.¹⁰

10 *HKT*, 1811. augusztus 7., 82.

Kultsár ezt a verset nem népdalnak nevezi, csupán a „köznép hangán írott” dalnak, ami ebben az esetben főként a 4×8-as ütemhangsúlyos verselést és az énekelhetőséget jelenti. Talán a *N-i kertek alatt / Van egy forrás titok alatt* típusú népdalok adták a mintáját vagy a dallamát? Egyelőre nem került elő ilyen szöveg ebből az időszakból, de a daltípus elterjedtsége az erdélyi folklórban arra utalhat, hogy régóta használatban van.

Az angol és német minták emlegetése Révai óta állandó elemévé vált a folklórról való hazai nyilatkozatoknak. A két, gyaníthatóan hivatkozott kiadás Thomas Percy püspök *Reliquies of Ancient English Poetry* (első kiadás: 1765) című háromkötetes skót balladagyűjteménye, illetve a *Des Knaben Wunderhorn* (1805–1808) még frissebb élménye volt. Homérosz és Tinódi Sebestyén személye az epikus költészet elsőbbségét hangsúlyozza – ekkoriban a „hivatalos” irodalmi programban is fontos törekvés ez, gondoljunk Csokonai és Vörösmarty nemzeti epikai kísérleteire. Ennek azonban ellentmond, hogy végül a *HM* összes, Kultsár által szerkesztett évfolyamából kimaradtak az epikus alkotások, s a szerkesztő a balladák iránt sem tanúsított komolyabb érdeklődést az 1824-es Karadzić-recenzió után (lásd alább). Úgy tűnik, a külföldi irodalomból átvett poétikai elveket és műfajtipológiát egyelőre nem tudta alkalmazni a magyar populáris szövegekre.

A *HM* hasábjain Kultsár 1817-ben adta közre első programírását, rögtön az első félév 3. számában. Egyelőre még nincs szó népdalokról, csak dalköltészet-ről, de Kultsár máris hangsúlyozza, mennyire nagy jelentőséget tulajdonít e műfajoknak a nemzeti sajátosságok megőrzésében:

Minden Nemzeteknél szorgalmasan összeszedik a' Nemzeti Dallokat; mert ezekből az idő culturáját, a' Nemzet characterit könnyű kitapogatni. Nekünk is vannak több Énekeseink. Nevezetesen a' múlt Század közepe táján B. Amade Lászlónak énekei Csallóközben mindenek kezében forgottak. Ezekből most egy példát mutatok elő:

Ah! már egyszer engeszteld meg kő kemény szívedet,
Ámbár, tsak bár egy punctumban biztasd reményemet,
Tekénts, érted mint kinlódom,
Mint hó naptól el olvadom,
Engedd hozzád le-borúlnom,
Szerelmet koldúlnom.¹¹

11 *Szép Mesterségek. Poézis* (részlet), *HM*, 1817. I. félesztendő, 3. sz., 21. Amade versét összesen öt szakasszal közli, így az akrosztichonba rejtett AMADE név is megmarad.

A „nemzeti dall” kifejezés egyértelműen a ’hazai szerzésű énekelt vers’-et jelöli. Az idézett Amade-dal egyike volt a legnépszerűbbeknek;¹² Kultsár „távolából” ez valóban régi szöveg, ráadásul ő már széténekelt változataival is találkozhatott; például ilyen hangzott el Csokonai Vitéz Mihály *Culturájában* (*Avagy mágnés keménységét...*, 1799),¹³ mint ahogy a sárospataki református kollégiumba is a szerzői szövegtől eltávolodó variánsok jutottak el.¹⁴ A fentiek szellemében Kultsár további Amade-verseket közölt ebben az évfolyamban;¹⁵ ezzel Sándor István (1796) után őt illeti a második hely a rokokó poéta életművének feltárásában.¹⁶ Talán mégis furcsának tűnik, hogy Kultsár épp Amadét hozza fel példának. Kétségtelen, hogy lírája stílussteremtő értékű volt, de nem irodalmi programja miatt, hanem egyszerűen a divatra gyakorolt hatásával. Ilyen értelemben a XVIII. század első felének magyar nemzeti karakterét, az „idő culturáját” Amade verseiből valóban „könnyű kitapogatni”.¹⁷ Rokokó dalait a korszak attitűdjeinek valóságos szótáraként lehet olvasni, s Kultsár korából visszapillantva kirajzolódik belőle az idegen mintákat követő, de a hazai poézist is fejlesztő divathullámok távoli, de még éles képsora: a XVIII. század allegóriája.

Amade László neve később is előkerül Kultsár írásaiban, s itt talán világosabban megértjük, milyennek látta az ő műveit és szerepét a tudós szerkesztő. Egy kevésbé ismert cikk(fordítás) a *HM* 1823. évfolyamában újból nyugat-európai példa nyomán szorgalmazta a hazai dalköltészet felvirágoztatását. A XIV–XV. században élt francia dalszerzőről, Olivier Basselinről olvashatunk itt, akinek refrénes dalait

Franciaország: „vaux de vire” név alatt isméri. Életében csak szájról szájra terjedtek, és csak a’ 16-dik században szedte azokat öszve Houx Prokátor, ’s a’ mint

- 12 Kritikai kiadása: *Amade László versei*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 7), 8. sz.
- 13 Legújabban, dallamának többféle értelmezésével: *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete: Elektronikus kritikai kiadás* [DVD], szerk., bev. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 26.4. sz.
- 14 BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból*, Bp., MTA, 1935, 140. sz.
- 15 *Átkozlak, te szerelem* (I. félésztendő, 5. sz., 38–39); *Ah, mit kínzod én szívemet* (I. félésztendő, 22. sz., 174–175).
- 16 Az ifjú pozsonyi diák, Jankovich Miklós *Magyar világi énekek* (1789–1793) c. kéziratának sok Amade-szövege inkább még a primer Amade-hagyományt, Mészáros Ignác és köre szövegismeretét tükrözik.
- 17 Fried István joggal jegyzi meg, hogy ez a szöveg még nem későbbi értelemben utal a nemzetkarakter feltárására. Kultsár ekkoriban nincs kapcsolatban Vitkovics Mihállyal, aki hamarosan egyik fő segítője lesz a délszláv folklór megismerésében. FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Bp., Akadémiai, 1979, 85–86.

nem ok nélkül gyanítják, az alatt az Énekek szavai sokban megváltozván, nem az eredeti valóságokban adhatta ki [...].¹⁸

Kultsár fején találta a szöveget: a megidézett francia dalköltő életművének hitelességén ma is vitatkoznak a kutatók. A nyugat-európai kútfőkhöz hasonlóan Kultsár szintén Basselin hatásával magyarázza a *vaudeville* műfajának megjelenését a francia dalkultúrában, s hangsúlyozza, hogy műveit még 1821-ben is kiadták. A tartós siker titka:

Az efféle víg, és rövid Dallokban kiváltképpen arra tekintenek, hogy eleven, természetes, könnyű, és nyájas indulatok legyenek benne, és az egész, víg öröme-érzést foglaljon magában, 's ehhez képest, alkalmas legyen a' vidám társaságokban való éneklésre.¹⁹

Végül egy lábjegyzetben fordul a hazai közvéleményhez:

Igen nagy szolgálatot tenne Nemzeti Literaturánknak, a' ki az efféle víg dallokat, mellyek számtalanok a' mi Nemzetünknel, 's a' barátságos víg társaságokban énekeltetnek, öszveszedné, és Szerzőik nevének megjegyzésével kiadná. Mert Édes Gergelynek Danáin, vagy Csokonaynak némelly Dallain kívül, Vodevilekkel nem igen ditsekedhetünk: ha mind latszik is, hogy Tinódi Sebestyénnek, B. Amade Lászlónak, Horváth Adámnak Gyéniussai, több Magyar víg Énekeseket is támaszthatnának.²⁰

Az analógia kézenfekvő, hiszen egy műköltői alkotás szövege megkophat, ha csak a szájhagyomány terjeszti. Kultsár panasza egyébként jogos: noha voltak ilyen kísérletek Magyarországon, például a váci *Énekes Gyűjtemény* általa is említett kötetei (1799/1801, 1803 és 1823), illetve a későbbi sárospataki *Érzékeny és víg dalok* két kiadása (1826, 1834), ám ezek – gazdag anyaguk ellenére – sehol sem jelölik meg a versek szerzőit; mintegy a kéziratosság és a ponyvák anonimitását őrzik. A váci antológia utoljára 1823. március végén, a Basselin-cikk után néhány héttel jelent meg, az 1801-re datálható 2. kötet változatlan újrakiadásaként.²¹ A *HKT*-ban Kultsár rövid ismertetést közölt róla, ahol ugyan-
ezt róttá fel az addigra már elhunyt szerkesztőnek, Gottlieb Antalnak.²² Úgy

18 *Basselin, és a' Vaudeville Énekek*, HM, 1823. I. félesztendő, 3. sz., 17–18.

19 *Uo.*, 18.

20 *Uo.*, 18–19. (lábjegyzet)

21 Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 1, i. m., 141–178, itt: 147.

22 *HKT*, 1823. Kisasszony hava (aug.), 135. Legújabbban: *KULTSÁR, i. m.*, 82.; Csörsz, *Az első magyar..., i. m.*, 150.

tűnik azonban, nem ismerte az antológia 1803. évi kiadásának (sajnos éppígy anonim, talán Gottlieb-től való) előszavát, holott az szinte ugyanezt várja el az ott közölt daloktól-versektől: könnyű énekelhetőséget és világos, derűs, közérthető tematikát.²³

Kultsár szerint Édes Gergely és Csokonai Vitéz Mihály „némelly Dallai” beilleszthetők a *vaudeville* műfajába. Az utoljára említett három költő nevével három konkrét műfajcsoportra utal: Tinódi a verses epikát képviseli, Amade a szerelmi lírát, Pálóczi Horváth Ádám pedig közéleti, moralizáló és mulatódala-iról volt legismertebb. Különös, hogy a pontos attribúcióért szót emelő Kultsár tőle is közölt egy folklorizálódott dalt a *HM*-ben, de mintha nem volna tudomása az ő szerzőségéről, holott a költő még élt: *Fejér vármegyei dal (Hát sokáig éljetekek...)*.²⁴ A dalt Bowring angol fordításkötete is átvette, s ott ugyancsak a népdalok között olvashatjuk.²⁵

A lírai és epikus dalok gyűjtésére vonatkozó legismertebb, immár szöveges példával is illusztrált felhívás 1818-ban jelent meg. A legsúlyosabb vád, amit Kultsár a korabeli értelmiség fejére olvas: az egykori dalok elvesztése, a rögzítés hiánya, tehát az emlékezetközösség megtörése. Szavai jól rímelenek Pálóczi Horváth Ádám öt évvel korábbi bevezetőjére, amelyet az *Ötödfélszáz énekek*hez írt, s amelyben egy-egy régi éneknek „károbbnak tartom örök elveszését, mint a hódoltató táborból egy hatvan fontos ágyúnak” (1813),²⁶ de – mint Horváth János utal rá – Kazinczy, Kölcsey és mások későbbi gondolatmenetére is.²⁷ Kultsár rövid, közismertnek mondható szövegét érdemes teljes terjedelmében idéznünk:

A' köznép Dallai.

Az Anglusok, Francziák, Németek vetélkedve gyűjtögetik a Köznép Dallait. Az ártatlan természet festi ezekben magát, és a' Nemzetnek természeti bélyege, erköltsi szokása, 's életének foglalatosságai világosan kitetszenek. – Bár a pusztákon, és falukon forgó tudósb Hazafiak ezen Dallokra figyelmetesebbek volnának, 's öszvegyűjtve, vagy egyenként közölnék velem. Így fentarthatnánk sok együgyű: de szép gondolatot; s nem adnánk Maradékainknak olly panaszra okot, a' millyennel vádoljuk mi ős Eleinket, kik már Attila és Árpád udvarában,

23 Kiadása újabban: *Uo.*, 165–166.

24 1818. II. félesztendő, 13. sz.

25 Bővebben: Csörsz Rumen István, „*ki magam tsinálmányja, ki másé?*”: *Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekek (1813) című gyűjteményében = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 319–346, itt: 340.

26 Az *Ötödfélszáz Énekek* Jelentése (1813), pl. *uo.*, 325.

27 Bővebben: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, Bp., Akadémiai, 1978², 112–115.

sőt Mátyás Király alatt is a Vitézeiknek viselt dolgaikat énekelték: de írásban reánk nem szállították.

Együgyű: de tiszta örömmre fakadást mutat ezen Békes Vármegyei Dall:

Víz, víz, víz! (rep.)
Nintsen olyan víz,
Mint a' Körös víz.
Potyka tsuka terem benne;
Szép leányka fürdik benne;
Nintsen olyan víz,
Mint a' Körös víz.

Talán közönségesebb a' következő:

Ritka rendet vágtam;
Sűrű boglyát raktam;
Minden boglya alatt
Egy pár tsókot kaptam, 's a' t.

A' ki ez ilyeneket velem közölné, nem tsak engemet, hanem az egész Nemzetet is lekötelezné, mivel a' nemzeti Költő tehetségnek példáit ez által fentarthatnók, 's nem kéntelenítetnénk tsak az Olasz Sonettokat, Canzonékat tsudálni.²⁸

A szerkesztő néhány hét múlva örömmel adhat számot arról, hogy „Mina-pi megkérésünkre egy Hazafi velünk ezen Dallokat közölte, mellyeket mi is másoknak felserkentésökre közönségessé tenni nem késünk”. Nyomban közli is a *Záporosó után eszterhaj megcsordul* és *Édes babám, gyere ki kezdetű* dalokat.²⁹

Kultsár kommentárjait már sokféleképp elemezték. Horváth János szerint Révai Miklós írott irodalmi értékek mentésére összpontosító programjának örököse maga az irodalomtörténet-írás lett, Kultsár viszont a szóbeliség hangsúlyozásával a magyar folklorisztika első kapavágásait teszi meg.³⁰ A mostani nézőpontunkból még lényegesebb, hogy először a falusi környezetben jártas

28 1818. I. féleztendő, 8. sz., 57–58. A lapszám nyitó cikke.

29 1818. I. féleztendő, 12. sz., 89. A lapszám nyitó cikke.

30 HORVÁTH, *i. m.*, 114. Szempontjait tovább árnyalja KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalfogalom története = Uő, Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 13–34, főként 11–15.

tudós hazafiakat szólítja meg. A kijelölt gyűjtőkör ugyanis megegyezik azokkal, akiknek népköltési küldeményeire egy emberöltő múltán Erdélyi János antológiája épülhet,³¹ egyúttal viszont a magyar közköltészet legaktívabb alkotó- és közönségrétegét tisztelhetjük bennük. Ehhez képest csak a korábbi felhívások visszhangjának tűnik, hogy e dalok az ártatlan természetet és a nemzeti karaktert tükrözik, s hogy összegyűjtésükben más nemzetek már elől járnak. Ugyancsak toposz, hogy köznép dalai mintául szolgálhatnak a hazai költők számára, legfeljebb a szonett és a canzone ellenpólusa újdonság.³² Az elveszett régi, szóbeli költészet fölötti kesergés az 1811-es felhívást parafrazeálja, ahol Homérosz és Tinódi szerepel a szájhagyomány allegóriájaként. (Tinódi esetében ez nyilvánvaló félreértés, hiszen a XVI. század első nyomtatott szerzői antológiáját épp neki, a literátus énekszerzőnek köszönhetjük, aki igen messze áll a népköltő ideájától.) Itt ismét az epikus költészet kap szót, de immár a hunok, a honfoglalók és Mátyás korának énekmondói, akik az epikus, hősi emlékezet felelősei voltak. Jellemző azonban – mint azt a *Magyar Néprajz* kézikönyve is kiemeli –, hogy a vegyes lírai-szórakoztató dalkincs feltárását rendszeresen szorgalmazó Kultsár csak 1825-ben publikált erre vonatkozó komolyabb írást *Balláda* címmel, két részben; szerzője az akkori segédszerkesztő, Töltényi Szaniszló.³³ Ebben a történeti vonatkozásokat hangsúlyozta, s bár a magyar balladákra nem tér ki, de részletesen ismerteti az angol, német, spanyol, skandináv, továbbá délszláv balladakiadásokat és műfaji sajátosságokat. Kultsár (feltehetőleg Vitkovics Mihály segítségével) egyébként már 1824-ben lelkesült hangnemben ismertette Vuk Karadžić szerb balladagyűjteményének lipcsei kétnyelvű kiadását.³⁴ A népballadák ennek ellenére kimaradtak a folyóirat közleményeiből, mintha továbbra sem lettek volna olyan érdekesek a literátorok számára. Kétségkívül a falusi kultúra rejtettebb, külső szemlélők elől elzárt közegében rejtőztek, ahonnan még az 1860-as években is szenzációs felfedezésként kerültek elő.³⁵

31 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 3), 237.

32 Kultsár a szonett divatjához is hozzájárult, amikor (név nélkül) közölte Ungvárnémeti Tóth László tanulmányát e versformáról a *HM* 1817. I. félészendő 16. számában. Kritikai kiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Összes művei*, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, a görög szöv. gond. BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9), 545–547, jegyzetek: 731–732.

33 *Balláda*, *HM*, 1825. I. félészendő, 6. sz., 41–45. (I), 7. sz., 50–55. (II).

34 *Szerbus Népdalok*, *HM*, 1824. II. félészendő, 44. sz., 348–351. Vitkovics közvetítő szerepéről: FRIED, *i. m.*, 86–87.

35 *Népköltészet*, *i. m.*, 261, 268. Kriza munkásságának e vonatkozásban fordulatot hozó attitűdjét legújabbán SZILÁGYI Márton értékeli a Kriza-levelezés egy részét közreadó forrásgyűjteményről írt recenziójában (ItK, 117[2013], 749–754).

Horváth János³⁶ nyomán Voigt Vilmos úgy véli: Kultsár nézetei 1811 és 1818 között valamelyest átalakultak.³⁷ A Révai-Rát-féle (1782), nemzeti költészet és a Volksliedeket egyaránt felölelő koncepciót őrző 1811. évi felhívás után egy évvel ugyanis megjelent a Grimm fivérek német népmesegyűjtése (1812), amely döntő hatással volt a nemzetközi népköltészet-fogalomra, benne a magyar szakirodalomra, így Kultsárra is. Noha ez a hatás mindenképp figyelembe veendő, én mégsem érzek gyökeres változást a koncepcióban. Kultsár ugyanis nem a népköltészet ügyének ideológusa volt, inkább csak egy rokonszenves kísérletet felvállaló és propagáló értelmiségi. Ha alkalmazkodott is valamelyest az új irányzatokhoz, nem gondolom, hogy gyökeresen szakított volna eredeti, rugalmasan révaiánus elveivel. A köznépi *dall* kifejezéssel jelölte például az egyik anekdotában felbukkanó, később angol himnusszá vált éneket, a *God save the King*-et is.³⁸

Az elmosódó avagy nem részletezett műfaji kategóriák ellenére jól látható, hogy Kultsár István gyűjtőfelhívásai alapvetően a „nemzeti dallok”-nak nevezett *énekelt nemzeti dalköltészetre* vonatkoznak, amely akár köznépi hangnemben is íródhat, mint például a kiszáradt budai gyógyforrásról szóló vers. A műköltői alkotások közül azok sorolhatók ide, amelyek széles körben ismertek. Felhívásaiban nem a népdalok, hanem a tágan értelmezett közköltészeti repertoár folyamatos közlését ígéri. Ezzel a programmal maga mögé utasítja még az ekkor virágkorukat élő kalendáriumokat is, amelyek jó darabig csak maradék fél oldalakon publikáltak közdalokat, de leginkább az 1820-as évektől törekedtek ilyesmire, gyakran épp a *HM*-ban megjelent dalok újraközlésével. A *HM* tehát nemcsak a tudatos program felvállalása miatt, hanem a dalok mennyiségét tekintve is első helyet foglal el a váci *Énekes Gyűjtemény* és a sárospataki *Érzékeny és vig dalok* (1826, 1834) közötti, viszonylag pangó nyomtatott közköltészeti piacon.

A Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai 1828 előtt

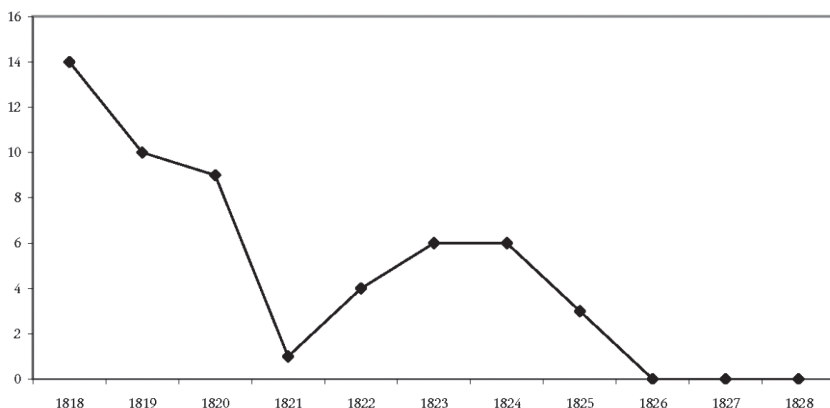
Az 1818-as programírás után Kultsár csakhamar nekilátott a beérkezett dalok közlésének a *HM* hasábjain, többnyire igen előkelő helyen, lapkezdő szöveggként. Kommentárokat, jegyzeteket nem írt hozzájuk, így egyelőre nem tudjuk, melyik dalt ki küldte be a szerkesztőségbe; Kultsár jórészt lappangó levelezése fontos adalékokkal szolgálhatna ehhez. Minden jel arra vall, hogy beindult a „gépezet”, s

36 HORVÁTH, *i. m.*, 111–115.

37 Bővebben: VOIGT Vilmos, *A magyar népdal „felfedezése”*, Honismeret, 27(1999)/1, 52–56.

38 Lásd TARI Lujza, *Az igazi doromb és egyéb „musika-szer”-ek Kultsár István Hazai ’s Külföldi Tudósításaiban* címmel jelen kötetünkben.

apránként annyi népdal jutott a szerkesztő birtokába, amennyi lehetővé tette a rendszeres közlést. Eloszlásfüggvényük azt jelzi, hogy a lendület egy-két év után alábbhagyott, a kezdeti fellángolás után évről évre csökkent a közdalok száma, majd kis emelkedés (1822–24) után az utolsó évekre teljesen elfogytak. Kultsár halála után sem szaporodtak meg; átlagban évi egy-két népdalközlést olvashatunk a lapban, de ezek zöme is műdal, travesztia, csupán 1832-ben és 1837-ben közöltek nagyobb repertoárt, főként Rummy Károly György gyűjteményére hivatkozva.

A statisztikába minden versközlést beleszámítottam, amely valamely elemében megfelel a folklorikus szöveg kritériumának. Akadnak további népdalszerű, de szerzővel jelölt alkotások is, például Horváth Ádám *A' rágalmazó Vén-banya* című verse (*Nékem is az ördög egy banyában...*), amely három évvel a költő halála után jelent meg.³⁹ Kultsár az 1823. évfolyam tematikus mutatójában éppúgy a *Dalok* fejezetbe sorolta, mint az anonim dalokat és *A' Mátrai Pásztor Dalát*, amelyet Szeder Fábrián írt. 1826-ban Kultsár közölte Halász István szintén közkézen forgó parafrázisát Csokonai *Szerlemdalából A' Bográts (Fársáingi Dall)* címmel: *Drága kincsem, galambocskám, Gulyáshúsos bográcsocskám*.⁴⁰ Néhány hét múlva egy másik, szintén Csokonaitól ihletett tréfás dalt olvashatunk ugyanitt *A' Szalmás Üveg* címmel (*Galambom, szalmás süvegem*) K. A. monogrammal, amely Kis Áront rejti.⁴¹ Nem a magyar hagyományhoz tartozik, de fontos és értékes folklórszöveg a *Szerbus Dal (Mi hallik ott a túlsó részeken)*, amelyet a B. monogram mögé bújtatott Vitkovics Mihály fordításában közölt.⁴²

39 HM 1823. I. félesztendő, 30. sz., 233–234.

40 HM 1826. I. félesztendő, 7. sz., 49–52.

41 HM 1826. I. félesztendő, 26. sz., 201–204.

42 HM 1826. I. félesztendő, 28. sz., 217.

Tanulmányom függelékében közreadom a *HM* hasábjain 1818 és 1828 között megjelent összes népköltési és közköltészeti alkotást, jelezve, hogy a Kultsár-féle változat az adott szövegcsalád történetében milyen előzményekre megy vissza. A rejtvényverseket nem közlöm, ezek kifejezetten a *HM* számára készülhettek, bár kétségtelenül sok szálon kapcsolódnak a XVIII. századi magyar verses találós kérdések (szintén alap kutatásra váró!) hagyományához.⁴³

Az alábbi táblázat egyrészt valamennyire ellenőrizhetővé teszi a folyóiratban kiadott szövegek régiségét (bár a közköltészetben nem mindig az új szövegek, hanem a *legjobban beváltak* dominálnak, s egy lejegyzés a szövegnek csupán *ante quem*-jét adhatja meg, pontos datálását semmiképp), másrészt azt is jelzi, ha a folyóiratban más alkalommal is publikálták e szövegcsalád képviselőjét. A *-gal kezdődő sorok nem önálló szövegeket jelölnek, hanem gyakoribb belső strófákat. A dőlt betűs kezdősoroknak a *HM*-beli közlésnél nem ismerjük korábbi feljegyzését vagy kiadását.

kezdősor (* = belső strófa)	HM	legkorábbi előfordulás	HM másutt
Víz, víz, víz	1818	1800 k.	1818*
Ritka rendet vágтам	1818	XVIII. század vége	1836
Záporosó után eszterhaj megcsordul	1818	1802 k.	1836
Édes babám, gyere ki!	1818	1780 k.	
Bor, bor, bor	1818	1800 k.	1818*
<i>Tiszta lisztből sült a kalács</i>	1818	–	
* Magos hegyről foly a patak	1818	1807	
* Ha még egyszer legény lennék	1818	18. század 2. fele	
Ég a gunyhó, ropog a nád	1818	19. század 1. fele	
Bús szívemet mardosó gondok	1818	18. század vége	
De mit töröm fejemet (Pálóczi Horváth Ádám)	1818	1788	1825
Elmenék én a szőlőbe	1818	1800 k.	
A kiliti faluvégén	1818	1800–1806	

43 A *HM* rejtvényeiről folklorisztikai és terminológiai szempontból: VARGHA Katalin, *Reformkori találós kérdések a Hasznos Multságok-ban = Ezerarcú humor: Az I. Magyar InterdiszciplínárisHumorkonferencia előadásai*, szerk. DACZI Margit, T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, Bp., Tinta, 2008 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 79), 162–171; Uő, *A mesétől a találós kérdésig: Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935)*, *Etnoszkóp*, 1(2011), 96–106.

kezdősor (* = belső strófa)	HM	legkorábbi előfordulás	HM másutt
* Komáromból jön az eső	1818	1800 k.	
* <i>Bárcsak hamar május lenne</i>	1818	–	
Három alma meg egy fél	1818	1770 k.	
* Édes falum határa	1818	1812	
* <i>Ó, mely vígan megyek el</i>	1818	–	
Tót asszonynak tót a lánya	1818	1810-es évek	
Más a veréb, más a fecske	1818	1813	
* Más az arany s a lépesméz	1818	1790–1791	
<i>Hajtsad, pajtás, a középit</i>	1819	–	
Van egy szép Bács vármegyében	1819	1791	
Gyere, rúzsám, Enyingre	1819	1796	
* <i>Elszáradt a bodzafa</i>	1819	–	
* Elmégy, rúzsám? El biz én	1819	–	
* <i>Kilenc forint a bérem</i>	1819	1800–1806	
* <i>Nem halok meg az idén</i>	1819	–	
Árad a víz, meg elapad	1819	–	
Rontom-bontom testem, csontom	1819	1800 k.	
Szeretem én Pannit nagyon	1819	1800 k.	1836
* Én vagyok a halászegény	1819	1813	
* Besütött a nap sugára	1819	1790–1791	
* Árok, árok, de mély árok	1819	1779–1782	1836
* Álom, álom, édes álom	1819	1800–1806	
* Vas a patkóm, réz a szege	1819	1790–1791	
* Könnyű apró halat fogni	1819	1800 k.	1823
Állj meg, rózsám, egy szóra	1819	1779	
Sárga csizmás Miska sárban jár	1819	1800 k.	
Sík mezőben, zöld erdőben sétál egy madár	1819	1788 k.	
Kertem alatt szánt egy eke	1819	1812	
* Falu végén verbuválnak	1819	1808–1818	
* Buda felé fehér az ég	1819	1812	
Édes kincsem, tubicám, Szeretsz-é még igazán?	1820	1807–1829	1823
Áll a verbung, táncoljunk	1820	1800–1806	
Csak azért szeretem a magyar menyecskét	1820	1777–1781	
* Csak azért szeretek falu végén lakni	1820	1804–1808	
Nem jöttem volna én ide	1820	1807–1808	
Széna van az ólba	1820	1807–1808	

kezdősor (* = belső strófa)	HM	legkorábbi előfordulás	HM másutt
Csaplárosné, galambom (Fazekas Mihály)	1820	1813 k.	
<i>Gólya, gólya, gólica</i>	1820	–	
<i>Síkra szállék, ott találék</i>	1820	–	
<i>Félre, barát, nincs itt klastrom</i> (Pázmándi Horvát Endre)	1820	–	
Kinek van, kinek van tarka keszkenője	1821	1777–1781	1832
Bort iszom én nem vizet	1822	1800–1806	
Nincsen nekem semmi bajom	1822	1809 után	
Mi legyen a házasság	1822	1790 k.	
Pista szívem, de alhatnám	1822	1809 k.	
Héj! Katicám, Katicám	1823	1807–1829	1820
<i>Kis csupor, nagy csupor</i>	1823	–	
A, A, A, éljen a nagy csutora	1823	1821	
<i>Magamban nevetem az egész világot</i>	1823	–	
Ó, be parányi kis csupor	1823	1808–1818	
* Könnyű apró halat fogni	1823	1800 k.	1820
* Őszi eső, hideg szellő	1823	1808–1818	
* Még azt mondják, hogy nem adnak	1823	1815	
* Ne vígy, rózsám, a tallóra	1823	1808–1818	
Meggyújtom a zuggót	1823	1800 k.	
* A pütkösi rózsza kihajlott az útra	1823	XVIII. század vége	
<i>Hirtelen nő a szerelem</i>	1824	–	
<i>Elhajtom én a zсібát</i>	1824	–	
Izent nekem a gavallér	1824	–	
<i>Szép virággal kerted tele</i> (Czuczor ~ Vitkovics)	1824	–	
Nem úgy van most, mint volt régen (Terhes Sámuel)	1824	1808 k.	
Azt gondolám, eső esik	1824	1807–1808	
De mit töröm fejemet	1825	1788	1818
Nékem a legtisztább estve	1825	XVIII. század vége	
Kecskeméten egy almafa	1825	1823	
* Erdő nincsen zöld ág nélkül	1825	1800 k.	
* Erdő, erdő! de magas vagy	1825	1770 k.	

A szövegek-szövegcsaládok történetére vonatkozó részletesebb adatokat a függelékben, az egyes dalok jegyzeteiben foglaltam össze. Itt csak néhány általa-

nos jellemzőjüket ragadjunk ki, mivel ezek némi fényt vethetnek Kultsár István szerkesztői módszereire, ízlésére. A *HM* ugyanis elsőként tesz rá kísérletet a magyar irodalomtörténetben, hogy népdalként-közalként definiáljon nyomtatott szövegeket, s ezzel megadja a magyar népköltészetéről kialakított hivatalos irodalmi álláspont kereteit: a magyar népdal reformkori arculatát.

A dalok kora eltérő, a legrégebbieket az 1770-es évekig tudjuk visszavezetni, tehát Kultsár korában 40-50 évesek lehettek. Bár néha egy füzéren belül is található eltérő korú strófák, de ez a kéziratos hagyományban sem ritka. Akad néhány jellegzetes ponyvaszöveg a XVIII. század végéről (*Víz, víz; Rontom-bontom; Mi légyen a házasság; Van egy szép Bács vármegyében; Elmenék én a szőlőbe*), de a többség jellemzően kéziratos forrásokban terjedő, 10-20 éve ismert anyag. A váci *Énekes Gyűjtemény* repertoárjával csupán a *Bort iszom én, nem vizet* tart kapcsolatot, de ott ez teljesen más alakban szerepel.⁴⁴ Vadonatúj szöveg kevés van: mindössze tizenegy teljes verset, illetve hat belső strófat nem tudunk adatolni a *HM*-beli közlésnél korábban. A dalok és vándorstrófák többsége számos változatban fennmaradt, az átlagot meghaladó vagy annál is ismertebb szövegcsaládokhoz tartozik.

A dalok műfaji skálája viszonylag szűk. A legjellemzőbbek: szerelmi csalogatás, incselkedés, kettős dalok, különösen erős a zsánerszerű, helyzetdalos felütés, amelytől néhány szöveg – a beleépülő vándorstrófa révén – kissé eltávolodik, így még nem mindegyikük felel meg a „haladványosság”, a szorosabb kompozíció elvének. Ilyenkor egy-egy hozzáköltött strófa teremti meg a szerkezeti egyensúlyt. Feltűnően hiányzik viszont néhány alapvető közköltészeti műfaj. A szerelmi tematika kevésbé derűs rétegei például sokkal gyakoribbak a primer forrásokban, a *HM*-ből azonban az *Azt gondolám, eső esik*, a *Nékem a legszebbik estve*, illetve egy-egy kontaminált strófa kivételével kimaradtak a keservesek és a panaszos szerelmi elégiák, akárcsak az egyéni sorsdalok. A *Bús szívemet mardosó gondok* e szempontból kivétel, de stílusban is elkülönül (nem köznépi dalként publikálták); ez a panaszos műdal kéziratban terjedt, s nyomtatásban itt jelent meg először. Kultsár válogatásába nemigen kerültek be csúfolók vagy satírák sem, csupán a *Nincsen nékem semmi bajom* kezdetű tréfás korhelypanasz és az *Elmenék én a pincébe* kontaminált hazudozása, amely ponyváról származó átvétel. A *Nem úgy van most, mint volt régen* (Terhes Sámuel hazafias kesergője) kivételével hiányoznak a közéleti műfajok is, a propagandisztikusak és a rebellis jellegűek egyaránt – ponyván és kalendáriumban mindkettő akad! Nem találunk társadalmi csoportidentitásra utaló verseket sem (az *Áll a verbunk...* kezdetű kunsági toborzó a napóleoni háborúk eleje óta ismert, de Kultsár korában már nincs aktuálpolitikai értéke). A *Hajtsad, pajtás...* kanászdal-nyitánya

44 Az 1819. I. félesztendő, 32. sz. 210–211. lapján közli viszont a váci ÉGYI. kötet 61. sz., *Szerencsétlen az olyan szív* kezdetű dalának változatát.

egy vegyes sorpárokából álló füzért vezet be. Nincsenek köszöntők, se lakodalmi vagy alkalmi versek, csupán néhány bordal, de ezek sem a leggyakoribbak a korabeli repertoárt tekintve, sőt minden bizonnyal Kultsár kiadásának hatására váltak országosan ismertté. A *Mi légyen a házasság* szintén kivétel; egyike a legrégebb itt közölt szövegeknek. Tréfás intő-oktató szólamai a házasulandó férfiak várható gondjait sorolják. Igazi, értékes újdonság viszont a gyerekköltés: a *Gólya, gólya...* a második, nyomtatásban megjelent gyerekdalunk.⁴⁵ Kultsár rövid jegyzetet is fűzött hozzá (lásd a függelékben), ahol a hasonló mondókák gyűjtését szorgalmazta.

Az erősen leszűkített műfaji határok között még szemléletesebbek a fő poétikai vonások. Jellemző a burkolt vagy közvetlen didaxis, esetleg a finom eufemizálás: „Könnyű ...-nak történni...”, továbbá a párhuzamos képek, esetleg homológ strófák (ez is didaktikus elem!). Néhány metafora különösen kedves lehetett Kultsár vagy a beküldő számára, például a könnyen fellobbanó csupor képe, amely több szövegben visszaköszön. A proveriális hangütés szintén tanító, bölcselkedő célzatú („Más a ..., más a ...”). A közköltészet alapvető eszköztárát variáló, általánosan és régóta használt, de személytelen toposzok kissé háttérbe szorítják a szóbeli és kéziratot hagyományban ugyancsak erős poétikai elvet: az én-beszédet. A *HM*-ban közölt dalok lírai alanya elmosódik, s az önértelmezés (sorselbeszélés, kesergés, dicsekvés stb.) intimitása helyett a helyzetdalok narratív, mondhatni színpadias kerete, a szituáció leírása kap hangsúlyt, amelyet tovább erősítenek a moralizáló-oktató-szemléltető sorok és a kompozíciót szolgáló továbbköltések. Több szövegben találunk ugyanakkor küszöbsort-sorpárt, amely a népdallal kapcsolatos poétikai előfeltevések körébe oly erősen beletartozik már ekkoriban, hogy a műdalszerzők is előszeretettel alkalmazzák.

Már Kultsár programírásaiban láthattuk, hogy erősen foglalkoztatta az anonimitás kérdése, amely gyakran fölmerült a populáris hagyományban. Ahogyan a kéziratokba és a ponyvák lapjaira is bekerültek a népdal- avagy közdal-szerű műköltői alkotások, a *HM* sem szűrte ki ezeket. Már említettem, hogy szerzőjelölés nélkül, Fejér vármegyei dalként szerepel Pálóczi Horváth Ádám két, azonos dallamú versének (*Búsuljon a ló, elég nagy a feje* és *Szántódi tus*) összevont változata.⁴⁶ Fazekas Mihály *Hortobágyi dalának* utolsó szakasza itt önálló *Betyár dallm*ként olvasható (*Csaplárosné, galambom*).⁴⁷ Mindkét szerzőt

45 A legelső ilyen közlemény a Magyar Hírmondó 1792. évi 166. lapján látott napvilágot *Kis pillants, kis pillants, kis pillantsi rózsa* kezdettel. HORVÁTH, i. m., 114.

46 Pálóczi Horváth Ádám e két dalának összemosódásáról: CSÖRSZ, „*ki magam tsinálmányja...*”, i. m., 339–340.

47 Fazekas verse egyébként valójában egy közköltészeti dal továbbírása, vö. *Közköltészet*, 2: *Társági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 42. sz. és jegyzetei.

életben találta még a közlés. A *Szép virággal kerted tele* kezdetű szerelmi dalcsockát Czuczor Gergelynek és Vitkovics Mihálynak egyaránt tulajdonítják (az utóbbi valószínűbb: ez esetben akár szerb eredetű is lehet az alig titkoltan erotikus kertmetafora...). Annyi bizonyos, hogy nem anonim szöveg, ám azt, hogy éneklésre szánták, a nótajelzés is bizonyítja: *Eszem adta kis Barnája*. Tőle egyébként egy másik dalszöveget is közölt *Az elváló lány* címmel (1823), de ugyancsak a szerző megjelölése nélkül.

Kultsár arra törekedett, hogy lehetőség szerint több szöveget közöljön egymás társaságában, így is erősítve a *hagyomány* benyomást az *egyedi szöveg* élménye ellenében. Azzal, hogy bizonyos dalok vagy strófák későbbi évfolyamokban is visszatérnek, Kultsár akarva-akaratlanul dinamikus folklór-képet adott olvasóinak, akik így a köznépi dalokat mozgásukban, variálódásukban is megfigyelhették. Az 1818-as programírás első versbetétjének (*Víz, víz...*) néhány héttel később például teljesebb, bordicsérő változatát (*Bor, bor, bor...*) is kézhez kaphatták, a *Könnyű apró halat fogni* kezdetű strófa pedig 1819-ben és 1823-ban különböző füzérek részeként látott napvilágot.

A dalszövegek terjedelme átlagosan 4-5 szakasz, akárcsak a kéziratos gyűjteményekben; ennek egyik oka, hogy a címoldali, exponált közlés némileg korlátozta a terjedelmet. A címadás többnyire semleges: *köznépi dal, köznépi dalla* vagy *népdal* – ez utóbbi címet jellemző módon először a *Más a veréb, más a fecske* kezdetű, szentenciázó hangvételi közköltészeti alkotás viseli irodalomtörténetünkben (1818, lásd a függelék 14. szövegét). A címek néha a szöveg származási helyére utalnak; valószínűleg túlzás lenne gyűjtésnek nevezni, inkább 'a dal megismerésének helye'-ként értendő, ahogyan a közköltészeti forrásokban. Ezek az ország különböző vidékeire utalnak, főként a Dunántúlra és a Dél-Alföldre: *Maros melléki Dall, Békés Vármegyei Dall, Bátssági Ének, Somogyi Ének, Szala Vármegyei Dal, Fehér-vármegyei Dall*. A dunántúli vonatkozásokat tovább erősíti (Balaton)Kiliti, Siófok, Füred, a Balaton és Enying említése. A gólyamondóka a Csallóközből származik – talán a komáromi csizmadia fiaként született Kultsár gyerekkori emléke volna? A műfaji besorolás ritka, de akad egy *Betyár Dall* és egy *Kanász Dall* is. A versek metrikai megoldásai nagyjából tükrözik az egykorú, népies hangütésű közköltészet arányait: túlsúlyban vannak a 4×8-as és 4×7-es, páros rímű vagy bokorrímes formák, néhány refrénes és reprízes strófával is találkozunk.

Tegyük hozzá: mindez a magyar közköltészet nézőpontjából relevánsabb, mint a magyar népdaltörténet felől. Kultsár éppúgy válogatta, szerkesztette és stilizálta a dalokat, mint Erdélyi János. Mindketten a közköltészeti, írott hagyománylánc tagjaiként dolgoztak anyagukon, s nem akartak mást tükrözni, mint amiben valamelyest önmaguk is jártasak voltak. Akárhonnan származtak a szövegek, Kultsár közköltészetként értelmezte és használta őket. A *HM* „népdalainak” stílustörténeti vonásai is ezt a benyomást erősítik, s jelentősen eltávo-

lodnak Révai Miklós koncepciójától: patinás régiségek helyett Kultsár életének, szorosan vett jelenkorának populáris, jórészt népies ihletű szövegei kaptak itt nyilvánosságot.

Az általa kiadott „köznépi dalok” meghosszabbítják és elmélyítik azt a hagyományfelfogást, amely az autochton paraszti folklór helyett annak átstilizált, értelmiségi-mezővárosi körökben is kedvelt változatát tekinti népköltészetnek. Nem egy szűk elit műnépdalai, ugyanis e szövegek közismertségéhez nem fér kétség. Sokkal inkább annak tanúi vagyunk, hogy ez a stilárisan egységes(ített), de közkeletű szövegbázison alapuló válogatás épp elég reprezentatív volt a folyóirat szerkesztője és olvasói számára, hogy ezzel elintéztettnek véljék a magyar népdal felfedezésének és népszerűsítésének ügyét. Egy mélyebbre fűrő, a valódi falusi kultúrát és annak rejtettebb műfajait érintő vizsgálat még évtizedekig várta magára.

A Hasznos Mulatságok hatása a XIX. század első felének közköltészetére

Egy nyomtatott forrás (épp explicit vonásai, „kánonképessége” miatt) jelentős hatással lehet a szöveghagyomány spontán alakulására. Ebben a ponyvák és a kalendáriumok játszották a legfőbb szerepet, de a nagyobb antológiák (váci *Énekes Gyűjtemény*, *Érzékeny és víg dalok*) is egyértelműen hatottak a kéziratok variálódásra.⁴⁸ A *HM* apránként maga is forrássá vált: az 1820-as évek magyar kéziratok gyűjteményeiben lépten-nyomon találkozunk olyan versekkel, amelyeket közvetlenül vagy közvetve valaha kétségkívül innen másoltak. Különösen fontos ebből a szempontból Toldy Ferenc kézírata, aki később el is juttatta ezt Erdélyi Jánoshoz, hátha fel tudja használni a *Népdalok és mondák* szerkesztésekor.⁴⁹ Meglehet, hogy ez a különálló lapokból álló válogatás futotta be a legnagyobb karriert a magyar népdal/közdal-feljegyzések közül: talán ez szolgált a *Handbuch der ungrischen Poesie* (1828) népköltészeti fejezetének alapjául. Toldy be is vallotta, hogy egyelőre csak a *HM*-ből látta célszerűnek átvenni efféle szövegeket, ami Kultsár ez irányú munkájának hitelét emeli.⁵⁰ John Bowring – Rummy Károly György közvetítésével⁵¹ – a *Poetry of Magyars* című

48 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 25–30; Uő, *Az első magyar... i. m.*, 167–178.

49 A kézirat irodalomszociológiai tanulságairól, szövegeinek teljes közlésével: Csörsz Rumen István, *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a kőfejtőben – Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. / ed. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 321–343.

50 A kérdést tovább árnyalja, az időrendre vonatkozó alternatívával Voigt Vilmos részletes elemzése kötetünkben!

51 Mint Voigt Vilmos kötetünkben szereplő cikke tisztázza, Toldy *Handbuchja* nem hatott közvetlenül Bowringra, mert mire eljutott hozzá a német antológia, kész volt saját fordításaival.

antológiájában (1830) összesen harminckét dalt közölt a *HM* nyomán, forrását pontosan megjelölve. Erdélyi János ezzel szemben tudatosan került a *HM* népdalainak újraközlését, hiszen ezek már többször megjelentek nyomtatásban, némelyikük például közvetlenül előtte Kecskeméti Csapó Dániel négy füzetnyi *Dalfűzérék*ében (1844–1846). Néhányat azonban mégis felvett válogatásába. Az alábbi táblázat ezeket a kapcsolatokat mutatja be, de csak a szoros egyezéseket, ahol egyértelmű, hogy a *HM* szövegei szolgáltak forrásként (a *-gal jelölt számok csak részletközléseket jelölnek, a []-ben állók pedig variáns szintű egyezéseket, amelyek forrása bizonyosan nem a *HM* volt):

kezdősor	HM	Toldy-kézirat	Hand-buch	Bowring	Kecskeméti I-IV.	Erdélyi I-III.
Víz, víz, víz	1818	3. sz.		294		
Záporosó után eszterhaj megcsordul	1818			207		[I. 29.]
Édes babám, gyere ki!	1818	5. sz.		206		
Bor, bor, bor	1818					III. 165. sz.
Tiszta lisztből sült a kalács	1818	20. sz.		232		
Ég a gunyhó, ropog a nád	1818	7. sz.	1. sz.	212	I. 16. sz.	
De mit töröm fejemet	1818			218–220		
A kiliti faluvégen	1818		*4. sz.	210–211	I. *63. sz.	
Három alma meg egy fél	1818					* I. 93. sz.
Tót asszonynak tót a lyánya	1818	2. sz.		213		III. 183. sz.
Más a veréb, más a fecske	1818			221		
Van egy szép Bács vármegyében	1819			217		
Gyere, rúzsám, Enyingre	1819			222–223		
Árad a víz, meg elapad	1819			236		
Rontom-bontom testem-csontom	1819			226–227		II. 408. sz.
Állj meg, rózsám, egy szóra	1819			230		

kezdősor	HM	Toldy- kézirat	Hand- buch	Bowring	Kecskeméti I–IV.	Erdélyi I–III.
Sárga csizmás Miska sárban jár	1819			235	[III. 4. sz.]	
Sík mezőben, zöld erdőben sétál egy madár	1819			231		
Kertem alatt szánt egy eke	1819			291		
Édes kincsem, tubicám	1820			292		
Áll a verbunk, táncoljunk	1820	18. sz.				III. 215. sz.
Csak azért szeretem a magyar menyecskét	1820		9. sz.	296	*I. 6. sz.	
Nem jöttem volna én ide	1820			238		
Széna van az ólba	1820	8. sz.	*2. sz.		* I. 34. sz.	
Csaplárosné, galambom	1820	4. sz.		239		
Gólya, gólya	1820			237		
Síkra szálék, ott találék	1820			233–234		
Félre, barát, nincs itt klastrom	1820			297		
Nincsen nekem semmi bajom	1822			224	[I. 71. sz.]	[II. 449. sz.]
Mi légyen a házasság	1822					[I. 296– 297. sz.]
Pista szívem, de alhatnám	1822		13. sz.	248		I. 110. sz.
Héj, Katicám, Katicám	1823		15. sz.	228–229	I. 27. sz.	
Kis csupor, nagy csupor	1823			295		I. 209. sz.
A, A, A, éljen a nagy csutora	1823			289–290		I. 180. sz.
Magamban nevetem				240–42		
Hirtelen nő a szerelem				245–247		
Ó, be parányi kis csupor	1823			225		* II. 363. sz.
Izent nékem a gavallér	1824		14. sz.		I. 49. sz.	I. 85. sz.
Szép virággal kerted tele	1824		6. sz.		II. 21. sz.	II. 494. sz.

kezdősor	HM	Toldy-kézirat	Hand-buch	Bowring	Kecskeméti I-IV.	Erdélyi I-III.
Azt gondolám, eső esik	1824		10. sz.		I. 66. sz.	[I. 32. sz.] II. 205. sz.
Kecskeméten egy almafa	1825		5. és *7-8. sz.		I. 44. és *62. sz.	II. *35. sz., *225. sz.

A nyomtatott továbbközlések közül fontos megemlíteni a kalendáriumokat, amelyeknek főként az 1824-es évfolyamában, de szórványosan később is feltűntek a *HM* „köznépi dall”-ai. A 1824-es naptárakat 1823-ban kellett piacra dobni, így jórészt a *HM* frissebb, 1822–1823. évi terméséből válogattak a szerkesztők. A budai Landerer-kalendáriumnak ekkor mindhárom záróverse a *HM*-ből származik, s lakodalmi-farsangi mulatságul szolgált (*Mi légyen a házasság; Kis csupor, nagy csupor; A, A, A, éljen a nagy csutora*).⁵² Ez utóbbi kettő megjelent az 1824-es *Miskólczi Nemzeti Kalendárium*⁵³ prózai függelékben is *Fársángi Dall*, illetve *A’ nagy Csutorához, vagy Kulatshoz* címmel, pár lappal korábban pedig a *Héj, Katicám, Katicám! (Köz’ nép’ Kettős Dallja)*. Ugyanebben az évben a pesti Landerer-naptár az *Ó, be parányi kis csupor* kezdetű dalt közli a *HM* nyomán, egyező változatban.⁵⁴ 1826-ból újabb *HM*-szövegek bukkannak fel e kiadványokon: a győri Streibig-kalendárium belső borítólapjain az *Izent nékem a gavallér (Köznép Dalla)* olvasható, folytatólagosan.⁵⁵ Trattner Mátyás pesti „közhasznú és mulattató” kalendáriumában ugyanebben az évben a dalok fejezetében közli a *HM*-belivel teljesen azonos *Azt gondolám, eső esik* kezdetű *Szomorú Dall*-t.⁵⁶ Ez a zsebkönyv 1828-ban a válogatós leány dalát (*Izent nékem...*) is hozza *Köznép Dall* címmel, szintén a *HM*-hoz hűen, ugyanakkor az itt szereplő *Állj meg, rózsám, egy szóra* az eredeti ponyvaszöveget követi, nem pedig Kultsár szelídített megoldásait, így ezt bizonyosan nem a folyóiratból emelte ki Trattner.⁵⁷

A sárospataki diákok által szerkesztett *Érzékeny és víg dalok* első kiadásában (1826) még nem, ám a másodikban már több *HM*-szöveg újra nyomdafestéket

52 *Magyar országi vagy-is Fő Buda Városi Új és Ó Kalendariom* (1824, Buda, Landerer), OSZK 1491/1824.

53 OSZK 1520/1824.

54 OSZK 1479/1824.

55 *Magyar és Erdélyi országi Ó és Új Kalendariom* (1826, Győr, Streibig), OSZK 1517/1826.

56 *Magyar országi vagy Pesti Ó és Új Közhasznú és Mulattató Kalendárium* (1826, Pest, Trattner Mátyás), OSZK 1522/1826.

57 *Magyarországi vagy Pesti Ó és Új Kalendárium* (1828), OSZK 1522/1828.

látott, egyértelműen itteni változatban, néha egymás szomszédságában, például *Csak azért szeretem...* (46); *Szép virággal kerted tele* (47).

Néhány kézirat jelölt másolatai a *HM*-ből, a teljesség igénye nélkül:

- *Komáromi dalgyűjtemény* (1828–XIX. század közepe, STOLL⁵⁸ 1284.)
- *Szikszai László-gyűjt.* (1828–1830, STOLL 759.)
- *Paál Géza-gyűjt.* (1823 után, STOLL 1253.) 89b: *A Czimer mezők szinei...* „Az 1823dik Esztendei Hasznos mulatságnak 51dik számja alat...”
- *Pisné* (XIX. század 1. fele; STOLL 1400.), 8a–b: *Farsáangi Magyar Dall* (Kis csupor...)
- *Rapos József dalgyűjteménye* (1837; STOLL 1355.): számos jelölt másolat, szinte mind 1832-ből (*Tarlót háritani...*, 58a–b; *A vándor ifjú messze tévedez*, 58b–59a; *Árván tévelygék a csendes éjben*, 76a–b; *Halkal, szép madárka, halkal*, 76b–77a), és néhány jelöletlen, ugyancsak a Rummy-korszakból (pl. *A debreceni új katona*).

Nem jelölt, de nagyon valószínű másolat (csak egy strófa maradt ki, talán véletlenül): *Temesvári ék.* (1817 után; STOLL 669.) 80a: *Gyere, rózsám, Enyingre.* Az ezt megelőző, ugyancsak átfirkált dal (*Nem cserélek a pappal*, 78b–79b) több strófája megvan a *HM*-ban, de a szöveg nem azonos: ez egyszerűen egy másik variáns ugyanabból. A *Thaly-kolligátumban* (STOLL 511.) szintén van egy kivágott lap a *HM*-ből, de már a Kultsár halála utáni időszakból: 1828. (22.) *Nép Dal. Lyányka! tudom azt gondolod* (54a–b).

Néha maga a kinyomtatott és bekötött folyóirat mint kötet is másodlagos forrássá válhatott. Kelecsényi József például egy emberöltő múlva azért fűzött üres lapokat Erdélyi János *Népdalok és mondák* című antológiájának I. kötetébe, hogy saját dalkincse épebbnek tartott darabjait feljegyezze.⁵⁹ Tahy Gáspár egy hasonló preparált példányt készített a *HM* 1821. évfolyamából.⁶⁰ A nagyszámú betoldott lap saját szöveghálózatot alkot a nyomtatott folyóiratszámok között, mivel e lapokra rengeteg korabeli verset, főként közköltészeti és népies műdalokat jegyeztek fel, ráadásul többféle kézírással, köztük Tahyéval. Mindez a forrás dinamikusabb, személyesebbé tett használatára utal, jöllehet – Kelecsényitől eltérően – Tahy Gáspár éppenséggel nem a *HM*-ban közölt dalok „jobb” variánsait jegyezte fel a pótlapokra, bár akadnak érintkező vándorstrófák. A tudós

58 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1542–1840), Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: Stoll + tételszám).

59 GÖNCZY Monika, *Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratok gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárában* = „*Et in Arcadia ego*”: *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36), 468–480.

60 OSZK Kt. Oct. Hung. 1809, STOLL 1237.

helytörténész, aki maga is verselgetett, a bejegyzések tanúsága szerint egészen 1839-ig bővítette a gyűjteményt.

Epilógus

A szövegek terjedésének sokféle szálán túl Kultsár István programításainak visszhangja is jelentős. Érdemeit a népköltészet közreadása terén már életében többen méltatták. A Grimm-hatásra született magyar mesegyűjtemény (Gaal György, *Märchen der Magyaren*, 1822) recenziójában például Szerényi Vilmos (vagyis Szentmiklóssy Alajos), miután összefoglalta a népköltészet bájos és illékony, de feljegyzésre méltó és értékes emlékeit, nem rejti véka alá,

mily veszteség volna azokat végképpen elenyészni hagyni. Hálát érdemel ennélfogva Kultsár István úr, hogy több köznépi énekeket s danákat *Hasznos Mulságaiba* beiktatván, azokat a feledékenység örvényéből kimenteni igyekszik [...].⁶¹

Ez a méltányoló hang annál inkább fontos, mivel Kultsár az utolsó éveiben némi képp elszigetelődött az irodalmi élet fősodrától, s afféle kövületként tekintettek rá. Munkássága látható nyomokat hagyott Toldy Ferenc, illetve Rummy Károly György (és általa John Bowring) antológiáin. Kölcsey néhány gondolata a *Nemzeti hagyományokban* (1826) szintén kapcsolatban áll Kultsár javaslataival, illetve reflektál azokra, akárcsak Erdélyi János *Népköltészetünkről* szóló nagy tanulmánya, amely a *Népdalok és mondák* II. kötetében látott napvilágot (1847).

Végül érdemes egy pillanatra visszatérnünk a *HM* népdaljaihoz. Egyre világosabb, hogy e dalok a maguk korlátaival, sőt néha mesterkéltégükkel együtt is kánonteremtő erejűek voltak a *népies műköltészet* formálódásában. A fent említett módszerekkel leszűrt, néhol pehelysúlyúvá tett, de részben évtizedes divatot konzerváló „köznépi dallok” óriási hatással voltak az egykorú és kicsit későbbi költőkre. A helyzetdal-karakter, a narratív vonások és magyarázat-magyarázkodás poétikai kényszere korstilussá erősödik, s hamarosan Czuczor Gergely, majd kicsit személyesebb hangütéssel Petőfi Sándor műnépdalaiban köszön vissza. Kultsár bátor és kreatív vállalkozása nyomán a *HM*-ban kiadott népdalokból, illetve Erdélyi János antológiájából (1846–1848) tehát valójában az 1820 utáni negyedszázad népdalfogalmának és műdalköltészeti inspirációinak szövevényes világa bontakozik ki.

61 Tudományos Gyűjtemény, 1823/I, 118–120. Kiadása: *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841)*, kiad. Juhász István, Bp., Magvető, 1985 (Magyar Hírmondó), II, 131.

Függelék

A Hasznos Multságokban kiadott népdalok, közköltészeti szövegek
és név nélkül közölt műdalok (1818–1828)

1.

[Békes Vármegyei Dall]

Víz, víz, víz! (rep.)
Nintsen olyan víz,
Mint a' Körös víz.
 Potyka tsuka terem benne;
 Szép leányka fürdik benne;
 Nintsen olyan víz,
 Mint a' Körös víz.

HM, 1818. I. félesztendő, 8. sz., 57–58. *A' köznép Dallai* c. programírás első szöveg-példája.

A XVIII–XIX. század fordulójától országosan ismert szövegcsalád, eredetileg a víz és a bor tréfás összehasonlításával, később önálló bordicséretként. Kezdetben főként ponyván terjedt (*Barna Péter*-ponyvák), a kéziratos változatok az 1820-as évektől jellemzőek, néha dallammal. Kultsár még ugyanebben az évben közreadta borköszöntő, háromstrófás változatát is. Kritikai kiadás: RMKT XVIII/8. 28. sz.

2.

Ritka rendet vágtam;
Sűrű boglyát raktam;
Minden boglya alatt
Egy pár tsókot kaptam, 's a' t.

HM, 1818. I. félesztendő, 8. sz., 58. *A' köznép Dallai* c. programírás második szöveg-példája, amely Kultsár szerint még az 1. szövegénél is „közönségesebb”, vagyis közismertebb.

Első ismert feljegyzése: *Akadémiai verseskönyv* (Felvidék?, XVIII. század 2. fele) STOLL 447. 22., egy füzér 8. szakasza. Az 1810-es évekig csak belső strófként szerepel, a HM közlése után azonban néha szövegkezdő pozícióban is. Az *Érzékeny és víg dalok* mindkét kiadásában (1826: 74–75; 1834: 92–93.) viszont a *Sohase cselekszem, amit cselekedtem* kezdetű szerelmi panasz belső szakaszként szerepel, akárcsak a HM 1836. II. félesztendő 64. lapján.

3.

I. Dall

Zápor esső után eszterhaj megtsordul,
Talán még valaha Szíved hozzám fordul.
Szíved hozzám fordul,
Sem esső nem esik, sem felhő nem látszik,
Az én bundám mégis két oldalról ázik,
Két oldalról ázik!

HM, 1818, I. félesztendő, 12. sz., 89. Kultsár bevezetője: „Köznép Dallai. Minapi megkérésünkre egy Hazafi velünk ezen Dallokat közölte, melyeket mi is másoknak felserkentésökre közönségessé tenni nem késünk.”

Első feljegyzés: *Fejér-Göntzy melodiárium* (Sárospatak, 1802), STOLL 566. 134. Az 1800–1810-es években népszerű, főként sárospataki kéziratokban, szövegkezdő pozícióban, később nyomtatott kiadásokban is. Az itteni 2. versszak is gyakran kerül a szöveg élére; az *Érzékeny és víg dalok*ban (1826: 63; 1834: 86.), illetve a *HM* 1836. II. félesztendő 41. lapján pl. ilyen változat szerepel.

4.

II. Dall

Édes Babám gyere ki!
Hozz egy kupa jó bort ki.
Adj egy tsókot; én meg mást,
Úgy nem tsaljuk meg egymást.

HM, 1818. I. félesztendő, 12. sz., 89. Kultsár bevezetője szerint ezt a dalt ugyanattól a hazafitól kapta, mint a 3. számút.

Első feljegyzése: *Kulcsár Pál melodiáriuma* (1775–1785) STOLL 319. 99. Jórészt sárospataki és zempléni kéziratokból ismert, az 1820-as évekig népszerű kezdő- és belső strófaaként is. Egyetlen nyomtatott kiadása a *HM*.

5.

Ivó-Dall.

Bor, bor, bor; ej be jó a' bor! (rep.)
 Torkainkat nedvesíti,
 Elméinket élesíti,
 Bor, bor, bor 's a' t.

Bort, bort, bort; tölts hát ide bort! (rep.)
 A' szőlőnek édes leve,
 Ettől Noë részeg leve,
 Bort, bort, bort 's a' t.

Bort, bort, bort; igyunk tehát bort! (rep.)
 A' Vendégek víg kedviért,
 A' Magyarok nagy neviért,
 Bort, bort, bort, (rep.)

HM, 1818. I. félesztendő, 21. sz., 161. Az AABA szerkezetű strofák kezdősorának ismétlését és versszak végi visszatérését rövidítve jelzi.

A szövegcsaládról lásd az 1. szöveg jegyzetét!

6.

[Köznép Énekei, I.]

Tiszta lisztből sül a' kalács,
 Papot illet a' Szentírás;
 Urat, Mestert a' sétálás,
 Szegény legényt a' doldozás [!].
 Magos hegyről foly a' patak,
 Jaj be rosz legénynek adtak
 Ha még egyszer leány lennék
 Jól megnézném kihez mennék,
 Megválasztanám a' Legényt
 Mint [a] piaczon az edényt.

HM, 1818. I. félesztendő, 35. sz., 281. Kultsár *Köznép Énekei* címmel itt is két dalt közöl.

A kezdő szakaszt más forrásból nem ismerjük a *HM* közlése előtt (a későbbi közlések ezen alapulnak). A *Magas hegyről...* és a *Ha még egyszer...* sorpárok az 1800-as évektől fordulnak elő más pozícióban is. Az előbbit Tahy Gáspár fentebb említett, *HM*-be ágyazott kéziratában is megtaláljuk (65a–b).

[Köznép Énekei, II.]

Ég a' gunyhó, ropog a' nád,
 Szoridd szőke azt a' barnát.
 Míg a' barnát szorítottam,
 A' szőkét elszalasztottam.
 Úgy vágyom én a' szőkére,
 Mint a' szálló szemetskére:
 De még inkább a' barnára,
 Mint a' bor-ízű almára.

HM, 1818. I. félesztendő, 35. sz., 281. Az előző szöveggel egyszerre közli.

Egy XIX. század első feléből való kézirat (Bukovitz Antal-gyűjt., STOLL 1375. 25b) kívül csak a *HM* utáni, jórészt nyomtatott forrásokból ismert szöveg, többnyire kezdőpozícióban. Tóth István (1832–1843) és Tompa Mihály (1844) kottás kézírataiban is szerepel. Népszerűségét a *Tündérvár* c. népszínműben (1833) való előfordulása is jelzi. A kezdő strófa variánsát 1819-ben a *HM* újra közli 15. szövegünk részeként.

Szomorú Ének.

Bús szívemet mardosó gondok	A' mostoha sors engem régen
Rollatok már lemondok,	Kerges e' nagy térségen,
Elég régen gyötritek éltem,	Bánatomhoz bánatot adtok
Víg napot nem is értem.	Még nyugodni sem hagytok.
Hát rab szíjjak szakadatok.	Mikor lesz vége ezeknek,
Egek víg napot adjatok!	Ezeknek a' keserveknek,
Elég légyen anyit szenvednem,	Óh felettem tündöklő Egek,
Elég anyit epednem.	Rajtam könyörüljtek!

Gyermekségem töltöttem búval,
 Búval, de szomorúval,
 Ifuságom ohajtással
 Töltöttem sohajtással;
 A' Számban vólt a' sok jaj szó!
 Mellyet visszázott az Echó.
 Óh! óh! Be sok, már ez az óh! óh!
 Vess véget óh koporsó!

HM, 1818, I. félelztendő, 39. sz., 313–314.

A verset Kultsár nem állítja köznépi eredetűnek (nem is volna indokolt), de az énekköltészeti „program” részeként közli, a félévi tartalomjegyzékben is a *Dalok (Énekek)* cím alá sorolta. XVIII. század végétől Erdélyből (*Világi énekek*, STOLL 545. 1a–b) és Magyarországon más vidékeiről is adatolt, kéziratoss változatok után a *HM* az első nyomtatott kiadás. Hamarosan megjelent az *Érzékeny és víg dalok* mindkét kiadásában (1826: 134–135; 1834: 132). Valószínűleg színpadon is szerepelt.

9.

Fehér-vármegyei Dall.

1.

De mit töröm fejemet?
Hiszen nem csak engemet – érdekelnek –
A' sok bú, és bajokon
Mások is olly szomorún – énekelnek.
Alig vagyon,
Ki olly nagyon – örülhessen,
Hogy néha ne
Keseregne – keservessen.

2.

Vigasztalják magokat,
Ha találják Társokat, – a' szegények,
Mint fáradtan utazó
'S egymásra találkozó – Jövevények.
Könnyebb - a' baj,
És a' sok jaj – fogyatkozik,
Ha sokára
Hiv Társára – találkozik.

3.

Ne sirasd hát bajodat,
Fordítsd szívem jajodat – víg örömmre.
Azzal boldogabb lettél,
Hogy nem csak Te születél – gyötrelmemre.
E' Világban
Nints is másban – gyönyörűség,
Hanem abba,
Hogy közös a' keserűség.

4.

Hát ezen [!] bajomban is,
Ha még annyi volna is – vígan élek;
Tudok én olly eleget,
A' kivel még életet – nem tserélnék.
Hoppot mondok,
Egyet ugrok – ha sántán is;
Hop ebédkor,
Hop ejfélkor – azután is.

5.

Hogy sokáig éljetez,
Iszom én is véletek – egy pohár bort.
Ha köztetek lehetek,
Sokasittom véletek – én is a' sort.
Ha köztetek
Nem lehetek – nagyon bánom;
Mert hijányos
A' magányos – dinom dánom.

HM, 1818. II. félesztendő, 13. sz., 97–98.

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) két, azonos dallamú, nagyon közkedvelt versének kontaminációja. Az 1–4. strófa után (amely eredendően egy teljes vers; a szerző *Hol-mi* I. kötetében jelent meg 1788-ban, 211–212.) a *Szántódi tus* néven ismert névnapköszöntő verbunkos dal (*Hol-mi* III, 1792, 167–168.) 2. szakasza következik. A két dal külön is népszerű volt, az utóbbi néha Terhes Sámuel hozzáköltésével bővült (*Megvirrad még valaha*). Kultsár nyilván a dal(ok) széles körű ismertsége miatt közli szerzőjelölés nélkül – még a költő életében, majd *Társasági Dall* címmel 1825-ben is, azonos szöveggel, ismét anonimként.

10.

Köznép Éneke

[1.] Elmenék én a' Szöllőbe, Szita kötögetni. Utánnom gyűn Jankó Bátyám; Engem ütögetni.	4. Nem szeretem az ipamnak Azt a' nagy szakállát. Mert ellopta hat ökrömet, Vasas szekeremet: Most tsak a' kis kutyám, Joszágom tarisznám,
2. Az én édes bundám, Beszaladok a' nádasba, Egy patkót találok, 'S ottan a' berek kákóból, Sipot faragtsálok.	5. Az én János Bátyám eszét A' Zatskó is Zsiros volt, A' kutya meg ette. Már most János Bátyámnak Egy tsep esze sintsen,
3. Zatskóba kötötte: Az én sípom csak azt fujdogállya: Dib, dáb, Daruláb, Karton szoknya, szép menyetske, Fordulj az ölembe.” De nem az enyimbe; Tüzes gerebenbe!	

HM, 1818. II. félesztendő, 19. sz., 144–145.

Gyerekjátékok és (lakodalmi) mulattató rigmusok kontaminált füzére. Szoros előképe a ponyván kiadott *Látom, hogy vígan vagytok* kezdetű szöveg. Horváth András, azaz Pázmándi Horváth Endre egyik versgyűjteményében szinte szó szerint azonosan, egeyző címmel szerepel (STOLL 444. I. 38b); ha netán a *HM*-ről másolta, akkor a kézirat eddigi 1799–1800-as datálása téves. Ellenkező esetben viszont talán ő volna a szöveg közvetítője Kultsárhoz? A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/8. 193. sz.

11.

[Köznép Dallai, I.]

A' Kiliti Falu végen
 Tsak egy Tsillag van az égen:
 Ballag Ruzsám erre szépen;
 Nem beszéltem véle régen.

Siofoki Balatonyba
 Förodik egy Galambotska.
 Kiki ugrik a' partyára
 Szőke Szűznek bánattyára.

Komáromból jön az esső
 Én szeretőm is onnand jó:
 Emelgeti a' kalapját,
 Vélem szerettetit magát.

Bár tsak hamar Május lenne,
 Május után szüret lenne:
 Szüret után szántanának,
 Legények házosodnának.

Szőke szűzet Galambjának
 Eljegyezne Mátkájának,
 Egy sarkantyús barna Legény
 Szeretöm az, bár ha szegény!

HM, 1818. II. félesztendő, 32. sz., 195–196. Kultsár ismét két szöveget közöl *Köznép Dallai* címmel.

XIX. század eleji vándorstrófákból álló füzér; feltehetőleg az utolsó szakasz a *HM*-kiadás kedvéért készült toldás, kompozíciós okokból. A 2. szakasz ponyván és kalendáriumban is terjedt.

12.

[Köznép Dallai, II.]

Három alma, meg egy fél,
 Kérettelek, nem jöttél;
 Ha nem jöttél: itt vesztél,
 Lányak annyává lettél.

Óh mely vígan megyek el,
 Egy zsák Diót viszek el,
 Ha meg únom, leteszem,
 Mellé dülök megeszem.

Édes Falum határa
 Itt hagylak nem sokára,
 Itt hagyom a' Falumat;
 Szánom a' Galambomat.

Kertem alatt Halas tó,
 Belé dültem Lovastó-l
 Vajon ki húz engem ki?
 Ki húz engem valaki!

Haj Vigánó! Vigánó!
Nintsen kenyérnek való;
Adgyuk el a' Vigánót,
Vegyünk kenyérnek valót.

HM, 1818. II. félesztendő, 32. sz., 196. A páros közlemény második darabja.

A XIX. század elejétől, de legkésőbb az 1810-es évektől országosan ismert vándorstrófák füzére, többnyire egymás társaságában fordulnak elő.

13.

Köz nép Dalla.

Tót aszszonynak' tót a' l'ánya	Alig tudtam majd megválni,
Katykaringós a' szoknyája,	Tánczból is ki kellett állni;
Vóltam egykor véle táncuba,	A ránczot, zománczot szidtam.
'S elakadtam a zománczba.	Jó, hogy le nem hasítottam.

De megfogadtam, hogy tánczba'
Nem akadok több zománczba:
Tarka szoknyás magyar tánczos
Lesz már párom, nem zománczos.

HM, 1818. II. félesztendő, 42. sz., 274–275.

A kezdő szakasznak a *HM*-on kívül egyetlen adatát ismerjük egy 1810-es évekbeli kéziratból, belső versszakként (STOLL 684. 25b–26b).

14.

Nép-dal.

Más a' veréb, más a' fetske,	Más az arany, a' sárga réz,
A' dongó légy, a' méhetské,	A' gombóta, a' lépes méz,
A' béka-virág nem rózsa,	Nem sirat egy rigót egy nyár,
A' vad egres nem malozsa.	Nints fél pénzben száz arany kár.

HM, 1818. II. félesztendő, 47. sz., 314. Az első, immár mai szóval *népdal*nak nevezett szövegközlés irodalomtörténetünkben.⁶²

62 HORVÁTH, *i. m.*, 115.

A proverbialis, oktató hangvételű dalt a *HM* előtt csak Pálóczi Horváth Ádám *Ötöd-félszáz énekek* (1813) c. kéziratából ismerjük, későbből is csak egy kéziratos feljegyzésről tudunk Debrecenből.

15.

Kanász Dall.

Hajtsad Pajtás a' közepit,
Magam hajtom a' két szélit.
Salati - talati - ta
Salati - talati - ta.

Ég a' gunyhó, ropog a' nád,
Szorítsd hozzád azt a' barnát.
Salati 's a' t. rep.

Hozd ki Pajtás azt a' baltát,
Hadd vágom le azt az ártánt.
Salati 's a' t. rep.

Ej! még ha barnát szorongatod,
Addig szókét elszalajtod.
Salati 's a' t. rep.

HM, 1819. I. félesztendő, 21. sz., 161.

Az 1–2. szakaszt nem ismerjük más, korabeli forrásból, a 3–4. változata viszont már a *HM* 1818. folyamában is szerepelt.

16.

Bátssági Ének.

Van egy Szép Báts Vármegyében,
A' Tiszának lementében;
Ugyan ragyog személyében,
Mind a' csillag az egekben.

Mind a' napnak ragyogása,
Kökény szemének járása:
Ugyan illik a' mozgása.
E' világon nintsen mássa.

Ékes viola nemzette,
A' Pünkösdi Rózsa szülte:
Égi harmattal nevelte,
Ezt a' Szűzet úgy kedvelte.

Szép kis gyenge természetnek
Ékessen zengő nyelvének;
Nem kár volna személyének,
Hogy ünnepet szentelnének.

HM, 1819. I. félesztendő, 22. sz., 169.

Bezzeg van Bács vármegyében kezdettel, jórészt ponyván és néhány kéziratban 1791 óta terjedt. A régies szerelmi költészet motívumait élteti tovább.

Köznép Éneke.

Gyere Rúzsám Enyingre	Elmégy Rúzsám; el biz' én;
A' világ közepire;	Itt hagysz engem: itt biz' én;
Ott árulják a' Rózsát	Nem szánnál e': nem biz' én;
Köss belőle bokkrétát.	Át menek Rajna vizén.

Bódis Zsuzsi kötötte	Kilentz forint a' bérem,
Barna babámnak kütte:	Mindég szidnak, ha kérem:
Ejl Be szépen köszönte,	Nem kérem én, nem biz' én,
Hogy bokrossan kötötte.	Át menek Rajna vizén.

Elszáradt a' bodzafa,	Nem halok meg az idén,
Hol háljunk az éjtzaka;	Eszkendőre sem biz' én:
Majd elmennyünk amoda,	El megyek én, el biz' én,
Készen vár a' nyoszola.	Át megyek Rajna vizén!

HM, 1819. I. félesztendő, 23. sz., 177–178.

A kezdőstrófa már 1796 óta ismert (*Komoróczy Terka-ék.*, STOLL 427. 68b), több más település nevével (Eger, Gyöngyös, Enyed, Szeged); Enyinget először a *HM* közlésében említi. A 3–4. és 6. szakasz változatai szintén országosan előfordulnak, de 1817-nél nincs korábbi adat róluk. Az 5. strófa először Pápán bukkan fel a XIX. század első éveiben.

Maros melléki Dall.

Árad a' víz meg elapad,	
Fejem gondtól tsak nem szabad.	
Rózsám add fel kalapom,	
Kiderül még majd napom.	
Nem leszs szívem zavaros,	)
Kitisztúl, mint a' Maros.	) rep.

Látom, Tubám! bánat lep el,
Hadgyán! Gólya már kelepel;
Gyepre siet a' ménes;
A' harmat is már fényes.
Gyöszte velem, szép Matzám!)
Ülj fel itt a' paripám.) rep.

HM, 1819. I. félesztendő, 28. sz., 209.

Nem ismerjük máshonnan a *HM* előtt. A nyitó sor eltérő folytatással egy szatirikus dal részeként 1790 táján bukkan fel (RMKT XVIII/4.⁶³ 98. sz.).

19.

A' Tánczos Éneke.

Rontom, bontom, testem tsontom.
Felbuzdulok, és hevülök,
A' Tántsosnéhez (!) repülök.
Nyújtom neki karjaimat,
Verem össze bokáimat.
Rontom bont. s' a' t.

Rontom, bontom, testem tsontom.
Mint a' Szarka szökdétslek,
Ha tánczolok, akkor élek.
Tánczosomnak bokájára
Vigyázok toppantására.
Rontom bont. s' a' t.

Rontom, bontom, testem tsontom.
Hectikával nem gondolok,
Mikor kedvemre tánczolok.
Megérdemli, hogy én azért
Napjában köpjek százszor vért.
Rontom bont. s' a' t.

63 *Közköltészet*, 1, *Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század: 4).

Rontom, bontom testem, tsontom.
Melly gyönyörű, melly szép dolog,
Mikor két Szép egygyütt forog.
Egygyüt repül, egygyütt enyhül,
Ez melly szép indulatot szül.
Rontom bont. s' a' t.

Rontom, bontom, testem tsontom.
Hadd repedjen a'szűk nadrág,
A' szoknya is, bár ő már tág.
Így halunk meg ugrándozva
Vigan Kozákost tántzolva.
Rontom bont. s' a' t.

HM, 1819. I. félesztendő, 40. sz., 301–302.

Ponyván terjedő XVIII. század végi dalszöveg az orosz (értsd: kozák) tánc őriöngő divatjáról, eredetileg *Ó, átkozott kalamajka* kezdettel (RMKT XVIII/8. 69. sz.).

Ö T Ö D I K.

ÓH átkozott Kalamajka,
Ki a' szűzet földhöz vágta,
A' szoknyáját felhajtotta,
Teunya lábát kimutatta,
Oh átkozott kalamajka,
Miért a' szűzet földhöz vágta.
2. Mint a' Szarka szökdsélek,
Ha tántzolok úgy hevülök,
Tántzosomnak bokájára,
Vigyázok a' tacufsára,
Rontom bontom, testem tsontom.
Rontom bontom, testem tsontom.
3. Néki nyújtom karjaimat,
Özve verem bokáimat,
Úgy fordulunk mi egymáshoz,
A' szemünknek erányához.
Rontom bontom testem tsontom.
Rontom bontom &c. 4.

A dal egyik ponyvakiadásának kezdete (Új világi énekek, é. n., OSZK PNY 723)

Köznép Dalla.

Szeretem én Pannit nagyon; Mert sötét kék szeme nagyon, Szemöldöke sűgár nagyon, Az enyémhez illik nagyon.	Álom! álom, édes álom! Van Szeretóm kettő három. Ha mind meghal azt sem bánom, Tsak a' barna megmaradgyon.
Én vagyok a' Halász legény; Én halászok a' vizeken; Én fogom az arany halat Kedvesem ablaka alatt.	Vas a' patkóm, réz a' szege; Kedvesemnek kék a' szeme. Ha a' festőhöz vihetném, Talán fehérre festetném.
Besütött a' nap' sűgára Kedvesemnek ablakára; Ki könnyököltt két karjára; Most is hí, hogy mennyek arra	A' lopott méz édes étek; Szerelmet bontani vétek; Sokkal jobb azt félben hagyni; Mert a' költsönt meg kell adni.
Árok! árok, de mély árok! Többet utánnad nem járok; Mert én szeretőt találok; Kivel szerentsét próbálok.	Könnyű apró halat fogni: De nehéz szálkától enni; Könnyű Szeretőt találni: De nehéz tőle megválni.

A' szerelmes gyászban járjon,
Szerelmétől jót ne várjon;
Hogy ez igaz, és nem álom,
Én tudom; mert most próbálok.

HM, 1819. II. félesztendő, 8. sz. 57–58.

Vándorstrófák füzére. A kezdő szakasz *Szeretem én magát nagyon* kezdettel a XIX. század legeleje óta ismert; az *Érzékeny és víg dalok* kiadásai (1826, 1834) is bekerült; a *HM* 1836. évfolyamában újra találkozunk vele. A 2. szakasz jórészt ponyván terjedt, majd az 1810-es évektől kéziratos adatok is vannak róla (az erotikus alapszöveget Kultsár eufemizálta). A 3. szakasz az 1790-es évektől országosan népszerű *Kisütött a nap sűgára* kezdettel; Tahy Gáspár *HM*-kéziratában is szerepel (1821). A 4. versszak az 1780-as évektől közismert, az *Érzékeny és víg dalok* között is kinyomtatták. Az 5. strófa 1800 táján bukkan fel, a *HM* az első kiadása. A 6. versszak az 1790-es évektől ponyván és kéziratokban forgott; Kultsár itt is átírta a szöveget, de értelemzavaróan (a 4. sor eredetiben: „Feketére megfestetném”). A 7. strófa 1800 óta sokféle adatalható, nyomtatásban először itt találkozunk vele, majd 1823-ban is közli Kultsár egy másik fűzér részeként.

21.

Köznép Dalla.

Álly meg Ró'sám egy szóra,
 Nem a' Világ egy óra:
 Nem szorúltam tsókodra,
 Elmehetsz már dógodra.

Ha a' Leány lefekszik,
 'S rózsá vízbe megmosdik,
 Úgy a' Legényt szereti,
 Szerét hogyha teheti.

Ha a' Legény lefekszik,
 'S rózsá vízbe megmosdik,
 A' bajúszát felpederi,
 Úgy a' Leányt szereti.

Duna parton van egy ház
 Abban van egy szőke lyán
 Kilencz zár az ajtaján,
 Mind a' kilencz könnyen jár.

HM, 1819. II. félesztendő, 16. sz., 121.

Kezdő szakasza 1779 óta ismert, ponyván is többször kiadták. A többi szakaszt csak a *HM*-másolatokból ismerjük.

22.

Köznép Dala.

Sárga tsizmás Miksa sárban jár
 Panni patakon túl reá vár:
 Ne várd Panni Miskát, mert a' sár
 Miatt nem jöhet, Sárga tsizsma kár.

De ámbár a' sártól jöhetne
 A' vízen át' még sem mehetne;
 A' padot elmosta vót az árvíz,
 Panni Miska szemébe nem néz.

Sem sár, sem víz, sem ebugatás,
 Ó hatalmas egek! De mind más:
 Rágalmazó nyelvek irigysége.
 Így lett régi szerelmünk' vége!

HM, 1819. II. félesztendő, 37. sz., 289.

Országszerte népszerű népies műdal, 1800 táján bukkan fel először. Nyomatott kiadásáról nem tudunk a *HM* előtt.

23.

Köznép Dalla.

Sík mezőben, zöld erdőben
Jár egy kis madár;
Zöld a' szárnya, piros lába,
Hej! be szépen jár.
Engem hivat úti társnak,
Jaj! elmegyek már.

HM, 1819. II. félesztendő, 41. sz., 321.

Egy 1788-as erdélyi kolligátumban bukkan fel először, később szórványosan Észak-Magyarországon és a Dunántúlon is előfordul. Önálló szövegkezdétként csak az 1810-es évektől jellemző; eredetileg az *A szeretőm olyan beteg, talán meg is hal* kezdetű szerelmi panaszdal részlete volt. Nyomtatott kiadásáról nem tudunk a *HM* előtt.

24.

Köznép Dalla.

Kertem alatt szánt egy eke, Barna fatytyú áll mellette: Úgy megtetszett a' termete, Soha sem válok el tőle.	Buda felé fehér az Ég, Kintsem ró'sám szeretsz-é még, Ha nem szerettelek volna Meg sem öleltelek volna.
Falu végénn verbuválnak, Hivnak engem katonának, Egyszer montam [!], hogy beállok: Jaj! sokat sírnak a' Lányok.	De mióta már megestem, Fáj a' szívem lelkem testem, Ifjúságom búval festem, Már most tudom mit kerestem.

HM, 1819. II. félesztendő, 47. sz., 360.

Kontaminált füzér, a záró szakasz Kultsár hozzátoldása lehet. A két kezdő strófát főként Sárospatakról ismerjük már a *HM* előtt, többnyire egymás társaságában. A 3. versszakban gyakran más település neve szerepel (Sziget, Munkács, Makó stb.), parafrázisai is készültek, az *Érzékeny és víg dalok* lapjain is kiadták.

Köz Nép Dalla

Édes kintsem Tubiczám!	Régen volt az soká lesz,
Szeretsz-é még igazán?	Még nekem más Rózsám lesz,
Ha nem szeretsz igazán,	Kinek a' gyenge karja
Ne járass magad után.	Fáradtt vállom takarja.

Utszu bizony! Utszu már!
 A' kis Lány is Dáma már.
 Az Annya meg boszorkán;
 Mind a' kettő megront már.

HM, 1820. I. félesztendő, 8. sz. 57.

A kezdő szakasz a *HM* előtt csak Romy egyik kéziratából ismert (*Hej, Zsuzsánnám, Zsuzsánnám*; MTAK Irodalom 8^r 206/172/a, 29b). Az 1820–1830-as évektől többnyire a *HM*-ben később közölt *Hej, Katicám...*-változat gyakori (1823. I. félesztendő, 4. sz., 25–26.). A 2. strófa változatát egy szatmári melodiáriumból ismerjük még (STOLL 1295, 138. sz.). A 3. versszak változatait is a *HM* közleményét követően, de eltérő alakban ismerjük Észak-Magyarországról; Kultsár a 2. sort eufemizálta, hiszen másutt „A kislyány is kurva már” alakban található.

Ének.

Áll a' Verbunk tánczoljunk,	Itt állnak a' Lovak is
Noszsza Kun legények,	Készen abrakolva,
Tele tsordúltig borral	Mellyek a' Magyar Legényt
Állnak az edények,	Hordozzák tánczolva.
Pántlikát kalapunkra	Ha sebesít sok Kakast (Franczot)
Majd osztogatnak,	Az én jobb karom,
Mentét dolmányt 's nadrágot	Akkor mondja jó Királyom:
Hozzánk szabatnak.	Édes Magyarom!

HM, 1820. I. félesztendő, 13. sz., 97.

A XIX. század legeleje óta ismert toborzódal; a *HM* előtt nem ismerjük nyomtatott kiadását. Bővebben: RMKT XVIII/14.⁶⁴ 69. sz.

64 *Közköltészet, 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14).

Köznép Dalla.

Tsak azért szeretem.	Arattam én zabot
A' Magyar Menyetskét,	Kévétis kötöttem,
Hogy meg tudja főzni	Szeretóm' tarlóján
A' borsos levetskét [!].	Meg is betegedtem.

Tsak azért szeretek	Árva vagyok, árva
Falu végen lakni,	Mint a' szelid tarló
Mert az én Galambom	Kinek ékességét
Arra jár aratni.	Elvette a' Sarló.

HM, 1820. I. félesztendő, 18. sz., 155.

Az 1. versszak 1780 táján, Sárospatakon bukkan fel vándorstrófaéként (*Kozma-ék.*, STOLL 327, 47b–48a), moralizáló átköltését ponyván is kiadták ekkoriban. Az 1810-es évektől országosan ismert; kezdő pozícióban is előfordul, gyakran párt alkotva a 2. szakasszal. A 3–4. szakasz elől hiányzik a megszokott, 1810-es évektől ismert kezdő strófa: *Arass, rózsám, arass* (pl. Romy egyik kéziratában is megtaláljuk). A 4. versszak régies keserves-strófa, XVII. századi előzményekkel.

A *HM*-belivel teljesen azonos szövegű változatot közöl az *Érzékeny és víg dalok* (1834, 46).

Köz nép Énekei. [I.]

Nem jöttem volna én ide:	Barna leány be megtsalál;
Tsalogattak engem' ide,	Be kedves Szeretóm valál!
Barna leány szemöldöke	Tsalogattad hív Szívemet
Tsalogatott engem' ide.	Míg hálóba kerítetted:
Bár ne tsalogatott volna,	Pedig tsalárd 's nem egyenes
Most a' Világ nem tsúfolna!	Indúlattal voltál telyes.

HM, 1820. I. félesztendő, 22. sz., 189. Kultsár ezúttal ismét két rövidebb dalt közöl egymás után.

1807 táján felbukkanó, Romy kézírataiban is előforduló szerelmi vándorstrófa, jó-részt kezdő pozícióban terjedt. A *HM* előtt nincs nyomtatott kiadása.

Köz nép Énekei. [II.]

Széna van az ólba a' széna tartóba,
 Megleslek ezután a' pitar ajtóba.
 Orczáid rózsái ha közel volnának,
 Égő szívem mellé tenném bokrétának.
 A' nyári folyóvíz télben megaluszik,
 Soha az én szívem rajtad meg nem nyugszik.

HM, 1820. I. féleztendő, 22. sz., 189.

Az 1800-as évek eleje óta ismert, főként Északkelet-Magyarországról adatolt daltípus. A 2. szakasz láthatólag máshonnan való, műköltői toldás. A *HM* előtt nem tudunk nyomtatott kiadásról.

Betyár Dall.

Tsaplárosné galambom	Pajtás! Isten megáldjon
Tölts bort a' Kupába,	Mentsen meg a' kártól,
A' szegény Magyar Legény	Vármegyétől, Fiscustól,
Hadd igyék bűvába.	Töröktől, Tatártól.

HM, 1820. I. féleztendő, 37. sz., 288.

Fazekas Mihály *Hortobágyi dalának* (1813 k.) önállósodott utolsó 8 sora. Bár a vers egy közköltészeti szöveg továbbírásaként született (ennek kiadása: RMKT XVIII/8. 42. sz.), ezúttal Fazekas művének folklorizációjához kapunk adalékot.⁶⁵

65 A kritikai kiadás részletesen érvel a közköltészeti szöveg elsősege mellett (helyesen), de erről az adatról nem tudósít. FAZEKAS Mihály *Összes művei*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, I, 94, 255–260.

Gólya Köszöntés.

Gólya, gólya, gólicza!
 Mért véres a' lábod?
 Török gyerek vágta;
 Magyar gyerek gyógyította
 Síppal, dobbal, nádi hegedűvel.

HM, 1820. I. félesztendő, 51. sz., 401. A szokás leírását lábjegyzetben olvashatjuk, Kultsár programírásainak szellemében: „A Tsalóközi gyermekek így köszöntik tavasszal a' Gólyát, midőn először látják. – Valjon ezen együgyű köszöntés nem azt mutatja é, hogy a' népnél az volt a' vélekedés, hogy a' Gólyák télre Török országba takarodnak, 's tavasszal onnan térnek vissza? – Az ilyen apróságokból, ha feljegyeztetnének, más fontosabb vélekedésekre, vagy hagyományokra is jöhetnénk. – Bártsak, a' kiknek alkalmatosságok vagyon, ne tartanak tsekélységnek illy gyermek játékokat, vagy Dallokat is feljegyezni!”

Máshonnan nem ismerjük e korból; Rummy Károly György egyik kéziratában egy másik, rokon gólyamondóka olvasható (*Gólya, gilice, tengerházi vadréce*; MTAK Irodalom 8^r 206/172/a, 17a).

Ének

Síkra válék [!], ott találék kints-kints-kintsre;
 Tiszta kezem már evezem ints, ints,
 Intsre sietve megyek, hogy szeretetbe legyek.

A' Bakonyon, ronda honyon, jár-jár-jártam;
 A' sima föld szebb hogyha zöld ár, ár
 Árva valék ez előtt, már keresem a' kelőt.

Felkerestem, addig lestem pár-pár-párom;
 Tükörömmel már örömmel jár, jár
 Járva siet kegyesem: Hitvesem erre lesem.

Jobbra siess, meg se is vess, ró - ró - rósám,
Ád falatot, sokszor hatot Pá, pá,
Pápa kies mezeje; lesz kenyerünk ereje.

'Semlye falat, sülvé halat ki - ki - kiván;
A' Jó Magyar erre hamar szán, szán,
Szánra siet a' kotsis; talpra tapod a' vak is.

Eddig elég, tsak ez a' vég buj - buj - búja,
Már mi megyünk, hogy ott legyünk, uj, uj,
Újra szelünk kenyeret, ha ihatunk eleget.

HM, 1820. II. félesztendő, 1. sz., 1.

A *HM* kiadásán (és Bowringon) kívül csak Rummy egyik kéziratában található (MTAK Irodalom 8^r 206/172/c, 9b), de itt csupa *HM*-szöveg szerepel.⁶⁶ A nyakatekert szöveg mintája a vaskosabb rímekre és félrehallásra épülő, 1760-as évektől népszerű tréfás dal, a *Van egy hitvány, tetves, rongyos vá-, vá-, város*, ill. *Júliusban szépen peng a ka-, ka-, kasza* (RMKT XVIII/4. 112. sz.).

33.

Füredi ivó Dall.

Félre Barát, nints itt Klastrom, Nincsen itten regula;	Mit törődjünk az életről, A' melly folyton folydogál;
Félre Orvos, nem kell flastrom, Nem kell édes pilula,	Akár arrúl, akár errúl, Valahogy csak majd elszáll.
Bor kell nekünk és víg szív. (rep.)	Bor kell nekünk és víg szív. (rep.)

Üsse Manó mit ásítol
Mért nincs, Pajti, jó kedved;
A' pohártúl mit húzódol,
Ha okos vagy, vedd el, vedd.
Bor kell nekünk és víg szív. (rep.)

HM, 1820. II. félesztendő, 11. sz., 81.

A *HM* előtt csak Pázmándi Horvát Endre kéziratából ismert bordal, talán az ő szerzeménye.

66 VOIGT, *Rummy Károly György...*, i. m., 238–239.

Szala Vármegyei Dal.

Kinek van, kinek van,	Van nékem keszkenóm,
Tarka keszkenője,	Fehér is, tarka is,
Annak van, annak van,	Van nékem Szeretóm,
Barna Szeretője.	Szóke is, barna is.

HM, 1821. II. félesztendő, 48. sz., 375.

Sárospatakon már 1780 táján felbukkanó vándorstrófa (*Kozma-ék.*, STOLL 327, 47b–48a), országos ismertsége azonban csak a *HM*-beli közlés után kezdődik. A dunántúli címutalás kivételnek számít, többnyire az Alföldről és Északkelet-Magyarországról vannak adataink. A *HM*-ban 1832-ben is közölték változatát (II. félesztendő, 401).

Köznép Dall. (Fárságon)

Bort iszom én nem vizet, Kit Jáfet apánk szerzett. Tapasztalta azt Noe, Hijába kapálta é?	De vagyon egy hívatal, Mellyben jó a' Víz-ital: Ha vagy Comissárius, Tehát légy Víz-árius.
Árt a' víz a' tsizmának, Kis Aszszony paputsának, A' Paraszt botskorának, Hát az ember torkának!	Vizet iszik ökör, ló, Mert ez azoknak való: Szénát nem eszem velek, Tehát vizet sem nyelek.
Árt ez a' Doctoroknak, Concionátoroknak, Oskola Rectoroknak, És így minden Tudósnak.	A' víz másként jó lenne, De béka lakik benne. Még tsömörbe ejtene, Vagy has-rágást szerzene.

Bort iszom hát, nem vizet,
Így a' szöllő megfizet.
Állat azt nem kapállya,
Magyar ember osztállya.

HM, 1822. I. félesztendő, 6. sz., 41–42.

1790 táján a Dunántúlon felbukkanó, később országosan ismert szövegcsalád a bor és a víz vitájáról. *Hallod-é, te szolgáló*, ill. *Kecskeméti csárdába*’ kezdettel is terjedt kéziratokban és a váci *Énekes Gyűjteményben* (1801). Kritikai kiadás: RMKT XVIII/8. 23. sz.

36.

Köznép Dal.

Nintsen nekem semmi bajom, tsak hogy szegény vagyok,
Életembe korhel vóltam, mégis rongyos vagyok;
Vermem ugyan elég vagyon, de kenyerem nintsen;
Ha a’ pénzem felszámlálom, egy fillérem sintsen;
Meg is házasodtam már én, Feleségem nintsen,
A’ Gyermek is megszületett igaz apja nintsen;
Kereszteltetni kellene, de itten Pap nintsen,
A’ szomszédból kén hivatni, de itt közel sintsen.
Komákat is kén hivatni: jó emberem nintsen,
Bort is kéne felhozatni, a’ pintzémbe nintsen,
Hitelbe kéne hozatni, emberségem nintsen;
Jajj! Istenem mit tsinállyak, mikor semmim sintsen!

HM, 1822. II. félesztendő, 5. sz., 33–34.

1810 táján felbukkanó, országosan ismert tréfás szegénypanasz a nincstelen korhelyről. A *HM* előtt nem ismerjük nyomtatott kiadását, ezután azonban sok kéziratot változat követi ezt a sorrendet.

37.

Egy pár szó a’ Házasulandókhoz.

Mi legyen a’ Házasság	Ez ugyan nem is tsuda,
E’ világi párosság,	Mert a’ mit még nem tuda,
A’ kik tsak próbálták,	Majd adja tudtára
Vagy pedig visgálták,	Esze bunkójára
Tsak azt mondják, hogy bajos,	Asszony az ő férjének,
Szegény legénynek jajos.	Igy nő baja szívének.

Gazdaszszonynak kell ház tűz,
Ha nints – a' néki nagy búz:
Szobádban konyhádban,
Pintzéd', 's kamarádban,
Légyen ám elégséges,
Valami tsak szükséges.

El kell menned vásárra,
Költened a' Ruhára,
Kell kaptza, tzipellő,
Ma paputs nem kellő,
Módi Karton keszkenő,
Itt lesz ám a' bökkenő.

Mert hogyha lát szükséget,
Nem üthet vendégséget:
Már akkor nints kedve,
Mormol mint a' Medve, –
Mireg-morog urára,
Mondja: hozta tsudára.

Néha búbját neveli,
Dróttal fellyebb emeli,
Bíbort és pántlikát,
Tsipkét, szép fodrotskát
Vészen minden vásáron,
Adják akármelly áron.

Szobádba szép Asztalt végy,
Falra tzifra túkröt tégy,
Nyoszolya, Pohárszék,
Kell Láda, és Karszék,
Tele üveg etzettel,
Ró'sa víz, más kenettel.

Jaj hát még a' Konyhára
Több kell, mint a' Szobára,
Kell sajtár, tekenyő,
Tserép 's vas-serpenyő,
Kitsiny kalán, nagy kalán
Álljon a' Konyha falán.

Hát így hogy kedvet tehess,
Te mindent venni siess,
Kell Rokka, Motola,
Borsos iskátula,
Kell Só-tartó, Mángoló,
Kefe, Ruha-sikáló.

A' sok fazék, a' sok tál,
El hidd, hogy az megrostál
Nyárs, rostély, szapuló' [!]
Hát még tök-gyaluló,
Szévonó, lapát, pemét, –
Ezt sem termi a' szemét.

Házad előtt ha Tót jár,
Már úgy hajt, mint a' Tatár,
Végy tsipkét 's egyebet,
'S tudja kő mi ebet,
Lakat, olló, kellenek,
Gyűszű, tő, 's más illyenek

Lábas-edény, lábatlan,
Likas-kalán, likatlan,
Szita, rosta, mosár,
Kell szakasztó kosár,
Sodró-deszka reszelő,
Dagasztó-szék, meszelő..

Ez is eddig elég jaj;
De van hátra még egy baj,
Mondani átolom,
De el nem titkolom:
Még arra is kell menned,
Hogy Bóltsőt is kell vened.

HM, 1822. II. félesztendő 36. sz., 281–283. A vers végi H. M. monogram nem a szerzőt jelzi, hanem a Hasznos Multságokat.

Házasulandó férfiak számára írt tréfás oktatódal a leendő venniálókról, amelyek egy háztartáshoz szükségesek. 1790 táján ponyvakiadásban jelent meg először, majd kéziratokban is terjed. A *HM* közlése viszonylag későinek számít, de ekkoriban láthatólag újra sikere volt a versnek, mivel az 1824. évi Landerer-kalendáriumban egyező szöveggel nyomtatták ki. Bővebben: RMKT XVIII/8. 92. sz.

38.

Köznép Dall.

1.

Pista szívem, de alhatnám,
Ott a' szűröd teríts'd alám:
Hogyha egy álmat alhatnám
Szűz karodon el nyughatnám:
A' Szűz karod, karom alatt,
Átfoglalna.
Gyenge csókod, csókom alatt,
El olvadna.

2.

Hogy ha engem el szalajtasz
Illyen Rózsát, nem szakasztasz:
Nagy a' sövény, mély az árok,
Pista szivem reád várok.
Szűz karodon én Galambom
Nyughatok tsak.
Gyenge csókod Szűz mézétül,
Élhetek tsak.!

HM, 1822. II. félesztendő, 50. sz., 393.

Korábról csupán egyetlen kéziratot adatunk van a népies műdalról Kresznerics Ferenc gyűjteményéből, 1809 tájáról.

Köz népi kettős Dall.

Gyuricza.

Héj! Katiczám, Katiczám,
Szeretsz-e még igazán?
Ha nem szeretsz igazán,
Ne járass magad után.

Katicza.

Hej! Gyuriczám, Gyuriczám,
Szeretsz é te igazán?
Azt akarom szeress ám
Kedves édes Gyuritzám.

Gyuricza.

Ha te tudnád, a' mit én,
Jaj! De beteg vagyok én,
Még tégedet látlak én,
Érted élek halok én.

Katicza.

Jaj te szegény beteges,
Mikor léssz' egészséges;
Tsak hozzám légy hűséges
A' te bajod be édes.

Gyuricza.

Hogy ha aztat tudhatnám;
Többet szeretsz nálomnál,
Itt a' Patak folydogál,
Mindgyárt bele ugranám.

Katicza.

Kaszvár, Ispán Deák is,
Maga az Uraság is,
Szeretöm a' Gulyás is,
Még a' Csicsa Kanász is.

Gyuricza.

Úgy is bajom elég nagy,
Többet ahhoz már ne adgy.
Szép Katiczám el ne hagy,
Ugy-e bár az enyim vagy?

Katicza.

Nem szeretek senkit is,
De még tsak egy kitsint is,
Ha mindgyárt megfizet is,
Te kivüled senkit is.

HM, 1823. I. félesztendő, 4. sz., 25–26.

A nyitóstrófáról bővebben l. fentebb. Az 5. szakasz önálló vándorstrófaként is felbukkan már 1793 táján. E párbeszédés dal minden bizonnyal korábbi szövegrészletek felhasználásával készült, s ekként is elterjedt.

Farsangi Dall.

1.

Kis tsupor, nagy tsupor, mind egy, ha el fogy a' bor:

rep.

De az asszonyom megtölti, ha a' tsaplárost felkölti.

2.

Kis pohár, nagy pohár, mind egy, ha üressen jár:

rep.

De az asszonyom megszánnya, ha a' tütüt megkívánnya.

3.

Kis kanál, nagy kanál, mind egy, ha üres a' tál:

rep.

De az asszonyom ad belé, ha megkészül a' korhely lé.

4.

Kis földő, nagy földő, mind egy, ha semmit föld ő

rep.

De az asszonyom rak alá, mint néha a' kontya alá.

5.

Kis konyha, nagy konyha, mind egy, ha ha ha ha ha

rep.

De az asszonyom süt, és főz, még fejébe nem üt a' gőz

HM, 1823. I. félesztendő, 7. sz., 49.

A *HM* előtt nem ismerjük sem feljegyzését, sem kiadását, 1824-ben viszont teljes szöveggel, 1829-ben (OSZK 1522/1829) pedig egyetlen szakasszal kalendáriumok lapjaiban is közölték. Kéziratossai is erre épülnek.

A' Nagy Tsutorához.

A, A, A, Éljen a' nagy Tsutora, Szomjas torok tútora, Ki ne fogyjon a' Bora.	O, O, O, Igyék kend tsak, ugyan jó, Szépen adja, nem mohó, Mint kívánja sok bohó.
A, A, A, Éljen a' nagy Tsutora.	O, O, O, Igyék kend tsak, ugyan jó.
E, E, E, Adjuk egymás kezibe, Hadd foljon ki ízibe, A' mi szorúlt közibe.	U, U, U, Megvidúl a' szomorú, Hogy ha ebből jót iszik, Próbálják, kik nem hiszik.
E, E, E, Adjuk egymás kezibe.	U, U, U, Megvidúl a' szomorú.
I, I, I, Megkell szépen ölelni, A' szájhoz felemelni, És belőle jót inni.	Ő, Ő, Ő, Hatalmas egy Orvos Ő. Epedség' 's fáradságban, Szegénység' 's adósságban,
I, I, I, Megkell szépen ölelni.	Ő, Ő, Ő, Hatalmas egy Orvos Ő.

Ü, Ü, Ü, Légy már hosszú Életű,
Drága, kedves Tsutora,
Sokféle baj Doctora,
Ü, Ü, Ü, Légy már hosszú Életű.

Sz. Gy.

HM, 1823. I. félesztendő, 21. sz., 161–162.

A Sz. Gy. monogram feloldását nem ismerjük; a bordal és változatai mindenütt anonim szöveggént jelentek meg, pl. az 1824. és 1828. évi kalendáriumokban. Tahy Gáspár HM-ba kötött kéziratában is szerepel. Mintái a XVIII. századi ábécé-dalok lehettek, pl. RMKT XVIII/4. 114. sz., RMKT XVIII/14. 179. sz., illetve az A, A, A, *laeta sunt tempora* kezdetű ünnepi ének, amelyet II. Lipót koronázására énekeltek.

A' Mátrai Pásztor' Éneke.

1.

Magamban nevetem
Az egész világot;
Nála jobb' szeretem
A' magányosságot.

2.

Vigan eszem iszom,
Mert nints semmi pöröm,
Éjjel jól aluszom,
Reggelre vár öröm.

3.

Minden pásztor társam
A' legjobb emberem,
Örömet felosztom
Véle a' kenyerem.

4.

Nints olly szép éneklés,
Heted hét országban,
Mint a' rigók tesznek
Mátra oldalában

5.

Tolvajok, gyilkosok
Nem férnek itt hozzánk,
Ha tsak a' farkasok
Nem ütnek mi reánk.

6.

Gondok nem hervasztják
Mosolygó orcámat,
Jó ízűen szívom
Füstölgő pipámat.

7.

Majd délre jól lakik
Nyájam, 's haza megyek,
Egy két dézsa tejet
Kedvesemnek fejek.

8.

Kihajtok délután,
'S vígan furuglyálok,
Gyapjas nyájam után
Jó kedvvel sétálok

9.

Árnyékkal kínálgat
Minden hárs engemet,
A' púha pázsiton
Nyugtatom testemet.

10.

Tsak az az én rózsám
A' kurta szoknyában,
Benne lakik szívem
Mellye' hullámjában.

11.

Olyan vagy te Pere
Mint az engedelem,
Piros két orczádon
Játszik a' szerelem.

12.

Hol vagy hát kedvesem,
Nyájam' már bézartam;
Nélküled a' mezőn
Szívszakadva jártam.

HM, 1823. I. félesztendő, 26. sz., 201–203. (hibás lapszámozással)

S. F. monogramja Szeder Fábiánra utal a vers szerzőjeként, aki a Mátra-vidék jó ismerője és a palócok egyik első néprajzi ismertetője volt.

43.

Dall.

Oh be parányi kis tsupor!
Be parányi tűznél felforr;
Ez a' parányi szerelem
Be hamar el hagyta engem.

Őszi esső, hideg szellő
Őszkor érik meg a' szőlő;
Ha megérik, bornak szűrik,
A' szép Leányt férjhez kéri.

Könnyű apró halat fogni,
Nehéz a' szálkátúl enni;
Könnyű szeretőt tartani,
De nehéz attól el válni.

Még azt mondják, hogy nem adnak
Engem az én Galambomnak;
Még azt mondják: gyenge vagyok,
Pedig elég erős vagyok.

Ne vígy Rózsám a' tallóra,
Gyenge vagyok a' sarlóra;
Ha el vágom a' kezemet,
Ki süt néked lágy kenyeret.

HM, 1823. II. félesztendő, 8. sz., 57.

Vándorstrófák füzére, amelyek gyakran egymás társaságában bukkannak fel korszakunkban, más és más kezdő szakasszal. Az 1–2. versszak 1808 táján bukkan fel először, mindkettőnek a HM az első nyomtatott kiadása, utóbbinak 1819-ben, egy másik füzérben. A 3. strófa ugyanilyen korú, s az előzőekkel együtt is terjedt, nyomtatásban először itt jelent meg. A 4. versszakból egy 1815-ös adatunk van a HM előtt, később Erdélyben is feljegyzik, a XIX. század közepén egy más metrumú dalban folytatja variálódását (*Azt mondják, nem adnak engem galambomnak*). Az 5. szakasz szintén az 1800-as évek eleje óta ismert zsáner-, majd népszínmű-dal, az 1840-es évekből már Moldváig is eljutott. A teljes itteni füzért viszontláthatjuk 1824-ben a Landerer Lajos-féle pesti kalendáriumban (OSZK 1479/1824), majd 1830-ban is (OSZK 1522/1830).

Köznép Dalla.

Meggyújtom a' zuggót,
Végig ég az útszán;
Látom Szeretőmet
Végig megy az utszán.

Gyűrűm az újjába
Ragyog az útszába,
Ragyog az útszába,
Villog az újjába.

Bé megyek kertembe
Nyári nyúl képébe,
Isten-fáját szedni,
Liliomot nyitni.

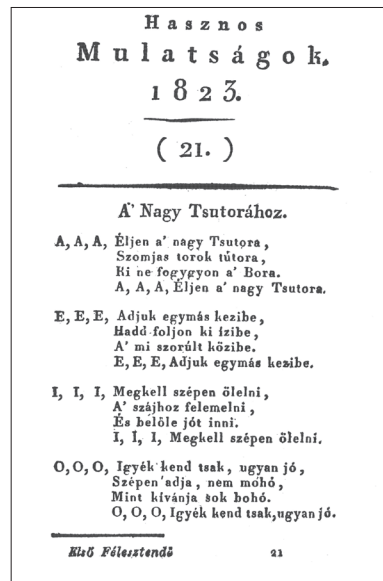
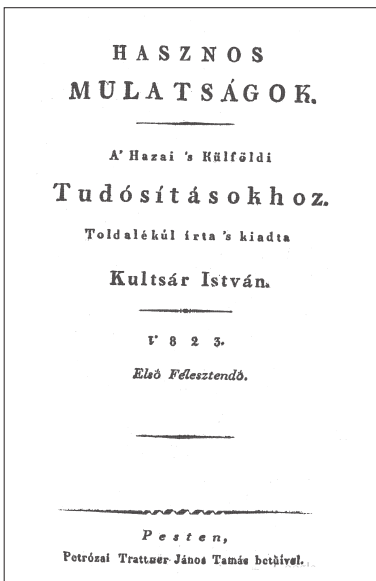
A' Pünkösdi Rózsa
Ki-hajúl az útra,
Nints kinek felszedni,
Szedd fel szívem Panni.

Kösd meg a' bokrétát,
Vidd el a' Mátkámnak
A' szívem-attának
Annak az Istvánnak.

Talán megviseli
Sóhajtó szívemért;
Mert ha el szaggattya,
Megver hívségemért.

HM, 1823. II. féleztendő, 42. sz., 329–330.

A kezdő szakasz már Jankovich Miklós antológia-kéziratában felbukkan a XIX. század elején. A 2. strófa még régebbi: az *Alsókubini kézirat* (1779–1782, STOLL 344) egyik füzérében olvasható először. A 4. versszak ugyancsak a Felvidékről ismeretes, elsőként a XVIII. század második feléből.

Köznépi Dal.

A' visszonzott érzés

F é r f i .

L e á n y .

Hirtelen nő a' szerelem,
Érzi azt az én kebelem;
Kinos ő: de még is édes
A' csintalan kis negédes.

Hogy hamar nő a' szerelem,
Úgy érzi az én kebelem,
Mint a tied, barna legény,
Ne búsúlj hát semmit szegény.

Egy bájos kegyes tekintet,
Engem szerelemre kénstet;
Lángol orcám 's mejjem dagad
Úgy ver szívem majd megszakad.

Ha téged szeretni kénstet
Egy bájos kínos tekintet,
Szint úgy ragad az el engem,
'S kínomban tsak úgy fetrengem.

Óh kinos, édes, szív-verés,
Szerelembe keveredés! –
Hogy annyira ne feszítsen
Tsózkod Ró'sám hadd enyhítsen.

Oh kínos édes gyötrelem!
Kedves Ifjú! maradj velem;
'S szerelmed hogy ne feszítsen,
Nessze tsókom: hadd enyhítsen.

Hogyha megtsókolhatnálak,
E' viláért nem adnálak:
Ne kíméld hát piros orcád,
Töllem, Ró'sám, 's pitzinke szád'.

Ha szökdétselők halmaim,
És gömbölegek karjaim,
Érintsd Lelkem! ne haldokolj
Hogy osztán engemet okolj.

Szökdétselő hó halmaid,
Tündér gömböleg karjaid
Kedves Violám! tekint'nem
Haldoklás; hát hagyd érint'nem.

Hajlok feléd kedves alak;
Hajlok: 's viszont óhajtalak.
Ne pengessed hét bús dalod
Vídítsa fel D i a d a l o d .

Hajolj hozzám, kedves alak,
Lásd epedve óhajtalak,
'S tsak szomorú Dalt pengetek,
Alig állok, úgy reszketek.

E g y ü t t .

Tsókkal eggyesült Szerelmem!
Megédesült Szív gyötrelem.
Hogy ha már így öszve kelünk,
Halálunkig maradj velünk!

(N. F.)

HM, 1824. I. félesztendő, 5. sz., 53–55.

A monogram feloldását nem ismerjük, de Kultsár – annak ellenére, hogy ismeri a vers szerzőjét – egyértelműen köznépi dallként jelöli meg ezt a párbeszédés műdalt.

46.

Somogyi Ének.

1.

El hajtom én a' Zsibákat,
A' Sióra mezétláb;
Tovább is elhajtanám,
Ha Galambom láthatnám.

3.

Jo'si Zsidó, Jo'si Zsidó
Van e' nálad Pirosítottó:
Vagyon nálam Pirosítottó
De nem Galambodra való.

2.

Éjfél után egy az óra [!],
Ég a' Boltban egy Gyertya,
Mérődik a' Pántlika,
Varródik a' Rokola.

4.

Az én Lányom olyan sárga,
Rá fér hatvan forint ára.
Nossza Legény, ne kapj rajta
Pirosítottó vagyon rajta.

HM, 1824. I. félesztendő, 13. sz., 97.

Az 1. versszaknak szórványosan a következő 15 évből ismerjük változatait Északkelet-Magyarországról. A 3–4. strofa kombinációi 1800 táján bukkannak fel, ponyván is.

47.

Köznép Dalla.

Izent nekem a' Gavallér,
Kell-e Babám pengő Tallér:
Nem kell nekem pengő Tallér,
Maga sem kell a' Gavallér!

Azt izente a' Katona,
Kell-e Rúzsám karton szoknya:
Nem kell nekem karton szoknya,
Maga sem kell a' Katona!

Izent nekem a' Mészáros,
Kell-e nekem gyűrű páros,
Nem kell nekem gyűrű páros,
Maga sem kell a' Mészáros!

Izent nekem János Deák,
Kell-e Babám gyenge virág:
Nem kell nekem gyenge virág,
Maga sem kell János Deák!

Izent nekem a' Tsizmazia
Kell-e Babám piros tsizma:
Nem kell nekem piros tsizma,
Maga sem kell a' Tsizmazia!

Izent nekem a' Kalmár is,
Kell-e Babám piros kláris?
Nem kell nekem piros kláris
Maga sem kell a' Kalmár is!

Izent nékem barna Pista,
Kell-e' szeléd galamb' tsókja:
Jaj! kell nékem galamb tsókja,
Maga is kell barna Pista!

HM, 1824. II. félesztendő, 2. sz., 9–10.

A daltípus középkori (vagy még régebbi) eredetű ugyan, s magyar változatai már a XVIII. század közepétől ismertek (RMKT XVIII/4. 71–72. sz.), de e konkrét szövegről a *HM* előtt nincs adatunk. Az 1826. évi győri, majd az 1828. évi pesti kalendárium azonosan közli, néhány kéziratos másolata is van, valamennyien a *HM* szövegén alapulnak.

48.

Köznép Dall.

Ad Notam: Eszem adta kis Barnája. –

Szép virággal kertet tele, Könnyű vólna menni bele; Gyöngye sövény kerítése, Könnyű vólna szétt szedése.	Rég reményem majd betellik, Kis kert ajtód majd megnyillik; Akkor szedem virágjaid', Rájok iszom méz tsókjaid'.
Félek még is bele hatni, Magam után nyomot hagyni, Okot adni megszállásra, Neked, Rózsám, búsulásra.	Akkor fogom én mondani: Be jó dolog időt várni! Időt várni, Lyányt kémélni, Megszállástúl nem remegni.

HM, 1824. II. félesztendő, 6. sz., 41.

Vitkovics Mihály (néhány forrás szerint viszont Czuczor Gergely) népies dala. Az *Érzékeny és víg dalok* 2. kiadásában (1834: 47) épp a *HM*-ből átvett másik szöveg, a *Csak azért szeretem...* szomszédságában szerepel. A nótajelzés *Ebszülette kis barnája* kezdettel 1810-től bukkan fel.

Magános Sohajtás.

Nem úgy van most, mint volt régen; Nem az a' nap süt az égen: Nem úgy illatoz a' virág, Két színűvé vált a' Világ.	Szép volt halni a' Hazáért: Most ritka ontta érte vért. Jaj! Hallottam azt beszélni: Szebb a' jutalomért élni.
Ne hidgy a' mézes beszédnek, Ne hidgy a mosolygó képnek; Ritka az, a' minek látszik, Tsak szembekötősdit játszik.	Régi Őseink el holtak, Kik a' közjónak hódoltak. Héj! Ha most feltámadnának, Újra sírba szállanának.
Átok fogta meg a' Magyarat; Mert az együt mostan nem tart; Rajta igaz a' közmondás: „Mennyi a' ház, annyi szokás.”	Meghalt Mátyással igazság; Most kelendőbb a' ravaszság: Sótt gyakran már az önkénynek Engedni kell a' Törvénynek.
Nints bötse hív hazafinak: Tsak a' tsapodár Úrfinak, Kinek nem magyar ruhája, Idegenül pörög szája.	Ó! Magyarok Istene hát Szánd meg szegény Magyar hazát. Teremts Őseink' porából, Kik megmentsék romlásából! – –

Ha Nap homályt el kergeti,
Hideg telet nyár követi,
Lehet még úgy, mint volt régen,
Magyar fény lesz Magyar égen.

HM, 1824. II. félesztendő, 35. sz., 273–274.

Terhes Sámuel közismert hazafias verse már 1810 előtt sok kéziratban felbukkan, nyomtatott kiadásáról azonban nem tudunk a *HM* előtt. Az *Érzékeny és víg dalok* mindkét kiadásában (1826: 143; 1834: 138.) egy rövidebb, folklorizált változat jelent meg.

50.

Nép Dall.

Azt gondolám esső esik;
Pedig a' szemem könnyezik;
Mert galambom halva fekszik,
Ki tudja, majd hova teszik.

Élek halok én érette,
Hogy meghaljon, mint tehetete:
Szívem illy búa ejthette,
Ki máskor örvendeztette.

Bár tsak addig ne temetnék,
Még innen haza mehetnék,
Olyan temetést tetetnék;
Hegedűst, dudást vitetnék.

Fán érik a' piros alma,
Magból nő a' puha szalma,
Talán majd még a' sírhalma,
Lessz bús fejem' nyugodalma.

HM, 1824. II. félesztendő, 45. sz., 353.

1808 táján felbukkanó, viszonylag ritka szövegcsalád. A *HM* előtt nincs nyomtatott kiadása, viszont az 1826-os Trattner-féle pesti kalendárium (OSZK 1522/1826) teljesen egyező szöveggel közli, s későbbi másolatokról is tudunk. Az 1–2. strófa változatát a *Csipkés a szőlő levele* kezdetű szöveg belső szakaszaiként adták ki az *Érzékeny és víg dalok* között (1834, 45).

51.

Társasági Dall.

[De mit töröm fejemet...]

HM, 1825. I. félesztendő, 33–34.

A vers teljesen azonos az 1818. évi közléssel, csak a tördelés tér el. Jegyzeteit lásd ott.

52.

Dal.

Nékem a' legtisztább estve
Fekete színnel van festve,
Komor felettem az ég is
El hagyott a' reménység is.

A' mi engem vidíttana
'S e' világhoz kedvet adna,
Már attól megvagyok fosztva
A' jó mind másnak van osztva.

Nints részemre semmi öröm	Fáj a' szívem kívül belől
Semmiben sem gyönyörködöm,	Bánat lepi minden felől;
Mert rám nézve minden üröm,	Fáj a' szívem mit tagadom,
De én azt még el is tűröm.	Azt kiért fáj nem láthatom.

HM, 1825. I. félesztendő, 14. sz., 106.

A kezdő strófa és a megszokott folytatás már a XVIII. század legvégén felbukkan. Először szerelmi panaszként, de később általános keservesként is variálódik. 1800 táján ponyván is megjelent, majd a kiterjedt szövegcsalád (*Búval derül én reggelem; Ellenem fájnak a szelek; Nem átkozlak, nem szokásom* stb.) szinte minden 1810 utáni kéziratban képviselteti magát.

53.

Nép Dal.

Ketskeméten egy alma fa,	Erdő sintsen zöld-ág nélkül,
Arany alma terem rajta:	Mező sintsen virág nélkül:
Szedd le Ró'sám az almáját,	A én szívem sints baj nélkül,
Ne bántsд annak gyenge ágát.	Mert távúl van kedvesétül.
Az almája elmulandó,	Erdő, erdő! de magas vagy,
De a' fája maradandó;	Tőlem kedves de messze vagy!
Én kedvesem igaz mondó,	Ha az erdőt levághatnám,
Hív lessz hozzám, és állandó.	Az én Ró'sám megláthatnám.

Majd el jön ő valahára,
Kirepül galamb módjára:
Akkor veszen hív karjára,
Mézszel folyó ajakára.

HM, 1825. I. félesztendő 19. sz., 145.

Az 1. strófának a *HM* előtt csupán egy változatát ismerjük Csöbrös István délvidéki katonakönyvből (1823). Az erdő motívumával és hívószavával összekapcsolódó 3–4. strófa eredete különböző: az előbbi Erdélyben bukkan fel 1800 táján, utóbbi viszont Debrecenben és Sárospatakon, már 1780 táján.

Toldy Ferenc tizenöt magyar népdala

Hogyha engem el szalasztasz (Toldy: 13: 2/1)

Bevezetés

Amikor 1830-ban Londonban megjelent John Bowring *Poetry of the Magyars* című angol nyelvű magyar költészeti antológiája, ebben nemcsak a „régí” és az egykorú magyar költők versei szerepeltek, hanem hatvannégy magyar népdal angol fordítása is. A magyar filológusok az utóbbi másfél évszázadban többször elmondták, hogyan jött létre Bowring több szempontból is újító jellegű magyar antológiája. Minthogy éppen a *Doromb* 1. kötetében tüzetesen foglalkoztam e kérdéssel,¹ itt elég röviden összefoglalni a minket most érdeklő tényeket.

Az angol irodalmár, John Bowring az 1820-as években szinte világméretű tervet alakított ki különböző népek angol nyelvű költői antológiáinak megjelenítésére. Szláv kötetek után 1827 körül vett be a vállalkozásba egy magyar kötetet is. Magyar közreműködőket keres és talál; Rumy Károly György és Döbrentei Gábor mellett a harmadik magyar illetékes, akivel kapcsolatban állt, Toldy Ferenc (1805–1875) volt. A magyar költészetre és népdalokra kiterjedő bonyolult kéziratgyűjtés, szövegmásolás és ezek Londonba küldése 1827 ősze és 1829 ősze között zajlott – nem minden félreértés, sértődés, szünet nélkül.

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában megmaradt források szerint Rumy több küldeményben végül is mintegy hetvenöt dalszöveget juttatott el Bowringhoz, a magyar szövegek mellett általa készített német fordításban is. Gyapay László néhány évvel ezelőtt áttekintette Bowringnak Londonban (szerencsére zömmel máig) meglévő hagyatékát, és eszerint Rumytól nyolcvanegy népdalszöveg jutott el Bowringhoz. Rumy kiaknázta a Kultsár István (1760–1828) szerkesztette, 1817-ben megindított Hasznos Multságok hasábjain ez időben rendszeresen megjelenő magyar népdalszövegeket. (Kultsár pedig tudott Rumy munkájáról.) Ezenkívül más forrásokból is másolt és hagyatkozott a maga szövegismeretére is. Több esetben mind ő maga, mind forrásai

1 VOIGT Vilmos, *Rumy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 217–243.

pontatlanok: szerbből magyarra fordított, vagy neves költők által írt népies jellegű versszövegeket népdalként kezelt. Az ebből kibontakozott polémiában inkább csak utólagos magyarázatként azzal védekezett, hogy az „ungarisch” nem azt jelenti, ’magyar’, hanem ’magyarországi’, és a ’magyar’ megjelölés németül „magyarisch” lenne. Bowring angol könyvének címében is ilyen értelemben olvasandó a *Poetry of the Magyars* megjelölés. A kötetben, mint említettük, hatvannégy magyar népdal olvasható – azonban az eredeti tervtől eltérően csak angol fordításban.

Eredetileg az 1820-as évek végén Rummy hívta fel Bowring figyelmét Toldy Ferencre, és a kapcsolat létre is jött köztük. Toldy *Handbuch der ungrischen Poesie...* című kétkötetes munkája (1828, Pest und Wien, in Commission bei G. Kilian und K. Gerold) eljutott Bowringhoz, aki fel is használta Toldy irodalomtörténeti áttekintését és műköltői antológiáját a magyar költészetéről készített összefoglalásában. Ennél későbbi esemény volt Toldy nyugat-európai utazása, amelynek során 1830. március 7-én érkezik Londonba, és természetesen azonnal felkeresi Bowringot. Amint ez közismert, ennél egy hónappal korábban jelent meg nyomtatásban a *Poetry of the Magyars*. A könyv gyors angliai sikeréről Toldy itthon be is számol.

Annál meglepőbb körülmény, hogy a Toldy *Handbuch*jában megjelent 15 magyar népdal láthatólag nem keltette fel Bowring figyelmét. Ennek legegyszerűbb oka az lehet, hogy e verseket Toldy csak magyarul közölte, úgyhogy ezeket Bowring gyakorlatilag nem értette. (Tudott ugyan valamit magyarul, hiszen sok nyelvhez konyított – ám fordítói segítség nélkül a szövegekkel nem tudott mit kezdeni.)

Mostani dolgozatom témája éppen a Toldy kézikönyvében kinyomtatott tizenöt magyar népdal.²

Köztudott, hogy Toldy *Handbuch*ja milyen sok szempontból – mindmáig! – úttörő jelentőségű kiadvány. Áttekinti a magyar irodalom jellegzetességeit és történetét, közöl régi és kortársi költőket, poétikai csoportosítást és jellemzést is ad. Ebbe a környezetbe illeszti be a népdalokat. A nem kevesebb mint tizenöt népdalszöveg is a fontosságát sugallja, hiszen az előtérbe állított mo-

2 Toldy Ferenc munkássága a maga korában nemzedékeken át központi jelentőségű volt, viszont a későbbi utókor – mind az irodalomtörténeti, mind a népköltészet-történeti kutatásban – szinte megfeledkezett róla. Szerencsére ismét többen foglalkoztak életművével, irodalomtörténeti írásait újból kiadták, áttekintették elveit, ezért itt nem szükséges teljes bibliográfiát adni. Bővebben lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika). Ebben azonban a *Handbuch* népdalairól nem esik szó. 2005-ben a Toldy-bicentenárium alkalmával rendezett emlékülés anyagának megjelent tanulmányai közül számunkra a legérdekesebb: S. VARGA Pál, *Toldy Ferenc a népköltészet és a műköltészet viszonyáról*, ItK, 110(2006), 90–110. Ez azonban Toldy működésének későbbi szakaszára vonatkozik.

dern költők (mint például Faludi Ferenc, Dayka Gábor, Csokonai) sem kaptak ennél több teret az antológiában. Az első kötet mintegy 80 lapos tudományos bevezetéssel indul, amely a magyar költészet időrendbe sorolt fejlődését mutatja be 24 paragrafusban – a hun király, Attila udvarától az Árpád-korra datált műveken át Kisfaludy Károlyig és a reformkorban népszerű „eposz”-felfogásig. Ez után következik *Anhang* (Függelék) megjelöléssel egy néhány lapos áttekintés *Volks poesie. Lieder und Märchen* címmel.

Noha a *Handbuch* I. kötetének LXXXIII–LXXXVI. lapjain olvasható áttekintéssel irodalomtudomány-történetünk már többször foglalkozott, érdemes idézni ennek tartalmát, mivel gyakorlatilag ez a legelső, nyomtatásban megjelenő, német nyelvű miniatűr a magyar népköltészetéről. (Előzménye csak Mailáth János 1825-ben német földön megjelentetett *Magyarische Gedichte* című antológiája, irodalomtörténeti áttekintéssel – ám népdalok nélkül.) Ha végigkísérjük gondolatmenetét, megállapíthatjuk, hogy jó néhány, mindmáig elhangzó vélemény már 1828-ban is ismert volt, Toldy ezeket idézi is.

A rövid írás tartalma a következő.

Amint már Kölcsey Ferenc megállapította,³ a magyar népdalok két osztályba oszthatók.⁴ Az első, amelyet *történetinek* nevezünk, eseményeket énekel meg, a második *lyrai* érzelmeket tartalmaz. Igazán régi dalokat egyik osztályból sem ismerünk. Ezek a hosszadalmas harcok viharában elmerültek, és senki sem gondolt megőrzésükre. Mégis, ki merné azt tagadni, hogy a régi történeti népdal ne foglalkozott volna olyan nemes témákkal, akárcsak a mai. A több százados régiségű töredék:

Lengyel László jó királyunk
Az is nekünk ellenségünk

3 [CSELKÖVI], *Nemzeti hagyományok*, Élet és Literatúra, 1826, I, itt: 50–52.

4 Toldy itt természetesen Kölcsey *Nemzeti hagyományok* c. nevezetes írását (1826) követi, egyes mondatokat szó szerint lefordítva. Kölcsey pl. ezt írja: „[Pórdalaink kétrendbeliek] mert vagy történeteket énekelnek, vagy a szempillanat személyes érzéseit zengik el. Nagyön régieket sem egy, sem más nemből nem lelünk, s ez is igazolja jegyzésemet mely magyarainknak a régiség eránt tett elhüléséről fentebb tétetett. Ki merné azt tagadni, hogy a hajdankor tiszteletes tárgyú dalokkal ne bírt legyen, mint a mostani?” Itt és másutt Toldy szárazabb, poétikai fogalmakat és kifejezéseket használ, szemben Kölcsey érzelmes esszéstílusával. A továbbiakban nem is vetjük össze a két szerző megfogalmazását. Megemlíthetem, hogy Kölcsey tanulmányát az utókor több, egymástól eltérő formában (!) tette közzé, úgy-hogy az ezt idézőket óvatosságra intjük, elsősorban Kölcsey (nem is mindig következetes) terminológiáját illetően. Szerencsére külön kiadvány foglalkozik e klasszikus tanulmánnyal: *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012 (Hagyományfrissítés, 1).

– amely a mai gyermekek ajkán él,⁵ bizonyítja, hogy egykoron a magyar népe-
nékes a nép régmúlt történetébe tekintett, ma viszont megesett lányokra és
kivégzett rablókra gondol. A legrégebb történeti népdalok egészen a legutóbbi
forradalmi harcok idejéig nyúlnak vissza, és megéneklék Tököli, Rákóczi, Ber-
csényi, Bóné⁶ nevét, és valódi költői lelkesültség bélyegét viselik, amit a mai
dalokban hasztalan keresnénk.

A lírai népe-
nékes sokkal költőibbek. Sok ilyen dalban – még ha csak alkal-
manként is – meglep a haza és a kedves szeretetének igazán bensőséges érzése;
olyan képek, amelyek a nemzet keleti eredetére utalnak, egy tárgyról a másik-
ra való zseniális szökellések. Ezek mégis gyakran csak a rímek üres csengését
adják, amelyek a legkülönbözőbb eszményeket kapcsolják egybe, és ezáltal az
egésznek gyakran nevetséges tarkaságát eredményezik.⁷

Noha Toldy a *Handbuch*-ban nem közöl meséket (egyáltalán prózai szöve-
geket sem), a fentiek után idézi Mailáth János (1786–1855) gróf jellemzését.⁸
Eszerint a magyar mesemondók a nép keleti származásának egyik bizonyossága;
ugyanúgy, mint Arábia éjszakáinak mesélői, órákat, sőt egész éjszakákat átme-
sélnek anélkül, hogy akár maguk, akár közönségük befáradnának. A mese
a leggyakoribb a katonák és pásztorok között. A mesék, amelyek napjainkra
más országokban csupán a fonóban és gyermekszobákban maradtak meg, Ma-
gyarországon kiváltképpen az őrszemek és pásztorok tüzei mellett, az éjszakai
munkáknál kerütek el az elmúlást. A magyar mese jellege is egészen más, mint
bármely nyugati népnél. A hős általában egy diák, katona vagy királyfi. Társa
egy Táltosnak nevezett csodálatos ló, amely tanácsot ad a hősnek és megmenti
őt a veszedelmekből. Ellensége igen gyakran egy hat, kilenc, tizenkét fejű sár-
kány, rendszerint a hősnek három próbát kell kiállni, mint ahogy általában is a
hármasság játssza a főszerepet. A fantázia bizarr és merész, az egyes fordulatok
eredetiek. Azok a cselekedetek és nézetek, amelyeket az uralkodóknak tulajdo-
nítanak, azt mutatják, hogy a mesék a nép körében alakulnak ki, ahol a maguk
életvitele szerint mutatják be a felsőbb rétegek életét. A mesélő gyakran két vagy
három mesét kapcsol egybe, sokszor egy mesét több részre különít el, ezeket
kiszínezi vagy megváltoztatja, úgy, ahogy jónak látja, vagy ahogy ez a hallgatók
kedvére szolgálhat.

A mesekutatónak feltűnik, hogy a nép körében egészen idegen mesék ter-
jedtek el, amelyeket azonban a mesélők mindig nemzetivé változtatnak. Így
hallottam egy Abaúj vármegyei nevezetes mesemondó asszonytól Carlo Gozzi

5 A hidasjáték eredetének problémáiról l. a *Függelék* II. részében írottakat.

6 Bóné András (1655–1707) végvári vitéz; Thököly, majd a Habsburgok katonatisztje, ezután
II. Rákóczi Ferenc kuruc ezredese.

7 A magyar népdal ilyen jellemzését Bowring Toldytól veszi át, nem említve, hogy ez eredeti-
leg Kölcsey felfogása.

8 *Magyarische Sagen und Märchen*, Brünn, 1825, 12.

(1720–1806) egyik legszebb meséjét;⁹ a teljesen idegen *Hattyúlánycs meséje*¹⁰ pedig egész Magyarországon ismert. Ha azonban valaki a nemzet jellemét és ennek sajátosságát felfogja, és egyáltalán ismeri a mesék jellegét, könnyen felismerheti és elkülönítheti az egészen idegen meséket vagy az idegen fordulatokat a hazai mesékben.

Egyes feljegyzett népmeséket a folyóiratainkban is meg lehet találni. Georg von Gaal (*Mährchen der Magyaren*, Wien, 1822) és Mailáth gróf e mesék jelentős részét német nyelven kiadták, amivel nagy tetszést váltottak ki. Az utóbbiakat Kazinczy Gábor anyanyelvünkre mesterien költötte át.¹¹

Toldy lapidáris stílusban a kor közfelfogását fejezi ki. A magyar népköltészet további műfajait akkor sem említi, ha tudjuk, ezeket e korban már megkülönböztették egymástól. Leginkább a *ballada* itteni említése hiányzik, hiszen a „történelmi” tematika éppen ezekre a leginkább jellemző. Forrás nincs feltüntetve.

Toldy költői antológiájának második kötete (itt is az időrendet követve) Kazinczy Ferenc verseivel kezdődik, és Vörösmarty Mihály műveivel zárul. Ez után következik a minket érdeklő tizenöt népdal szövege (356–362). Az egyes daloknak nincs címe, csak sorszáma. A többstrófás versek versszakait sem számozzák. Csak magyar nyelvű szövegeket olvashatunk, egyikük sincs németre lefordítva. A szedés gondos, még a betűhibák is igen ritkák.

A dalszövegek előtt Toldy rövid tájékoztatót ad, kivonatossan:

Korábban nem volt gyűjteménye a magyar népdaloknak. Több magyarországi tudóst kértünk ilyenek hozzám elküldésére; azonban mindezekre erre nem fordítottak figyelmet, mi magunknak pedig nem volt alkalmunk erre. Ezért meg kell elégednünk tizenöt darab közlésével, legtöbbjüket Kulcsár *Hasznos Mulatságok* kiadványából, amelynek eddigi huszonkét kötetében elszórva mintegy ötven dal található.¹² Egyébként mostanában néhány folyóiratban azt olvastuk, hogy Romy dr. egy nem jelentéktelen ilyen népdalgyűjteményt küldött el Londonba, a tudós angol, John Bowring felkérésre: aki ezeket egy párhuzamos, formahű angol fordítással együtt, és a teljes megértéshez szükséges jegyzetekkel ellátva Londonban kívánja kiadni.

9 Ez valószínűleg az eredetileg 1761-ben publikált *Három narancs szerelmese* lehet.

10 Ez az *Ámor és Pszükhé*-történetből nálunk Árgirus-meseként ismert szöveg lehet.

11 Ez azonban csak évtizedekkel később jelent meg, fordulatos textológiai történet eredményeként.

12 Szerencsére Kulcsár működésével az utóbbi időben többen is foglalkoztak. Lásd *Tudós, könyvtáralapító, kultúráközvetítő: Kulcsár István*, szerk. HÍDVÉGI Violetta, Tatabánya, Komárom–Esztergom Megyei Önkorm. et al, 2001; KULTSÁR István, *Tudósítások és Hasznos Mulatságok*, szerk. BUDA Attila, HÍDVÉGI Violetta, Kolozsvár, Kriterion, 2010 (Téka). Népdalaival Csörsz Rumen István külön foglalkozott; 2010-es konferencia-előadásának írott változatát lásd e kötetben *Kulcsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828)* címmel.

Megjegyezhetjük, hogy az érezhetően több forrásból származó információk nem is olyan pontatlanok, mint gondolnánk. Valóban Bowring volt a kezdeményező. Először arról volt szó valóban, hogy a magyar eredeti szövegeket is közlik egy metrikailag megfelelő angol fordítással együtt; készült is néhány jegyzet a verselésre vonatkozóan. Egyébként a verssorok tagolása (mind a kéziratok gyűjteményekben, mind a folyóiratközlésekben kialakult gyakorlatot követve) szintén útbaigazító jellegű volt, s ezt Bowring követte is. És noha igazán sok dalgyűjteményt ismerünk, nemcsak az 1820-évekből, hanem már jóval korábban is, amelyekben népdalok vagy ezekhez hasonló szövegek vannak, ám nyomtatásban ilyeneket külön nem adták ki. Csakugyan Kultsár folyóirata volt az a fórum, ahol magyar népdalszövegek bizonyos rendszerességgel napvilágot láttak. A népdalgyűjtésre vonatkozó felhívások Magyarországon ekkorra már többször is megjelentek – változatos és kevés visszhangot váltva ki, és önálló publikációt nem eredményezve. Ezeket nemcsak a magyar irodalomtörténet és folklorisztika későbbi tudománytörténészei ismerték, hanem a reformkor elején az érdeklődő magyar irodalmárok is. Toldy szemmel láthatóan a Rummy által terjesztett információkra épít. Noha itt nem említi, azt biztosan tudta, hogy Bowring voltaképpen a magyar költészet antológiáját készítette, amelynek csak egy szelete volt a népdalgyűjtemény. Azt viszont nem érzékelhette, hogy amíg az ő *Handbuch*-jában csak mintegy 1% a népdal, addig Bowring könyvében ennek sokszorososa: csaknem 40%. Ami pedig igazán fontos különbség.

Tanulságos azt is megemlíteni, hogy Toldy nem látta a Rummy által összeírt szövegeket, sőt ezek jegyzékét sem. A Toldy által közölt dalszövegek közül három (a 9, 13. és 15. számú) Rummy jegyzetei között is olvasható, s ezek közül Bowring két dalt publikált is, amelyek igazi forrása azonban a Hasznos Mulsóságok (1822 és 1823), ahonnan Rummy is, Toldy is átvették őket. Vagyis Toldy bármennyire szerény antológiája voltaképpen más, mint Rummyé vagy Bowringé. Ezért is érdemes külön is foglalkozni velük.

Toldy ugyan nem fűzött kommentárt az egyes dalszövegekhez, azonban, minthogy az egész kétkötetes antológiában figyelt a poétikai és metrikai sajátosságokra, az ilyen vonásokat nyilván a népdalszövegekben is észrevette, s a maga szövegválogatásában érvényesíthette is.

Német nyelvű címe ellenére a két kötet magyarul közli a költeményeket – jó néhány kivétellel. Zömmel a korban nevezetes műfordítók, mint Mailáth János, valamint Michael von Paziazi, G. Tretter, ifjabb gróf Teleki Ferenc, Sannazar gróf, Ludwig Petz és mások már korábban is elkészült (olykor viszont éppen Toldy antológiája számára készített) német fordításaiban olvashatunk 112 verset több mint másfélszáz nyomtatott lapon, amelyek a középkortól Vörösmartyig terjednek. (A Toldy közölte német versfordítások a *Handbuch*-hal szinte egy időben külön kötetben is megjelentek: *Blumenlese aus ungrischen Dichtern* címmel [Pest, 1828], amelyben a magyar költészet történetéről szóló áttekintés is meg-

található.) Ezeket a német fordításokat Bowring is megérthette és használhatta. Magyar népdalszöveg német fordítása azonban nincs köztük. Igazában Toldy maga is készíthetett volna ilyeneket, ám ehhez nem érzett magában tehetséget. Rummy viszont a Londonba szánt szövegek összegyűjtése során a maga német fordításait rögtön mellékelte. Ezek ma már olykor mosolyogtatóak, máskor azonban találóak, és jól kifejezik a kor költői ízlését, poétai dikcióját mind a magyar, mind a német szövegek esetében.

Bowring a magyar költészetről szóló áttekintésében sok mindent Toldytól vesz át, ide értve a népdalok jellemzését is.

A dalszövegek jellege

Tizenöt szöveg kevés ahhoz, hogy jellemezhessük őket mint „a magyar népdal” példányait. Néhány jellegzetes vonásuk azonban így is feltűnik (a szövegeket lásd a Függelék I. részében).

Noha nem Toldy *Handbuchja* közölt először dalokat, ám mintegy kodifikálta a korábban szétszórta, inkább folyóiratban kialakult versközlést (ami egyébként a korábbi „kéziratos énekköltészet” keretében alakult ki). Eszerint a „népdaloknak” nincs címe, az első sort vagy annak elejét sem emelik ki címként. Később, amikor már több népdalszöveghez tartalomjegyzéket vagy mutatót kellett készíteni, az első sorok (vagy azok kezdete) szolgált e célra. Megemlíthetjük, hogy Bowring kötetében van címük a magyar népdaloknak, és már Rummy is önmaga alkotott címeket. Ezek gyakran helyszínhez kötik az egyes szövegeket.

Noha már a kéziratos költészet korából ismerünk olyan versgyűjteményeket, amelyek a dallamokat vették figyelembe, néhány költő (például Amade vagy Csokonai) verseit dallamaik is terjesztették, Pálóczi Horváth Ádám és mások dalgyűjteménye pedig zenei szempontokat is érvényesített. Ettől azonban eltér a reformkor magyar népdal-közlésmódja. Nemcsak Toldy, hanem a Hasznos Multságok, Rummy, Bowring, sőt jóval később még Erdélyi János is csak a szöveget vette figyelembe a dalválogatás és csoportosítás alkalmával. Erdélyi János például igen érdekes tartalmi és műfaji rendszerezését kísérelte meg a hozzá eljutott sok száz dalnak – ám egyedül a szövegek alapján.

Toldy ilyen kizárólagos szövegfelfogását még a csak néhány közölt szöveg esetében is igazolni tudjuk. Antológiája második kötetének végén részletesen csoportosítja ugyanis a két kötetben közölt összes versszöveget. A *Systematisches Verzeichnis der im Handbuche vorkommenden Dichtungen* (II, 562–569) a többszáz verset többféle szempontból tagolja: *Episch* – *Lyrisch* – ezen belül műfajonként, pl. *Hymnus*, *Ode* stb., a sajátos versformák szerint (*Sonett*, *Triolett*, *Ritornell*, *Rondeau* stb.), tartalmi módon értelmezett műfaji megnevezésekkel

(*Elegie, Idyll és Hirtengedicht* stb.), sőt egyáltalán a versek „referenciartománya” szerint (*Leben, Kunst, Gnomen, Fabeln*). Szerencsére a népdalok is helyet kapnak ebben a rendszerezésben. A lírai alkotások között (a himnusz, diti-rambus és óda után) a következő csoportokat találjuk: *Soldaten-, Kriegs-Lied* és *Weinlied*, amelyek között legfeljebb Döbrentei Gábor *Huszárdalok* c. verse érdemelheti meg a népköltészetkutató figyelmét. Ez után következik (564) *Volkstümlich* megnevezéssel négy költő: Pálóczi Horváth Ádámtól a *Pásztor éneke*, Csokonai három verse: *Parasztdal, Szerelemdal a' csikóbőrös kulacshoz, Szegény Zsuzsi [a] táborozáskor*, Vitkovicstól *A füredi pásztor' dala* (amit Romy magyar népdalként mutatott be), Fátyól pedig a mára elfelejtett *Az asszonygyűlölő*. Ezek után „Volkslieder fünfzehne” megjelöléssel, azaz további megjegyzés vagy csoportosítás nélkül kerül említésre a népdalok csoportja. Minthogy egy-egy vers csak egy helyen szerepel a felsorolt csoportokban, bizonyos átfedések megoldatlanok maradtak. Némely népdal például a bordalok vagy akár a pásztor-dalok közé is tartozhatna. Megjegyzésre méltó, hogy a népköltészet általános bemutatása során külön említett „történelmi” jellegű lírai népdalokból nincs mutatvány. *Lyrisch-episch. Ballade, Romanze* címen a két Kisfaludy, Kölcsey, Bajza és Vörösmarty összesen tizenegy versét említi, Kisfaludy Sándortól még regéket is idesorol. *Ballade* megjelöléssel Kölcsey három versét (*Dobozi, Róza, Szép Lenka*) közli. (Egyébként a magyar „népballada” mint műfaj felfedezése későbbi és bonyolult történet.) Toldynak nyilván volt tudomása az olyan „Rákóczi” dalokról, amelyek szerzőit nem ismerték, és amelyek mind a „történelmi népdal”, mind a „ballada” kritériumainak megfeleltek. Ilyent azonban nem közölt antológiájában, talán nem is csupán a cenzúra miatt.

Minthogy mi ma is ezt a „reformkori” népdalközlési gyakorlatot ismerjük, szinte fel sem tűnik, mennyi mindenben felfedezhetjük ezt a közmegegyezést már Toldy könyvében is. A verseket általában négysoros strófákra (és nem pl. kétsoros szakaszokra) tördeli. A strófák rendszerint izometrikusak, mindenütt végrímekkel, amelyek azonban lehetnek szóismétlések is. Minden egyes verssor nagybetűvel kezdődik. A strófákon belül az ún. „természeti kezdőkép” vagy általában a strófa első felét kettőspont vagy pontosvessző érzékelteti. Szerencsére Toldy a tartalmilag nem összeillő sorokat békén hagyta, ily módon a népdalainkban oly jellemző „monostrofizáló” közlési tendenciát már nála is érvényesülni látjuk. A versekben a megszólítások, felszólítások közül a leggyakoribb a *Rózsám*, és ez nagybetűvel is kezdődik. A valódinak tűnő személynév (Pista, Barna Pista, Katica, Gyurica) magától értetődően kerül elő. A „szőke – barna” párhuzam is – noha mintegy rejtetten – előfordul (1. és 4. dal). Nem történik kísérlet arra, hogy a magyar nyelvben a grammatikai nem hiánya miatt a dalszövegekben megtalálható határozatlanságot (legény szól-e leánynak, vagy fordítva) feloldják. Noha folklorisztikánkban nem szokás az ilyesmit észrevenni, azért erre is van példa Toldy szövegei között (8. dal, sőt valamelyest a 10. dal is).

A nyelvjárási és népies szavakat, kifejezéseket tekintve Toldy az azóta is követett, az arany középutnál jóval egyszerűbb megoldást követi. Így olvashatjuk az *asztat, ollyan, kedvesétül* alakokat. A nyelvjárási jelleg szinte észre sem vehető Toldy közlésében – megint csak a forrásszövegek gyakorlatát követve (noha például a *rózsám ~ rúzsám* változatokat nyilván Toldy is ismerte).

Érdekes, hogy Toldy nem utal arra, melyik dal mely magyar tájból származtatható. Ennek közvetlen oka az, hogy nem maga készítette a dalok feljegyzését, hanem kész forrást vett át. A Hasznos Mulatságok nem mindig adja meg a táji hátteret. Rummy és Bowring ugyanígy jár el; noha, ahol ez sejthető, utalnak a dal táji környezetére. Még Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–1848) szövegközlésében is problematikusan a táji hovatarozás feltüntetése. Ugyanakkor a szerkesztők azt mindig hangsúlyozzák, hogy a népdal „táji”, az irodalmi vers viszont „nemzeti”.

Természetesen tudjuk, hogy Toldy nem volt specialistája a népdalszövegeknek. Azt ismerte, ami igazán közismert volt, és biztosan csak annyit tudunk, hogy áttekintette a Hasznos Mulatságok szövegközléseit. Az ott olvasható csaknem ötven dal közlésmódja alapján szűrte le a maga praktikus szövegkiadási elveit.

Ami a „műfaji” megoszlást illeti, erről sem sokat mondhatunk. Úgy látjuk, a rövid, néhány strófás dalokat helyezte előtérbe. Lírai dalokat és nem szokásdalokat vagy balladákat válogatott, tehát például párosító vagy lakodalmi dalszövegek hiányoznak. Gyűjteménye végén van két hosszabb szöveg: egy párvasztó-foglalkozás-csúfoló (14. dal), meg egy, a korban divatos és publikált párbeszéd („kettős”) dal (*Katica és Gyurica*, 15. dal). Ez utóbbinak szövege nem is olyan egyértelmű, mint gondolnánk, sőt egészen a bécsi–budapesti operett táncos-komikus és szubrett duettszámaiig terjed. Hogy ez az 1820-as években csakugyan magyarországi népdal lett volna – nem hiszem. Ám akkor „mindenki” annak tartotta.

Mielőtt Szemere Páléhoz fogható terjedelmű részletezését adnánk a tizenöt „népdal” értelmezésének, végül azt kell megemlítenünk, igen szerencsés körülmény, hogy Toldy tizenöt népdalát össze tudjuk vetni más, terjedelmesebb összeállításokkal: a Hasznos Mulatságok ötven, Rummy hetvennyolc és Bowring hatvannégy szövegével. Az ilyen összevetésből az derül ki, hogy a Kultsár közölte népdalok szerkesztői programszerűen egymáshoz képest is sokfélék, és szinte egyenkénti vizsgálatot érdemelnének. Rummy több fokozatú válogatása leginkább a magyar haza tájankénti és foglalkozásonkénti különbségeit kívánta bemutatni. Az általa favorizált „népdal”-szövegek leginkább a XVIII–XIX. század fordulójának gracióz lírájára emlékeztetnek. Bowring esetében pedig nem is az ő számára lefordított, majd végül is közölt dalok a legtanulságosabbak, hanem azok szelektálása, a tudatosan kihagyott szövegek milyensége. Az, ami végül is angolul napvilágot látott, előkelő és erőteljes angol poézis, amely a *faculté maitresse* jegyében a különleges magyar életmódot tükrözi – akárcsak

Bowring hasonló, a lengyel vagy sziámi költészetet bemutató kötetekben. Meglepő, hogy éppen Toldy népdalai azok, amelyek a leginkább hasonlítanak a magyar reformkor általunk jellemzőnek tartott népdalaira – és már nem a korábbi „kéziratos költészetre”. Persze azért nála is előfordulnak az „orcáid rózsái”, vagy a csókok mézéről szóló sztereotípiák, amelyek a műköltészetben is általánosak voltak. Toldy stílusérzéke általában mintegy kiegyenlítette azt, hogy 1828-ban még csak igen kevés „népdal”-nak tekintett szöveg – és még kevesebb valóban a nép ajkán elhangzó népdal – volt az irodalmárok számára ismert.

Nincs értelme túlbecsülni Toldy szelekcióját a mások által közzétett, nyilvánvaló módon stilizált dalokból. Ám valamilyen közízlést tanúsít, hogy ezek szinte kivétel nélkül szerelmes versek, legtöbbször szomorúak a távollét, elválás és halál miatt. Nem meglepő, hogy a megfogalmazás negédes és olcsó módon rokokó jellegű: *Gyenge csókod szűz mézítűl élhetek csak*, mondja – nem a nép, hanem a stilizáló közzétevő (13. dal). Ugyanakkor a testi szerelemre több szöveg is utal, noha áttételesen, mégis félreérthetetlenül. A 6. szövegben ezt olvassuk: *Szép virággal kerted tele, Könnyű volna menni bele [...] Félek mégis belé hatni, [...] Régl[i] reményem ha betelik, Kis kertajtód ha megnyílik: Akkor szedem virágjaid [...]*. Ezt a megfogalmazást aligha a „nép” alkotta, ám ennek alapján több XIX. századi népdalszövegünk értelmezésén is elgondolkodhatunk, és legalábbis a reformkori „értelmezők” a másfél évszázaddal később Vargyas Lajos adta pánerotikus szövegmagyarázat elődjének tekinthetők. Ugyanezt mondhatjuk el az 5. szövegről is (*Kecskeméten egy almafa, Arany alma terem rajta: Szedd le, Rózsám! az almáját, Ne bántsд annak gyenge ágát*). A 13. dal (*Pista szívem, de alhatnám*) ugyan nyilvánvalóan átköltött, ám a „Szűz karodon elnyughatnám: Szűz karod, karom alatt Átfoglalna” megfogalmazás itt is érthető.

A Toldy Ferenc közölte népdalszövegek éppen az említett összefüggések miatt igazán tanulságosak. Nem ez a német nyelvű áttekintésben olvasható néhány szöveg hozta létre reformkori népdalfilológiánkat, ám hatásával számolni kell.

Irodalomtörténetünkben és népdalkutatásunkban a magyar népdalok iránti reformkori érdeklődést sokszor és elismerőleg jellemezték. Ami a szövegeket illeti, itt Erdélyi János antológiája (*Népdalok és mondák*, 1846–1848) mindig „ismert” volt. Pálóczi Horváth dalgyűjteménye teljességgel csak az utóbbi évtizedekben vált hozzáférhetővé. A váci „énekes gyűjtemény” anyagáról is csak legutóbb olvashattunk jegyzéket. Pedig az egyes források külön áttekintésére is szükség van ahhoz, hogy érzékelhessük a (mondjuk) 1780 és 1840 között a magyar „népdal”-szövegekben végbement változásokat. Úgy látszik, Toldy szelekciója már nem a XVIII–XIX század fordulójának stilizált költészetét tükrözi, hanem egy újabb „lírai dal”-felfogást. Ezt Toldy következetesebben teszi, mint Rummy maga jóval nagyobb válogatásában. Ehhez képest is már más stílusérzék érvényesül Erdélyi Jánosnál, aki azonban ugyanennek a korszaknak összeírott népdalszövegeiből merít.

Sokan, akik a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig terjedő időszakban a magyar költészet fejlődésével foglalkoztak, többször megkísérelték, hogy az egyes korszakok, költői csoportok ízlését, verseik jellegét meg is nevezzék.¹³ Ám mindmáig sem sikerült közösen elfogadható ilyen megnevezéseket találni. Toldy „népdalainak” stílusminősítését sem tudjuk egyetlen szóval megadni. Ám éppen szövegválogatása jelzi, hogy erre törekedett. Szerencsés mód jól ismerte korának íróit és azok verseit is: akarva-akaratlanul a műköltői és népköltészeti alkotások egymást tükrözik antológiájában.

Dolgozatomban nem tárgyalom a tizenöt népdal szövegeinek történetét vagy a más forrásokból ide vonható változatokat.¹⁴ Ez „eggyel eredetibb” szövegeken lenne elvégezhető. Megjegyezhetjük, hogy Toldy nem mindet, csak „legtöbbjüket” vette át Kultsár közléseiből. Ez magyarázhatja a szövegek egymástól való eltéréseit.

Csörsz Rumen kiváló filológiai pontosságú dolgozatában azzal foglalkozik, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában több olyan népdalszöveg-összeállítás van (vagy volt), amelyek Toldy Ferencről jutottak el Erdélyi Jánoshoz. Ezek ugyanúgy az Irod. 8^r 206. számú „főtételben” találhatóak, mint a többi beküldő kéziratai. Köztük szerencsére máig megmaradt a 206/61. tétel. (Ma már nincs meg azonban a 206/78. szöveg: *Oláhországi táncversek Ürmösy Sándor utazásaiból*, sem a 206/144. tétel: *Egy dal a XVII. század végéről*.) Mindezek alapján mégis arra gondolhatunk, hogy a Toldy által eljuttatott anyagban nem is volt ennél több „magyar népdal” szövege. Az eredetileg valószínűleg 22 dalszöveget tartalmazó 206/61 „Schedel [Toldy] Ferencről” megjegyzésű irat az Akadémia levéltárából lett átküldve a *Népdalok és mondák* összeszerkesztésén dolgozó Erdélyi Jánoshoz. (Ám nem tudjuk, melyik évben.) Egyébként ugyanígy Erdélyi kezébe jutottak Rummy Károly György olyan iratai is, amelyek tisztázatot voltaképpen Bowring angliai antológiájához küldött el Londonba. Csörsz úgy állapította meg, hogy a népdalok szövegét a Hasznos Multságok 1818. és 1820. köteteiből másolták ki, és a dalok összeírását Toldy már a *Handbuch* elkészítése (1828) előtt megtette. Csörsz gondos szövegfilológiai megjegyzésekkel ellátva közli a húsz dal szövegét, mégpedig úgy, hogy feltünteti: Toldy vagy más keze írása-e, közölték-e a Hasznos Multságokban, Toldy *Handbuch*-jában vagy Erdélyi által. Eszerint a húsz közül tíz szöveg Toldy kézírásában maradt meg,

13 Csörsz Rumen emelte ki e téren Mezei Márta kezdeményezéseit. Lásd MEZEI Márta, *Dalköltészetünk a felvilágosodás korában*, ItK, 73(1969), 220–242.

14 Szerencsére újabban, főként Küllös Imola és Csörsz Rumen István jóvoltából az ilyen dalok „előzményeiről” sokat tudunk. Dolgozatom beküldése után hívta fel a szerkesztő a figyelmemet 2010-ben megjelent dolgozatára: *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a kövejtőben – Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 321–343. Köszönöm szíves segítségét, és az alábbiakban fel is használom fontos dolgozatának eredményeit.

nyolc szöveg való a Hasznos Multságok említett két évfolyamából. Erdélyi mindezekből csak egyetlen dal (*Megsavanyult már az új bor*) szövegét nyomtatta ki. (Ez különben is jelentéktelen szöveg.)

Mindezek után meglepő, hogy e szövegek nem mind egyeznek a *Handbuch* tizenöt szövegével! Csak öt-hat dal szövegét egyeztethetjük, és ezek sem tekintendők egyszerűen egymás másolatának.

Az „akadémiai” gyűjtemény 1. szövege (*Veres bársony süvegem*) itt két versszakos. Ez apróbb eltérésekkel egyezik a *Handbuch* 11. szövegével. Ugyanennek a dalnak egy jóval bővebb, 12 versszakos változata a 9. szöveg. Ebben az első két versszak nagyjából egyezik a *Handbuch* fent már említett szövegével; az ezt követő versszakok közül a 4–5. (*Nyisd ki rózsám az ajtót*) – apróságokat leszámítva – egyezik a *Handbuch* 3. dalával, viszont a következő, ezekhez tartalmilag oda kapcsolható hat versszakot nem hozza a *Handbuch*. Az utolsó, a 12. versszak (*Ha én aztat tudhatnám*) viszont egyezik a *Handbuch* 15. dalában (*Kettős*) az 5. versszakkal, pontosabban annak változatával. A 6. dal (*Isten hozzád Magyarország*) második versszaka egyezik a *Handbuch* 12. szövegével, ami annál fontosabb, mivel így feltehetjük a *Handbuch*-ban egyedül álló strófa értelmét. A 7. dal (*Ég a kunyhó, ropog a nád*) itt kétversszakos, és némi eltéréssel egyezik a *Handbuch* 1. dalával. A 8. szöveg (*Széna van az ólban*) igazán érdekes összeállítás. Első versszaka nincs meg a *Handbuch*-ban, viszont a 2, 3. és 4. versszakok egyeznek a *Handbuch* 2. dalával, pontosabban úgy, hogy abban az 1, 2, 3. versszakok az „akadémiai” kézirat 2, 3. és 1. versszakaival azonosak. A *széna van ólban* versszak viszont egyáltalán nincs meg a *Handbuch*-ban. A 9. dal (*Veres bársony süvegem*) szövege a fentebb már említett bővebb szövegösszeállítás.

Az akadémiai kézirat nemcsak azért fontos, mivel tizenöt olyan népdal szövegét tartalmazza, amelyek nincsenek meg a *Handbuch* szövegei között. Leginkább a szövegváltozatok eltérései tanulságosak. Ezek szavak cseréjétől, strófák sorrendjéig, rövid és hosszú darabokig terjednek. Ma mindenki tudja, hogy a népdal változatokban él. Az 1820-as években is ez volt a helyzet, és ezzel találkozott a szöveggyűjteményeket összeállítók, majd kiadók is. Eddig azonban (Rumy szövegeit leszámítva) nemigen volt olyan forrásanyagunk, amely azt tanúsította volna, hogy egyetlen szerző hogyan kezelte a variánsokat.¹⁵ (Pálóczi Horváth dalvariánsai, majd Erdélyi János egységesítő szöveggondozása más jellegűek.) Sajnos, nem ismerjük Toldy véleményét vagy magyarázatát erről a jelenségről. Ám az a tény, hogy például a *Veres bársony süvegem* két, részint egyező, másrészt teljesen eltérő szöveggel van meg az akadémiai gyűjtemény-

15 Szerk. megj.: Tanulságos lenne e szempontból áttekinteni pl. Mátray Gábor kottás kéziratgyűjteményét, amely az Ethnológiai Adattárban található (EA 2969, Abafi Lajos hagyatékaként katalogizálva), illetve Bartalus István kottás kéziratát (MTA BTK Zenetudományi Intézet).

ben, több mint véletlen. Minthogy a húsz dalból csak nyolcat vettek a Hasznos Mulatságok közléseiből, nem az ilyen másolás során keletkeztek az eltérések, hanem egyébként is megvoltak. Arra sincs bizonyítékunk, hogy az eltérések oka a különböző forrásokból Toldyhoz jutott változatok lennének. Négy dal (1, 6, 7. és 8.) Toldy keze írásában maradt ránk. Csak a 9. szöveghez írta oda valaki: *Tentzer* (?).

Egy szóval: azt ugyan észrevehetjük, hogy Toldy tudott szövegváltozatokról, azt azonban nem tudjuk, pontosan honnan is valók a variánsok. Minthogy a változatok ugyanazt a versmértéket képviselik (4×8), arra sem kell gondolnunk, hogy a szövegekhez eltérő dallamok kapcsolódtak, és ez a variálódás oka. Egyébként az „akadémiai” kéziratban a szövegtagolás a megszokott: a később is általános négy soros strófákat adja (némi eltéréssel).

Felmerült az a kérdés, mikorra datálható az „akadémiai” szöveggyűjtemény? Csörsz Rumen István szerint ez korábbi, mint a *Handbuch* szövegközlése, vagyis ahhoz szolgáltatott kiindulást. Minthogy ebben megvannak a Hasznos Mulatságok korábbi évfolyamaiból kiírt dalok, akár 1820 körülnek is vélhetjük (mivel a későbbi évfolyamokban kinyomtatott dalok nincsenek benne). Ez elképzelhető, ám felmerül a kérdés: miért van nyolc esztendő e dalgyűjtemény és a *Handbuch* szövege között?

A kéziratban a Schedel (és nem a Toldy) név olvasható. Azonban ennek alapján sem egyszerű datálnunk a kéziratot. A *Handbuch* címlapján „Franz Toldy” olvasható, ám pl. a budapesti Egyetemi Könyvtárban meglevő példány elején a következő dedikáció olvasható: „Tek. Schedius Lajos Prof. Úrnak megkülönböztetett tisztelettel Schedel Ferencz”. Azaz az eredeti családnevet és az írói nevet váltakozva használta a szerző.

Arra nincs egyértelmű bizonyítékunk, hogy a húsz (huszonkét) dalt tartalmazó kéziratból válogatott volna a *Handbuch*-ba Toldy. Sem a dalok sorrendje, sem a szövegektérések nem vallanak erre. Noha tudjuk, hogy Toldy több mint 15 dalból válogatta ki a *Handbuch* szövegeit, ennek módjáról nincs ismeretünk. Sem a *Handbuch*, sem az akadémiai gyűjtemény dalainak sorrendje nem enged következtetni a válogatás szempontjaira; a dalok sorrendje is eltérő, inkább praktikus, mint tematikus jellegű.

Magam úgy gondolom, hogy a korban egyre inkább előtérbe került a népdalok összegyűjtésének és kiadásának terve. E folyamat egyik legfontosabb dokumentuma volt a Hasznos Mulatságok dalközléseinek sorozata.¹⁶ Toldy erről és az egész népdalgyűjtésről természetesen tudott. Amikor tudomására jutott Rummy Károly György tevékenysége és Bowring készülő magyar költői antológiájának híre, már megvolt a maga válogatása a *Handbuch* számára. Az egész reformkorban napirenden volt viszont a „nagy” magyar népdalgyűjtemény kiadásának

16 Erről bővebben lásd Csörsz Rumen István tanulmányát jelen kötetben.

terve, és erről Toldy mindig szinte első kézből értesülhetett. E folyamat során állította össze a húsz (huszonkét) dalt tartalmazó gyűjteményt, amelyben biztosan ott vannak nemcsak a Hasznos Mulatságok lapjairól általa készített másolatok, hanem azok a szövegek is, amelyek őhöz eljutottak. (Ezek lennének a nem az ő kezével írott szövegek?) Vagyis az „akadémiai” népdalszövegek összegyűjtésének kezdete lehet ugyan 1828 előtti, de maga a jegyzék egésze ennél későbbi, és nem is a *Handbuch*-ból van kimásolva. Ez esetben már a *Handbuch* megjelenése után írhatta össze Toldy a nála levő népdalszövegeket, és küldte el a készülő nagy gyűjtemény számára. Ez magyarázza, hogy néhány esetben egyes strófák máshol vannak, illetve a sorrendjük más. Ha ezeket a *Handbuch* készítősek már ismerte volna, biztosan úgy közölte volna.

Toldy tizenöt és húsz (huszonkét) népdala önmagában is fontos szöveganyag, noha nincs köztük egyedülálló szöveg. Ám éppen a két gyűjteményben felfedezhető variánsok milyensége egyedülálló: egyetlen közlő népdalfelfogására vet fényt. Ezért érdemes a szövegeket most is közölni.

Nem tárgyalom a vélhetőleg ide tartozó dallamok kérdését sem; ez valójában a forrásul szolgáló Hasznos Mulatságok népdalközléseihez tartozó kérdés.¹⁷ Mivel azonban e dalszövegek lemásolása során magam is dúdoltam egyik-másik dallamot, mégis kíváncsi voltam arra, hogy a szakember mit gondol e majd' két évszázados szövegek vélhető dallamairól? Voltaképpen két, egymással szorosan összefüggő kérdés merül itt fel. Először: honnan vették vagy ismerték az 1820-as években a közlők e szövegek dallamait? Másodsor – ha már népdalról beszélünk velük kapcsolatban –: tudott-e ezekhez a szövegekhez tartozó dallamokat feltárni a mindmáig oly eredményes magyar zenefolklorisztika? (A harmadik kérdés lenne, ha a másodikra van pozitív felelet: mikor jutnak e dallamok „a nép közé”?) Megkérdeztem Tari Lujzát, mit szól Toldy tizenöt népdalának lehetséges dallamaihoz? Nagy meglepetésemre sokkal több derült ki tömör válaszából – amit külön is köszönök –, mint gondoltam volna.

Az 1. szöveg (*Ég a kunyhó*) dallama máig közismert. A 2. szöveg (*Nem anyától lettél*) „ma” is meghallgatható a Zobor-vidéken és Moldvában. A 7. szöveg (*Erdő, erdő, de magas vagy*) egyaránt ismert az Alsó-Fehér megyei és somogyi gyűjtésekből. A 8. szöveg (*Erdő nincsen zöld ág nélkül*) dallamát többször is gyűjtötték a bukovinai székelyektől. A 9. szöveg (*Csak azért szeretem a magyar menyecskét*) számtalan változatban ismert, a hangszeres népzeneben is közkedvelt, főként Gömörben és Moldvában. E dalból a külön szöveggént is élő 3. versszak (*Arattam én zabot*) máig ismert a Zobor-vidéken. Az ez után, a 4. versszakban következő rész (*Árva vagyok, árva*) külön életet is élhet, és mind a szöveget, mind a dallamot tekintve népszerű – külön vizsgálatot érdemelne. Természetes, hogy a 11. szöveg (*Veres bársony süvegem*) dallama közismert. Azt viszont nem tudom,

17 Uo.

igazában mikor vált e szöveg „kuruc” jellegűvé (*Balog Ádám a nevem, ha vitéz vagy, jer velem*). Feltűnő, hogy Toldy, aki elméletileg (Kölcsey nyomán) a régi magyar történelemre utaló dalszövegeket előtérbe helyezte, ehhez a dalhoz nem kapcsol ilyen jellegű magyarázatot.¹⁸ Számomra nagy meglepetés volt, hogy a 12. szövegnek (*Hazám, hazám, édes hazám*) egyáltalán van dallama! Tari Lujza moldvai adatokról értesített – ami megint csak külön kutatást érdemelne. Nem nemzetiség-öntudati, hanem szövegfilológiai szempontból hasonló „meglepetésemre” volt, hogy a 15. szöveg (*Gyurica és Katica*) egyáltalán énekelhető, azaz van dallama. Sőt a 3. versszak (*Ha te tudnád, amit én*) és az 5. versszak (*Hogyha aztat tudhatnám*) önálló dalként is előfordul, elsősorban a mai szlovákiai magyar folklórban. Az, hogy a 3, 4, 5. és 6. szövegek dallamát nem olyan egyszerű visszakeresni, elvben arra mutat, hogy nem énekelt versek szövegei. (Toldy maga említi, hogy nem minden, általa közölt szöveg származik Kultsár kiadványaiból. Hihető, hogy Toldy éppen ott nem szereplő, „irodalmi” dalszövegeket is ismert.) Ugyanezt gondolhatjuk a 10. szövegről, kiváltképpen ennek elejéről. A 13. dal szövegének verselése irodalmi jellegű és nem is következetes. A strófák első négy sora páros rímű nyolcas. Ez után következik a „refrén”, amely két, 8 + 4 szótagos sorpárból áll, ismétléssel és valódi rímek nélkül. (Ezenkívül az 1. versszak 5. sorának közlésében egy szótag hiányzik.) Ilyen metrumú népdalunk pedig nincs. A második versszak eleje egyébként két, tartalmilag egymással össze nem függő sorpárt tartalmaz. Ilyen „egyveleg” jellegű népdalközlések a magyar folklorisztikában a legkezdetektől mindmáig igen számosak. Ez a szöveg tehát nem népdal, még akkor sem, ha a „hogyha egem elszalasztasz / ilyen rózsát nem szakasztasz” közismert és kiváló rímelésű formula. (Mindehhez még azt az általánosan használható „bölcsséget” is hozzáfűzhetem, hogy igen sokszor a zavaros szövegek gondos elemzése is fontos tanulságokkal járhat! A 14. dalszöveghez (*Izent nékem...*) az 1820-as években már lehet, hogy nem kapcsoltak dallamot. Maga a különböző mesterségű kérők között válogató leány verse ez időben már nálunk is évszázados hagyományt tükröz, és egykor biztosan volt dallama.

Az természetes, hogy az ilyen, kora reformkori dallamok a magyar folklór peremvidékein máig jobban megmaradtak. Tari Lujza tájékoztatása csak újabb biztatás arra, hogy a dallam nélkül közölt magyar népdalszövegek zenefolklorisztikai elemzése milyen fontos feladat, és forrásonként is elvégzendő. (Az „akadémiai” gyűjtemény húsz szövegének dallamait is lehetne keresni – ezt azonban most el sem kezdtem. Az eredmény valószínűleg hasonló lenne.) De ez a forrás nem igazi „antológia”, vagyis a dallambeli, metrikai tanulságok más összefüggésbe lennének illesztendőek. A Hasznos Multságok és Toldy népdalfüzére szisztematikus vizsgálata nyomán kerekébb képet adhatnánk népdalszövegeinknek egy összefüggő történeti korszakáról – reformkorunk kezdetén.

18 Szerk. megj.: A XIX. század vége előtt nem ismerünk ilyen variánst.

Függelék I.

A dalok szövegei

Közlésünkben megőriztük az eredeti sorrendet és helyesírást (a nagybetűvel írt szavakat, a mondattagoló írásjeleket, a hiányjeleket, a cz írásmódját is), az egybe- és különírást, kivéve azt, hogy az eredetiben a dalok legelső szavát nagyobb betűtípussal szedték, és a mondatközi írásjelek (vessző, kettőspont, stb.) közé betűközt szedtek; ezeknek nincs különleges jelentősége. A kor gyakorlatának megfelelően a hosszú magánhangzók jelölése következetlen. Természetesen strófák és sorok szedésmódját pontosan követjük. Ahol kiegészítés volt szükséges, ezt szögletes zárójelben [] adjuk.

1.

Ég a' kunyhó, ropog a' nád.
Be szeretem én a' barnát.
Míg a' szőke lányt szerettem,
A' barnát csak megvettem.
Úgy vágyom most a' szőkére,
Mint a' szőlő-szemecskére:
De még inkább a' barnára
Mint a' borízú almára.¹⁹

2.

Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél,
Piros pünkösöd' napján
Hajnalban születél.

Orczáid' rózsáji
Ha közel volnának,
Égő szívem mellé
Tenném bokrétának.

19 Megjegyezzük, hogy Toldy nem betűhíven veszi át a Kultsár közölte szöveget. A Hasznos Mulatságok 1818. I. féleztendei 35. számában, a 36. lapon kis eltéréssel olvasható a strófa (lásd Csörsz Rumen István e kötetbeli cikkének szöveggyűjteményében). Nyilvánvalóan Toldy egy másik változatot (is) ismert.

A' nyári folyóvíz
Télben megaluszik:
Soha az én szívem
Rajtad meg nem nyúgszik.

3.

Nyissd-ki, Rózsám! az ajtót,
Magyar kopogtat, nem tót.
Jaj, de soká nyitod-ki,
Mintha nem tudnád, hogy ki.

„Tudom biz' én; de félek,
Mert a' férfi' roszt lélek:
Azt esküsz, hogy szeret,
Egyet fordul, kinevet.[”]

4.

Bár csak hamar május lenne,
Május után szüret lenne:
Szüret után szántanának,
Legények házasodnának.

Szőke szüret galambjának
Eljegyeznék mátkájának:
Egy sarkantyús barna legény
Szeretöm az, bár ha szegény.

5.

Kecskeméten egy almafa,
Arany alma terem rajta:
Szedd-le, Rózsám! az almáját,
Ne bántsod annak gyenge ágát.

Az almája elmulandó,
De a' fája maradandó;
Én kedvesem igaz-mondó,
Hív lesz hozzám és állandó.

6.

Szép virággal kertet tele,
Könnyű volna menni bele;
Gyöngye sövény kerítése,
Könnyű volna szétszedése.

Félek még is bele' hatni,
Magam után nyomot hagyni,
Okot adni megszólásra,
Neked, Rózsám, búsulásra.

Rég reményem ha betelik,
Kis kertajtód ha megnyílik:
Akkor szedem virágjaid',
Rájok iszom méz-csókjaid'.

Akkor fogom én mondani:
De jó dolog, időt várni!
Időt várni, lányt kímélni,
És megszólástól nem félni.

7.

Erdő, erdő! de magas vagy!
Tőlem, kedves, de messze vagy!
Ha az erdőt levághatnám,
Az én Rózsám' megláthatnám.

Majd eljön ő valahára,
Kirepül galamb' módjára:
Akkor veszen hív karjára,
Mézszel folyó ajakára.

8.

Erdő sincsen zöld ág nélkül,
Mező sincsen virág nélkül:
Az én szívem sincs baj nélkül,
Mert távul van kedvesétül.

9.

Csak azért szeretem
A' magyar menyecskét,
Hogy megtudja főzni
A' borsós²⁰ levecskét.

Csak azért szeretek' [!]
Falu' végén lakni,
Mert az én galambom
Arra jár aratni.

Arattam én zabot,
Kévét is kötöttem,
Szeretöm' tarlóján
Meg is betegedtem.

Árva vagyok, árva
Mint a' szelid tarló,
Kinek ékességit
Elvette a' sarló.

10.

Azt gondolám, eső esik;
Pedig én szemem könnyezik;
Mert galambom halva fekszik,
Ki tudja? majd hova teszik.

Bár csak addig ne temetnék;
Míg innen haza mehetnék;
Olyan temetést tetetnék!
Hegedűst, dudást vitetnék.

Élek halok én érette,
Hogy meghaljon, mint tehetete?
Szívem' illy búa ejthette,
Ki máskor örvendeztette.

20 Helyesen: borsos.

Fán érik a' piros alma,
Magból nő a' piros szalma;
Talán majd még a' sírhalma
Lesz bús fejem' nyugodalma.

11.

Veres bársony, süvegem!
Most élem gyöngyéletem'.
Bokréta van mellette,
Barna Rózsám kötötte.

Ha kötötte, jól tette,
Csókot kapott érette.

Kössd-meg, Rózsám! másszor is:
Megcsókollak százszor is.²¹

12.

Hazám, hazám, édes hazám!
Bár csak határod' láthatnám:
Füstöt látok, de csak alig
Hogy az égen sötétellik.

13.

Pista szívem, de alhatnám!
Ott a szűrőd! terítsd alá:
Hogyha egy álmat²² alhatnám,
Szűz karodon elnyughatnám:
Szűz karod, karom alatt
Átfoglalna,
Gyöngye csókod, csókom alatt
Elolvadna.

Hogyha engem elszalasztasz
Ilyen rózsát nem szakasztasz:

21 Az utolsó négy sor két versszakra van szedve.

22 A Hasznos Mulatságokban is így.

Nagy a' sövény, mély az árok!
Pista szívem! reád várok;
Szűz karodon, én galambom,
Nyughatom csak!
Gyenge csókod' szűz mézítűl
Élhetek csak.

14.

Izent nékem a' gavallér,
Kell e [!], babám! pengő tallér?
Nem kell nékem pengő tallér,
Maga sem kell a' gavallér.

Izent nékem a' mészáros,
Kell-e nékem gyűrű, páros?
Nem kell nékem gyűrű, páros,
Maga sem kell a' mészáros.

Izent nékem csizmazia,²³
Kell e, babám! piros csizma?
Nem kell nékem piros csizma,
Maga sem, a' csizmazia.

Azt izente a' katona,
Kell e, Rózsám! kártonyszoknya?²⁴
Nem kell nékem kártonyszoknya,
Maga sem kell a' katona.

Izent nekem János deák,
Kell e, babám! gyenge virág:
Nem kell nékem gyenge virág,
Maga sem kell János deák.

Izent nékem a' kalmár is,
Kell e, babám! piros kláris?
Nem kell nekem piros kláris,
Maga sem kell a' kalmár is.

23 A *csizmadia* nyelvjárási alakja.

24 Kartonszoknya.

Izent nékem Barna Pista,
Kell e szelid galamb' csókja, [!]
Jaj! kell nékem galamb' csókja,
Maga is kell Barna Pista.

15.

Kettős.

G[yuricza]. Hej Katiczám, Katiczám!
Szeretsz e [!] még igazán?
Ha nem szeretsz igazán,
Ne járass magad után.

K[aticza]. Hej Gyuriczám, Gyuriczám!
Szeretsz e te igazán?
Azt akarom, szeress ám,
Kedves édes Gyuriczám.

G. Ha te tudnád, a' mint [!] én
Jaj, de beteg vagyok én,
Míg tégedet látlak én,
Érted élek halok én.

K. Jaj, te szegény beteges,
Mikor léssz egészséges?
Csak hozzám légy hűséges:
A' te bajod be édes.

G. Hogyha aztat tudhatnám,
Többet szeretsz nálamnál –
Itt a' patak folydogál,
Mindjárt bele ugranám.

K. Kasznár, ispán, deák is,
Maga az uraság is
Szeretóm, a' gulyás is,
Még a Pista kanász is.

G. Úgy is bajom elég nagy,
Többet ahhoz már ne adj,
Szép Katiczám, el ne hagyj!
Úgy e bár, az enyém vagy?

K. Nem szeretek senkit is,
De még csak egy kicsint is,
Ha mindjárt megfizet is,
Te kivüled senkit is.

Függelék II.

Még egyszer a hidasjátékról

Érdeemes külön is foglalkozni e nevezetes szövegtöredék magyarázatával a XIX. század első felében, ám akár a XX. században is. Kölcseytől Erdélyi Jánosig úgy értelmezték, hogy a *Lengyel László jó király* szövege egy pontosan meg nem határozott régiségű versben megbúvó, sok évszázados adat a magyar történelemből. Erdélyi a *Népdalok és mondák* I. kötetében (1846) két teljes szöveget közöl (405. és 407. sz.) a „játék és gyermekdal” csoportba osztva. Azóta elsősorban a „hidasjáték” szövegeként közlik a magyar folkloristák, leírva a játék menetét is: a részt vevő gyermekek párokban egymás után sorakoznak, és felemelt, összefont karjaik (amelyet hídnak neveznek) alatt átvonulnak, eközben arról énekelnek, hogy egy hídon át akarnak kelni, ám a híd összeomlott vagy elrontották, újra kell építeni, ehhez többféle (valódi és képletes) építőanyagra, ennek ellenértékére van szükség, és végül egy leányról esik szó. Magyar kutatók többféle műfajban – ötletszerűen – keresték a szöveg eredetét, és végső soron az építőáldozatot látták a háttérben. Ami az említett királyt illeti, itt a legegyszerűbb volt Szent Lászlóra gondolni. Mészáros István²⁵ azonban – éppen a „lengyel” jelző miatt – a lengyel származású I. Ulászló magyar király (ur. 1440–1444) alakjával azonosítja, s a híd elpusztítását a király háborúival magyarázza. Véleménye szerint a király neve a XV. században került bele egy korábbi magyar dalba.

Hogy mindez miként bizonyítja a magyar epikus népdalok történeti régiségét? Hihetetlen, de a magyar folkloristák ugyan tudnak arról, hogy más népek is ismerik a hasonló „hidasjátékokat”, ám sosem vetették össze ezeket a magyar szövegekkel. Most csak azt említem, hogy a nemzetközi (pl. német, skandinávi-

25 MÉSZÁROS István, *Népi gyermekjátékdalaink „Lengyel” László királya*, Ethnographia, 74(1963), 272–278.

ai, spanyol, francia, román²⁶ stb.) énekelte gyermekjátékokban jól ismert szöveg-párhuzamok is egy híd összedőléséről, majd megjavításának szükségességéről szólnak, a valódi és jelképes építőanyagok, áldozatok is szóba kerülnek. Német és osztrák változatokban igen gyakori, hogy a hídon átvonulók közül az utolsó párt „foglyul ejtik”. A régebbi német szövegekben Magdeburg vagy Merseburg a leggyakrabban említett híd-helyszínek.

Európában a legnevezetesebb ilyen énekes gyermekjáték-szöveg az angol *London Bridge is falling down*. Ezt a különböző folklórkiadványok mindig régi szövegnek tekintették, amelynek a legrégebb ismert változata a XVII. (!) századból maradt ránk. Mivel a dal refrénje a „my fair lady” sor, a kutatók e kifejezésben III. Henrik király feleségét, Provence-i Eleonórárt (akinek 1269 és 1281 között dokumentált „kötelessége” volt a London Bridge felvigyázata és szükség szerinti kijavítása) vélték felfedezni, és ennek alapján a dalt a középkorra datálni. Viszont a hidasjáték-szöveg egy másik változata szerint (amelynek legkorábbi feljegyzése II. Károly király korából való) a „Dance over my Lady Lee” sor fordul elő, és eszerint I. Henrik király felesége, Maud lehetett az említett személy, akinek 1110 és 1118 között az volt a királyi udvarbeli dokumentumokban meghatározott feladata, hogy hidakat építtessen a Lea folyó felett a London és Colchester közti úthoz. (Szerencsére a magyar folkloristák nem fedezték fel a *Lea* és *lengyel* szavak közti fonetikai „rokonságot”). A régóta közismerten világhírű angol gyermekjáték-kutatás már 1894-ben hangsúlyozta, hogy valamely „királynő” történeti azonosításának keresgélése nem felel meg a folklór természetének. Lady Gomme 1894-ben végső soron a hídépítéshez mint veszedelmes és nem biztonságos feladathoz kapcsolódó emberáldozatra utal. Ám egyszerűen ő hivatkozik egy „történeti” interpretációra is: amikor valóban lerombolták a London Bridge-et. Az óizlandi világtörténelem-áttekintés, az 1230 körül írott *Heimskringla* szövegében Snorri Sturluson leírja, hogy a vikingek a későbbi norvég király, Szent Olaf vezetésével rajtaütöttek Londonon, és a hidat csakugyan lerombolták. Ráadásul Snorri idézi a skáld költő, Fekete Ottar erre vonatkozó (1020 körülre datálható) versét, amelyben a csata leírásakor szó szerint azt olvashatjuk: „Ledöntötték a londoni hidat, sok aranyat zsákmányoltak”. Az óizlandi szöveget egyébként bizonyos Samuel Laing már 1844-ben angol fordításban tette közzé. Tanulságos, hogy noha az angol gyermekdal elejével „szó szerint” egyező szöveg inkább Laing szabad átköltése, ám a londoni híd elpusztítását és Olaf véres csatájára hivatkozást csakugyan tartalmazza az izlandi skáld verse. A XX. századi angol filológusok mindazáltal véletlen egyezésnek tartják az angol és óizlandi szövegek párhuzamos részeit, és nem hiszik, hogy Ottar verse lenne az angol gyermekjátékdal forrása. A londoni híd valódi tör-

26 A román *Podul de piatră* kezdetű, általánosan ismert hidas játékot lásd pl.: <http://www.youtube.com/watch?v=AeCAxbaIOEo>

ténetére vonatkozóan elég sok forrásunk van, és nem szokás kételkedni abban, hogy a XVII. századi legrégebb ránk maradt feljegyzés előtt is ismert lehetett a gyermekjátékdal. (Lásd legutóbb a London történetével foglalkozó szakértő írását: Clark, John: *London Bridge and the archaeology of a nursery rhyme*. London *Archaeologist* 2002, 9. 12. 338–340.)

Mindebből azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a hidasjáték történetiségét az említett hidaknál szokás keresni, és a megmaradt történeti források természetéből magyarázható, hogy uralkodókat hoznak ezekkel kapcsolatba. Ennyi tanulságot mi is levonhatunk olyan párhuzamból, ahol vannak történeti adatok és régi szövegfeljegyzések! A magyar változatok nem említenek egyetlen állandó hidat (ez anakronizmus is lenne), azonban a mi gyermekjátékunk is nyilvánvalóan az európai folklór része, tehát „történetisége” is ebben a keretben vizsgálendő. Viszont nem valamilyen régi magyar epikus ének fennmaradt töredéke.

BOGNÁR PÉTER

A *János vitéz* közköltészeti forrásai: a hazugságversek

A *János vitéz* mintáit vizsgáló szakirodalom négy valószínű forrásterületet különböztet meg: 1) valós történetek, 2) népmesék, 3) ponyva, közköltészet, 4) műköltői alkotások. Anélkül, hogy a műköltői munkák esetleges hatását vitatni szeretné, a következő dolgozat a szakirodalom azon álláspontját igyekszik alátámasztani, amely szerint a Petőfi által felhasznált hazugságmotívumok a XVII–XVIII. századi közköltészetben gyökereznek.

Kritikatörténeti áttekintés

Az alábbi áttekintés csak a dolgozat céljával összhangban álló hozzászólásokat tárgyalja, amelyek az 1997-es kritikai kiadást megelőzően jelentek meg. A *János vitéz* műköltői mintái között a Petőfi-filológia hagyományosan a következő munkákat említi: Gvadányi József, *Rontó Pál* (1793), Garay János, *Az obsitos* (1843), Vörösmarty Mihály, *Tündérvölgy* (1826), *A katona VI.* (1844), Gottfried August Bürger, *Báró de Manx, Lengyel ország conf. Generalisának a tengeren és szárazon tett tsudálkozásra méltó történetei* (1805).¹

A *János vitéz* és feltételezett műköltői mintáinak párhuzamba állítható hazugságmotívumait a következő táblázatban foglalhatjuk össze.

1 Vö. pl. KALMÁR Elek, *Petőfi [!] János vitézének népies elemei*, EPhK, 17(1893), 643–644, 647; HORVÁTH János, *Petőfi Sándor = H. J., Irodalomtörténeti munkái*, IV, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2008, 132–133; RIEDL Frigyes, *Petőfi Sándor*, Bp., Kiskalud-Társaság, 1923, 151–152; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A János vitéz = Uó, Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., Akadémiai, 1966, 215.

János vitéz	Műköltői párhuzamok
S mikor a két ország határát elérik, Már akkor a hegyek fölnyúlnak az égig. Tudni való, hogy itt a sereg izzadott, [...] Hogy ne az istenért? a nap fejként felett Valami egy óra járásra lehetett. X/455–460.	Miként járt iszonyú magas hegyek felett, Hogy hátával szinte dörzsölte az eget... Vörösmarty, <i>A katona</i> VI, 7–8.
	És midőn bejárta szép Tirolországot, A stájer hegyekben oly magasra hágott: Hogy haját a napnak lángja meg ne kapja, A hegyet végiglen csak hason mászhatta. Garay, <i>Az obsitos</i> II, 11–14.
Hát a csillagokban a ló meg-megbotlott. X/468.	Tarisznyára szedett holdat csillagokat, Melyek mind megszöktek, mikorra felviradt; Hogy sétált a gönczöl szekeren fel s alá... Vörösmarty, <i>Uo.</i> , 9–11.
A szunyogok itten akkorára nőttek, Hogy ökrök gyanánt is máshol elkelnének. XX/1097–1098.	Látván ő nagy partján óriási rákot, Ollójával felvett egy lovas kozákat. Garay, <i>Uo.</i> , 7–8.

A kortársak

A XVII. század óta szóbeli, kéziratos és nyomtatott formában egyaránt hagyományozódó hazugságirodalmat a Petőfi-filológia a *János vitéz* megjelenése óta a lehetséges minták között tartja számon. Közművelődési szempontokat mozgósító, a nyilvánvaló fikció és a valós ismeretanyag határának összemosását bíráló kritikájában Császár Ferenc így fogalmaz:

Hogy a' csodások és hihetlenségek egyik lényeges fűszere az illy népies költeményeknek, azt jól tudja bíráló; de hogy hamis fogalmakat, alaptalan nép- és országismertetésekkel kelljen azokban terjeszteni, azt nem tartja kiegészítő kellemeknek.²

Két évvel később Pulszky Ferenc elemzése egyértelműen úgy látja, hogy attól kezdve, amikor Kukorica Jancsi katonának áll, a narrátor a hazugságversek egyik tipikus alakjának kalandjain vezeti végig az olvasót.

2 *Petőfi napjai a magyar irodalomban: 1842–1849*, szerk. ENDRÓDI Sándor, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1972, 131. A teljes cikk eredetileg: CSÁSZÁR Ferenc, *Petőfi Sándor költeményes munkái*, Irodalmi Őr, 1845. augusztus 16., 25–29, 33–37.

De a mese hangja változik mindjárt, a mint János katonának áll, s a magyar fika [‘bakancsos’] ismeretes elbeszéléseit halljuk mostan s a csudakalandokat, melyek Jánost vitézzé, sőt, ha akarná, királylyá is teszik, kincsekkel elhalmozzák s végre megint mint szegény kiszolgált katonát visszahozzák a falujába, hol alig ismernek többé reá, s hol Iluskájának csak sirját találja.³

Ugyanebben a szellemben nyilatkozik Henszlmann Imre, aki Császár Ferenc véleményével vitába szállva a *János vitéz* meseföldrajzi elemeit is védelmébe veszi.

A mi most következik, t. i. a francia országban út elbeszélése, az egészen katonás, ebben tökéletesen feltaláljuk közkatonáink naiv és jószívű mondorbanifillentését. [...] Vegyétek el a dévajkodólag mulattató és éles elműen feltalált fillentést e leírásból, és elvettétek nemcsak költői zamatját, hanem kivetkeztetétek nemcsak katonás, hanem magyaros szelleméből is. [...] Ugyan azon katonás szellemben látjuk Jánosunkat a felhőn menekülni, sőt az „Ezer egy éjszakai” modoru grif madárféle menekvés is, az által huszárosra van módosítva, hogy vitézünk a madarat sarkantyuzza, mert a keleti mesékben, nevezetesen „Sindbad hajós tengeri utazásaiban” a roch madár a mesehóst mindig viszi, nem hogy az rajta lovagoljon.⁴

Tolnai Vilmos

A huszárok utazásával (útvonal: Tatárország, Taljánország, Lengyelország, India, Franciaország) kapcsolatban közli Tolnai Vilmos egy 1846-os kalendárium *Katonai hazugságok* című szövegét.⁵ „Én azt hiszem – írja –, hogy a Mezei Nap-tárnak ez a közleménye új lenyomata valamely régibb szövegnek, melyet Petőfi is ismert, s elemeiben ama mesebeli földrajz megalkotására fordított.”⁶ A közölt szöveg legfontosabb részei, Tolnai a *János vitéz* vonatkozó soraira mutató zárójeles megjegyzéseivel:

A magyar közkatoná, ha sok országokat bejárt, ’s haza jó, igen fennhangon szeret beszélni azokról, a miket látott és hallott, és ha olly együgyüekre akad, kik mindent tátott szájjal hallgatnak, és vakon hisznek, akkorákat füllent, hogy maga is

3 ENDRŐDI, *i. m.*, 279. A teljes cikk eredetileg: PULSZKY Ferenc, *Lyrái költészet*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. május 2., 277.

4 ENDRŐDI, *i. m.*, 369. A teljes cikk eredetileg: HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. december 5., december 12., 364, 379.

5 *Mezei Nap-tár. Gazdasági Kalendárium: A’ nép használatául*, Magyar Gazdasági Egyesület, szerk. FÉNYES Elek, 1846, 45.

6 TOLNAI Vilmos, *Petőfi János vitézéhez*, It, 3(1914), 26–27.

bámul rajta. Egy illy vitéz így hetvenkedett egykor a boros asztal mellett ülő paraszt földie elött. Hej bizony, sok csudadolgot lát hall a katona! Mikor Bécsből Bagarus (Bavarus) országba masiroztunk, olly magas hegyeken mentünk (J. V. X. 2.), hogy meg kellett bukunk, és jó darab ideig hason másznunk, különben az égbe ütöttük volna fejeinket, a bizony! még az angyalokat is hallottuk énekelni, csakúgy czinczogtak, mint az egerek. Ott a hegyek tetején is tengerek vannak, 's a halak nem úsznak, hanem repdesnek a víz fölött.

Franciaországban (J. V. X.), ott van jó dolga a magyar katonának. [...] Ott a katonának nem kell se gyertya, se lámpás; mert csak felhág a kastély szénapadlására, levesz egy csillagot az égről (J. V. X. 5–7.), azt az istállóba akasztja, 's lovait megvakarja, megkeféli nála.

Hát Szerecsenország? (J. V. VIII. 3.), az ám még az ország! Ott az emberek kutyafejűek (J. V. VIII. 1). [...] A katonaut rozmarin és citromerdőkön megy keresztül (J. V. IX. 1.), csak az a kár, hogy igen nagy a meleg [...].⁷

Martinkó András

Árnyalt tanulmányában Martinkó András szintén a közköltészet és a ponyva hatására vezeti vissza a *János vitéz* katonai hazugságait. Mint írja, „Petőfi feltehetőleg (de korántsem bizonyíthatóan!) olvasta” Garay versét, *Az obsitost*, viszont a két szöveg között „nagyon közvetlen kapcsolat nincs”. János vitéz nem a franciák ellen, hanem a franciák mellett harcol, ráadásul hazugságait nem ő maga, hanem a narrátor beszéli el.⁸ Közeli párhuzamot lát viszont a Tolnai által közölt, fent idézett szövegben, és a további eredményeket is az alacsonyabb irodalmi regiszterek anyagának feltárásától várja.

Itt, a Tolnai Vilmos jelezte csapáson lenne még sok kutatnivaló – a ponyván, a vándortársulatok által játszott, obskurus színművekben, sőt még korábban: az iskoladrámákban, kántor-nótárius csinálmányokban, meg olyan népszerűvé vált kollégiumi színművekben, mint a Csokonai: *Gerson du Malheureux...*, vagy a Kárnióné.⁹

Véleményét alátámasztandó két hasonló szövegre is hivatkozik, amelyet a Petőfi-filológia korábban nem hasznosított. Az *óperencia* szóról írt magyarázatában Implom József idéz két hazugságverset, mindkettőben távoli vidékeken járt em-

7 *Uo.*, 26.

8 MARTINKÓ András, *Feleletre váró kérdések a János vitéz körül* = *Uő, Költő, mű és környezet (Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban)*, Bp., Akadémiai, 1973, 92–93.

9 *Uo.*, 207.

ber mesél utazásairól. Az első szöveg egy 1784 körüli iskoladrámából való, itt egy paraszt beszéli el kuruc kori katonaélményeit:

Jártam fojó vizen, jártam a tengeren
Keresztül gázoltam botskorba sok eren
Hallottátok hírét operentziának
Már onnan a kakas szók hozzám jutának
El is értem vólna már tsak hamar belé
Hanem tzurukkolni kellett haza felé.¹⁰

A második Berei Farkas András (1770–1832) *A' Lói-Tanáts* című munkájának részlete, a költő világot járt apjáról írja a következőket:

Neápolisból Rómában útazott, Innét ment visgálni a' Pontust Thamézist [Temzét]
Vajtrot [Svájcot], Lambardiát és Piomonthézist [Piemontot],
Frantzia Országba Párist, Venéziát
Tirolis Országát és Óperentziát,
Még azon is túl ment bolygott Ásiába
efézusba is járt Szent Pál' Hazájába”.

Ez utóbbi szöveg meseföldrajzát Implom a *János vitéz* hasonló részével állítja párhuzamba.¹¹

Kritikai kiadás

Ezen előzmények ismeretében némiképp meglepő, hogy a kritikai kiadás, ahol csak lehet, a feltételezett műköltői mintákat állítja a középpontba.

A forráskutatás eredményeit az 1997-es munka külön fejezetben tárgyalja (*Minták és források*). A fejezet három alfejezetre bontja a kérdést, előbb az alap-történet valós vonatkozásait, majd a feltételezhető irodalmi előképeket, végül a mű cselekménymozzanatait és mesemotívumait vizsgálja. Az első alfejezet tanulsága jelen dolgozat számára érdektelen (Tamássy Andor, aki 1945 és 1949 között Ráckeve főjegyzője volt, a *János vitéz*hez hasonló történetet gyűjtött be helytörténeti kutatásai során).¹² A harmadik alfejezet – és tanulmány formában

10 *Protestáns iskoladrámák*, kiad. BERNÁTH Lajos, Bp., 1903 (Régi Magyar Könyvtár, 21), 253.

11 IMPLOM József, *Óperencia*, MNy, 48(1952), 208.

12 *Petőfi Sándor összes művei*, 3, szerk. KERÉNYI Ferenc, kiad. KISS József (főszöveg), KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán (jegyzetek), Bp., Akadémiai, 1997 (a továbbiakban: PSÓM 3), 308–309.

megjelentetett változata¹³ –, elsősorban Berze Nagy János kutatásait¹⁴ összegezve, alapos feldolgozását adja a *János vitéz* és az egyetemes mesemotívum-kincs kapcsolódási pontjainak, számos fantasztikus elemhez kínálva többé-kevésbé meggyőző párhuzamot.¹⁵

Az irodalmi hatásokkal foglalkozó második alfejezet „filológiaiilag igazolható” mintaként Vörösmarty *A katona* (1844) című versét említi, ezen túl felteszi, hogy – közvetve vagy közvetlenül – hatással lehettek Petőfire a szakirodalom által régóta hivatkozott műköltői szövegek: Gvadányi József *Rontó Pálja* (1793), Münchhausen báró (Báró de Manx) magyarul 1805 óta olvasható története és Garay János *Az obsitos* (1843) című verse.¹⁶ Igaz ugyan, hogy tágabb kontextusként az alfejezet a „szülőföldjére hazatérő és ott ellenőrizhetetlenül nagyokat mondó obsitos katona” a nemzetközi mesekincsben és a világirodalomban egyaránt ismert alakját javasolja,¹⁷ a jegyzetből mégis az derül ki, hogy a közköltészet e szövegtípusa leginkább a fenti, műköltői munkákon keresztül hatott Petőfire. A ponyva felől érkező hatásokat – Tolnai és Martinkó fenti adatait leszámítva – Pogány Péter ponyvamonoográfiája alapján hivatkozza az alfejezet,¹⁸ de jellemző, hogy az egyes szövegrészekhez fűzött *Magyarázatok* mindig az esetleges műköltői mintákat részesítik előnyben. A fantasztikum első megjelenése, vagyis a huszárok utazásáról szóló rész kapcsán a Tolnai vagy az *Implom* közölte párhuzamokat például meg sem említi a kiadás:

13 DÖMÖTÖR Ákos, KERÉNYI Ferenc, *A János vitéz egyetemes mesemotívumairól*, ItK, 98(1994), 375–379.

14 BERZE NAGY János, *Petőfi költészetének folklore-párhuzamai*, Ethnographia, 36(1925), 21–48.

15 „Felhőbe kapaszkodás”, „griffen utazás”, „óriáscsősz megölése”, „kőevés”, „az óriáskirály agyonütése”, „varázssíp”, „boszorkányok elpusztítása”, „kísértetjárás”, „átkelés a tengeren”, „Tündérország”, „az élet tava”, „Iluska feltámadása”, „János vitézt tündérkirállyá választják”. *PSÖM* 3, 313–314.

16 *Uo.*, 309–311.

17 *Uo.*, 309.

18 1) János vitéz ugyanabban a sorrendben, ugyanazokkal a fenevadakkal küzd meg, mint Fortunatus. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 40.

2) VÖRÖS Mihály András, *A bajnok Vég Gyula várában* (1807): „A költemény főhőse, Toronyi Tamás” – János vitézhez hasonlóan – „meghagyja párviadal után a basa fiának életét”. *Uo.*, 70.

3) SOBRI Józsi *haramiák kapitánya, mint szatócs, könyvnyomtató, kalapos és gyógyszeráros, ugyszintén mostani sorsa Amerikában*, Pest, 1843: „Nem érdektelen a »haramiák kapitánya« kifejezés a magyar változatban, egy évvel a *János vitéz* keletkezése előtt.” *Uo.*, 106.

4) Garay János *Az obsitos* c. versének mintája: *Egy obsitos Katonának Éneke* (megj.: *Házi és Úti Új és Ó Kalendárium*, 1809). „Ebben a formában az idézett *kalendárium*-vers a rigmusos nagyotmondások, hazudós mesék régi lakodalmas műfajába tartozik, melyre már a kézirat Szentsei *daloskönyv*-ben is bőven olvashatunk példát. [...] A hatást nemcsak a versforma valószínűsíti, hanem a fenti témabeli egyezés is. Gvadányi *Rontó Pál*-ja is hatott Garayra, ő pedig e költeményével a *János Vitéz* huszárjaira.” *Uo.*, 272–273.

- 439 *Taljánországban*: Itáliában, Olaszországban
 440 *Rozmaringa-erdők*: évelő, örökzöld cserje, halványkék virága és finom illatú levelei vannak (*Rosmarinus officinalis*)
 455–468 az égig érő hegyeken vándorlás vélhető mintája Vörösmarty verse, *A katona*, pontosabban annak 180–185. sora (VÖM 3. 89.)
 459 *a nap fejük felett*: népi természeti hiedelem, hogy magasabban, a naphoz közeledve mindig melegebb lesz. Vö. a Csongor és Tünde 442–443. sorával: „Aztán, jól tudod, melegben / Nem jó járni az egekben.” (VÖM 9. S. a. r. Staud Géza. Bp., 1989. 25.)
 461 *nem ettek mást, mint levegőget*: a „levegővel él” [= nincsen semmije] szólás mesemotívummá növesztett változata.¹⁹

A kritikai kiadás szóban forgó kötetének megjelenése óta a *János vitéz* forrásainak, mintáinak megítélése alig változott. Utoljára Gulyás Judit érinti a kérdést, de ő sem lép túl annak világos bemutatásán, hogy Petőfi – Martinkó András 1973-ban megfogalmazott véleményével szemben – jól ismerhette a népmeséket.²⁰

A János vitéz és a XVII–XVIII. századi hazugságversek párhuzamai

Azon hazugságversek tanúsága szerint, amelyek az RMKT XVIII. századi sorozatának első közköltészeti kötetében,²¹ illetve azóta²² láttak napvilágot, úgy tűnik, hogy Petőfi, Vörösmarty és Garay idézett hazugságmotívumai, a kutatás hasonló eredményeivel összhangban, ebbe a hagyományba illeszkednek. A fennmaradt szövegek világossá teszik, hogy a bemutatott hazugságmotívumok feltehetően a XVII. század óta a magyar nyelvű közköltészet elterjedt képzetei közé tartoznak.

A hazugságversek jellemzően valamilyen közösségi alkalomhoz (pl. esküvő) vagy egyházi ünnephez (pl. karácsony) kapcsolódnak, funkciójuk az, hogy a vers elmondója adományt kérjen az egybegyűltektől.²³ Ez azt jelenti, hogy a ha-

19 PSÖM 3, 321–322.

20 GULYÁS Judit, „Mert ha írunk népdalt, miért ne népmesét?»: A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi Tanulmányok), 60–64.

21 *Közköltészet 1: Mulattatók*, szerk. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 123–139.

22 Csörsz Rumen István, *Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század fordulójáról*, Lybus: Magyarisztudományi Forrásközlemények, 2003, 307–316.

23 „Általánosan jellemző e műfajokra, hogy az élet realitását fonák oldaláról nézik, a valóságosnak az ellentétét mutatják, de azt is jócskán eltúlozva, karikírozva. A dicsekvő tónusban előadott mesebeli kalandok »eszem-izsom ország«-ról, fantasztikus méretű állatokról, hőstettként beállított verekedésekről, tetűöldösésről szólnak, miközben a verselő minduntalan figyelmezteti hallgatóságát nagyon is valóságos nyomorúságára, testi szükségleteire, ételt

zugvers-hagyománynak már megszületése pillanatában ki kellett lépnie a létrejöttében elsődleges szerepet játszó kollégiumi diákélet keretei közül, és korán a társadalom egésze által ismert műfajjá kellett válnia. Népszerűségét és elterjedt voltát – a számos kéziraton, illetve nyomtatott szövegen kívül – a műfaj gazdag utóélete is bizonyítja: a XIX–XX. század „vőfélyversekben és a különböző kalendáris ünnepek (karácsonyi játékok, balázsjárás, gergelyjárás) dramatikus szokásaiban”, továbbá „hazugságmesékben, obsitostörténetekben” hagyományozza tovább a korpusz közhellyé szilárduló képzeteit.²⁴

A következő összevetés a *János vitéz* és a XVII–XVIII. századi hazugságversek hazugságmotívumainak legszembetűnőbb, a szakirodalom által eddig nem hivatkozott párhuzamait mutatja be.²⁵

János vitéz	Közköltészeti párhuzam
S mikor a két ország határát elérik, Már akkor a hegyek fölnyúlnak az égig. X/455–456.	1789–1793: Es ellenben jártam már én oly nagy hegyet, Mellyrül nyereg kápám dörgölte az eget... RMKT XVII/14, 180/IV, 25–26.
Enni nem ettek mást, mint levegőget... X/461.	1704: Másutt ismét láttom olyan embereket, Kik szélnél egyebet soha nem ettenek... RMKT XVII/14, 180/I, 58–59.
	1793–97: Lovamat, mely nem volt a széllal hizlaltam. RMKT XVIII/4, 124/V, 21.

és italt koldul, rongyos, lapos tarisznyáját, meg »penészes«, »beteges« erszényét mutogatja.” KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XVIII. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 280–281.

- 24 RMKT XVIII/4, 538–539. A hazugságmesék katalógusa: *Magyar Népmesekatalógus*, 8, szerk. Kovács Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989. A közköltészeti anyag és a hazugságmesék időbeni viszonyához: „Az elmúlt években feltárt közköltészeti anyag azért is fontos a folklórisztika számára, mert a diák hazugságversek korban 80–100 évvel megelőzik az azonos témájú, szájhagyományból gyűjtött magyar népmesetípusokat.” KÜLLŐS, *i. m.*, 287.
- 25 A táblázatban hivatkozott források a fent idézetteken túl: *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 11; a továbbiakban: RMKT XVII/11); *Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVII/14).

Hát a csillagokban a ló meg-megbotlott. X/468.	1686–1693: Csillagok az földeön, vadak égen járnak. RMKT XVII/11, 134/I, 5.
Ekkor János vitéz nagy hirtelenséggel Megkapta a felhőt mind a két kezével. XVII/878–880.	1789–1793: Es ellenben jártam már én oly nagy hegyet, Mellyrül nyereg kápám dörgöte az eget, Kemény fellegekrül kapdostam a szelet... RMKT XVII/14, 180/IV, 25–27.
	S amikor lovamra felülni akartam, A felhők ágasán majdnem felakadtam. RMKT XVIII/4, 123, népköltési változat
Oda lopózkodott a fészekhez lassan, És a grifmadárra hirtelen rápattan, Oldalába vágja hegyes sarkantyúját, S furcsa paripája hegyen völgyön túlszállt. XVII/893–896.	1746–1752: A kövér disznókat csak amúgy nyergeltem, Mikor sarkantyúmat oldalában vágtam, Csak alig tudhattam, hátára, hogy ültem. RMKT XVII/14, 125, 10–12.
Volt ennek a tájnak sok akkora fája, Hogy a tetejüket János nem is látta. XX/1093–1094.	1793–1797: De hogy meggyógyultom, láttom mindjárt csudát: A sós tenger mellett egy fiatal fűzfát, Melyben száz katana beköté a lovát, Mégsem tölthette meg ezen fának udvát. Ennek egyik ága oly árnyékat tartott, Hogy hét sereg német alája megszállott, Hét nap és hét éjjel szüntelen futtatott, Mégis az árnyéknak szélire nem jutott. RMKT XVIII/4, 124/V, 29–36.
A szunyogok itten akkorára nőttek, Hogy ökrök gyanánt is máshol elkelnének. XX/1097–1098.	1704: Láttam olly szunyogot, melnek lába, szárnya Dunát által érte annak hosszúsága... RMKT XVII/14, 180/I, 33–34.

	1738: Egy szúnyogot láttam Böszörmény várában, Melynek kilenc falu feküdt árnyékában... RMKT XVIII/4, 124/I, 21–22.
	XIX. század eleje (?): Jártam oly országban, hol szunyoggal szántnak... CsÖRSZ, <i>i. m.</i>, II, 9.
	19. század: Már minden nap ezer szunyogot levágtam... CsÖRSZ, <i>i. m.</i>, V, 33.
Hát még meg a varjúk!... hú, azok voltak ám! Látott egyet űlni egyik fa sudarán, Lehetett valami két mérföldre tőle, Mégis akkora volt, hogy felhőnek vélte. XX/1101–1104.	1738: Láttam csak nemrég szememmel oly szarkát, Melynek negyven ember soha a tojását Meg nem mozdíthatta egyik szára csontját. RMKT XVIII/4, 124/I, 18–20.
	1745–1749: Ugyanottan láttam egy nagyorrú gólyát, Mely egy vesszőszálra csinálta volt házát, Harminc erős ember az egyik tojását Meg nem mozdíthatná s egyik szára csontját. RMKT XVIII/4, 124/III, 17–20.

A fenti összevetés alapján világos, hogy a *János vitéz* hazugságmotívumainak egy része legalább a XVIII., de feltehetően már a XVII. század óta közkézen forgott. Balázs-Hajdu Péter hívta fel a figyelmemet arra, hogy *Krónika* című versében Madách Gáspár már az 1630-as évek környékén nagyon hasonló hazugságokról emlékezik meg (pl. óriásszilva, óriásdinnye, ló nagyságú madár).²⁶ Az, hogy Petőfi ismerte Vörösmarty vagy Garay hasonló szellemű munkáját, természetesen nem zárható ki, a tárgyalt motívumok közköltészeti beágyazottsága mégis azok véleményét látszik alátámasztani, akik szerint a *János vitéz* vizsgált síkja (és a hasonló motívumokra épülő versek toposzkincse) erre a régebbi forrásanyagra vezetendő vissza.

26 Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 38.

SERES ISTVÁN

Betyárból „ostoros huszár”

Arany János *Rózsa Sándor* (1849) című versének háttere

2013 nyarán sok helyen megemlékeztek a leghíresebb magyar törvényen kívüli szegénylegény, Rózsa Sándor születésének 200. évfordulójáról. Rózsa életének kétségkívül legismertebb fejezetét jelenti az 1848–1849. évi szabadságharc, amikor száz puztai lovas élén néhány héten át fegyveres szolgálatot vállalt a délvidéki hadszíntéren.¹ Rózsa és társai katonai szerepe, a betyárvezér közkegyelemben részesítése, Kossuth Lajossal való találkozása és vele, illetve a szabadságharc más szimbolikus alakjaival (Jókai, Petőfi stb.) való valós vagy fiktív kapcsolata remek alapanyagot jelentett a korabeli, majd későbbi ponyva- és szépirodalom művelőinek, elegendő itt csupán Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond műveire, illetve Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmjének alaphelyzetére utalnunk. Ugyanakkor leginkább csak a szabadságharc ponyvairodalmát, illetve Arany János életrajzát jól ismerő szakembereknek van tudomása arról, hogy már 1848–1849. folyamán napvilágot láttak Rózsa kétségkívül példamutató cselekedetét méltató versek, amelyek pár lapos füzetek, plakátok formájában jutottak el a közönséghez. Két kiadvány már 1848. október elején napvilágot látott: Putnoki József verse még Rózsa tényleges amnesztiája előtt elkészült, és magyar, illetve német nyelven egyaránt kiadták Pesten. Alig néhány napra rá, immáron Kossuth kegyelemlevelét követően Szegeden jelent meg – ismeretlen szerző tollából – egy újabb verses mű. 1849 tavaszán viszont nem más fogott tollat, mint Petőfi jó barátja, az ország addigra már elismert költőjének számító nagyszalon-tai nótárius, Arany János.²

- 1 Jelen munkám szorosan kapcsolódik egy korábbi kötetemhez: SERES István, *Karikással a szabadságért – Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*, Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012. Terjedelmi okok miatt a fenti monográfia elsősorban a levéltári források bemutatására szorítkozott, a néprajzi és irodalmi részt egy későbbi összefoglalás reményében kénytelen voltam több helyen is lerövidíteni. Arany versének rövid ismertetését lásd a hivatkozott mű 169–170. lapjain.
- 2 A Rózsáról szóló 1848. évi ponyvanyomtatványok modern kiadása: *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, kiad. POGÁNY Péter, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 627–629. Elemzésük: SERES, *i. m.*, 63–70. (*Rózsa Sándor a címlapon.*)

Putnoki József versének címlapja 1848-ból

kijelentése szerint utoljára – lovat lop magának. Ezt követően felkeresi a Tisza partján táborozó huszárságot, és felvételét kéri a regimentbe. Az utolsó rész már a becsületes útra tért egykori betyár huszárként végrehajtott hőstetteit sorolja fel. A vers széles körű ismertségét a „Kondorosi csárda mellett – gulya, ménes ott delelget” kezdetű első résznek köszönheti, ami nótaként hosszú időn át nagy népszerűségnek örvendett a tiszántúli parasztság körében.

A fenti vers csak évekkel később, 1865-ben jelent meg nyomtatásban, modern kiadásai is ezt veszik alapul. Arany verse köré ma már széles körben elterjedt hagyomány fűződik, s elsősorban a kondorosi csárda, illetve Kondoros történetével kapcsolatos összefoglalások, tanulmányok s egyéb híradások tartalmaznak sokszor igaznak tűnő állításokat a vers keletkezéséről. Mivel ezek forrásai leginkább a település elszármazottjai által inspirált helytörténeti munkák, az egyes szereplők (Csongorádi Pista vagy a „csárdabeli szép asszony”) kilétéről, továbbá Aranynak a kondorosi csárdához fűződő kapcsolatáról egy későbbi tanulmányomban kívánok beszámolni. A *betyár*-ciklussal ellentétben a Rózsa Sándorról 1849 tavaszán megjelent egybefüggő költeménynek több korabeli példánya is rendelkezésünkre áll, mi több, a megverselt történet a Rózsa '48-as kalandjáról

Aranytól nem állt távol a betyárromantika, elegendő csak arra utalnunk, hogy 1851-ben ő adta ki a *Koszorú* hasábjain az erőszakkal katonának sorozott szalontai nemes legényből betyárrá lett és nem sokkal korábban Nagyváradon kivégzett Fábíán Pista nótáit, melyeket a betyár állítólag utolsó kívánságként maga énekelt el a kivégzése előtt. Ennél jóval érdekesebb, hogy még 1849-ben, de véleményünk szerint már a szabadságharc bukása után Arany hozzákezdett egy betyár témájú verssorozat megalkotásához, melynek darabjai különböző hosszúságúak és ritmusúak, de egymáshoz szorosan illeszkednek. A *betyár* című ciklus Csongorádi Pista betyár huszárrá válását, majd a szabadságharcban vitt szerepét beszéli el. Az első részben a betyár a csárdában búslakodik a haza sorsán, s miután döntésre jut, a második részben –

szóló országos mondahagyomány egyik legelterjedtebb elemévé vált. Jelen írásomban a vers keletkezését, tárgyi hátterét, valamint a történet elterjedését és változatait kísérlem meg bemutatni. Előljáróban viszont érdemes röviden kitérni a betyársereg történetére.

Rózsa Sándor és 200 fős (!) betyárserege harcba vonulásának hírért először a debreceni székhelyű *Alföldi Hírlap* szellőztette meg, s a hírt hamarosan az országos lapok is átvették. Ma már tudjuk, hogy a debreceni lap L. A. monogram mögé rejtőző ismeretlen szegedi levelezője által beküldött híradásnak nem volt valóságalapja, ám egyértelműen ennek köszönhető, hogy Kossuth 1848. október 3-án, alföldi toborzótjának hódmezővásárhelyi állomásáról valóban feltételes amnesztiát küldött a törvény szigora elől akkor már 11 éve menekülő, legendás hírnevű betyárnak. A történet további részét is jól ismerjük: Rózsa mintegy száz – zömmel szegedi és Szeged környéki – pusztai lovasból, főként csikósokból és gulyásokból álló csapatával október-november folyamán néhány héten át valóban szolgálatot vállalt a Délvidéken, Nagybecskerek, Versec s végül Boksánbánya környékén, és több alkalommal éles helyzetben is bizonyíthatta rátermettségét. Bár a szabadcsapat csapat harci moráljáról megoszlanak a vélemények, feloszlásukat követően Kossuth ténylegesen is kegyelemben részesítette Rózst, s az amnesztiáról az egész ország tudomást szerzett Kossuth Hírlapja 1848. december 16-i számából. Ezt követően a betyárvezér már nem vállalt katonai szerepet, családjával Tary Pál szegedi tanácsos (korábbi főkapitány) alsóvárosi tanyáján lett számadógazda. A délvidéki harcokban szerzett hírneve viszont egy csapásra ismertette nevét, a „Rózsa-lovasok” – ahogyan a korabeli jelentések emlegették a betyár csapatot – mintájára az Alföldön és a Dél-Dunántúlon egyaránt sorra alakultak a karikás ostorral és fokossal (is) felszerelt lovascsapatok. Ennek, valamint a már szeptember elejétől toborozott Hunyadi (13.) huszárezred karikást is használó legénységének köszönhetően még 1849 folyamán is többször felröppent a hír, hogy Rózsa Sándor és legényei hol itt, hol ott feltűntek az ország területén.

A valóságban szó sem volt erről: a „rácok ostora” ekkor már fegyvereit szög-re akasztva őrizte Szegeden az alsóvárosi gazdák méneseit. Hőstetteit viszont emlegethették, a nép között bizonyára folyt a találgatás, hogy merre lehet, vajon él-e még, és fegyvert fog-e még a szabadságért? Valószínűleg ezen merenghetett a Debrecenbe menekült magyar kormány mellett gyakornokoskodó Arany János is, amikor lelkesítő célzattal papírra vetette, és a debreceni Telegdi nyomdában kiadatta a *Rózsa Sándor* című versét. Arany 1849. május 25-től június 1-ig belügyminiszteri fogalmazóként tartózkodott a cívisvárosban, s mivel „híretudta nélkül” már korábban is jelentek meg ott versei, ő maga kereste fel Telegdi Lajos könyvárúst azzal a tervével, hogy verskiadással gyakoroljanak „költői hatást” a népre. Együttműködésük során a kormány debreceni tartózkodása alatt a *Szabadság zengő hárfája* címmel meg is jelent két füzetük, melyeket két pen-

gökrajcárért lehetett megvásárolni. A Rózsa Sándorról szóló balladai elemeket felsorakoztató vers az első füzetben látott napvilágot május utolsó napjaiban egy „Haj, ne hátra, haj előre” kezdetű rövid vers társaságában. Arany füzetei széles körben elterjedtek, tudjuk, hogy egy példányát ő maga küldte haza a feleségének, de bizonyára nagy sikert aratott a táborozó katonák körében is. Az alig 17 esztendősen honvédnek állt Vadnai Károly például kívülről is megtanulta, s jó harminc évvel később – akkor már a Kisfaludy Társaság rendes és az MTA levelező tagjaként – el is kezdte szavalni a költő előtt! Mindezek ellenére a szélesebb olvasóközönség csak Arany halála után vett újra tudomást a Rózsa Sándor versről ifj. Ábrányi Kornél közlése nyomán.³ Igaz, a hosszú ideig tartó feledéshez jócskán hozzájárulhatott, hogy a Debrecenben megjelent verseket később Arany egyetlen kötetében sem közölte újra.⁴

Az egyértelműen propagandisztikus céllal, lelkesítő hatással írt versnek már az elején kiderül, hogy maga a költő sem volt tisztában Rózsa Sándor hollétével. Arany is csak tanakodik, hogy elesett-e, vagy ha él, akkor harcol-e valahol, és megvan-e még a rácokat oly sokszor megkergető félelmetes karikása? A történet szerint egy alkalommal a granicsárok⁵ rajtaütöttek a betyáron, és arra kényszerítették, hogy mutassa be neki a karikással való bánást. Rózsa a saját „szellőfogó paripáját” és „hosszú cifra szíj ostorát” kérte a művelethez, majd hirtelen ütni kezdte vele a „szervián” tiszteket!⁶ Mire a rácok észbe kaptak és löni kezdtek utána, Rózsa már árkon-bokron túl járt. A balladának is beillő vers azzal ér véget, hogy a betyár bosszút fogad, miszerint „éjfél tájban lagzi lesz a szerviánok táborában”.

Mint fentebb már szó volt róla, a betyárvezér továbbra is megmaradt számadó csikósnak az alsóvárosi ménesnél. Edvi Illés Károly szerint a szegediek nem is zaklatták, de ő sem sokat hederített a hatóság rendeleteire. Magától Farkass János szegedi főkapitánytól pedig úgy tudjuk, hogy Rózsa ez időben nyugodtan viselte magát, s ellene semmi panasz sem fordult elő, sőt a későbbi nyomozások során ugyanezt állapították meg. Mint a város bérbe fogadott cselédje Szegedre is be-bejárogatott, ami végül a vesztét okozta.⁷

Már a Rózsa-lovasok történetéről írt összefoglalásomban is rámutattam, hogy a had- és helytörténeti szakirodalomban, illetve a néprajzi és szépirodalmi

3 Pesti Napló, 1883. szeptember 8.

4 Minderre nézve lásd VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I, 1817–1849, Bp., MTA, 1929, 238–239; *Arany János összes művei*, I, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 424–425; *Riadj magyar!*, i. m., 627–629.

5 Az ország déli határán még a karlócai békét követően letelepített délszláv határőrök elnevezése.

6 A szabadságharc idején a magyar kormány ellen fegyvert fogott hazai szerbeket neveztek „rácok”-nak, az Oszmán Birodalom területéről érkező szerb önkénteseket pedig a „szervián” néven emlegették.

7 Budapesti Hírlap, 7(1859)/40. (február 19.), 2; Pesti Napló, 9(1859)/43. (február 23.)2.

Valahogy így nézhetek ki Rózsa Sándor lovasai is
(Kánitz Fülöp Félix: Csikós-szabadcsapat 1848-ból)

munkákban a betyárok szabadságharcos szerepét szinte mindenütt a karikás ostorral való harcmodorral kötik össze, ennek ellenére egyetlen hiteles korabeli adat nem tesz említést Rózsaék eme fegyveréről! A karikás a csapatról szóló egykorú jelentésekből és a napisajtó tudósításaiból egyaránt hiányzik, és valójában Arany verse az első forrásunk a félelmetes betyár- (és pásztor-)fegyver Rózsaék általi használatáról! Viszont már 1848 decemberétől számos adatunk van arra vonatkozóan, hogy az Alföldön és a Dél-Dunántúlon alakult lovas szabadcsapatok tagjai előszeretettel folyamodtak ehhez a fegyverhez, sőt néhány esetben egyenesen hivatalos rendeletben adták parancsba, hogy az önkéntesek többek között karikással is el legyenek látva. Minderről Aranynak tudnia kellett, miként arról is, hogy 1849 májusára már gyakorlatilag tömegessé vált a megyei rabok közötti honvédtoborzás. Éppen a debreceni börtön rabjaiból állították fel részben a híres Gátsy-féle szabadcsapatot, a Hajdúkerület Böszörményben őrzött rabjai pedig a Bocskai (17.) huszárezredbe álltak be. Nem véletlen egyébként, hogy ez utóbbiak 1848 decemberében éppen Rózsa Sándor példájára hivatkozva folyamodtak Kossuthhoz szabadon engedésük és huszárrá sorozásuk érdekében.

Amikor Arany 1849. június 16-án Szemere Bertalan belügyminiszterhez fordult támogatásért, hogy a nép számára lelkesítő céllal készített költeményeit részben állami költségen terjeszthessék, folyamodványához mellékelte a *Szabad-*

ság zengő hárfája első és második füzetét, valamint két, egyelőre még kéziratban levő költeményét is. A levél mellékleteivel együtt bekerült a miniszterelnökség mozgó levéltárába, s mivel semmilyen utólagos rájegyzést nem tartalmaz a kérelemmel kapcsolatos döntésről, irodalomtörténetünk úgy könyvelte el, hogy Arany kérelme válasz nélkül maradt.⁸ Egy néhány évvel később született verses mű alapján viszont egyértelműnek tartjuk, hogy a folyamodvány és mellékletei igenis megfordultak a miniszterelnök kezében!

Szemere Bertalan, a versírást is tanult egykori sárospataki diák az 1857-es párizsi tartózkodása idején *Sárospataki növendékek* címmel hosszú hőséneket írt a szabadságharcban hősiesen harcoló egykori pataki diákokról. A vers fennmaradt 17 fejezetéből (VIII–XXIV.) a XXIII. egy Sándor nevű hevesi legénynek állít emléket, aki szökött pataki diákként lett csikós a Tisza partján. Dömötör Sándor jó érzékkel állapította meg, hogy „pisztolyt, pányvát, fokost” markoló huszár alakja mögött Rózsa Sándort kell sejtenuünk. Ugyanakkor megállapítja, hogy a remnizscenciákból építkező életrajz valójában Arany és Petőfi hatásait tükrözi! Bár Szemere kifejezetten a kötélből font pányvát nevezi meg a betyár fő fegyvereként, véleményünk szerint versét részben Arany 1849-es műve inspirálhatta.⁹

1947-ben, a szabadságharc közeledő centenáriumaára készülve a budapesti tudományegyetem Néprajz Tanszékén Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével 1848-as Néprajzi Bizottság alakult, amely a szabadságharcról fennmaradt paraszti szájhagyományt volt hivatott összegyűjteni. A kutatásban többnyire fiatal bölcsészhallgatók vettek részt, de a gyűjtők között számos elhivatott helytörténész, vidéki muzeológus és pedagógus volt, sőt cserkészcsapatok is részt vettek a munkában. A minden addiginál nagyobb hazai néprajzi gyűjtés végére mintegy 430 településről érkeztek be adatok. E sorok írójának személy szerint külön fölemelő érzés, hogy szülőföldjén (Békés megyében) többek között olyan kiváló orientalisták munkálkodtak, mint a békéscsabai születésű Ligeti Lajos, aki később Bese Lajos néven lett nemzetközi hírű mongolista, vagy Diószegi Vilmos, a XX. század legnagyobb sámánkutatója. Az országos gyűjtés során használt, Dégh Linda által kidolgozott kérdéssorban a betyárok is szerepeltek, és a gyűjtők figyelmét külön felhívták arra, hogy feltétlenül kérdezzenek rá Rózsa Sándor katonai szerepére, továbbá a forradalom és szabadságharc emblematisus alakjaival – Kossuth, Petőfi és Bem (!) – való kapcsolatára.¹⁰ A hatalmas mennyiségű folklóranyag kiadására és feldolgozásá-

8 Arany levele jelenleg a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményében található, xerox-másolatát az OSZK Kézirattára őrzi.

9 DÖMÖTÖR Sándor, *Szemere Bertalan verse Rózsa Sándorról*, Herman Ottó Múzeum Közleményei, 13(1974), 54–59.

10 „Mit tudnak Rózsa Sándorról s más nevezetes betyár szerepéről (Rózsa Sándor és Petőfi barátságáról), kik vettek részt a szabadságharcban. Hogyan szerepeltek a betyárok az urak ellen és a nép mellett. Van-e nóta, történet, emlék róla.” DÉGH Linda, *Vezérfonal az 1848-as*

ra mai napig nem került sor, csak kisebb részeredmények születtek, többnyire egyes tájegységek, települések kapcsán,¹¹ valamint *A szabadságharc népköltészete* című népdalgyűjtemény.¹² Hasonló a helyzet a betyárvilággal kapcsolatban is. Későbbi hivatkozások szerint Dömötör Sándor *A betyárok szerepe az 1848-as néphagyományban* címmel 1948-ban elkészített egy 62 oldalas összefoglalást, amely ugyan nyomtatásban sosem látott napvilágot, de kézírata egy 1974-es hivatkozás¹³ szerint az ELTE folklorisztikai adattárában volt. Erre azonban minden erőfeszítésünk ellenére sem sikerült rábukkannunk, sőt a téma kiváló kutatója, Küllős Imola sem találkozott vele. A '48-as betyármondákból egyébként éppen Küllős Imola közölt válogatást *Betyárok könyve* (1988) című kötetében, igaz, az ostoros menekülés itt nem szerepel.¹⁴ Külön kiemelném még Lukács László 1998-as összefoglaló munkáját, melyben Gábor Éva 1947. évi Fejér megyei gyűjtését is felhasználta, és az anyag többek között tartalmazza egy Csákvárról bevonult „ustoros huszár” történetét is.¹⁵

Az országos gyűjtés fennmaradt anyagát a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára¹⁶ (EA) őrzi, megyék szerint rendezett tematikai katalógusát pedig az ELTE Folklore Tanszékének kézírattára (KI). Rózsa Sándor 1848-as szerepét tárgyaló kötetem írásakor mindkét gyűjteményt módomban állt átnézni, és kigyűjteni minden olyan visszaemlékezést, ami Rózsa Sándor és a betyárok vagy egyszerűen csak a helyi „ostoros huszárok” szabadságharcos szerepére vonatkozik. Az így kigyűjtött folklór anyag, a máskor lejegyzett, s részben már nyomtatásban is hozzáférhető hasonló jellegű gyűjtésekkel együtt már teljes képet ad a témával kapcsolatos hazai néphagyományokról. Sajnos a Rózsa-lovasok katonai szerepvállalásáról szóló délvidéki – szerbiai (Torontál vm.) és romániai (Temes és Krassó-Szörény vm.) – néphagyományról csak elvétve van tudomásunk, s az is teljes egészében a magyar kormányhoz hű magyar és német ajkú népszerűség által lakott területekről származik.

A centenáriumi gyűjtés anyagának áttekintése után megállapíthatjuk, hogy az Arany János által megénekelt mondának nyolc megye 13 helységében ösz-

szabadságharcra kapcsolatos néphagyományok összegyűjtéséhez, ORTUTAY Gyula előszavával, Bp., 1848-as Néprajzi Bizottság, 1947; Uő, *Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól*, Ethnographia, 58(1947), 230–235; DANKÓ Imre, *Szabadságharc (1848–49) = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1987, 4, 519–520.

11 ORTUTAY Gyula is mindössze egy, Kossuthról szóló összefoglalást jelentetett meg évekkal később: *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban*, Ethnographia, 63(1952), 263–307.

12 DÉGH Linda, *A szabadságharc népköltészete*, Bp., Akadémiai, 1952.

13 DÖMÖTÖR, *i. m.*, 59, 11. sz.

14 KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági, 1988.

15 LUKÁCS László, *1848–49 jeles napjai a néphagyományban*, Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1998, 20.

16 Mai nevén: Ethnológiai Archívuma.

szesen 15 változatát rögzítették: Bács-Bodrog (Bátmonostor), Békés (Békés 2×), Csanád (Apátfalva), Fejér (Adony), Heves (Kál, Kápolna, Maconka), Pest (Dab, Dömsöd 2×, Galgamácsa, Gödöllő), Szabolcs (Nyírmihálydi), Zemplén (Bodrogszadány). Feltűnő, hogy a mondaváltozatok zömét meglehetősen távol gyűjtötték Rózsa Sándor betyárkodásának egykori helyszínétől, s az öt Pest, három Heves, egy-egy Fejér, Szabolcs és Zemplén megyei történet mellett mindössze három dél-alföldi mondát ismerünk. Ezek közül kettőben – Apátfalva (Csanád m.) és Békés (Békés m.) – ráadásul névtelen magyar huszár szerepel főhősként, s csupán a Bács-Bodrog megyei Bátmonostoron lejegyzett monda tesz említést Rózsáról. Ugyanakkor egyetlen változatot sem jegyeztek le Csongrád megye vagy a Kiskunság területén, holott biztosan ott is ismerték őket, amiről az egyik utolsó Szeged-környéki mesemondó, Tombác János elbeszélése és a kiskun betyár- és pásztorvilág avatott szakértőjének, Nagy Czirok Lászlónak kiskunhalasi gyűjtései egyaránt tanúskodnak. A monda 1947-ben tapasztalt tájegységenkénti elterjedése, illetve hiánya tehát inkább a folklórgyűjtők alaposágát vagy érdeklődési körét tükrözi.

A 15 mondaváltozathból hét esetben maga Rózsa Sándor a főszereplő, háromszor pedig egyik meg nem nevezett embere. Négy további esetben viszont már nem betyárral, hanem magyar huszárral történik meg az esemény, egy Békésen hallott variáns szerint pedig egy – feltehetően helybeli – Mátyás-huszár vágja ki magát az ellenség gyűrűjéből.¹⁷ Bár kétségtelenül Rózsa Sándor a legtöbbször megnevezett főszereplő, még ez alapján sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Jellemző például, hogy a két dömsödi változat egyikében Rózsa egyik betyárja, a másikban pedig egy magyar huszár szerepel, de ugyancsak magyar huszár fordul elő a Szegedhez viszonylag közel eső Csanád megyei Apátfalván vagy a Békésen lejegyzett mondában is.

Amikor a karikás ostorról mint harci eszközről beszélünk, óhatatlanul felmerül a kérdés: csak az 1848–1849. évi szabadságharc idején alkalmazták fegyverként, vagy már volt példa rá korábban is? A hagyományok összemosódásához elegendő csak *A Tenkes kapitánya* című ifjúsági tévéfilmsorozat karikással verekedő szegénylegény hősére, Buga Jakabra utalnom. A kuruc függetlenségi harcok népköltészetében elvélve valóban találkozhatunk a karikás fegyverként történő használatával. Békés megyében például a kuruc korhoz kapcsolnak egy helyi népmondát, melyben a főhős karikás ostorával futamítja meg a vidéken garázdálkodó rác katonákat. A történetet minden esetben egy helyi kunhalom kapcsán mesélik el, és a hőstett végrehajtóját vagy végrehajtóit is megnevezik: Dévaványán egy Szarka nevű ványai kurucnak, Szeghalmon pedig az ottani Hegyesi fivéreknek tulajdonítják a hőstettet.¹⁸ A mondák érdekessége még, hogy

17 A két gyűjtő által lejegyzett békési változatot egynek számoltam.

18 Minderre nézve lásd SERES István, „Az aradiak és a komádiak harca”: Egy szerb

mindkét esetben sikerült ilyen vezetéknevű kuruc lovas katonát találnunk, aki egyértelműen kötődik a megnevezett településekhez. A mondát Dévaványán és Szeghalmon is számos változatban feljegyezték, s ez alapján még az sem zárható ki, hogy a Nagyszalontához közel eső, mondhatni szomszédos békési (s egyben sárréti) vidék néphagyományát jól ismerő Arany eredetileg talán nem is egy ostoros huszár vagy betyár kapcsán hallhatta a verse alapjául szolgáló történetet, hanem egy korábról ismert népmondát aktualizált Rózsa Sándor alakjára.

A fentihez hasonló elbeszélésekkel természetesen a centenáriumi gyűjtés 1848-as anyagában is találkozunk, így nehéz eldönteni, hogy a kuruc világba helyezett ostoros küzdelem eredetileg is a történet(ek) alapmotívuma volt, vagy csak a közel másfél évszázaddal későbbi események hatására épült be a helyi szájhagyományba. Mindenesetre a kuruc kor kutatójaként sem magam, sem a téma általam elismert szakértői nem találkoztak a karikás ostor fegyverként való alkalmazásával. Ugyanakkor fontosnak tartom megjegyezni, hogy az eszköz még a XIX. századi bűnügyi leírásokban is csak elvétve fordul elő! Az 1947-ben megkérdezett adatközlők viszont már gyakran említést tesznek a betyárok félelmetes fegyveréről, annak kinézetéről és használatáról is sűrűn beszámolnak, ennek ellenére csak elvétve találkozunk olyan esettel, amikor konkrét eseményhez kapcsolódik a karikással való harc. Ezek között egyéni hőstett éppúgy előfordul, mint nagyobb ütközetre, csatára utaló elbeszélés.

A Heves megyei Kálon egy Smidt nevű honvédhuzzárról mesélték, hogy Szihalomnál elfogták az osztrákok, és arra kényszerítették, hogy mutassa nekik az utat Kál felé. A káli kastély előtt egyik oldalon álltak a magyarok, a másikon pedig az osztrák táboroztak. Ez utóbbiak tisztjei között volt egy osztrák báró, akit Smidt úgy szemközt vágott a karikással, hogy mind a két szeme kifutott. A sérültet aztán sokáig a kastélyban kezelték.¹⁹

A ma már Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez tartozó, régebben Békés megyei Öcsödön például az oroszokkal Szolnoknál vívott ütközet kapcsán maradt fenn, hogy a harcban Rózsa Sándor betyárjai is részt vettek. A karikásokkal felfegyverkezett betyárok Öcsödön keresztül mentek Szolnok felé, ahol karikással hajtották bele a Tiszába az ellenséget. Az adatközlő még azzal is alátámasztotta elbeszélését, hogy az ütközetben az öcsödiek is részt vettek.²⁰

Egy kecskeméti adatközlő a nagyanyja elbeszélése alapján a nagykátaitápióbszkei ütközet kapcsán mesélt az „ostoros betyárok” vitézkedéseiről. A nagymamát serdülő leánykaként sok más fehérréppel együtt hajtották el tépést csinálni, s egész héten oda volt. Elmondása szerint az osztrákokat csak

népballada történelmi háttere és Szunyogh György kuruc főkapitány aradi fogsága 1704–1706-ban, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002–2003, 138.

19 Ádám Flórián (67); Kál, Heves m., gy. Juhász Antal rajztanár.

20 Komlós Bertalan (75) volt községi gulyás; Öcsöd, Békés m., gy. Ligeti Lajos.

nehezen tudták megverni, mivel azok már egészen beleszorították a honvédséget a folyóba, amikor megérkeztek az „ostoros betyárok”, és megugrasztották a németet. Az ellenség megzavarodott, a magyarok pedig újra rendezni tudták a soraikat. A csata után tovább mentek Isaszeg felé.²¹

Érdekes, hogy egy Gödöllőn lejegyzett monda elbeszélője pedig Isaszeghez köti az „ostoros menekülés” mondáját. Eszerint Rózsa Sándor egyik embere Isaszegnél „nyilastúl [!], ostorostúl” fogságba esett, és az őt körülfogó ellenséges katonák kiáltozva biztatták, hogy most mutassa meg, mit tud csinálni. A betyár ekkor visszakérte az elvett lovát és az ostorát, s miután azokat visszakapta, „egyszeriben rendet csinált”: a karikással szétütött közöttük, egyiküknek levágta nyakát, majd elvágatott Szada felé.²²

Végezetül egy Cegléden jegyzett mondát említek meg. Eszerint Abony felől jöttek az „ustorosok”, a németek nyomában, akiket a leánynevelő intézet helyén álló egykori kis kaszárnánál értek utol. A tápióbicskei csatához hasonlóan, ennek az eseménynek is volt tanúja, mivel az öreg Varga Sámuel végignézte az egész rajtaütést.²³

A felsorolt mondák történeti háttérét ugyan még nem sikerült teljes egészében megvilágosítani, de annyit kijelenthetünk, hogy a fenti esetek többnyire Görgey tavaszi hadjáratához köthetők, a betyáros öltözkükről és fegyverzetükről nevezetes Hunyadi-huszárok pedig gyakorlatilag az összes helyszínen megfordultak. Az öcsödi mondáról korábban sikerült megállapítani, hogy az valójában az 1849. március 5-i szolnoki csatához és a cibakházi híd birtokáért vívott csatározásokhoz köthető, ahol ugyancsak jelen voltak a Hunyadi (13.) huszárezred legényei. Újabban pedig már levéltári forrásokkal is igazolható, hogy Öcsöd 1848. szeptember elején a Hunyadi-szabadcsapat lovasságának kijelölt toborzóállomása volt.²⁴

Az 1947-es centenáriumi gyűjtés anyagában, valamint egyéb folklórgyűjtésekben és megjelent összefoglalásokban gyakorlatilag az ország egész területén említenek olyan egykori ’48-asokat, akik a visszaemlékezők szerint Rózsa Sándor gerillájaként, vagy éppen „ostoros huszár”-ként vettek részt a szabadságharcban. Kiskunhalasról Búza Sándort, Jászdózsáról pedig Palcsó Gyura József apját nevezték meg Rózsa emberei közül, a Békés megyei Körösladányban pedig állítólag az „öreg Tarsoly” (Tarsoly László) vitézkedett Rózsaékkal. A Pest megyei Bugyin az 1860–1870-es években élt egy ember, aki a szabadságharcban Rózsa Sándor katonája volt. Megőrizte a fegyverét, a harcokban használt kan-

21 EA 2074. Czakó József (58) éves; Kecskemét, Bethlen-város 57., gy. Gál Károly.

22 Szombat Lajos (77), Gödöllő, Pest m., 1947; Pe XVIII. 19., gy. Csapó Márta.

23 Szalkai János (77) gazdálkodó, Cegléd, Pest-Pilis-Solt m.; Pe. VII. 2.; gy. Cseh István.

24 SERES, *Karikással a szabadságért*, i. m., 220–222.

csukát is, de nem adta oda senkinek sem, viszont az volt a végakarata, hogy halála után temessék mellé.²⁵

A Tolna megyei Decsen, a „Sárköz fővárosában”, ahol különösen sok helyi mondát jegyeztek le Rózsa Sándorról és az „ostorosok”-ról, egy 1873-as születésű adatközlő még látta a Rózsa által használt karikást. Egy másik decsi öregember szerint némedi születésű vagy tolnai legények is voltak a „betyárkatonák” között.²⁶ A dél-baranyai Harkányban élő Csikós Lajosnak olyan nagy hírneve volt, hogy még a szomszéd falvak lakói is tisztában voltak vele, hogy Rózsa Sándor csapatához tartozott. „Kicsike kis” embernek írták le, akinek szürke lova volt, és sokáig őrizte Rózsa félelmetes ostorát, amivel az emberek nyakát levágta.²⁷

A Fejér megyei Csákváron Balázs János nagyapját, a Heves megyei Kálon pedig egy Smidt nevű férfit említettek az ostoros huszárok közül, de a karikással harcoló „ostorosok” egyike az Alsó-Szigetközben található Győr megyei Kisbajcsón is járt.²⁸ A Veszprém megyei Kádártán Horváth Ferenc ostoros huszár neve maradt meg az emlékezetben, Karakószörcsökön pedig Mohar Imre kanászról mesélték, hogy „ott vót a csikós huszárok között, a Hortobágyon”. A hátába állítólag akasztófa volt sütve.

Jóval ritkábban ugyan, de a karikáson és a fokoson kívül az adatközlők időnként még a csikósok körében általánosan használt pányváról is említést tesznek a szabadságharc kapcsán. Gyenizse Lajos bodoglári gazdálkodó kézírata szerint a kiskunmajsai Dósai Illés, a csikósbojtárból lett huszár a pányva messze földön híres kezelője volt. A Kunságban *árkánynak* nevezett pányvát említik az állítólag Rózsa Sándor emberei közé tartozó kiskunhalasi Szűr József felszerelése között is. A kállósemjéni (Szabolcs m.) Bíró Ferenc, unokaöccse visszaemlékezése szerint ugyancsak Rózsa pányvát használó lovasai között harcolt. Itt még megjegyezhetjük, hogy Szemere Bertalan korábban idézett verse is ezt az eszközt említi meg Sándor keresztnevű hőse fő fegyvereként.

Nagy Czirok László (1883–1970) néprajzkutató, a kiskunsági betyár- és pásztorvilág legnagyobb ismerője a legendás kiskun szabad lovascsapatban szolgáló nagyapja, a kiskunhalasi Gózon István népi író, valamint egy Takács János nevű szanki öregember elbeszélései alapján a következőket írta az egyik 1965-ben megjelent tanulmányában:

25 Nagy József (87) földműves, Dömsöd, Pest m.; Pe. XI. 40.

26 Horváth János (74) földműves, Decs, Tolna m.; To. VIII. 5., gy. Molnár Rózsa; Szűcs János (93) földműves, juhász, *uo.*, To. VIII. 43., gy. Molnár Rózsa.

27 Dani József (78), Baranyahídvég, Baranya m., gy. Csilléry Erzsébet; Boda Béni (74), Terehegy, Baranya m., gy. Csillény Klára.

28 Id. Hetes Dénes (73), Kisbajcs, Győr m., Alsó-Szigetköz, Gy. II. 54.; gy. Kázmér Miklós.

Nemcsak pusztáink szabad térein, hanem a haza védelmében is mindig örömmel ült lóra a kun ember. Még Rózsa Sándor szabad csapatában a „puszták fiai” között is ott találjuk a kunokat, kiknek sűreje valóban a nevesebb, bátrabb, pásztoros emberből került ki. „Ostorosok”-nak nevezték őket akkoriban, de ostoraik mellett ott szorongatták árkányaikat is (csikófogó kötél), melyekkel sok tokost lerántottak a lóról.²⁹

Műveiben Nagy Czirok három olyan betyárról is többször említést tesz, akik a visszaemlékezések szerint Rózsa Sándor szabadcsapatában is vitézkedtek. Kettejük kapcsán a karikás ostor, a harmadik esetében pedig az árkány használatát emeli ki. A kiskunhalasi redemptus, birtokos családból származó Búza Sándornak már igen fiatalon meggyűlt a baja a törvénnyel. Nagy Czirok gyűjtései szerint már gyermekkorában nagy lurkó volt: felült a más lovára, amikor ment ki a tanyára, s aztán elcsapta a lovat, hogy mehet hazafelé. 1848-ban önként jelentkezett a verbunkosoknál, de hamarosan Rózsa Sándor ostoros csapatához került. „Valahogy elfogták a vasasok, s egy kőfállal körülvelt térségen őrizték, mégis kiszabadította magát a fogságból.” Ez utóbbi történetét a folklórgyűjtő a következőképpen mesélte el:

Elfogták az osztrákok, s többekkel együtt egy kőfállal bekerített helyen őrizték, Aradon, a Liliom utcában. Az osztrák tisztok – darutollas, nagyszélű kalapja, taligakerék-forma sarkantyúi miatt – leginkább őt bámulták. Mindenáron meg akarták mutatni vele, hogy ostorukat hogyan kezelték. Az ostor végén éles, háromágú acélrugó volt a csapó. Valahányszor csaptak vele, kinyílt, majd a visszahúzódáskor emberen, állaton sebet hasított.

– Csak a magam lován tudnám azt mögmutatni! – mondotta.

Mikor a lovára felült s ostorát megsuhogtatta, a kőfal-kerítésen átugratott, kiszabadította magát a fogságból.

A szabadságharc leverését követően Búzáat is besorozták osztrák katonának, de lovastól, „cakompakostól” megszökött, és földijei sohasem látták többé. Nagy Czirok szerint hazaszökött, beállt Rózsa Sándor bandájába. Évekig betyárkodott, majd nyoma veszett valamelyik bandában.³⁰

Búzához hasonlóan Szűr József is kiskunhalasi pásztorszámazék volt. Még az 1840-es évek vége felé akadt a verbunkosok horgára, de hamar megbánta,

29 NAGY CZIROK László, *A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon*, Néprajzi Közlemények, 10 (1965) 1–2. szám, 132.

30 NAGY CZIROK László, *Betyárélet a Kiskunságon*, Bp., Magvető, 1965, 17, 90; ill. Néprajzi Múzeum EA 2389. 117, 335; Uő, *A Ráday-kor és a szegedi vár titkai – Visszaemlékezés: betyárok élete, részvétele a szabadságharcban, az önkényuralom idején*, kézirat (az 1961. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra érkezett pályamunka), EA 12971, 4.

Karikás ostorral verekedő Hunyadi-huszárok a komáromi csatában

hogy kezet adott a katonaságra, s ezért a szeretője udvarán felpattant a lovára és elvágatott. Azután „48-ban Rózsa Sándor ostoros csapatába került, a haza védelmében”. A szabadságharc leverése után besorozták a császári hadseregbe, de „félreállt” a katonasors előtt. Később, hosszabb ideig Jakab Mihály balotai szilajménés számadóval betyárkodott, míg aztán nyoma veszett, Jakabot pedig Szegeden felakasztották.³¹ Érdekes, hogy Nagy Czirok szinte ugyanazt az anekdotát meséli el róla, mint Búzáról, csak itt a karikás helyett a kunsági pásztorok másik nevezetes pásztorkészsége, az árkány szerepel:

Szűr József (halasi) pásztoreMBER valahogyan osztrák fogságba került s Aradon a Liliom utcában őrizték – egy magas kőfallal kerített helyen –, több fogoly társával, de csak az ő cifra szűrjét, nagyszélű, darutollas kalapját, taligakerék formájú sarkantyúját bámulták, a vasas tiszték, majd felszólították, hogy mutatná meg, miképpen kezelték az árkányt? Szűr József elmondta, hogy ő azt csak a maga lován tudná megmutatni.

Amikor lóra ült, s annak oldalát megszúrta a sarkantyúval, átrepült vele a kőfalon. Nem is találtak vele többet a vasasok.³²

31 NAGY CZIROK, *Betyárélet...*, i. m., 91–92.

32 NAGY CZIROK László, *A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon*, Néprajzi Közlemények,

Díronyiván

arou ott karikás ostort mellyet Szarka József
 vásároltam ^{gerillák számára} bírszofasa tiszteletű darabjais
 egy forrasztással mellyet Díronyiosk Félegyháza
 Február 28^{án} 1849.
 ar ar i vilós fog

Szarka József

Elismervény a kiskunfélegyházi gerillák számára vásárolt karikás ostorokról
 (Kiskunfélegyháza, 1849. február 28.)

A két történet meglepően hasonlít egymásra, s bár egyértelmű, hogy a gyűjtő ugyanazokkal az elemekkel tette színesebbé a mondaváltozatokat, véleményem szerint mindkét betyárral kapcsolatban mesélhették a menekülésről szóló mondat, ami alapjában véve abban különbözött, hogy Szűr József esetében az általánosan ismert karikás helyett az árkány játszott a főszerepet.

A bemutatott példák alapján a karikás ostorral, illetve ritkábban fokossal és pányvával történő küzdelmet legtöbbször az egész országban Rózsa Sándorral és csapatával hozzák összefüggésbe, a monda lejegyzésének helyszínétől függetlenül. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy egy más tájegységről való férfiú Rózsa csapatához csapódjon (erre jó példa a Nógrád megyei Horpácsra való Bur Mihály honvéd, akiről egy 1850. április 29-i hiteles forrás tanúsítja, hogy valóban Rózsa parancsnoksága alatt harcolt³³), mint ahogyan azt sem tarthatjuk hihetetlennek, hogy egy dél-alföldi csikóslegény vagy betyár élete későbbi részében meglehetősen távolságban telepedjen le a szülőföldjétől. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a megnevezett „ostorosok” zöme valójában egy helyi szabadcsapat önkénteseként vagy valamelyik huszárezred katonájaként vitézkedhetett.

Köztudomású ugyanakkor, hogy a Nagykovács központtal az alföldi megyékben toborzott Hunyadi (13.) huszárezred nem hivatalos felszereléséhez már a

10(1965)/1–2, 132. [5. jegyzet: „Nagyapám és Takács János szanki lakos elbeszélései után”.]

33 1848-adik és 1849-ik évben Horpács helységből besoroztatott honvédek kimutató táblás jegyzéke = SZOMSZÉD András, „Süvegemen nemzetiszín rózsá...” (48–49-es nógrádi nemzetőrök, honvédek, gerillák), Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1999 (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 21), 234.

kezdetektől hozzá tartozott a rettegett karikás ostor, s bár a felső hadvezetés még 1848 telén kísérletet tett a „betyáros” külsőségek (bő ing és gatyá) és eszközök (fokos) elhagyására, hiteles források tanúskodnak róla, hogy a lobogó kék vászoninget és gatyát a későbbiek folyamán is felöltötték, Guyon Richárd egyik 1849. május 16-i napiparancsa pedig határozottan felszólította a Komárom várában állomásozó Hunyadi-huszárokat a már félretett „csikós karikás-ostor” újbóli használatára.³⁴

Emellett ugyancsak tudomásunk van arról is, hogy – nagy valószínűséggel a Rózsa-lovasok délvidéki működése hatására – a térségben alakuló szabadcsapatok, mint pl. a nagykun szabadcsapat, a kiskun szabad lovas csapat és a bácsi őrsereg fegyverzetéhez már hivatalosan is hozzátartozott a fokos és a karikás. A csapatát részben a debreceni börtön rabjaiból felállító Gátsy Imre mezőpeterdi birtokos később maga vallotta, hogy az Arad és Temesvár térségében őrszolgálatot ellátó lovasai csak fokossal és korbáccsal voltak felszerelve (a korbács elnevezés itt is nyilvánvalóan karikást takar).³⁵ Karikás ostorral felszerelt szabadcsapatok az ország más tájegységein is működtek, így Baranyából és Tolnából is tudomásunk van „ostoros csikósok” jelenlétéről. 1849. június-júliusból forrásaink sűrűn említést tesznek a Bonyhádon, Pécssett és Szekszárdon állomásozó ostorosokról, Náray János, a pécsi püspöki uradalom számtartója szerint a Bonyhádról Pécsre érkező lovascsapatnak „jó lovaik voltak, gatyában, ingben, kerek kalappal, karddal pisztolokkal és bőr hosszú ostorral, minnek a hegyén drót horgony volt”. Amikor a tolnai legények tovább mentek Szekszárdra, Náray szerint Pécssett a „Budai-városi Bosnyákok állítottak ilyen ostorosokat helyettük”.³⁶

A fenti példák mellett arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy különösen az Alföld területéről huszárnak állt csikós- és gulyáslegények is maguknál tarthatták kedvelt eszközüket, amit alkalomadtán használhattak is. A 3. (Ferdinánd) huszárezred osztályparancsnoka, Irinyi Bertalan őrnagy 1849. február 21-én kapott parancsot az ezred legénységének a feltöltésére. Rendelkezésünkre áll az akkor toborzott újoncok névlistája, valamint néhány egyéb okmány, melyek szerint a 86 főből álló újonc huszárság részben a Csongrád és Csanád megyei börtönök (Szeged, Szegvár, Hódmezővásárhely és Makó) rabjai közül került ki, akik között több, ekkor már tekintélyes bűnözői múlttal rendelkező és komoly hírnévnek örvendő lovas betyár is volt, mint a szegedi Tápai István és Világos

34 URBÁN Aladár, '... értesítve valánk a Hazátul, hogy siessünk védelmére...': *Lenkey századának hazatérése 1848-ban*, Hadtörténelmi Közlemények, 105(1992)/3, 19; SZINNYEI József, *Komárom 1848–49-ben (Napló-jegyzetek)*, Bp., Aigner, 1887, 157.

35 SERES, *Karikással a szabadságért...*, i. m., 228.

36 BEZERÉDY Győző, *Náray János: Pécsi Krónika 1848–1849*, Baranyai Helytörténetírás: A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 6, 1973 (Naplók a forradalom és szabadságharc baranyai történetéből), 190–192.

Motoj Pál.³⁷ Ezek a huszárnak állt betyárok kétségkívül érthettek a karikás ostor használatához, ezért nem elképzelhetetlen, hogy az ő kezükben is megfordult a szabadságharc utolsó hónapjaiban.

Nagy Czirok László több művében is említést tett egy kiskunmajsai születésű öreg bodoglári csőszről, Gama Kovács Jánosról, aki fiatalabb korában neves lovas betyár volt, s később még a szegedi vár börtönét is megjárta Ráday Gedeon kormánybiztossága idején. Gama Kovácsról egykori gazdája, Gyenizse Lajos azt hagyta örökül, hogy Rózsa csapatában harcolt a szabadságharcban, a több ízben is leírt kalandjai viszont jóval későbbiek, s az 1849. február 9-én lezajlott piski csatához és a világosi fegyverletételhez kapcsolódnak.³⁸ Mivel az öreg maga is többször hangoztatta, hogy a huszárezredekben különálló „ustoros” századok voltak, amelyek feladata elsősorban az élelemszerzés volt, valószínű, hogy a betyár valójában az egyik huszárezred legénységében vitézkedhetett. Ezt támasztja alá egy 1849. november 14-én lezárt és 29 nevet tartalmazó összeírás, mely a szabadságharcban részt vett és időközben hazatért kiskunmajsaiakat veszi számba. A listában az utolsó előtti helyen említik Gama Kovács János római katolikus vallású földművest, aki 1849 júliusában önkéntesként lépett be a Károlyi-huszárezredbe mint közhusár, és szeptember folyamán tért haza. Elbocsátó levele nem volt. Jellemző, hogy a magaviseletükkel kapcsolatban 27 volt honvéd esetében az volt a vélemény, hogy „jámbor”, ez alól csak Gama Kovács, valamint a rögtön előtte számba vett Kuszli Antal esetében tettek kivételt. Ez utóbbi hozzá hasonlóan római katolikus vallású, majsai földműves volt, ám ő még 1848 októberében vonult be önként, és közhonvéd volt. Kuszlinál ugyancsak a „jelenleg is a tömlőczen van” kitétel szerepel.³⁹ Ez utóbbi megjegyzés alapján az sem zárható ki, hogy Gama Kovácsot (és társát) esetleg éppen a kerületi börtönből sorozták be a honvédseregbe, a függetlenségi harc bukása után viszont újra elfogták, és visszavitték őket, hogy letöltsék félbehagyott büntetésüket! Itt feltétlenül említést kell tennünk arról, hogy a Károlyi-huszárok nem vettek részt a piski ütközetben, a világosi fegyverletételnél viszont jelen voltak.

Az 1947-es országos gyűjtés anyaga minden esetben a szabadságharc idejére teszi az ostoros menekülés történetét, két dél-alföldi példa viszont már azt igazolja, hogy a közkedvelt mondatípus egy idő után önálló életre kelve vált a Rózsa-mondakör részévé. A Szeged-felsővárosi tanyavilágban, az öszeszéki kapitányság területén 1901-ben született Tombác János meséit 1961–1972 között

37 MNL OL, R 76, Irinyi Bertalan iratai; Tápairól lásd SERES, *Karikással a szabadságért...*, i. m., 191, ill. SZABÓ Ferenc, *A dél-alföldi betyárvilág*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1964 (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 53–54), 83; Világos Motojról: SERES, *Karikással a szabadságért...*, i. m., 213–214, 218.

38 NAGY CZIROK, *Betyárélet a Kiskunságon...*, i. m., 41–48.

39 *Összeírása azon honvédek és lovas katonáknak, kik a magyar hadseregnél szolgálván várossukba, Majsára visszatértek*, BKML, Kiskunhalas, Főbírói, Katonai iratok, 1839–1872.

	Név, vadlás	Polgári állása,	Korábbi magánélet.	Önkéntes? van-e?	Elbeszélte levele kiad. tel. v. önkéntes adatközl.?	Harcos-e?	Szolgálati kötelessége	
25.	Bonke Béla A. C.	feldmives	jámbor	önkéntes 1848 oktobr.	elbeszélte levele nincs	1849 oktobr.	Köz Lakod. lóra.	
26.	Tóth József Bal. A. C.	feldmives	✓ jelenleg is a	önkéntes 1849 apriul.	✓	✓	nincs 1849 sept.	Köz Harcos.
27.	Kuzsli Antal A. C.	feldmives	tímlebe van.	1848 oktobr.	✓	✓	nincs 1849 sept.	Harcos.
28.	Jama Károly János A. C.	feldmives	tímlebe van.	1849 július	✓	✓	nincs 1849 sept.	Köz Harcos. lóra.
29.	Kukuc Nagy István	feldmives	jámbor	1849 július	✓	✓	nincs 1849 oktobr.	Köz Kisérleti lóra.
	Mégja Novemb. 14. 1849.							
	íjpeirták: Isabó Antal János Pörf. János							

Gama Kovács János kiskunmajsai betyár neve a Világos után hazatért honvédek kimutatásában (Kiskunmaja, 1849. november 14.)

rögzítette magnetofonnal Bálint Sándor szegedi néprajzkutató. A mesemondó *Rózsa Sándor viselt dögai* címmel egész csokornyai történetet osztott meg a folkloristával. Tudását egy Sárkány János nevű – állítólag 117 esztendő (!) – öregembertől hallotta, aki juhászként jó barátságban állt Rózsával. Az elbeszélésben természetesen központi helyet foglal el a betyár 1848-as kalandja is. A mesegyűjteményt közreadó Bálint Sándor külön foglalkozik a ponyvaköltészetnek (ponyvairodalomnak) a paraszti színhagyományra gyakorolt hatásával, sőt gyermekkori olvasmányélményeiből ő maga is idézi Rózsa Sándor történetét, de cím nélkül emleget egy Ráday Gedeon tárgyalásairól szóló füzetet is, amire viszont azóta sem sikerült rábukkanniuk. Szerinte a széles körben ismert és közkedvelt ponyvakiadványok tartalma olvasás vagy hallomás útján Tombác Jánoshoz is eljuthatott. Az Arany János által megénekelt bravúros menekülés története ugyanakkor nem került át a későbbi ponyva- és szépirodalomba, ezért véleményünk szerint a monda országos elterjedése mögött egyértelműen Arany versét kell sejtenuk.

Tombác János elbeszélése szerint Rózsa maga folyamodott a királyhoz kegyelemért, s miután kérése teljesült, harcba indult a labancok (!) ellen. Egy egész „ustoros századot” alakított betyárokból, akiket acélrótos végű karikás ostorokkal látott el. A betyárok bravúrosan harcoltak, ami viszont irigykedést

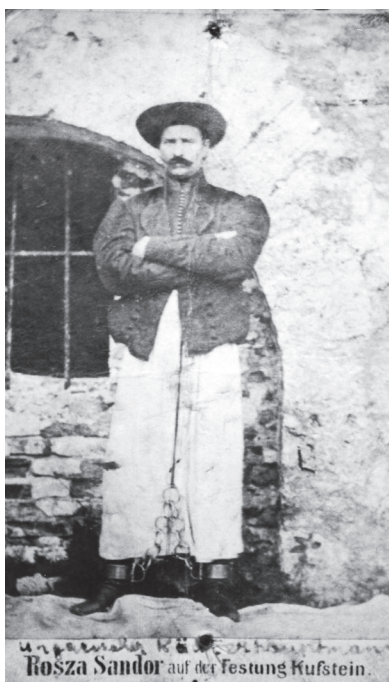
váltott ki a magyar főtisztekből, és hogy ne egyedül Rózsáé legyen a dicsőség, elvették tőle a csapatát, s a legényeket szétszították maguk között. A betyároknak viszont vezérük nélkül már nem volt kedvük tovább harcolni, elszéledtek, pedig akkor már nem is századnyian, hanem ezrednyien voltak, olyan sokan gyűltek hozzájuk a csapat hírnevét hallva. Mindez egyébként már akkor történt, amikor Görgey elhagyta (vagy eladta) a magyar tábornok Rózsát és megmaradt kicsiny csapatát is bekerítették és fogságba vetették. Közben „mögialakult az ország” és „Ferenc Jóska átvette a kormányzást”, s ekkor került sor az Arany által megénekelt legendás szökésre is. Tombácz János meséje szerint az osztrák főtisztek kérésére mutatja be tudományát, és a pandúrok hatszoros gyűrűjéből sikerül kivágnia magát karikása segítségével. Itt feltétlenül említést kell tennünk egy Kondoroson (Békés megye) lejegyzett változatról, melynek szereplője ugyancsak Rózsa Sándor, annyiban viszont az összes többi eddig ismertetett változattól eltér, hogy ebben már egy szó sem esik a szabadságharcról. A betyárhistóriákat kiválóan ismerő id. Gaszó Pál kondorosi gazda 1953-ban 70 éves korában unokájának, Gaszó Pál 7. osztályos tanulónak mesélte el a betyárvezér legendás menekülésének történetét, amit Rindó József helytörténész feldolgozásából ismerünk:

Egyszer elfogták a pandúrok a mi Sándorunkat és azt a kijelentést tették, ha megtanítasz bennünket bánni a karikással, elengedünk. Azt felelte Sándor: a saját lovam, karikásom és a ruhám adjátok. Megadták. Fölpattant hamuszínű lovára, fogta jól megszokott karikását, háromszor körbejárta az őt bámuló embereket, és elkiáltotta magát, hogy három a magyar igazság. Odavágott a pandúroknak 13 gombból álló ostorával. Folyt a vér, mint a patak. Csakúgy repültek a húsdarabok, és alómars, meglógott. Ezek után Sándor bandája szétszéledt – ő pedig egyedül kezdett bujdosni a pusztában. Ezért nevezték el a puszták fiának.⁴⁰

Tombácz János még az 1848-as tevékenység után kerít sort Rózsa elfogatásának és bravúros menekülésének bemutatására, noha a Kondoroson lejegyzett történet bármikor játszódhat. Az viszont már közös bennük, hogy mindkettő a betyárbanda feloszlásával és Rózsa végleges számkivettségével végződik.

Végezetül essék még néhány szó a mondavariánsok ellenségképéről is. Eltekintve néhány esettől, amikor nem derül ki a főhőst elfogó ellenség etnikuma, három alkalommal orosz (muzka) szerepel, az összes többiben pedig német vagy osztrák. Feltűnő ugyanakkor, hogy rácokról egy szó sem esik, de még a Tombácz János által elmesélt változatban és Nagy Czirok László kiskunsági betyárhonvédjei kapcsán is csak német vagy osztrák tisztek fordulnak elő! Ebben bizonyára szerepe lehet annak is, hogy az országos gyűjtésre alig két esztendővel

40 RINDÓ József, *A kondorosi csárda*, Békési Élet, 10(1975)/2, 326.

Rózsa Sándor Kufsteinben

a II. világháború lezárását követően került sor, ami az elbeszélte történetek ellenséggképét jócskán befolyásolhatta. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkez-nünk, hogy amíg Rózsa csapatát még valóban a magyar kormány ellen fegyvert fogott szerbek ellen hozták létre, addig a távolabbi tájegységek gerillái vagy „os-toros huszárjai” már valóban az osztrák reguláris katonasággal vagy éppen az orosz csapatokkal nézhetek farkasszemet. Így a helyi „ostoros huszár” története valóban könnyen összekeveredhetett az Arany által írt, és Debrecenben kiadott ponyvanyomtatványban olvasottakkal.

Pontos következtetést azonban csak a teljes 1848-as betyármondakör feldol-gozása után vonhatunk le, mivel nem Arany kiadványa volt az egyetlen, ami for-málta a témával kapcsolatos paraszti szájhagyományt. A Rózsa-mondakör egy másik fontos eleme, pl. amikor a betyárvezér a délvidéki harcokban megmenti egy szerb (vagy horvát) leány életét, aki cserébe viszont övéi tervezett rajtaütését árulja el Rózsának, elkerülve így a gyanútlan magyar honvédség lemészárlását. Az egyértelműen ponyvairodalmi eredetű történet általam tanulmányozott vál-tozataiban már nyoma sincs osztrák/német vagy orosz katonaságnak, az ellen-séget itt minden esetben délszlávok alkotják, függetlenül attól, hogy a monda az Alföldön vagy a Dunántúlon került lejegyzésre.

Az irodalmi hatások módszeres feltárása mellett még fontos lenne a betyár-os eszközöket (is) használó katonai alakulatok feltérképezése, emellett feltétlenül

meg kell kísérelni a mondákban megnevezett „csikós-gerillák” vagy „ostoros huszárok” kilétének a beazonosítását is. Talán ez jelenti majd a legnagyobb feladatot, mivel itt már több megye levéltári anyagát kell áttekinteni. Mindenesetre a szegedi várbörtönt is megjárta kiskunmajsai Gama Kovács Jánosról vagy a Ferdinánd-huszárok közé sorozott szegedi betyárokról előkerült adatok alapján bizakodva nézünk a további kutatás elé.

Függelék

I.

Arany János: Rózsa Sándor⁴¹

Rózsa Sándor, Rózsa Sándor,
Hova lettél?
Mevagy-e még, harczolsz-e még,
Vagy elestél?
Megvan-e még az a híres
Karikásod,
A kivel úgy meg-meghajtád
A vad ráczot?

Derék magyar Rózsa Sándor,
Ha magyar kell,
Fel is ér a granicsárból
Vagy ötvennel.
Mert a félszet kis korában
Ha ismerte,
Rossz feje volt, a nevét is
Elfeledte.

Félni rossz, de jó tartani
Néha-néha,
Sokszor esik az emberen
Kurucz tréfa:
Sándoron is ki az oka
Hogy megesett?
Kár volt jobban nem vigyázni
Egy keveset.

41 *Szabadság zengő hárfája*, A magyar fiatalságnak ARANY János, Debreczenben Telegdy Lajosnál, 1849. OSZK REM 6026/1.

Kivezeték istállóból
Paripáját,
Leakaszták a fogasról
Karikását,
Fegyvereit összeszedék
Egy rakásba:
Úgy nyomák meg szegény Sándort
Vetett ágyba!

Illyen-ollyan szedtevette
Czudar népe,
Így ejtitek ti az embert
Kelepczébe?
No várjatok – de itt osztán
Megczifázta –
Belékerül ez a játék
Öt-hat ráczba.

Ennyit mondott. Nem is szóla
Másnap estig;
Naplementkor kivezették,
Hogy elvesztik.
Körülfogták renyhe ráczok,
Szerviánok,
Kopasz szájú hetyke tiszték,
Kapitányok.

Rózsa Sándor, megszorultál
Most az egyszer;
Egy anya szült: innen ugyan
Nem menekszel.
Jobb lesz neked könnyörögni
Térden állva,
Mint nyakason bevágtatni
A halálba.

Kérne is ő, szépen kérne,
De ha nem tud.
Körülhordja a szemét, de
Nincs egér-út.

Rést keres a sokaság közt,
Merre nyílna; –
Azt míveli két szeme, mint
A vasvilla.

Kutya madzsar! lement a nap,
Este van rád:
Add számon a sok jó vitézt,
Sok szép marhát.
Egy halálod száz halálnak
Semmi ára:
Elevenen kínozzunk a
Más világra.

De ha mégis megtanítasz
Hamarjában,
Hogy kell bánni ostoroddal
A csatában,
Rövidítünk a halálnak
A cifráján:
Hat golyó száll egy fészekbe
Szíved táján.

Egyet gondol Rózsa Sándor,
Hogy attól még
Más ember csak gondolva is
Elirtóznék.
Ide hát a karikásom
Jobb kezembe!
Szellőfogó paripámat
Fölnyergelve!

Szellőfogó paripáját
Fölnyergelik,
Hosszú cifra szíj ostorát
Előveszik:
Nyerít a ló örömében,
Az ostor is
Megöleli jó gazdáját
Háromszor is.

Rajta, rajta, hív paripám,
Karikásom!
Nem eleget látott a rácz,
No, hadd lásson.
Tiszt uramék megkövetem:
Egyszer-másszor
Így, meg így tett ostorával
Rózsa Sándor.

Avval neki! az urakat
Verni képen,
Jobbra-balra, összevissza,
Mindenképen.
Szerencsés rácz a kinek csak
Kék a háta,
Hogy a hollónak-valóját
Ki nem vágta.

Szerencsés rácz, a ki jókor
Elfuthatott,
Ki Rózsának, ostorának,
Helyet adott.
Mint egy szerű, annyi helyen
Ő a gazda,
Meg sem is áll, míg ki nem ér
A szabadba.

Akkor kezdi rossz fegyverét
Csattogtatni,
Komisz porát nagy hiába
Puffogatni,
Bolond eszét – de már későn –
Szánja-bánja,
Eb a lelke sok vadrácza,
Szerviánja.

Fütyölő kis ónmadarak,
Fütyöljetek!
Lám no, én is vígan futok
Tiveletek.

Mit izentek gazdátoknak?
Éjféltájban
Lakzi lesz a szerviánok
Táborában.

Lett is lakzi; megtartotta
Rózsa Sándor,
Mint azelőtt, meg azóta
Egynehányszor.
Kenyerét borát a rácznak
Ő fogyasztá:
Barna földet evett a rác
S vért ivott rá.

(1849)

II.

Az 1947. évi centenáriumi néprajzi gyűjtés során leírt mondaváltozatok⁴²

1.

Rózsa Sándorról olvastam. 400-an voltak. Fényesen megállták a helyüket. El is fogták, és kivágta magát. „Csak még a karikás ostorom itt lenne, megmutatnám, mit tudok”. Odaadták a lovat is, kivagdalta a szemüket, és a körön kitört.⁴³

2.

A Mátyás-huszárok karikással harcoltak. Az egyik Mátyás-husár alól kilőtték a lovat, maga is megsebesült és elfogták. Mikor meggyógyult, akkor mondta Windisgraz: „Az embereimet tanítsa meg Vitéz a karikásra, mert a magyarok kiverik a szemünket!” – „Jól van – mondta a Mátyás-husár – adjatok egy lovat és egy karikást.” Felültették a lóra, adtak karikást a kezébe, mire a huszár mondta, hogy kevés a hely számára és nincs jó lova, csak úgy tud karikásra tanítani. Windisgratz a legkedvesebb lovát adta a huszár alá és nagy helyet adtak neki. Pest felé nem volt olyan erős a gyűrű. A huszár megsarkantyúzta lovát, és

42 A mondaváltozatok megyénként, azon belül pedig településenként vannak felsorolva. A megyék az 1950 előtti történelmi elnevezéseiken szerepelnek. (Mai megfelelőjük: Bács-Bodrog = Bács-Kiskun, Csanád = Csongrád, Szabolcs = Szabolcs-Szatmár-Bereg, Zemplén = Borsod-Abaúj-Zemplén.)

43 Hideg József (57) földműves, Bátmonostor, Bács-Bodrog m.; BB IV. 12., gy. Molnár Rózsa.

mint a fű, úgy ment és verte karikással a dragonyosokat. Az üldözők is, mikor mentek utána, kaptak a karikással. Visszament Perczelhez és ott hadnagynak nevezték ki őt. Windisgratz azt írta Görgeynek, hogy ne használjon karikást a huszár, mert ő láncos golyókat készít! Békésiek többen szolgáltak Perczel Mór, Nagy Sándor seregeiben. Bemnél.⁴⁴

3.

Hallottam, hogy innen többen mentek 48-ba önkéntesek. Meg az öreg Zagyva 48-as vót; meséte, hogy itt vót Szolnókná', Windischgrätz vót az osztrák vezér, Percel Mór a magyar.

Azt a magyarok mindig karikással kongattak. Azt azt mondta Windischgrätz, hogy a magyarok mutassák meg, hogy kell karikással kongatni. Azt megmutatták, de közbe az ulányusok közre fogták a magyarokat, de ezek kivágták magukat a karikással, azt megtámatták az ulányusokat. Meg is verték őket. Azt azt üzente Windischgrätz, hogy ha Percel nem teteti le a magyarokkal a karikást, ű vasgolyót vesz elő. Mer „tönkre tette az embereimet, meg a paripámat is ellopta”. [...]

Hallottam, hogy Rúzsa Sándor is karikással harcót, és fölajánlotta magát a háborúba, de aztán azt tapasztalták, hogy mindenkit kifosztott, nemcsak az el-lenséget.⁴⁵

4.

48-ban egyszer jelentik a királynak, fogtunk egy magyar huszárt. Vezessétek elém, hadd nézzem meg. Aszondja neki, te vagy az a magyar huszár? Mutasd meg, hogy tudsz a drótos ostorral verekedni. A császár mondja, hogy adjanak alája által egy lovat. Aszodja a drótos huszár, majd ő választ, mivel betyár volt, jól ismerte a jófajta méneket. A legjobbat választotta ki az ezredből. A magyar huszárosan felpattant rá, eloldta a drótos ostort, széjjelnézett, merre vannak a németek vékonyabban. Előtte állt éppen egy német lovastiszt. A drótostorral levágta a lováról. Utat vágott maga előtt az ezred lovasságtól, azt eltűnt. Németek üldözőbe vették, de hiába, mert a legjobb lovat ő választotta ki és így nem tudták befogni. A németek jelentették a császárnak, hogy a magyar huszárnak nyoma veszett: szégyelem, hogy egy magyar huszár egy ezred lovastól elmenekült. A huszárt nagy örömmel fogadták a táborban. A németek úgy ismertek minden betyárt, hogy drótos huszár.⁴⁶

44 Szabó Sándor (74) gazdálkodó, Békés, Békés m., gy. Ligeti Lajos.

45 B. Szabó Sándor (78) gazdálkodó, Békés, Békés m., IV. Kispince út 49., gy. Bertalan Emma.

46 Varga Mátyás földműves, Apátfalva, Csanád m., gy. Dávid–Hegedűs.

5.

Amikor meg aztán Rózsa Sándor azt mondta az egyik orosz tábornoknak, hogy ha háromszoros gyűrű is van, akkor is kivágja magát az ostoros katonáival. Hát azt mondják: jó, akkor szabad lesz. Hát neki ment az ostorral az egyik saroknak, oszt csak keresztülvágta magát. Meg is szabadultak.⁴⁷

6.

Eztet sokat hallottam én, hogy mikor elfogtak egy magyar huszárt az oroszok – ostoros huszár volt – nem volt más a kezében csak egy ostor. Az uradalmi szérűskert trágyával volt lefalazva. Magas volt ám a fal.

Az osztrák tisztek kíváncsiak voltak, hogy tudnak védekezni az ostorral. Ő meg azt mondta, hogy adják oda neki az ostort, meg adjanak egy lovat, mert ő csak lóháton tudja megmutatni. Azok adtak neki lovat meg ostort, aztán sokan körbe álltak, hogy megnézzék, mit csinál. A huszár felült a lóra, körbehajtotta a lovat sebes vágásban, és mikor legjobban hajtott, az ostorral odavágott és a kerítésen keresztül ugrott és elment. Hát az ostor, az karikás ostor volt, csak drót, meg ólom volt a végén.⁴⁸

7.

Rózsa Sándorról hallottam, úgy tudom, ő járt itt. Először betyár volt, később meg beállt ostoros huszárnak. Drót ostorjuk volt. El is fogták. Úgy szabadult meg, ahogy hallottam az apámtól, hogy a németek mondták neki, mutassa meg, hogy verekednek azzal az ostorral. Azt mondta, adják neki oda a legjobb lovat, oszt a tiszt ment elől, ő ment utána. Osztt úgy levágta a nyakáról a fejét ő, oszt így szabadult meg a németek kezi alól.⁴⁹

8.

Rúza Sándor részt vett a szabadságharcban és vitézül viselkedett. Egyszer fogásba esett. Az utolsó kívánsága az volt, hogy nem bánja, ha kivégzik is, csak kedvenc lovára ülhessen és karikását adják a kezébe. Odaadták a lovát és felült rá. Ostorával az örök közé vágott és lovával elvágatott.⁵⁰

47 Köller János (70) gazdálkodó, Adony, Fejér m.; Fe. I. 321., gy. dr. Nagy Sándor.

48 Ádám Flórián (67), Kál, Heves m., gy. Juhász Antal rajztanár.

49 Radics József (81), Kápolna, Heves m., He. XIV. 26.; gy. Juhász Antal rajztanár.

50 Kecskés J. István (68) földműves, Maconka, Heves m., gy. Kispál István „Pesu”, beérkezett 1947. nov. 10.

9.

Ruzsa Sándor beát a csatába. A kancsika vót a fegyverük. Eccő a németek bekerítették Ruzsa Sándort. Aszonta, nem bánnya ha mög is kő hani. Csak anynyit engeggyenek mög neki, hogy kibonthassa a kancsikáját. Mögsarkantyuzta a lovát. A kancsikáva mög körözni kezdött. Háromélú valami vót a végibe. Mindig körü-körü. Eccő aztánn kivágta magát a némöt mög üthette a nyomát bottal. [...] Beát önként a háboruba. Aszonta, hogy ü csak a legényeive akar együtt lönni.⁵¹

10.

Ruzsa Sándor katonáji vótak a kancsikás huszárok. A vót a zü bandája. Amerre azok harcótak, ott a zembernek, lónak levát a zeggycik fele. A kancsika végibe drót vót azzá csináták.

Eccő Pest alatt mönt egy magyar huszár. Ött mög némöt katonák vótak. Aszongyák hogy fogjuk e eszt a szép magyar huszárt. A mög mögsarkantyúzta a lovát, kieresztötte a kancsikáját, oszt mind agyonverte őket. Eccő mög elfogtak egy ilyen katonát a némötök, oszt kíváncsiak vótak, hogy használja a kancsikáját. Monták neki, hogy mutassa mög, aszonta, hogy azt csak azt lovonn lehet mögmutatni. Mög is engették neki, hogy válasszony magának lovat. Kiválasztott egy jó könnyű sárgát. A némötök mög körbe fogták. A mög forgatta a kancsikáját körü-körü öszt mindig tágitotta a kört. Eccő aztánn két felé vágott a körbe oszt emeneküt.⁵²

11.

Rúza Sándor beát a háborúba. Katonákat toborzott maga mellé. Ustoros mög kancsikás katonáknak hitták őket, mer azza verekedtek. De nem is mert, azokkal senki szömbeánni.

Eccő Róza Sándor eggyik katonáját elfogták. Aszonták neki, hogy mutassa mög a vitézségit, hogyan harcót. A mög aszonta, hogy csak akkó tuggya mögmutatni, hogyha alkalmas lovat annak neki. Attak neki, oszt körüfogták, hogy micsinál. A kancsikáját is odaatták. A mög a kancsikáva közibük vágott oszt elmeneküt.⁵³

12.

51 Varga Gergely (75) földműves, Dab, Pest m.
 52 Horvát János (87) földműves, Dömsöd, Pest m.
 53 Nagy Imre (89), Dömsöd, Pest m.; Pe. XI. 13.

Rózsa Sándort elfogták a muszkák. A lovát elvették és ustorát. Drót volt, mint a kanászoknak. Ezzel tudott bűvészetet, hogy mindig kimenekült. Azt mondták, hogy mutassa meg a bűvészetet. Azt mondta, hogy ha a lovát és az ustorát visszaadják, megmutatja. Oda is adták. Körülállta a sok katonaság. Széteresztette az ostorát és dőlt a nép, kimenekült. Lőtték. – Azelőtt kova puskák [!] voltak. Acél és kova volt. Azzal csináltunk tüzet. A taplóba belekap a tűz. – Akkor oszt néztek Rózsa Sándor után. A lóval együtt oda van.⁵⁴

13.

Hogy igen jóba lett Petőfi Rózsa Sándorral, 48-ba azért is jött 150 emberével nekünk segíteni. Az én apám mesélte, hogy Isaszegnél elfogtak közülök egyet, nyilastúl [!], ostorostúl, oszt körülfogták és kiáltoztak, hogy no, most mutasd meg, mit tudsz csinálni! Azt mondta a betyár, adjátok vissza lovamat, ostoromat. Odaadták neki, oszt egyszeriben rendet csinált. Szétütött közöttök, egynek levágta nyakát, és elvágatott Szada felé.⁵⁵

14.

48-ba min ment a világ keresztül. Petőfi Sándor regényei is. Mit műveltek a vértanúkkal, külön aggatták feé. Egy orosz generális igen szerette vaóna látni, hogy mi az a karikás, mert Raózsa azzal harcolt. Mikor Raózsa Sándort elfogták, kérte, mutassa meg, hogy kell vele bänni és ű tudta, az embereivel – nem is orosz, osztrák generális kívánta, mutassa meg. És körülálltak az osztrák katonák. Azt mondta, csak luháton tudja megmutatni, és én csak a saját lovamon tudom elvégezni. Azt akarta, hogy saját lovát adják alá. Osztt úgy is lett. Mire észrevették, akkor már messzejárt.⁵⁶

15.

Elmentek harcolni ezek a betyárok is. [...] Nem vót puskájuk, hanem karikások és luhátrul. Drót vót a végin nekik, és a németek is fogták el közülük és azt kérdezték a németek, hogy tudnak harcolni ezzel az ostorral, csudálkoztak rajta

54 Dudás Ferenc (77) földműves, Galgamácsa, Pest m.; Pe. XVI. 171., gy. Molnár Rózsa.

55 Szombat Lajos (77), Gödöllő, Pest m.; Pe. XVIII. 19., gy. Csapó Márta, 1947.

56 Kálmánczay Gábor, Nyírmihálydi, Szabolcs m.; Szab. XIII. 15.

nagyon. De hát csak luhátrul tudtak harcolni. Azt mondta a vitéz: Megmutatom, de csak ha jó futó lovat hoztok. Azt valami vitéz lovát vitték. És kétszáz legény vót ott, kíváncsiak vótak, hogy harcolnak. Oszt felült a lu hátára, körbefogták. Látták, hogy tud boldogulni a luval, akkor oszt hozzáfogott, nekiindult és nyírta kétfelé az ostorral a katonákat. Mire észbe kaptak, árkon-bokron tul vót.⁵⁷

III.

Tombác János zombói mesemondó elbeszélése Bálint Sándor gyűjtéséből (1961–1972)⁵⁸

Elég a hozzá, hogy aztán mikó Görgei a tábort eladta, akkó Rúza Sándort bekerítették az ű kis csapatjává, és űket is elfogták. Hát ekkó Rúza Sándor aztán bekiáltott a társaságjába, mikó  fogták: „N  féljet k, barátjaim, szabad emb r k l sz nk m nk m g nemsokára.” H t aztat hitt k is el, nem is. Csak aztán v t annak híre, hogy Rózsa Sándort tartották tovább. Nem l sz m n b ty r, oda a h r s b ty r. H t hogy aztán m galakult (!) az ország, de Rózsa Sándornak is az emb rei m gsz kd stek, még sok r szit elbocsátották, m  nem is tudták, hogy m lyik v t a b ty r. Rózsa Sándort m  vezér v t, nem tartották aztán fogságba. Mikor azt alakult a helyzet, hogy m n Ferenc Jóska  tv tte a kormányzást, kíváncsiak v t k Rózsa Sándorra, aki h r s karik sustoros vezér v t. H t szerett k v na a katonaságot is betanítani arra a harcol sra, ahogy Rózsa Sándor harcolt.

F lh vatt k aztán a nagy tiszt k, n m t tiszt k Rózsa Sándort, hogy bemutatná-   n kik azt a harcol st, ahogy   harcolt. „Na jó van – aszongya –, s mmi akadály, hogyné mutatnám!” „H t akkó, Sándor b csi, mutassa be!” „L het. Adjátok ide az  n lovamat, avv  tudom bemutatni,  gy lóháton. M  nem  l g, hogy a kezembe v sz m  n az ustort, oszt csapkol d k  re- ra vele, m g k  mutatni az igazi harcot. Csak l  h t r  tudom mögmutatni.” Nahát amir  tárgyalta aztán a nagyvez r k, ki is t zt k, melyik napon l sz a Rózsa Sándornak a harcias bemutatása. Rózsa Sándornak persze a lovát odaadták. De hatgy r s karikát csináltak lovasokb  neki  gy nagy darab f d n. K r fogt k a gyűrűbe, lovasgy r be, ahu   f vezette a lovát és mutathatta a tudományát. Rózsa Sándornak a kezibe adtak  gy kancsik t, azután  t tele a lova has t. Valamit s gott a Rózsa Sándor a lova f libe. A l   rt tte- , nem  , azt m n  n s  tudom. Csakh t a János b csi  gy beszélte, hogy beles gott a Rózsa Sándor a lova f libe. Na azt akkó f pattant a Rózsa Sándor a lovára. Azok besz lt k, vagy azokt  hal-

57 Kecskeméty Gábor (52) halász, Bodrogsad ny, Zemplén m.

58 *Tombác János meséi*, gyűjt. bev. BÁLINT Sándor [Bp., 1975¹], 2., reprint kiadás, lekt. Kov acs  gnes, jegyz. DÖMÖTÖR Ákos, Zomb , 2012 ( j Magyar Népköltési Gyűjtemény, 17), 654–656.

lotta Sárkány János bácsi is, akik ott vótak, látták. Akkó Rúzsza Sándor ékezdte a lovát szépen lépésbe, körbe-körbe abba a nagy gyűrűbe jártatni. Mikor oszt a lova nékitüzesödött, elkezdte a karikásustort forgatni.

Persze hát sorjával álltak a lovasok. Úgy gondolták, hogy ott is kalickába van, nem bír menekülni. Tehát mikó nagyon nekitüzesödött a lova, akkor ékezdte aztán a karikásostort mindég gyorsabban-gyorsabban forgatni előre-hátra, kétódalt, jobbra-balra, csak úgy fütyült az ustor a kezibe. A pandúrok mög tá-tott szájja nézték, vagyis a labanc tisztök, hogy milyen hatalmasan tud harcolni azzal az ustorral, hogy tudja forgatni. Csak úgy sikított az ustor mindég, amikor emönt a tisztök előtt.

De közbe Rúzsza Sándor nem azt nézte, hogy az ű kezibe hogy forog az ustor, hanem azt, hogy hun málébbak a népek. Csak aztán kinézött egy irányt nyugatnak: ére lössz az ű menekülő útja.

Akkor oszt megeresztötte a lovát, mögnyomta a sarkantyúját, belemönt a pandúrok közé. Két ódalra kezdte nyírni a pandúrokat lē a ló hátárú. Csak mire észhön gyüttek, azt látták, hogy mán Rúzsza Sándor amāra füstöl a! Csak egy porfölleg látszik a nyomába. Ekkor aztán utánnaeredt az összes katonaság, de bizon Rúzsza Sándornak a poros nyomába sē értek. Addig mönt, hogy még a bakonyi erdőbe nem ért Rúzsza Sándor. Ott aztán mögpihent. Onnét oszt mönt a többi jóbarátjai közé, möglátogatta a gazdákat.

A mecenatúra politikai térnyerése: célkeresztben a kortesdal

Elmúlt korok nagy művészetpártolóival és cselekedeteikkel foglalkozva óhatatlanul szöveget üt a kései szemlélőben a tamáskodó gondolat: vajon a szándékok, a gondolatok és a tettek abban az összhangban álltak egykor is, ahogyan a múltó idó szépítő ködén át ma látjuk azokat? Valóban: bármely mecénási kapcsolat lélektanai okai sokkal rejtőzködőbbek, mint gazdasági körülményei. A tiszta praktikum oldaláról nézve sem teljesen normális az a tevékenység, amelynek következtében valaki vagyona egy részét, családja és saját hasznán kívüli, azt elkerülő tevékenységekbe és személyekbe fekteti a megtérülés legcsekélyebb reménye nélkül. De míg az altruista, nem kereskedelmi célzatú pénzügyek részletei kellő dokumentumok birtokában feltárhatók, addig a mögöttük lévő érzelmi töltés a szemlélőt szinte mindig, sokszor magukat a résztvevőket is elbizonytalanítja. Ennek oka pedig elsősorban az, hogy patrónus és kliens, pártfogó és pártfogolt köteléke igencsak ellentmondásos, időben is változást mutat: felöltheti harmonikus viszony képét, ám sok esetben ennek ellenkezőjét is, sőt: képletes apagyilkossággá is válhat.

Tisztában volt ezzel már Horatius is, aki egyik szatírájában Maecenasról szólva a következőket írta:

Színéd elé érkezve alig szóltam, s akadozva,
mert a fölös fecsegést tiltotta a néma szemérem.
Nem mondtam, hogy apám híres volt, nem dicsekedtem,
hogy satureianus paripán járom be mezőim,
csak mi igaz volt. Pár szót szólsz csak, mint a szokásod.
Távozom. És te kilenc hónappal utána magadhoz
híva, baráti körödbe parancsolsz. Büszke vagyok rá,
hogy *te* becsülsz, ki a jót a gonosztól elkülönítéd,
életemért meg igaz szívemért, *nem* híres apámért.¹

1 Részlet a Szatírák első könyvének hatodik verséből, Bede Anna fordításában. Lásd: Quintus Flaccus HORATIUS *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961, 401.

Világos, hogy itt egyenrangú, bár nem egyforma életsorsú emberek kapcsolatáról van szó, s Horatius ebben a versben örök érvényű megfogalmazását adta az áldozatkész, jót pártoló, erkölcsre épülő kapcsolatnak, amely ugyan függőségi viszony maradt, de éppen azért válhatott példává, mert mindkét fél részéről önzetlenséggel és bizonyos lemondással párosult: sem a szellem, sem a pénz nem törekedett uralkodásra, meghagyva a másik autonómiáját. Csakhogy e mérték történeti korszaktól függetlenül sokszor eltűnik, s be lehet látni, hogy a megvesztegetés, a becsapás, az erőszak bizonyos formái mind beleférnek a mecénási tevékenységek körébe, hiszen az ember születésétől kezdve szabad, ezért aztán támogathatja, pártolhatja nemcsak a jót, az értékeset, a rátermetteket – de az erkölcsstelen vagy a később erkölcsstelené válót is.

Ez utóbbi, a pártfogó–pártfogolt viszonyhoz társuló kellemetlen körülmény burjánzott el a XIX. század elejétől a magyarországi választási szokásokban. A jelenség fokozatosan mutatta meg magát, s a megnevezésére használt szó külföldről származott át a magyar nyelvbe. A *kortes* főnév először 1750-ben jelent meg, s az 1800-as évek elején vált divattá, a reformkorban és főleg a kiegyezés után pedig másodlagos jelentésváltozással szilárdult meg és szűkült véglegessé értelme.²

E szó eredetileg a spanyol királyság rendjeinek önmegjelölő kifejezése volt, ám jelentette magát a portugál és spanyol törvényhozást, illetőleg a parlamentet is. A fogalom akkor kezdte meg európai karrierjét, amikor a polgári forradalmak következtében megszületett a képviselőtől alapuló politikai rendszer, amelynek lényege az, hogy a kormányzó és végrehajtó parlamentek alsóházának összetétele a választók akaratótól függően alakul ki. Az isteni vagy uralkodói hatalom visszaszorulása (gyakorlatilag a felsőházi kinevezésekre) és a választópolgárok akarátának megjelenése a kétségtelen demokratizálódás mellett azonban a rendszert fenntartó és működtető (adminisztrációs) költségek igen jelentős növekedésével járt. Ez a körülmény a lassan hivatásossá váló politikusi pálya várható egyéni hasznához kapcsolódó „mecénási” szerep felértékelődéséhez vezetett: egyfelől a kedvező voksokat a szó szoros értelmében meg kellett venni, másfelől a kedvezőtlen voksok érvényesülését minden eszközzel meg kellett akadályoz(tat)ni.

Nagy-Britanniában például a restaurációt követően két politikai párt alakult ki, a konzervatívoké és a liberálisoké.³ Az 1710-es évektől kezdve, a Hannoveri-ház két első tagjának uralkodása alatt négy évtizedig nem tartottak választáso-

2 Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának megfelelő szócikkét*, illetve: HORGER Antal, *Magyar szavak története*, Bp., Kócai Lajos, 1924, 109.

3 Az 1685 utáni időszak választásainak részletes és távolságtartó bemutatása: [Thomas Babington] MACULAY, *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*, ford. CSENGERY Antal, ZICHY Antal, 2. átnézett kiad., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1875–1877, I–VI, 662, 640, 548, 545, 615, 328, LXIV.

kat. A kormányzó liberális párt hatalmát anyagi juttatásokkal, vesztegetéssel és állásajándékozással tartotta meg – mindez a klasszikus támogatói tevékenység negatív lenyomata. Jelentős bevethető eszköznek bizonyult a kollektív szórakoztatás is. A négy évtizednyi szünet alatt a lassan virtuálissá váló választási körzetekben az egyébként nagy anyagi áldozatokat kívánó akaratnyilvánítás helyett a helyi megegyezés rendszere jött szokásba, ami a versengést és a kiadásokat egyaránt kizárta. Miután a legtöbben azért akarták megszerezni a parlamenti képviselőiséget, hogy barátaik és rokonaik elnyerjenek néhányat a jól jövedelmező hivatalok közül, ezeket az egyezményeket könnyen kötötték, és ritkán szegték meg. Sőt: a legtöbb városi választókerület két képviselőt választott: egy toryt és egy whiget. Mondhatni azt is, hogy e köznap „mecenatúra” következtében mintegy egyensúlyi állapot következett be a politikai erők között, ez azonban szélsőséges haszonelvűségen nyugodott, nem pedig valamilyen abszolút vagy relatív erkölcsön, avagy kölcsönösen elfogadott politikai célokon és eszközökön.

1752-ben azonban a liberálisok meg akarták szerezni az egyik hagyományosan tory körzetet is, s ezzel felrúgták a hallgatólagos megegyezést. Szinte példátlan, két évig tartó korteshadjárat kezdődött ekkor: mindkét párt ennyi ideig tartotta támogató-meggyőző rohama alatt a szóban forgó körzetet szórakoztatással, propagandával és ellenpropagandával. A rölapok mellett napirenden voltak a nyíltszíni éles és brutális fizikai összecsapások. A választás napján a tory párt hívek olyan nagy számban jelentek meg a tethelyen, hogy a liberális szavazók meg sem tudták volna közelíteni az urnát, ha egy közeli kollégium tagjai be nem eresztik őket a konviktusukon keresztül. Rendkívül jellemző a választás végki-jele is, s lehet találgatni, vajon miféle pártolói tevékenység játszott szerepet abban. 1754-ben ugyanis e körzetben az első közlések tory győzelmet jelentettek döntő fölényrel, az eredményt azonban a sok megvesztegetésre és visszaélésre való tekintettel megtámadták, ennek következtében pedig a kormánypárti, azaz liberális jelöltet nyilvánították ki győztesnek.⁴ Látható, a választásokat csak azért tartották meg, hogy az egyik párt megszerezze a kormányzati többséget, és a kisebbségnek is megfelelő számú helye legyen a parlamentben. A valóságos

4 Erről a választásról William Hogarth, a kor nagy festője három igen hatásos képet festett. Ezek ma Londonban, a Sir John Soane Múzeumban találhatók, címük: *Korteshadjárat*, *Korteshadjárat* és *A képviselő beiktatása*. Antal Frigyes, aki behatóan foglalkozott ezzel a művészeti korszakkal és Hogarth művészetével, a következőket írta: „A választási megvesztegetések ellen valójában a társadalom egyetlen rétege sem emelte fel szavát, és köztudomású volt, hogy minden mandátumért borsos árat kell fizetni. Amennyire e sorozat és a témára vonatkozó feljegyzései alapján meg lehet ítélni, Hogarth még Fieldingnél is jobban meg volt győződve, aki, legalábbis időnként, jobban belebonyolódott a különböző pártok politikájába, hogy minden párt korrupt, hogy a pártok csak önnön érdekeiket nézik, és hogy egyik pártnak sincs határozott programja.” ANTAL Frigyes, *Stílustörténet, kortörténet*, ford. Koós Anna, [Bp., Corvina, 1979], 110.

eredményt persze különféle politikai praktikák segítségével előre eldöntötték az éppen hatalmon lévők. Ez a rendszer természetesen a klientúra függvényében működött csupán. A jelöltek azért kerültek hivatalaikba, hogy ott választókerületük javát szolgálják, modern kifejezéssel: lobbizzanak érdeükben; ha pedig nem teljesítették az ígért vizsontszolgáltatást, a választók annak ajánlották fel támogatásukat, aki hajlandó volt azt megtenni. A jelöltek eleve belekalkulálták saját programjukba és ígért céljaikba ezeket az igényeket. A politikát ily módon a személyes kapcsolatok láncolata irányította, következésképpen ez a személyi viszonyrendszer öltötte magára a fejlett parlamentarizmus képét.

*

Magyarországon a *kortés* főnév igazi karrierjét az 1830-as években, a reformkor elején kezdte meg. Elterjesztésében a külföldet járt arisztokraták játszottak szerepet, akik a kétpólusú politikai rendszer propagálásán túl az ahhoz kapcsolódó fogalmak honosításában is jeleskedtek. Az idegen eredetű szó ennek megfelelően eleinte csupán a választó(polgár) értelmet foglalta magába. Az 1840-es évek második felétől azonban jelentése módosult, s ettől kezdve használják ma általánosan ismert értelmében: az a személy, aki toborzó feladatot hajt végre választások alkalmából a saját pártja érdekében (és az összes többi ellenében). Ekkor még csak a gúny konnotációja társult hozzá: az aulikus főnemesek csúfolták így a liberálisokat, ezzel is hangot adva a közöttük fennálló politikai ellentéteknek. Ez az érzelmi eredetű jelentéskiegészülés az országgyűlési választások során aztán értelmi többletet kapott, s e távoli vidékről átvett fogalmat hosszú időre mintegy szitokszóvá változtatta.

A képviseleti demokrácia elméleti pozitívuma, összehasonlíthatatlan előnye a politikai rend(szer) isteni eredetű állandóságával szemben az a tény, hogy nem a születés, hanem a rátermettség lehet a kritériuma egy állás, egy pozíció betöltésének. Sőt, ezt még meg is tetézi az az illúzió, hogy a választás előtti versengés következtében a szavazók a legrátermettebbekre fogják voksaikat adni. Ez persze csak gondolatkísérlet, hiszen veszíteni senki sem akar, a várható előnyök mindenféleképpen győzelemre sarkallnak. Nem beszélve arról, hogy a választók legtöbbször egy általuk többnyire ismeretlen jelölről kénytelenek elhinni mindazt, amit ő magát jellemezve elmond, vagy amit kortesei róla állítanak. Ezzel pedig a processzusban helyt kap az irracionalitás, az ok nélkül való visszavágás, a céltalan ellenkezés. Mindez a különböző csalások melegágya, amelyet a kortesek szítanak, akik egyszerre pártfogók és kliensek, mecénások és eltarítottak. Így írt erről Bártfay László, Károlyi György titkára az 1839. évi pesti követválasztás alkalmából:

1839. szeptember 24.

Égész éjjel zaj, láрма és zene hangzott a Czukor utczában Tahy Károly lakása előtt, mert ma van a követválasztás napja. A miatt keveset alhattam mert a meg-megujult kiabálás fölébreszte. Reggelinél intém Ödönt ne kószáljon, de tanuljon s censurára készüljön. 9-kor betekinték a Vármegeyházhoz, hol már a terem és karzat tömve volt, s Tahy és Dubraviczky nevektől zugott, mellyek nagy betűkkel papírivekre is írva az ablakokból mutogattak az udvaron állóknak. De a Tahy név csak ugyan elhatározottan hangzott mindenfelől, akkor is folyton folyvást, midőn féltiz után a főispáni helyettes a választási gyűlést megkezde. Mivel a pártok zászlókat is lobogtattak a teremben s azokat az Administrator fölszólítására mindjárt ki nem vivék: az oda hagyá a gyűlést. De később nagy és több rendű csendesítgetések után a zugás megszűnván, Fáy András szólott, s kimondá, hogy az Administrator küldöttség által hivattassék vissza. Ez megtörténvén, Dubraviczky lemondott a követségről. A dolog nem foghatni meg miért? voksolásra bocsáttatott, – s ekkor mindenfelől bujtogatások hangzottak, hogy Dubraviczkyra legyen a voksolás, – mert ugymondják a bujtogatók (kik között aranysinóros ruhások is voltak, mint szememmel láttam), Dubraviczky elvállalja a követséget, ha megválasztatik. Egynek, ki engem a lépcsőn lemenet oda akart birni, hogy D.ra voksoljak, azt valék kénytelen mondani, hogy nem voksolok, mert látom hogy komédiáznak: aki nyilvánosan s önkényt lemond, miként lehet arra voksolni?⁵

A korteseket, a korteskedést illető kép azonban mégsem egyértelműen negatív, pontosabban az elérendő cél néha ellensúlyozhatja az alkalmazott módszert. Nagyon jó példa erre Kossuth Lajos követté választása 1847-ben. Maga az ötlet gróf Batthyány Lajostól, az országos ellenzék vezéréől származott, nagyrészt az ő költségére történt, azaz ő volt a fő-kortes és fő-mecénás. Voltak azonban segítői is, mint báró Podmaniczky Frigyes, aki az első tanácskozás során gróf Teleki Lászlóról megállapította, hogy „kevésbé ismerte azon alantosság viszonyokat, amelyek tekintetbe s igénybe vétele nélkül ily alkalmakkor a legszébb szó is csak pusztá mannává változik”,⁶ míg ő maga, ahogy ez naplójából kiderül, nagyon is tisztában volt azokkal. Mivel a váci járásban volt birtokos, a nemesség (a választók) megnyerésére odautazott, bár eleve hátrányt jelentett számára, hogy protestáns létére a katolikus Vác szavazatait kell megnyernie. De hamar fölhalálta magát:

5 BÁRTFAY László *Naplója és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez*, vál. JENEY Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1969, I–II. Lásd újabban: BÁRTFAY László *Naplói*, kiad. KALLA Zsuzsa, Bp., Ráció, 2010, 254–255. (A szövegközlés a korábbi forrást követi.)

6 PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei*, vál. STEINERT Ágota, [Bp.], Helikon, [1984], 229–236.

pitykés dolmányt és mellényt, rajthuslit, darutollas kalapot s egy igen jól kiéle-
sített Solingen-pengéjű kardot szereztem be, nemrég vásárolt szűrőm egészítvén
ki azon jelmezt, amelytől azontúlra vagy három hétig megválnom nem lehetett
többé.

Podmaniczky még éppen csak megérkezett Vácott, a „Zöld hordó” nevű kocsmá-
elé, már keményen összeszólkosított a járási főbíróval – akivel egyébként Pesten
mindennapos vendégek voltak egymásnál. Az alkortes mégis nagy hasznát vette
a pörlekedésnek, mert annak híre egy óra alatt elterjedt a városban

s alig érkezett a cigány a „Zöld hordóba”, alig üttetett csapra az első hordó bor
[...] sereglettek hozzám, érkezők biz olyanok is, akik kutyabőrrel nem rendel-
keztek, s akiknek hasznát csak statista számban vettem.

E sorokból kiderül, hogy a báró sejtése helyes volt, az üzlet becsületesen meg-
indult, sőt három nappal később már a sokkal tágasabb Duna parti Fehér hajó
fogadóba kellett költöznie, ahol ráadásul szerencsére a fogadósnének még két
gyönyörű lánya is volt, akik szívesen vettek részt a kiszolgálásban. De a győzel-
met mégis valószínűleg azzal az újítással nyerte meg, hogy a megszokott ebé-
det-vacsorát nem adta, ellenben – mai kifejezéssel – svédasztalt szervíroztatott,
amelynél mindenki annyit evett, amennyit akart, és akkor, amikor akarta. Bor
természetesen mindig volt elegendő. Sőt: civilizációs szokásként naponta há-
romszor kétféle kávét is felszolgáltattott, igen finom dohánnyal, ezért aztán a
látogatók között volt olyan is

aki azontúl sem ételt, sem bort nem kért, hanem eljött reggel vagy délután ká-
vézni, szipákolván ezen szelíd, szép kezek által készített italhoz egy finom „ná-
dort” vagy „szentandrásit”.

Hogy a költségeket miként fogadta a későbbi miniszterelnök, s maga a választás
hogyan zajlott, azt mondja el Podmaniczky a saját szavaival:

Mikor az első heti számlát bevittem Batthyány Lajoshoz, s ő megpillantotta a
kávéporciók végtelen sorát s a Gschwindt uramtól vásárolt százakra és százakra
menő szipák számláját, majd hanyatt vágta magát. Én csak annyit válaszoltam
neki, hogy ezt ő nem érti, mert ez jól van így, amint van, mert tanyán fényes
eredménnyel működik: márpedig a jónak nincs nagyobb ellensége, mint a jobb.
[...]

Október 17-én délelőtt különvonaton robogtam be Pestre korteseimmel: az
indóház előtt díszesen felkantározott hátsólovamra ülök, melyet angol lovászom
s huszárom kétoldalt száron vezetett: a másik oda rendelt hátsólóra Friebeisz

Pista szállott fel, az enyémhez hasonló jelmezben; utánunk ballagott a cigánybanda, ezeket követte a kortesek serege, szép rendben négyesével mentelven.

A „Zrínyi” előtt találkoztunk, a Kerepesi, Üllői, Soroksári utcán beérkező többi társainkkal s ekkor vette kezdetét azon körmenet az Országúton, Nagyhid s Űri utcán végig a megyeháza elé, melyet Pest e nemben sem azelőtt, sem azóta nem látott. A menet élén lovagoltak részint díszmagyarban, részint szűrt vagy fekete gubát öltve, keleti díszben ragyogó kitűnő hátslovaikon, gróf Batthyány Lajos, gróf Batthyány Kázmér, gróf Batthyány Ödön, gróf Teleki Domokos, gróf Ráday Gedeon, Beniczky Ödön, én s utánunk a segédkortes vezérek. Ápolka nyitotta meg a kortesmenetet s ezeket követték járásokint beosztva, mindegyik tanyára egy cigánybandát számítva, a kortesek szám szerint háromezren. E bevonulás egy eléggé ügyesen készült kőmetszet révén is meg lett örökítve, ami akkortájt, még nem létezvén annyi képes lap, mint most, a ritkább tünetek közé tartozott.

A megyeháza előtt megállapodván a menet, annak erkélyéről Szentkirályi és Kossuth tartottak beszédet, melynek elvégezte után éljenek harsogása s zenekíséret mellett vonulunk be tanyánkra. [...]

Egész Pest lábon volt s bámulta a szerteszét vonuló csapatokat s azok lóháton büszkélkedő vezéreit. A két Batthyány, Kázmér és Lajos, feltűnőleg jól nézett ki, fekete, egyszerű magyar öltönyt s panyóka helyett hosszú szőrű, gazdag csattal ellátott gubát viselve. [...]

[...] október 18-án délelőtt 9 órára teljesen begyülekező a választóképes nemesek tömege, kezdetét vette az ülés iszonyú felindulás és zaj közepette. Én a főispáni helytartó széke mögé két Hercules alakú, világosszürke, gazdag zsinórral kihányt, ezüstgombos dolmányban díszelő váci molnárt állítottam, akik arról gondoskodtak, hogy az elnököt ne zavarhassa e nyughatlan heringek módjára egybezsúfolt tömeg kötelességei teljesítése közben.

Hosszas s zajos, inkább kiabálás, mint tanácskozás után végre kezdetét vette a választási actus maga, Szentkirályi Mór egyhangúlag kiáltatván ki Pest vármege egyik követéül.

Ezután leírhatatlan zsibaj keletkezett s oly zavar, minőnek én legalább soha, sem azelőtt, sem azóta egy közhatóság tanácskozási termében tanúja nem valék. A Balla-párt és viszont a Kossuth-párt is egyre ordítva hangoztatá jelöltje nevét, azon biztos reményben, hogy ezen az úton fogják a pártok az elnökségtől kierőszakolni a többségnek a nagyobb zajt ütők szerint való kimondását. Mi a szavazást sürgettük, de az éktelen s féktelen lárma közben senki szóhoz nem juthatott – molnárjaim alig valának képesek az elnököt az agyonnyomástól megóvni. A választóközönség ezen alkotmányellenes eljárása engem felbőszített s egy aligha alkotmányosabb tett által óhajtván a zavart lecsillapítani, felugrottam a zöld asztalra, onnan kezdvén, megtámadhatatlan posztóra tevén szert, szónokolni.

A szavazás azonban ilyen előzmények után is viszonylag zavartalanul folyt le, bár Kossuth legfőbb kortese az idegességtől rosszul lett, s a megyeház épületében felvitték Szentkirályi Mór alispán lakásába, ahol pihent és evett egy keveset. A végeredmény a kiváló előkészítő munkának köszönhetően a következő volt: Kossuth Lajos 2 900 szavazatot, ellenfele pedig csak 1 300-at kapott; ilyen arányú győzelemre e jelölés gigondolói sem számítottak. Hogy pedig az ehhez hasonló korteskedéssel összekötött politikai akció kimerítette a mecénási tevékenység fogalmát, azt a következő sorok is mutatják:

Nagyon sokat emlegették azon feltűnő pénzösszegeket, melyeket Kossuth megválasztása igénybe vett volna, s ezt éppen azon urak közül is sokan tevék, akik közül nem egy kártyára, vagy alispáni, családi hiúság követelte választásra anynyit, sőt többet rakott s költött, mint amennyit mi tízen, tizenketten, ki-ki a maga erejéhez képest járulván az összeg előteremtéséhez, a választásra magára elkölténk.

Az összes költség – beleszámítva a körülbelül 1 200 forintra menő pótköltségeket – 16 000, mondd: tizenhatezer forintra rúgott, ami, tekintettel nehéz helyzetünkre s az elért eredményekre, valóban szerény összegnek mondható.

Különleges színt vittek a hazai választások menetébe a kortesdalok, ezek az önálló létezéssel bíró, ám kérészéletű, az irodalmi alkotások peremvidékén rekedt szerzemények. Mivel szélsőségesen egy bizonyos alkalomhoz kötődtek, irodalomtörténeti érdeklődés nem fordult feléjük, ami nyelvi, tartalmi jegyeik ismeretében érthető is; elvétve azonban képviseltették magukat a történeti, néprajzi,⁷ szépirodalmi közlemények sorában.⁸ Mint a végsőkig vitt irodalmi funkcionalitás példái azon a nyelven és azon a hangon szólaltak meg, amelyen legbiztosabb volt a siker, vagyis az üzenet eljuttatása a szavazópolgárig. Ez a nyelv nem kívánta a csavaros stilisztikai sallangokat, sem a tárgyban, sem a formában, nem tűrte a különlegest, egyenesen célra tört, kinyilatkoztatott és prejudikált, s azt az érzelmi és hazafias hűrt pengette meg, amelyet a leszívárgott műköltészetből

7 Részben tipológiai tárgyú írás: SZENDREY Zsigmond, *A kortesdalokról*, Ethnographia, 36(1925), 166–167.

8 Nagy részük összefoglalva a következő tanulmány második lábjegyzetében: HERMANN Róbert, *Programvita és obszcenitás: Andrássy Gyula gróf és Dessewffy Emil gróf politikopornografikus verses üzenetváltása 1848 elején (avagy, mindig lehet lejjebb)*, Aetas, 25(2010)/2, 155–156. Néhány pótlás: *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Kecskemét[–Kiskunfélegyháza], [Kiskunfélegyháza város Tanácsa], 1985 (Fekete Pál forrásközlésében három kortesdal található, 324–325); GALAMBOS Sándor, *A kiegyezés ellen: Böszörményi László harca az eszményeiért*, Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári évkönyv, 1995, 195–204 (a jegyzetek között egy kortesdallal); BÓDÁN Zsolt, *Egy kortesdal margójára: Képviselőválasztások Gyulán 1887–88-ban*, <http://users.atw.hu/bodanzsolt/PDF/Egy%20kortesdal%20margojara.pdf> (Mellékletben egy kortesdallal).

a népi eredetű irodalom magába olvasztott és általános közkinccsé vált. E szövegek egyértelműen közköltészetként viselkedtek, mondhatni: egy fordított népköltészeti hatástörténet darabjaiként, abban az értelemben, hogy nem belőlük, tőlük újult meg a műköltészet, hanem éppen fordítva, annak – újonnan megjelent, találó szóval – lebutítása nyomán szökkentek szárba, egy (több) politikai igény kiszolgálásaként. Érdekes módon az 1990-es évektől megélenkült irántuk az érdeklődés, s néhány kortesdalgyűjteményt közreadó összegzés is született. Azonban a műfaj felfedezése után is szinte kizárólag történeti szemléletű, elsősorban a keletkezési körülményeket vizsgáló tanulmányok születtek, ami nem is csoda, hiszen irodalmi értéket legfeljebb a választott előképek adhattak.⁹ Paradox módon az utókor számára éppen ez a jellemző efemeritás jelenthet értéket. Segítségükkel ugyanis a pillanatnyi helyi viszonyokat és alakítóikat, résztvevőiket egy-egy éles választási helyzetben megragadva a korabeli társadalomnak mintegy multidiszciplináris vizsgálatára, vagyis a literatúrától az etnográfiaiig terjedő, a tárgyi és szellemi komponenseket egyaránt magába foglaló képének megalkotására nyílik lehetőség. Az eseménytörténeten túl pedig a társadalom- és mikrotörténeti módszerek alkalmazása hozzájárulhat ahhoz, hogy reálisabb alapokra helyezhessük a reformkortól az 1950-es évekig terjedő időszak hazai történelmét tárgyaló monográfiák egyes megállapításait.

Ezek az ellentmondásos szerzőségű, a népköltészeti alkotások mintájára, legtöbbször névtelenségbe burkolózó rímfaragóktól és ritmusgyárosoktól származó versek gyakran valamilyen ismert dallamra íródtak – a kiegyezés után legtöbbször a Kossuth-nótára¹⁰ –, s a dallam a mondanivaló nélkül is bizonyos hangulat- és gondolatvilágba ringatta az előadót (előkiabálót), valamint a hallgatót egyaránt. Hogy azonban a magvas eszméknek hatóereje még jobban érvényesüljön, néha a kortesdalokat kis cédulákra is nyomtatták, s a kortesek a választók között osztogatták azokat. A szövegek egymás utáni, együttes vagy egyéni felolvasása a voksolás hangulati előkészítését hivatott elérni. Ezek a cédulák olyan használati tárgyak voltak, mint a névjegykártya, az asztali szalvéta vagy a televízióújság, funkciójuk betöltése után jelentőségüket veszítették, s

9 RÁCSKAY Jenő, „*Abcug Sigray*”: *Egy választás a kortesdalok tükrében*, Vasi Szemle, 43(1989)/3, 409–417; MOLNÁR András, *Pártküzdelmek költészete: Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából = Művelődéstörténeti tanulmányok 1990*, szerk. TURBULY Éva, Zalaegerszeg, [Zala Megyei Levéltár], 1990, 193–228; SZABÓ Dániel, *Kortesdalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma) = Polgárosodás Közép-Európában*, szerk. SOMOGYI Éva, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1991, 229–240; S. TURCSÁNYI Ildikó, *Választási kortesdalok Békésről (1896–1905)*, a *Jantyk Mátvás Múzeum történeti gyűjteményéből*, A Békés megyei múzeumok közleményei, 2007, 207–284.

10 Még néhány dallam, amelynek mintájára énekeltek egy-egy kortesdalt: „Selyem kendő, selyem lájbi, selyem szoknya”; „Ferenc Jóska azt írta a muszkának”; „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára”; „Már én többet kocsis legény nem leszek”; „Káka tövén kelt a ruca”; „Tekintetes úr”; „A monori templom tetejébe” stb.

töbnyire még a választás napján eldobták azokat. E kortesdalokat főként az jellemezte, hogy az érzelmekre kívántak hatni, elsősorban azokra, amelyek a tradicionális értékeket erősítik. Ebben a kérdésben a mindenkori ellenzéki pártok nem különböztek a kormánypártoktól – hiszen csak idő kérdése volt az, hogy ők is hatalomra kerüljenek. Másik szembeötlő tulajdonságuk e versikéknek az a lekezelő, leszóló, kiebrudaló durvaság, amely ugyan a magyar nyelvű népi irodalomból sosem hiányzott, majd tág teret kapott a szétszaggattatás századainak mű- és közköltészetében, sőt a barokk stílus leple alatt jelentős szerzők munkáiba is belopakodott, de a XIX. századra már kiszorult az irodalmi értékkel bíró művekből. Mindig többfelé ütött: egyes személyekre, az országban élő nemzeti-ségekre, s a gyakorolt vallásokra, felekezetekre egyaránt.

A szépen gyarapodó, nyomtatásban közreadott kortesdalokhoz e közlemény is hozzátesz négyet.¹¹ Történelmi hátterük a következő: az 1875-ös év elején egyesült a Deák-párt és Tisza Kálmán balközép pártja, képviselőik ezentúl a Szabadelvű Párt neve alatt folytatták tovább munkájukat. Mindez már az esedékes választások előszele volt, amit július 1. és augusztus 18. között tartottak, s amelyet elsöprő többséggel az új párt nyert meg. Mivel az országgyűlést adó pártoknak helyi szervezeteik, állandó párttagjaik nem voltak, először az előbbieket kellett megalakítani, eztán következhetett csak a választható személyek felkérése, kijelölése. Sok kerületben problémát okozott, hogy a jelöltek között egyrészt ott volt a parlamenti párt delegáltja – ma azt mondanánk: listás jelölt –, aki széles körű kapcsolati hálóval rendelkezett, ám nem voltak helyi ismeretei, s a körzetében nem ismerték, másrészt egy vagy több helyi jelölt, akiknek az volt az előnyük, ami a hátrányuk: őket éppenséggel nagyon jól ismerték. Többek között ezt a szavazási dilemmát hivatottak eldönteni a kortesek sajátos módszereikkel, amelyek közé a kortesdalok is tartoztak.

Békés megyében a szabadelvű párt 1875. május 26-án alakult meg.¹² Ezt követően kezdődhetett meg a jelöltek kiválasztása. Ennek során a választásra jogosultak egy korábban ismeretlen jelenséggel szembesülhettek: a helyi sajtó, mint új hatalmi ág, maga is beleavatkozott a választások menetébe dezinformáló hírek közlésével, igaz, még kezdetlegesen s nem kellő agresszivitással. Június 15-i dátummal a Békésmegyei Közlöny bánfalvi levelezője arról tudósította a lapot, hogy Orosházán a szabadelvűek gróf Károlyi Tibort választották meg jelöltjüknek, a szélsőbal (Negyvennyolcas Függetlenségi Párt) Simonyi Jánoshoz ragaszkodott, a szélsőjobb (Sennyey Pál-féle jobboldali ellenzék) pedig nem volt

11 Az egypéldányos nyomtatványok lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, a Károlyi család fői levéltára, a Károlyi család iratai, P. 380, 2. csomó.

12 A Békésmegyei Közlöny 1875-ös évfolyamának közleményei, kishírei alapján. Az alakuló ülés fontoskodással, személyes hiúsággal és kéretéssel tarkított leírása a május 30-i szám harmadik oldalán olvasható.

még jelöltje. Csakhogy ezt a hírt késleltetve közölték, s előbb, 17-én azt hozták az olvasók tudomására, hogy a városban Károlyi Tibor és Foltényi Ignác helyi ügyvéd állnak szemben egymással. 19-i dátummal „A Károlyi párt [!] végrehajtó bizottsága” helyreigazítást kért, miszerint: „határozottan nyilatkoztatjuk, hogy Foltényi Ignác gr. Károlyi Tiborral sem nem állott, sem nem áll szemközt, sőt inkább a Károlyi pártnak egyik kiválólag buzgó és tevékeny tagja”. De ezt sem közölték azonnal, még csak a következő nap, 20-án került a lapba a bánfalvi tudósítás, s ugyanaznap egy kishír arról tudósított, hogy Foltényi „állítólag” Károlyi javára lemondott a jelöltségről. Csak ezt követően, 24-én került a lapba a szembenállást tagadó kiigazítás.

A történetek másik érdekessége, hogy a Szabadelvű Párt Orosházán mint „Károlyi párt” jelent meg. A magyarázat a következő: Orosháza nem is olyan régen még a Károlyi család birtoka volt.¹³ A város ugyan már megváltotta magát, de a határban még Károlyi-földek is voltak, s a korábbi ismeretségek, kapcsolatok, tiszteleti és személyes érdekek sem halványultak el. A Károlyiakat jobbágyaik, zsellérek, ház körüli népük általában szerette, mert érezték a gondoskodásukat. Ennek következtében a legjobb kortesfogásnak az látszott, ha az országos párt neve a helyi ismeretségek és beidegződések nyomvonalába lép. Mi sem mutatja jobban a patrónusi viszonynak politikai aprópénzzé való átváltását. A választás időpontjáig a két jelölt személye nem változott. Károlyi Tibor Kétegyházán tartotta programbeszédét, majd átutazott Gyulára, ahol Beliczey Istvánnál, a békési Szabadelvű Párt elnökénél szállt meg. Ezalatt az ellenjelöltet, Simonyi Jánost „Stanescu volt nemzetiségi követ mutatta be a kétegyházi románságnak”.¹⁴ Az orosházi választást június 5-én tartották meg, amelyen Károlyi Tibor 305 szótöbbséggel győzött. „Este az Ujvilágban népünnepély volt” – ahogy szűkszavúan a lap hírül adta. Károlyi Tibor 1878-ig képviselte az orosházi kerületet, aztán pártja máshová rendelte.

A Károlyi család fői levéltárában fennmaradt négy kortesdal kissé árnyalja a helyi lap tudósításait. Az első vers – címe nemes egyszerűséggel csak ennyi: *Dal* – egyértelműen a Szabadelvű Párt fővárosi, parlamenti képviselő várományosainak a hangját üti meg, fensőséges emelkedettséggel tekintve a választókra, megemlítve több nemzeti követelményt, amivel a követnek rendelkeznie kell: igaz hazafi, tett embere, nemes, igaz magyar vér, kardforgató hősiesség, elvhűség. Természetesen Kossuth Lajos neve sem maradhatott el belőle, s mi sem magától értetődőbb, mint a haza és az édesanya fogalmának egybekapcsolása. A második, cím nélküli vers a helyi nézőpontot jeleníti meg, amely szerint a „Felsőházi bábu” csak odaerőlködik, odatolakodik, ahol neki semmi helye

13 [ÉBLE Gábor, PETTKÓ Béla], *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*, Bp., Franklin nyomda-[Károlyi László], 1911, 2, 55–57.

14 Békésmegyei Közlöny, 2(1875), július 4. 53. sz. 3.

sincs. Mindez megerősíti a Békésmegyei Közlöny június 17-i számának kishírét, s nyilvánvaló a választási küzdelem egy bizonyos pillanatában Foltényi Ignác helyi ügyvéd Károlyi Tibor ellen lépett fel, de ugyanannak a pártnak a jelöltjeként. A szembenállás azonban nem tartott sokáig, hamarosan sikerült megegyezni, Foltényi lemondott a gróf javára, cserébe mint a Károlyi-párt fontos támogatóját aposztrofálták. Hogy a színpalak mögött valójában mi történt, ma már rekonstruálhatatlan. A késleltetett közlések mögött tehát feltehetően a helyi választási megegyezésre való törekvés miatti késedelem állhatott. Ez a kortesdal azonban a szélsőbal jelöltjét is elutasította, ami világosan mutatja szabadelvű eredetét. Miután pedig e párton belül sikerült elsimítani az ellentéteket, június 5-én Károlyi Tibor és Simonyi János (meg a korteseik) feszültek egymásnak. Feltételezhetően e küzdelem hevében vetették be a második két szerzeményt, amelyek közül az utóbbi reflektál az előző szövegére. Míg a szintén *Dal* című a csillag égre tűzésével már-már az 1950-es évek hangulatát előlegezi meg – egy kicsit rájátszva Vörösmarty *Fóti dalára* és Petőfi *Csatadal* című verseire is –, a vele szemben olvasott vagy énekelt strófák az agarak visszavételét javasolják, a közös párt eredetét hánytorgatják és a 48-as események megismétlődését vizi-onálják.

Dal

Sok baja van még maig is hazánknak,
Sokat szenvedt drága édes anyánknak;
Fogjon kezet minden igaz hazafi,
Sok bajából a hont kigyógyítani.

Nem ígéret, nem pusztá szó kell nekünk,
Tett embere legyen a mi követünk!
Aki tettel mutatta meg, hogy magyar,
Hogy a népnek, hogy a honnak jót akar.

Ilyen ember a mi követjelöltünk,
Kit Károlyi Tiborban kijelöltünk;
Szíve nemes, igaz magyar a vére,
Nem hoz szégyent választói nevére.

Szabadságunk megújuló hajnalán,
Karddal jött a magyar vezér oldalán;
Kossuth Lajos meg is írta anyjának:
„Derék fiat szültél – anya – hazádnak.”

Azóta sem lett elvéhez hűtelen,
Szívvel, ésszel a hazáé szüntelen.
Büszkesége nem a cím, rang, nevezet,
Csak az az egy, hogy magyarnak született!

Fel azért, fel a lobogót magasra!
Hogy a földnek, hogy az égnek mutassa:
Ki az, akit mi kívánunk, szeretünk
Éljen Károlyi Tibor, a követünk!

[Cím nélkül]

Nem kell nekünk se mágnás, sem gróf úr,
Sem vasúton jött ment Simonyi úr;
Szabad polgár a mi nevünk,
Éljen Foltényi követünk!

Felsőházi bábu nekünk mit tesz?
Azt is elvinné tőlünk, ami lesz,
S mégis hozzánk tolakodik,
Sőt követnek erőlködik.

Községünk szülöttje mi jelöltünk,
Érte még az ördöggel is küzdünk;
Hallgass geróf mit te nekünk,
Éljen Foltényi követünk!

Dal

Fel a zászlót, fel magasba, a légbé,
Hadd tüzze fel a csillagot az égre,
Azt a nevet, melyet büszkén követünk:
Gróf Károlyi Tibor lesz a követünk!

Törjön is mind, ami gyöngy az ég felé,
Ne szakadjunk valahára kétfelé,
Tanuljuk meg egyszer már a riadalt
Egyetértve nyerhetünk csak diadalt!

Hogy gróffá lett, arról ő nem tehetett.
De tett arról, hogy emberünk lehetett;
Szabadelvűk, szabadelvűt követünk:
Gróf Károlyi Tibor a mi követünk!

Dal a dalra

Ne emelkedj zászlóddal oly magosan,
Ne zavarj a csillagokat azokkal,
Hiszen megfér egy kicsit az lejjebb is,
Meválasztott követ nem vagy még ugyis.

Tekints Jusztra, annak nagy pompájára,
Akkor Tantsits győzelemre hogy jutott;
Hátha most is Simonyi lesz követünk,
Méltóságos gróf most nem kell minekünk.

Volt középbal és volt jobboldalisták,
Csupa merő földesur és grófsták;
Vihat még a függetlenség diadalt –
Mint a multkor, hogyha most is összetart.

Nem bizonygunk, az áldomást nem isszuk meg előre,
Hogyha győzünk, mindenki nyúl zsebébe;
Simonyi János legyen a mi követünk!
Ne mindég gróf uralkodjon fölöttünk!

Elvértve azért, néha-néha irodalomközeli élmény is érheti az olvasót. Ez az érzés főként akkor lesz elemi erejű, ha – függetlenül a kijelölt dallam mankójától – felismerhetővé válik az az alkotó, szellemi előd, akinek szavai, magatartása, poétikai sajátosságai mintegy kiindulópontul szolgáltak egy-egy pillanatnyi hevületű zengeményhez. Egyértelműen azonosíthatóvá csak azért nem, mivel a folklóralkotások központi eleme, a szájról szájra terjedő szófordulatok, gondolati egyezések általánosan jellemzők, s felbukkanásuk, ismétlődésük e tipikus aprónyomtatványok hiányos fennmaradása miatt nem követhető pontosan. Ráadásul maguk az ihletadó versek is bizonyos mértékben popularizálódtak, feltehető, hogy a kortesversek szerzői számára sem volt mindig világos a felhasznált forrás egyedisége. Furcsa fénytörést mutatnak azonban éppen emiatt bizonyos részleteik: történeti adalék mivoltuk mellett a jelen számára mégis irodalmi értéket nyerhetnek mint költészetünk megbecsült és nemes darabjainak

(nem akart) paródiái. Mivel ez az átalakulás valóban figyelemreméltó, érdemes a kortesdal műfajának néhány másik képviselőjét is megvizsgálnunk.

A duális, végletekig egyszerűsített, szájbarágó, egyben aktualizáló történelemszemlélet példája: „Jön a török! jön az ellen” [...] „Hej a török, meg a tatár! / A magyarnak sok kárt tett már. / Utánok lett a hon puszta, / Mindkettő a népet nyúzta” [...] „Ne higyj magyar a töröknek”.¹⁵ Egy reformkori rebellis dal ’Ne higyj magyar a németnek’ sorára rájátszó, a gondolkodást kikapcsoló, a jelölt családnevét (Török Gábor), valamint a magyar történelem vérzivataros századait azonosító sorok ebben az értelemben valódi telitalálatnak nevezhetők. Közszájon forgó, gyakran idézett, helyi vonatkozásokkal is rendelkező panelet használt egy másik: „A nép szava Isten szava: / Isten ellen ki szólana, / Ha ő velünk ki ellenünk, / Kecskeméti a követünk, / Nem kell Hoyos úr.”¹⁶ A strófa első sora Táncsics Mihály 1848-ban megjelent könyvének címét idézi, s ezzel helyileg ismert dallamot intonál, hiszen Táncsics a kiegyezés után az orosházi kerület képviselője volt. A harmadik sor Szent Pál leveleiből idéz (Róm 8, 31), ami viszont a spiritualitás használati cikké válására utal. Külön érdemes felhívni a figyelmet még a nép–Isten–kortes kapcsolatra is, amely képes a (percnyi) végső igazság megszólaltatására. Érdekesen változtatja meg egy másik névtelen szerző Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című verse harmadik strófájának kezdő sorait: „Kecskeméti lelkes magyar, / Kit átok nem, – áldás takar. / Érje be a föld az eget / Kecskeméti lesz a követ... / Éljen Kecskeméti!” Az igény és az elerendő cél szuggerálása hozta, hogy a ’Sehonnai bitang ember’ azzá változott, akivé, a ’Ki most ha kell, halni nem mer’ megvetése pedig átalakult dicséretté. Ez a példa azt mutatja, hogy az énekelt dallam, ez esetben a Kossuth-nóta nem zárta ki más források felhasználását sem.

Kimondottan irodalmi igény és tájékozottság feltételezhető annak a kortesversnek az írójáról, aki előtt Vörösmarty Mihály *Petike* című verse lebeghetett példaként, a groteszk vonás tulajdonképpen csak abban áll, hogy ezt az ismeretet mire használta fel: „Tréfán kívül, jó grófcskám, a patvarba mit akar? / Fejsze nélkül, kasza nélkül, fát hogy vág és hogy takar? / Szólni sem tud s hol szólni kell, mire megy a nép vele? / Se fejszéje, se kapája önnek, csupán a nyele.”¹⁷ Nem beszélve azokról a versekről, amelyek minden kerületés nélkül tárták fel forrásukat és mondanivalójuk lényegét: „Este van, este van, zörgetik az ajtót, / Eredj, nézd meg anyjuk, vajjon nem-é a tót? [...]”¹⁸ Másik szerző szinte költői ötletességű játékot folytatott a hazaszeretet, a botanika és a jelöltállítás rekvizitumaival: „Kis házamon leng egy zászló / Piros, fehér, zöld színt játszó [...] Há-

15 S. TURCSÁNYI, *i. m.*, 275.

16 *Uo.*, 269.

17 *Uo.*, 255.

18 *Uo.*, 246.

rom rózsza belefonna, / Melyik tetszik, vedd le róla / Vincze, Meskó, Kecskeméti / Mind a három derék férfi.”¹⁹ Vörösmartynál is korábbi példát talált az a szerző, aki Csokonai Vitéz Mihály *A Remény* című versének hatása alá került, hangulatát követte, verselését kissé megváltoztatta, de felismerhetően alkalmazta: „De jaj, a régi átok / A rút viszály, megint / Ölyűként csapott le rátok, / Fényes reményeink! / Mikéntha mást nem várna / Tőlünk szegény honunk, / A szent ügy bajnokára / kardot magunk vonunk”²⁰ Befejezésül, bár a szórakoztató (és elborzasztó) példák sora távolról sem ér véget, érdemes idézni azt a négy sort, amely kontextusából kiszakítva akár önironikus reflexió is lehetne, ha nem az ellenfél szájába lenne adva: „Én vagyok az igaz doktor, / Kezemben van nyalka ostor / Míg a többi csak irogat / Én verem a sánta lovat / Igaz, hogy még így se halad.”²¹ Ezért aztán nem is juthat más a kései szemlélő eszébe Kant szavainál:

Mindenki azt hiszi magáról, hogy ő a jogfogalmat szentnek tartaná és híven követné, hogyha másoktól is hasonlót várhatna. Csakhogy mindenki, saját magáról való jó véleménye mellett, mégis mindenki másnál feltételezi a gonosz érzületet. Így kölcsönösen mondják ki egymásra az ítéletet.²²

A gondolkodó ember dilemmája kortalan. Tudta ezt már a bihari remete is, aki Bakonszegen 1804-ben a gazdálkodás magányában és a megjelenés legcsekélyebb reménye nélkül mégis üzent az utána jövőknek: „Ki mondhattya már a világot bolondnak hogy magát oda ne értse, ki nézván hogy ő is érzésétül ösztönöztetik, és értelmének setét fellegei közt tévelyeg?”²³ Bizony: a világ így megyen!

19 *Uo.*, 241.

20 *Uo.*, 236.

21 *Uo.*, 225.

22 Immanuel KANT, *Az örök béke*, ford. BABITS Mihály = BABITS Mihály, *Dráma- és prózaformáltásai*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1980, 516.

23 BESSENYEI György, *A bihari remete vagy a világ így megyen* = B. Gy., *Prózai munkák: 1802–1804*, s. a. r. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1986, 448.

MÓSER ZOLTÁN

Egy székelyvéckei leány népdalai (1919)

Az egyoldalú szöveggyűjtés rengeteg törmelék anyagot halmozott fel, és halmozna ezentúl is, melynek még az a kutató, aki nem törődve a dallammal, csak a szöv[egeket] vizsgálja, sem vehetné hasznát.¹

Többször látok a szöv[egek]ben valami kis, egy-két szónyi különbséget, ami a szöveget jobba, simábbá, szebbé teszi. Annak tulajdonítom, hogy dallam nélkül mondatták tollba, mikor (magam is észrevettem többször, hogy) elhibázza a szöveget és másképp mondja, mint énekben. Hisz néha énekben is tizedszerre bontakozik ki a dal igazi mivoltában! [...] Egy faluban is nem egyféleképp tudják. Gyengébb memóriájú, hangú, vitalitású, szóval tehetségű egyének egy-két sort elfelejtenek, és jól-rosszul kifoltozzák a maguk szavával. Nemegyszer tapasztaltam ezt igen tanulságosan. Szövegre, dallamra nézve egyaránt.²

Székelykeresztúrról Zsákod felé két úton lehet menni, de csak a hosszabb, a kerülő ajánlatos, mert a másik, bár jóval rövidebb, szinte járhatatlan kocsival. Ha Segesváron át, Kelementelke felé megyünk, átvisz az út Székelyvéckén. Amikor nemrég arra jártam, még nem sejtettem, hogy alig néhány hónap múlva megszólít Péterfy László szobrász, és elmondja, hogy édesapja hagyatékában talált egy kézírásos népdalgyűjtést, amely véckei népdalok szövegét tartalmazza.

Édesapja a közeli Nagykend nagy tiszteletnek és megbecsülésnek örvendett református lelkésze volt, s valószínűleg az elődjétől kaphatta ezt a becses dokumentumot. De hogy mikor és kitől, azt nem tudni. Egy nevet viszont tudunk: aki tollba mondta azt, Borús Mányi székely leány volt. Ez alapján levélben megkerestem a falu elöljáróit, s a falu jegyzője megírta, hogy a név elírás lehet, s így helyesen Burus Mányiról van szó, aki – egy másik ilyen nevű leánnyal – 1892-ben született, ezért feltételezhető, hogy a lejegyzés valamikor 1919 után készülhetett. Erre utalnak a román dalok, amelyeket ugyanitt jegyeztek le egy másik adatközlőtől. A fonetikus leírt eredeti mellett a rekonstruált román szöveg és annak a magyar fordítása szerepel is itt a tanulmányban, amelyért Szilágyi N. Zsuzsának mondok köszönetet.

1 KODÁLY Zoltán, *[Az egyoldalú szöveggyűjtés]*, Kodály Archívum, N–28.244.5; közölve: Uő, *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*, s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1993, 230.

2 KODÁLY Zoltán, *Szöveg és dallam*, Kodály Archívum N–28.216.1, 3; *uo.*, 242.

A Maros megyei Székelyvécke (1899-ig *Véczke*, románul *Vețca*, németül *Wetz*) a Kis-Küküllő bal oldalán elhelyezkedő, főutaktól távol eső völgyrendszerben meghúzódó kicsi falvak közé tartozik, akárcsak a már említett Magyarzsákod és Székelyszállás. Székelyvécke nevének első írásos említése 1319-ből (*Weichefew*, határnévben), míg Magyarzsákodé 1325-ből származik. Lakosainak száma 862 fő, ennek 91,1%-a magyar, 1,5%-a román és 7,4%-a cigány nemzetiségű. Vallási hovatartozását tekintve Székelyvécke és Székelyszállás lakossága főleg katolikus, Magyarzsákodon fele arányban unitáriusok is élnek.

Amikor a kéziratot átnéztem, rögtön eszembe jutott Kodály figyelmeztetése, és annak kapcsán az az óhaj, hogy de jó lenne megszólaltatni ezeket az énekeket. Ez csak úgy lehetséges, ha a szöveg alapján énekelt variánsokat keresek a népdalgyűjteményekben. Ez így talán a falunak is ajándék, az unitárius Burus családoknak, akik innen, ebből a fészekaljából származnak, és akik évente egyszer összegyűlnek. Meglepődtem, hogy egy-két kivétellel majd' mindenhol olyan kottás feljegyzés került a kezembe, amelynek a szövege is – sokszor szó szerint – egyezik a Burus-féle kéziratban lejegyzett változatokkal. Többnyire kottával közöljük a variánsokat, főként az erdélyieket, de némelyiknek csak a lelőhelyeire utalunk. Az eredeti lejegyzést betűhíven közöljük []-ben álló számozással, dőlt betűkkel közvetlenül az adott dalszöveg után néhány variáns kottája és szövege következik, köztük *-gal. A római számozás a lejegyzőtől származik, aki ezzel nyilvánvalóan arra utalt, hogy ezeket a szövegeket azonos dallamra énekelték.

A székelyvéckei kézirat tartalomjegyzéke

- I. [1.] Ezer nyolcyszáz huszonnégyben...
[2.] Segesváros nemes város...
[3.] Tinta, penna kalamáris...
- II. [4.] Sohasem vétettem falum lakójának...
[5.] Virágos kertembe egy arany almafa...
- III. [6.] Bús hazámból elindulék...
- IV. [7.] Rózsa Sándor
- V. Egyszer volt egy... (Mese)
- VI. [8.] Kimenék egy hegybe...
[9.] Széjes Rajna vize...
[10.] Fekete városban...

VII. [11.] S elment János az erdőre...

VIII. Egy pár román dal
[12.] I. Patria Romana
[13.] II. Hóra

Széköly dalok

*dictálja Borús Mányi
udvarhelyszéki véczkei
széköly leány*

I.

[1.]

*Ezer nyolczszáz huszonnégynben
Volt az idő nyárközépnben
Juliusnak középnben.*

*Elindulék hazafelé,
Sok gyilkosim álltak elé,
A míg magam észrevettem
Kezek közül odalettem.
Vérem eresztették porba
Testem vetették bokorba.*

*Testem hevert bokor alatt
Egész nyolczad napok alatt.
A madarak pásztoroltak
Énekszónál vírasztottak.
Sirat engem a madár is,
Meghajlik értem az ág is.*

*

Harangoznak vecser - nyé - re, Gyere pajtás az er - dő - re,
Az új útnak te - te - jé - re, Az új útnak te - te - jé - re.

Minden embernek meghagyom,
Sötét reggel fát ne vágjon,
Mer én sötét reggel vágtam,
Szerencsétlen órán jártam.

Ezt a gazdája megtudta,
Mindjárt utána indula.
Meg van a koporsó festve,
Úti Miska fekszik benne.

Testem törött a bokorba,
Vérem kihullott a porba,
A madarak pásztoroltak,
Énekszóval virrasztottak.

Nyisd ki, apám, a kapudat,
Halva hozzák szép fiadat.
Sirass, anyám, ne bízd másra,
Most siratsz meg utoljára.

*Gyergyóújfalu*³

*

Farkas Márton, mit gondoltál,
Mikor házól elindultál?
– Én egyebet nem gondoltam,
Bánatos útra indultam.

– Mikor katonának vittek,
Mondtam, ne keseregjenek.
Sirass hát most, ne hagyj másra,
Mert most siratsz utoljára.

A nagy úton végig mentem,
A halál es ott jött velem.
Paizs Mozi ingem vára,
A nagy késsel es megszúra.

Paizs Mozi a börtönbe,
Vasat zörget életébe,
Élsz te ugyan, még nem haltál,
Szabadságtól elzárattál.

Vérem kiomlott a porba,
Magam lebukottam orra.
Még a nap es szépen süte,
Mikor engemet megöle.

„Ejfúságom *súlyos* madár:⁴
Addig víg, míg szabadon jár,
Ó jaj nekem szegénynek már,
Szívem szabadulást nem vár.

3 BARTÓK Béla *Összegyűjtött írásai*, I, kiad. SZÖLLŐSY András, Bp., Zeneműkiadó, 1966, 43; KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatárat szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1969⁴ (a továbbiakban: Pt.), 132. sz.

4 Helyesen: *sólyom madár*.

Odajöve két bajtársam,
Hazáig vitt két barátom.
Farkas Márton, nyisd kapudat,
Hozzák haza szép fiadat!

Hogyha leányszívű volnék,
Száz kendőt is telesírnék.”

Gyergyóújfalu

*

Úti Miska mit gondoltál,
||: Mikor hazul elindultál? :||

Testem romlott a bokorba,
||: Vérem kiomlott a porba. :||

Én egyebet nem gondoltam,
||: Szerencsétlen úton jártam. :||

Ott madarak vándoroltak,
||: Enekszóval virrasztottak. :||

Mindennek azt hátrahagyom,
||: Innap reggel fát ne vágjon. :||

Ezt a gazdám meghallotta,
||: Tégy fel engem szekeredre. :||

Mert én innap reggel vágтам,
||: Szerencsétlen órán jártam. :||

Vigy el engem az hazámba,
||: Nyilvánfalu városába. :||

Nyisd ki anyám az kapudat,
Halva viszik szép fiadat,
Készítsed a nyújtópadot.

Adjon inget s lábravalót,
||: Mert most adja az utolsót. :||

Sirassatok meg leányok,
||: Mert jól tudom, hogy sajnáltok. :||

Gyergyótekerőpatak

*

Én mindenkinek meghagyom,
Innap reggel fát ne vágjon,
Mert én innap reggel vágтам,
Szerencsétlen úton jártam.

Nyisd ki, apám, a kapudat,
Halva hozták szép fiadat.
„Ki sem nyitom, be sem teszem,
Szép fiamat nem is várom.”

Romlott lelkem a bokorban,
Piros vérem hull az hóban,
Romlott lelkem a bokorban,
Piros vérem hull az hóban.

Ti leányok, sirassatok,
Arról tudják, hogy sajnáltok,
Ti leányok sirassatok,
Arról tudják, hogy sajnáltok.

„Gazdám, gazdám, édes gazdám,
Tégy fel engem szekeredre.
Tégy fel engem szekeredre,
Vigy el engem a hazámba.

Koporsómat felvegyétek,
A föld anyjához vigyétek,
Ott a kötéltre tegyétek,
Úgy a földben erejshétek.

Vigy el engem a hazámba,
Zsedány alsó falujába.
Zsedány alsó falujába,
Édes apám kapujába.

Jót kívánok a hazámnak,
Jót én apámnak s anyámnak,
Alsó, felső szomszédimnak,
Sok jó legény barátimnak.”

Csíkrákos⁵

[2.]

*Segesváros nemes város,
Kilencz kapuja van záros,
Abban lakik egy mészáros,
Kinek neve Deák János
Fényes kordován csizmája
Sárga sarkantyú van rajta
Kapum előtt ne verd össze
Vig szívemet kesergesse.*

*

Tempo giusto

Ko - lozs - vá - ros o - lyan vá - ros,
A ka - pu - ja ki - lenc zá - ros.
Ab - ban la - kik egy mé - szá - ros,
Ki - nek ne - ve Vi - rág Já - nos.

5 BARTÓK, *i. m.*, 44–46.

Kordován csizma lábába,
Sárig sarkantyú van rajta.
Esszeveri legénymódra,
Hull a csukros szekfű róla.

Kapum előtt összeveri,
Víg szívemet keseríti.
Kapum előtt ne veregesd,
Víg szívemet ne keserítsd.

Vacsárcsi (Csík), gy. Bartók, 1907.⁶

[3.]

*Tinta, penna kalamáris
Enyém vagy te szívem Máris.
Még a hol a lábod jár is
Gyászát visel az határ is.*

*

[...]
Tenta, penna, kalamáris,
Viselős Újlaki Máris,
Teli van az hasa máris,
Rövéd napon szopót vár is. [...]

[1777–1781, Újlaki Maris]⁷

II.

[4.]

*Sohasem vétettem falum lakójának
Mégis elsorozta engem katonának.
Huszárnak soroza, de bakkancsot ada,
Verje meg az Isten, de megszomoríta.*

*Ebadta bakkancsa beh rövid a szára!
Minden stációra⁸ megmerül a lába.*

6 Pt. 200. sz.

7 *Kozma-ék.* 6b–7a = *Közköltészet*, 1: *Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csórsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 13. sz., részlet.

8 Stációnak számított az a távolság, amit egyszeri etetéssel meg tudtak tenni lóval, illetve: (katonai) állomás, megálló. Vö. „Jaj de habos kis pej lovam szügye, zablája, / Hét stációt futott

*Kérem a kapitánt, adjon egy papírárt,
Úgy viselem gondját, nem lel benne hibát.*

*Azonnal kapitán nagyon megörvende,
„Itt van száz rémonda,⁹ válasz el belőle
Száz rémonda között alá s fel sétálék,
Egy fakó csitkónak faránál megállék.
E lesz jó, e lesz jó ez a fakó csitkó
Eből lesz, eből lesz, igaz katona ló.¹⁰*

*

Sohasem vétettem	Sok országnak útját
Világ lakossának.	Át kell masérozni
Mégis besoroltak	S az én gyenge rózsám
Engem katonának.	Más karjára hagyni.

Tizenkét évekre	Fájlalom, sajnálom
Elvették kedvemet;	Az én szép hazámat,
Jaj, de sajnálom én	De annál is inkább
Az én víg kedvemet!	Az én szép rózsámat.

Jaj, de kár a legényt	Bevettek huszárnak,
Annyira sorolni,	Elírtak gyalognak,
Annyi sok szép leányt	Verje meg az Isten,
Párja nélkül hagyni!	Még lovat sem adnak!

Szeretném a lovam
Kedvemre jártatni,
S az én galambomtól
Egypár csókot lopni.

Szárarajta (Háromszék)¹¹

vélem szél nyomában.” Kiss Lajos, *Régi népdalok Hódmezővásárhelyről*, Karcag, k. n., 1927, 36.

9 Rémonda: katonaló.

10 A szövegcsalád legkorábbi, XVIII–XIX. századi képviselőinek kiadása: *Közköltészet, 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14), 137. sz.

11 *Magyar népdalok*, vál. KATONA Imre, ORTUTAY Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1970 (a továbbiakban: MN), II. 350.

*

Nem hiszök, nem hiszök
Barátnak, se papnak:
Mér adta be nevem
Polgármestör úrnak?

Kéröm a kapitányt:
Adjon pej paripát!
Úgy viselöm gondját,
Nem lát benne hibát!

Nem vétöttem soha
Szöged várossának,
Mégis besorozott
Engöm katonának.

Ezön a kapitány
Nagyon mögörüle:
Ott van száz remonda,
Választhatsz belüle!

Huszárnak sorozott,
De bakancsot adott;
Verje mög az Isten,
De mögszomorított!

Sétálok, sétálok
Remonda faráná(l),
Egyször csak mögállok
Egy sárga csikóná(l).

E(z) lösz jó, e(z) lösz jó,
Ez a sárga csikó,
Ebbü lösz valaha,
Szép magyar huszárló!¹²

*

Tempo giusto, poco parlando ♩ = 76

Sem-mit sē vé - tet-tem Nyit - ra vá - ro - sá - nak,
Még - is be - so - ro - zott Ęn-gēm ka - to - ná - nak.

Huszárnak íratott,
De bakkancsot adott,
Verje az Isten,
De mögszomorított!

Erre a kapitány
Nagyon is mögörüül:
Itt van száz rémonda,
Válassz ezek közül! –

12 *Uo.*, 368. Szeged-Alsóváros, vö. KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe*, I, *Ős-Szeged népköltése*, Arad, Réthy, 1881, 32, 10. sz.

Kérem a kapitányt,
Adjon egy paripát,
Úgy viselem gondját,
Nem lel benne hibát.

Száz rémonda között
Alá s fél sétáltam,
Egy deres csikónak
Faránál megálltam:

Ez lesz jó, ez lesz jó,
Ez a deres csikó,
Ez a deres csikó
Huszár alá való!¹³

*

Nem vé - tet - tem so - ha Fa - lum bí - ró - já - nak, (m)
Még - is bé - zá - ra - tott Én - gem ka - to - ná - nak.

2. Huszárnak sorozott,
De bakancsot adott,
Verje meg az Isten
De megszorított!

[5.]

*Virágos kertembe egy arany almafa
Ahoz vagyon kötve két fakó paripa
Készen felnyergelve, fel is kantározva
Gyere kedves rózsám masírozzunk rajta.*

*Én is az egyikén tésis a másikon
Összetalálkozzunk nagy Olaszországon.
Nagy Olaszországot körül folya a víz
Az én gyenge rózsám sírva utánam néz.*

*

13 JÁRDÁNYI Pál, *Magyar népdaltípusok*, Bp., Zeneműkiadó, 1961, I, 220.

Udvarom közepén egy kerek almafa,
 Ahhoz van megkötve egy szürke paripa.
 Fel is van nyergelve, fel is kantározva;
 Most akartam, babám, hozzád menni rajta;
 Megjött a behívó, el kell masézni.¹⁴

*

Ud - va - rom kö - ze - pén Va - gyon egy al - ma - fa,
 S ah - hoz van mēg - köt - ve Két szür - ke pa - ri - pa.

Szentegyházásfalu¹⁵

*

Indulj el egy úton, én es e másikon,
 S ehol esszegyülünk, egymásnak ne szóljunk [...].¹⁶

III.

[6.]

– Bús hazámból elindulék
 Ki Itália felé –
 Félutamból visszánézék
 Tekinték hazám felé.
 Ott látom a hegyeket,
 Siratoznak engemet,
 Arczra vannak leborulva
 Hazám felé fordulva

Azért mert gyenge testem
 – Nyavalyákban sínlődik:
 Azért én még városomból
 Ki sem mernék indulni
 Hol találnék egy jóra
 Vagy egy szép leányzóra?
 A' ki engem nyavalyámból
 Kigyógyítani sem szánna?

14 MN II, 336.

15 Gyűjt. Vikár Béla, M.F. 410 d.

16 *Moldvai csángó népdalok és balladák*, szerk. FARAGÓ József, JAGAMAS János, mts. SZEGŐ Júlia, Bukarest, Szépirodalmi, [1956], 62. sz.

Feltekinték bánatomban
 Én a magos egekbe,
 Ott láték egy barna hollót,
 Hazám felé repülve –
 Álj meg holló, ha lehet,
 Most írom a levelet
 – Vidd el az én édesemnek
 Ne sirasson engemet.

Mikor marsot kell indulni
 » Kész az uti czédula
 Gyenge lábaim restek menni
 Hosszú utra indulva
 Elis fogok én menni
 Vissza is fogok jönni
 Reám rakott sok szép csóкод
 Vissza fogom még adni.

*

Parlando

El - in - dul - tam szép ha - zám - ból,
 Hí - res kis Ma - gyar - or - szág - ból.
 Visz - sza - néz - tem fél u - tam - ból,
 Sze - mem - ból a könny ki - csor - dul.

Bú ebédem, bú vacsorám,
 Boldogtalan minden órám.
 Nézem a csillagos eget,
 Sírok alatta eleget.

Jaj Istenem, rendelj szállást,
 Mert meguntam a bujdosást
 Idegén földön a lakást,
 Éjjel-nappal a sok sírást.¹⁷

IV.

Rózsa Sándor

[7.]

Mikor Rózsa Sándor
 Felül a lovára:
 Nosza rajta golyos gatyába,
 Elúszik a Dunába.

Fúdd el jó szél, fúdd el
 A Dunának habját,
 Hogy ne találja fel senki
 Rózsa Sándor nyomát.

Korcsomáros kérem
Egy itcze bort nékem,
Hogy kínáljam a vármegyét
Hogy igyék belőle.

Hunczut a vármegye
Nem iszik belőle
Mert a szegény magyar legény
Most van a kezébe.

Leszállott a páva
Vármegye házára,
Sok szegény magyar legénynek
Szabadulására.

*

Tempo giusto ♩ = 116

Za - va - ross a Ti - sza, Nem a - kar hig - gan - ni,

Az a hí - res Bo - gár Im - re Ál - tal a - kar men - ni.

Kocsmárosné lánya
Az ablakon leste,
Amott letről jön egy lovas,
Talán Bogár Imre.

– Kocsmárosné, hajja,
Tíz liter bort ide,
Megitatom a vármegyét,
Hogy igyon belőlle!

Ezüst a zablája,
Arany a kantárja,
Rózsaszínű sejemszallag
A kantárja szára.

Huncut a vármegye,
Nem iszik belőlle:
– Az a híres Bogár Imre
Ájjon föl a székre!

Harangoznak dére,
De nem az ebédre,
Jaj, istenem, sok bűneim
Most jutnak eszembe.

Ghymes (Nyitra), gyűjt. Ág Tibor¹⁸

18 Ág Tibor, *Vételessék ki szól szívem*, Bratislava, Madách, 1979, 221. (21. sz.), vö. Pt. 327. sz.

Értékes és érdekes adat a kéziratos szöveg utolsó strófája a pávával, hiszen ilyen rabéneket csak Belső-Somogyban gyűjtöttek: a legismertebb az a két változat, amelyet Seemayer Vilmos vett fel Surdon, 1935–1936-ban. Azóta számos változat előkerült. Itt elsőként Együd Árpád somogyi kötetéből idézzük egy szöveges változat néhány strófáját.

1. Felszállott a páva Vármegyeházára, A szegény raboknak Szabadulására.	8. Ha én páva volnék, Fojóvízre szállnék Vizet vinnék számba A rabok számára.
2. Várd meg páva, várd meg, Hadd üzenek tőled Apámnak, anyámnak, Szívbeli mátkámnak.	9. Felszállott a páva Vármegyeházára, Vizet visz szájába A rabok számára. [...]
3. Könnyen megüsmered Annak házatáját, Piros rózsza lepi Aranyalma-fáját.	13. Szájj el, szájj el páva, Anyám háza felé, Szójj be az anyámnak, maga van ögyedül.
4. Ha kérdi, hogy vagyok? Mondd mög, beteg vagyok, A soproni rabságban Talán mög is halok. [...]	14. Te szép pávamadár Mondd el az anyámnak, Ne várjon engem haza, Már meg vagyok halva.
15. Már meg vagyok halva,
El vagyok temedve,
Sopronyi temetőbe
Nyugszom és a földbe.

*Somogy*¹⁹

A fenti példánk tovább bővíthető, mert egy olyan rabének-típusról van szó, ahol a páva helyett a fecske vagy a holló is szerepelhet. Ide tartozó becses adat az a változat, amelyet Csokonai kérésére, 1801-ben küldött Szabó Mihály. Az MTA könyvtárának kézirattárában található levél ide vonatkozó részét a népdalszöveggel együtt idézzük. Ezt a többi variáns követi.

19 EGYÜD ÁRPÁD, *Somogyi népköltészet*, Kaposvár, A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975, 71. sz.

Egykor hajdanában azt mondta volt az Úr nékem, hogy ha megkapnám valahol az *Amott kerekedik egy fekete felleg* nótát, több részét közölném vele. Imé tehát akár kell akár nem, én amit itt, amott hallottam hozzá, ide írom.

Amott kerekedik egy fekete felhő
Abba tollászkodik sárga lábú holló.
Várj meg holló várj meg hadd izenjek tülled.
Apámnak anyámnak, jegybéli mátkámnak.
Ha kérdik mi vagyok, mondgyad hogy rab vagyok
A török udvarába térdig vasba járok.
Megesmered arról, hogy üveg az ablaka
Bádog az ajtaja, a szél az asztala.
Lábom is elunta vas bölcsőt ringatni,
Kezem is elunta sír harangot húzni.²⁰

*

Szállj le, holló, szállj le,	Hadd írjak levelet
Szállj alább egy ágra,	Apámnak, anyámnak,
Hadd írjak levelet	Apámnak, anyámnak,
Mind a két szárnyadra.	Jegybéli mátkámnak.

Ha kérdik: hogy vagyok?
Mondd meg, hogy rab vagyok,
Kolozsvár piaccán
Térgyig vasban vagyok. [...]

*Udvarhelyszék*²¹

*

A fentiekhez hasonló vagy megegyező variánst, rabének-részletet elég sok helyről ismerünk.²² Ezekben az énekekben többnyire a holló visz üzenetet a börtönből az apának, anyának, jegybéli mátkának. Ezután a „ha kérdik, hol vagyok, mondd meg, hogy rab vagyok” formula következik, majd a holló vitte üzenet vagy a levél arról tudósít, hogy hol és milyen körülmények között raboskodik, szenved az

20 BARSÍ Ernő, SZABÓ Ernő, *A pataki kollégium zenei krónikája*, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 70–71.

21 KRIZA János, *Vadrózsák*, Pest, 1863, 8. sz.

22 Lásd még az alábbi variánsokat: MAILAND Oszkár, *Székelyföldi gyűjtés*, Bp., 1905 (Magyar Népköltési Gyűjtemény, 7), 24. – Tarcsafalva (Udvarhelyszék); EGYÜD, *i. m.*, 68. sz. – Sümegprága (Zala m.); további adatok pl. Fedémes (Zala m.), Déva (Hunyad m.), Csík, Árkos (Háromszék).

üzenet küldője. Sok példát tudunk hozni arra, hogy a madárral való üzenés motívuma eléggé elterjedt költészetünkben, különösen éppen a népköltészetben.

Amott láték az ég alatt egy madarat repülni,
De szeretnék a rózsámnak egy levelet küldeni.
Szállj le madár, ha lehet, vidd el ezt a levelet;
Mondd meg az én galambomnak; ne sirasson engemet!

*Páskaháza (Gömör)*²³

*

Szállj le, szép fekete fecském,
Vidd el az én levelecském,
Szállj el vadgalamb módjára.
Tedd le a rózsám vállára.

*Szeged-Fölsőváros*²⁴

*

Menj el, madár, menj el,
Mondd szolgálatomat
Az én asszonyomnak,
Kedves szép rózsámnak!

Vidd el leveletem,
Mondd meg hűségemet [...]

*1677 után*²⁵

A francia, román, ukrán, belorusz, grúz, csuvas, karjalai finn, tibeti népdalok, balladák között ugyanígy talákoztunk e kedvelt fogással, a madárhoz intézett képzeletbeli szózáttal; széles körben elterjedt motívummal, ősi képpel, toposszal van dolgunk.²⁶

23 *Kodály Zoltán népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai*, s. a. r. BERCZKY János, DOMOKOS Mária, OLSVAI Imre, PAKSA Katalin, SZALAY Olga, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 195. sz., 2. vsz.

24 KÁLMÁNY, *i. m.*

25 *Haja, haja virágom*, vál. SZABÓ T. Attila, Bukarest, Kriterion, 1969, 87.

26 A francia párhuzamot említi: VARGYAS Lajos, *A népballada: a parasztság alkotása*, Kortárs, 18(1974), 1463. További hasonlóságok, párhuzamok: MÓSER Zoltán, *Jelek és ünnepek*, Bp., Fekete Sas, 1994, 36–37.

V.

Egyszer volt egy szegény embernek három szem törökbúzája s azt ő kitette a melegre, hogy száradjon meg s egy kicsi macskára bízta. S a kicsi macska nem ügyelt s az egér odament egy szem törökbúzát elkapta azután a másikat s mikor a harmadikat is elkapta, akkor a kicsi macska is elkapta a kicsi egérnek a kicsi farkincáját úgy, hogy ott maradt.

– A szegény kicsi egér visszament a kicsi macskához és azt mondta neki: „Te pöczés²⁷ add ide a kicsi farkincámat” „Eredj a tehenhez kérj tejet s aztán odaadom a kicsi farkincádat.” „–Tehen adj tejkót, tejkót viszem pöczésnek – pöczés adja ide a kicsi farkincámat” – „Menj a kaszáshoz, hozz füvet” – „Kaszás adj füvet, füvet vigyem tehennek, tehen adjon tejkót, tejkót viszem pöczésnek, pöczés adja ide a kicsi farkincámat.” – „Menj a sütőnéhez, kérj lepényt.” „–Sütőné adj lepényt, lepényt viszem kaszásnak, kaszás adjon füvet, füvet viszem tehennek, tehen adjon tejkét, tejkét viszem pöczésnek, pöczés adja ide a kicsi farkincámat.” – „Vidd a csizmámat a vargához.” „Varga varrd meg a sütőné csizmáját, sütőné adjon lepént, lepént vigyem kaszásnak, kaszás adjon füvet, füvet vigyem tehennek, tehen adjon tejkót, tejkót vigyem pöczésnek, pöczés adja ide a kicsi farkincámat.” – „Eregy hozz a disznótól sertét.” – „Disznó! Adj sertét, sertét viszem vargának, varga varrja meg a sütőné csizmáját, sütőné adjon lepént, lepént vigyem kaszásnak, kaszás adjon füvet, füvet vigyem tehennek, tehen adjon tejkót, tejkót vigyem pöczésnek, pöczés adja ide a kicsi farkincámat.”

„Eredj a fához, hozz makkot.” – „Fa adj makkot, vigyem disznónak, disznó adjon sertét, sertét viszem vargának, varga varrja meg a sütőné csizmáját, sütőné adjon lepént, lepént vigyem kaszásnak, kaszás adjon füvet, füvet vigyem tehennek, tehen adjon tejkót, tejkót vigyem pöczésnek, pöczés adja ide a kicsi farkincámat.”

Fa adott makkot, a makkot elvitte az egér a disznónak, disznó adott sertét, sertét vitte vargának, varga megvarrta a sütőné csizmáját, sütőné adott lepént, lepént vitte kaszásnak, kaszás adott szénát, szénát vitte tehennek, tehen adott tejkót, tejkót vitte pöczésnek, pöczés visszaadta a kicsi farkincáját.

VI.

[8.]

*Kimenék egy hegybe'
Benézék egy kertbe
Ott láték egy házat
Árgyilus a neve.*

*Abban van egy asztal
Búval béterítve.
Azon van egy pohár
Erdelyi bor benne*

27 Talán a *pecér/pöcér* szó nyelvjárási változata 'csirkefogó, zsvány' érelemben.

*Köszönd rám édesem
Hogy igyam belöle*

*Mintsább rád köszönném
Inkább elönteném
Régi szeretetér
Mit nem cselekedném?!*

*Tengernek az habját
Kalánnal elszedném
Tenger fenekéről
Gyöngyszemeket szednék.
Abból a rózsámnak
Gyöngykoszorút kötnék.*

Ez a többféle népdalszöveg kontaminációjával létrejött vagy csak az adatközlő emlékezetében homályosan élő változat szintén a fent említett rabének-típus-hoz tartozik, amelynek számos szöveges variánsát ismerjük. Erről részletesen szóltam a *Jelek és ünnepek* című kötetben: itt most azok közül válogatva csak néhányat mutatok be.

Amoda van egy ház
Árgyélus a neve,
Akit abba főznek:
Keserű a leve.

Abba van egy asztal,
Búval beterítve,
Azon van egy pohár
Méröggel mögtötve.

Istenöm! Istenöm!
Hogy igyak belüle?
Pedig látom, ez mán
Neköm van készítve. [...] ²⁸

*

Vásárhelyt van egy ház,
Árgyélus a neve,
Árgyélus a neve.

S abba amit főznek
Keserű a leve,
Keserű a leve.

S abba van egy asztal
Bánattal terítve,
Bánattal terítve. [...] ²⁹

28 KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe*, 2, *Temesköz népköltése*, 19. – Szaján (Torontál m.)

29 *Népdaltípusok I*, s. a. r. JÁRDÁNYI Pál, OLSVAI Imre, Bp., Akadémiai, 1973 (A Magyar Népzene Tára, 6), 434. sz. jegyzete (749).

Így kezdődik s folytatódik több rabének-változatunk. Hogy *Árgyélus* hogyan került ide, egyelőre nem tudjuk.³⁰ Az viszont a többi, hasonló változatból kiderül, hogy a *törvényszék (törvényház), megyeház* helyén áll.

Amott van egy nagy ház,
Törvényszék a neve,
Törvényszék a neve,
Amit abba tőznek,
Keserű a leve.

Akárkié leszén
Az a tele pohár,
Az a tele pohár,
Csak értertem jönne
A hirtelen halál!

Abba van bezárva
Két húszéves legény,
Két húszéves legény.
Ott tölti idejét
Éhen, szomjan szegény.

Szállj el, fecskemadár,
Borsodon keresztül,
Gömörön keresztül,
Vidd el az anyámnak
Ezt a szomorú hírt!

Abba van egy asztal
Búval leterítve,
Búval leterítve,
Azon van egy pohár
Méreggel van töltve.

Ha kérdi, hol vagyok,
Mondjad, hogy rab vagyok,
Mondjad, hogy rab vagyok,
A szombati fegyház
Vaságán hervadok. stb.

*Gesztete (Gömör)*³¹

*

Am' miskóci fegyház,
Törvényszék a neve,
Törvényszék a neve,
Verje meg az Isten,
Aki építette.

Benne van egy asztal
Búval leterítve,
Búval leterítve,
Rajta van egy pohár
Méreggel van tele.

Verje meg, verje meg,
Többet meg se áldja,
Többet meg se áldja,
Hogy az én Istenem
Veretlen ne hagyja!

Bárcsak üres volna
Ez a tele pohár!
Ez a tele pohár!
Hogy ne gyönne énrám
A hirtelen halál!

30 KALLÓS Zoltán, *Balladák könyve*, Bukarest, Kriterion, 1971, 233. sz. (utolsó versszak).

31 UJVÁRY Zoltán, *Gömöri népdalok és népballadák*, Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1977, 484–485.

Szállj el, fecskemadár
Borsodon keresztül,
Vidd el al' levelet
a Babámnak egyedül.

*

Ha kérdi, hol vagyok,
Mondjad, hogy rab vagyok.
Mondjad, hogy rab vagyok.
Am' miskóci fegyház
Vaságán hervadok.

Térdig bevasalva,
Könyökig a vérbe,
Könyökig a vérbe,
A szemem ki van sírva
An' nagy setétségbe. [...]

*Bükkszentmárton*³²

A fenti példákban egy búval terített asztalról s azon lévő pohárról és a halálról szóló sorok nyilván a Biblia hatására születtek:

Jézus az utolsó vacsora után tanítványaival a Gecsemáné kertbe ment, hogy imádkozással előkészüljön a halálra. Az Olajfák hegyének lejtőjén Jézus szért imádkozott, hogy „múljk el tőle a pohár”. A halálraítélttel mérgezett italt itattak, az pedig keserű volt. A néphit keserű pohárnak nevezi a halált és a szenvedést.

*

Felmegyek a hegyre
Lenézek a völgybe
Ott látom a babám
Tiszta feketébe
Ott látom a babám
Tiszta feketébe

Mintsem rád köszöntném
Inkább elönteném
A tengernek habját
Kalánnal kimerném
A tengernek habját
Kalánnal kimerném

Tiszta feketébe
Pohár a kezébe
Köszönts reám babám
Hadd igyak belőle
Köszönts reám babám
Hadd igyak belőle

Annak fenekéből
Igaz gyöngyöt szednék
Abból a babámnak
Gyöngykoszorút kötnék
Abból a babámnak
Gyöngykoszorút kötnék.

*Kalotaszeg*³³

32 BORSAI Ilona, NAGY Miklós, *Eger környéki népdalok*, Bp., Zeneműkiadó, 1981, 75. sz. (58).

33 PANEK Kati, *Ha nem szerettelek volna...*, CD, TEMPO-085, 14. sz.

*

Szerelem, szerelem,
Szerelem, szerelem,
Szerelem, szerelem,
Átkozott gyötirelem. [...]

Régi szeretőmét
Mit nem cselekedném,
Régi szeretőmét
Mit nem cselekedném,

Egy jóra sz ed szépre,
Régi szeretőmre,
Egy jóra sz ed szépre,
Régi szeretőmre.

Tengerből a vizet
Kalánval kimerném,
Tengerből a vizet
Kalánval kimerném,

Megesz e rúzámnak
Gyöngykoszorút kötnék,
Megesz e rúzámnak
Gyöngykoszorút kötnék.

*Trunk (Moldva), 1953.*³⁴

[9.]

*Széjes Rajna vize
Keskeny palló rajta
Reá mennék rózsám
Belésem róla.*

*Kár volna még néked
Arról beléetni
Egy hirös dámaér'
Magad elveszteni.*

*

The image shows two staves of musical notation in G major (one sharp). The first staff contains the melody for the first line of lyrics: "Szé - les Raj - na vi - ze, kes - keny pal - ló raj - ta,". The second staff contains the melody for the second line: "Ne menj rá, ga - lam - bom, mert le - e - sel ró - la." The melody is simple and folk-like, with a mix of quarter and eighth notes.

*Andrásfalva (Bukovina), gyűjt. Kiss L.*³⁵

34 *Romániai magyar népdalok*, szerk. JAGAMAS János, FARAGÓ József, Bukarest, Kriterion, 1974, 247. sz.

35 DOBSZAY László, *A magyar dal könyve*, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 325. sz.

*

Széless a Du-na-víz, keskeny pal-ló raj-ta,
Nem merek rá-menni, mert le-je-sek ru-la.
Kár is volna né-kem a Du-ná-ba jes-ni,
Ezér a kis-lá-nyé! magam el-vesz-te-ni.

Técső (Máramaros), gyűjt. Dincser O.³⁶

[10.]

Fekete városban
Fehér torony látszik
Most is az én rózsám
Más ölében játszik.

Vetettem violát
Várom kikeletjét
Várom a rózsámnak
Haza jövetelét.

Ott bizony játszodjék
Azt is ő bánja meg
Kérem a jó Istent
Hogy ötet verje meg.

Kikött a viola
De nem igen teljes,
Haza jött a rózsám
De nem igen kedves.

*

Fe-ke-te vá-ros-ban Fe-hér to-rony lát-szik,
Lát-tam a ba-bá-mat, Most is más-sal ját-szik.

36 *Népdaltípusok* 5, szerk. PAKSA Katalin, Bp., Balassi, 1997 (A Magyar Népzene Tára, 10), 196, 119.

*

Akartam szólítani,
Szántam szomorítani,
Szívét a szívemtől
Elidegeníteni.

Elment az én babám
Idegen országba,
Írta levelébe,
Hogy menjek utána.

A fekete bárány
Bárcsak fehér lenne,
Akit én szeretek,
Az az enyém lenne.

Nem megyek utána
Idegen országba,
Inkább meggyászolom
Kétféle ruhába.

A fekete bárány
Sohasem lesz fehér,
Az a barna kislány
Sosem lesz az enyém.

Délig feketébe,
Délután fehérbe,
Meggyászolok, babám
Holtig a szívemben.³⁷

Tempo giusto

Vé tet-tem vi - o - lát, Vá - rom ki - ke - let - jét,
Várom a ba - bám - nak Ha - za - jö - ve - te - lét.

*

*Kibéd; gyűjt. Bartók, 1906.*³⁸

VII.

[11.]

*S elment János az erdőre
S elvették a fejszét tőle
– Csak két csatlást³⁹ vágott véle,
Huszonötöt felvett érte [?].*

*Elment János katonának,
Vége van a barátságának.
Itt hagyta az ő babáját
Bársonba szegett kalapját.*

37 KODÁLY Zoltán nagyszalontai gyűjtése, s. a. r. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., Balassi, 2001 (Magyar Népköltési Gyűjtemény, 15), 224, 113. sz.

38 Kézirat, MF 968 b.

39 Csatlás: a két szekérodalt a szekér elején és végén összekötő farúd.

Zöld asztalon ég a gyertya,
Aj be ügyes legény tartja
Ki-ki oltja meg-meg gyújtja
Vig szívemet szomorgatja.

Mert az anyja nem moshatja
Hideg a víz nem állhatja (rep)
Gyöngé keze nem szokhatja

Kicsi leány a tornácban,
Veres karton rokolyába,
De szennyes az ing alatta
Azt is tudom mi az oka:

Három szegeletű éveg
A legénybe nincsen lélek (rep)?

*

Elment Marci az erdőbe,
Elvették a féjszit tőle,
Csak egy csatlót vágott véle,
S kilenc rénest húztak tőle. [...]

A kisasszon a tornácba
Búsul: mért nem viszik bálba?
Csak a talpát vakargatja,
S tarka köntös vagyon rajta.

Szennyes a pendely alatta,
De majd megmossa a nyírfa,
Még a pogány is megszanja,
Sírva tekint a hátára.

Bándi Péter-énekeskönyv, Csekefalva (1837)⁴⁰

VIII.

(üres)

*Egy pár román dal
dictálja Ráduj Máté
Sz.Nádasi⁴¹ dászkal⁴²*

40 *Bándi Péter énekeskönyve (1837)*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumén István, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2000 (Téka), 70–71.

41 Szásznádas (Nadeş), Maros megye.

42 Dascál: tanító.

I. Patria Romana

[12.]

Cse je patria Romana?
Au je Romania pana,
Unde nisztru ku karpaczi
Dau mena ka fraczi
Ba nu, nu mai fracziare
Pentru ka románul áre
Patri a maj mare × rep.

Cse je patria Romana?
Au Moldova cse batrina,
Ku ficsele jé vecsine,
De szub mǎn sztrajine × rep
Ba nu, nu mai fracziore,
Pentru kǎ jeszte mai mare,
Patria cso áre. × rep.

Cse je patria Romana?
Au Ardjal ofártele,
Kare varszǎ minerale,
Din bráczéle szále × rep.
Ba nu, nu mai fracziore,
Pentru ka je si maj mare
Pátr[i]a cse áre × rep.

Pana unde maj reszunǎ?
Limba dulcse si sztrabuna,
Limba kare szǎtrajászka,
Limba rumonjászka, × rep.
Pa na akolo frácziore,
Patria Romana kare,
Omnu mitö máre × rep.

*Domne dintru in ălczime,
Plákáczi oki in Romanime
Szi ne dă la tatsz virtută
Kárja szene zsută
Sză ámăm ku deszfetare
Patria Romana kare
Je szenta simáre!*

A szöveg mai román helyesírással és magyar fordítással:

Ce e patria Română?	Mi a román haza?
Au e România până	Vajon addig tart Románia,
Unde Nistrul cu Carpații	Ahol a Dnyeszter a Kárpátokkal
Dau mâna ca frații?	Kezet fog, mint két testvér?
Ba nu, nu, măi frățioare,	De nem, nem, öcsém,
Pentru că românul are	Mert a románnak
Patria mai mare.	Nagyobb a hazája.

Ce e patria Română?	Mi a román haza?
Au Moldova cea bătrână	Vajon az öreg Moldova,
Cu fiicele ei vecine	Az ő szomszédos leányaival, ⁴³
De sub mâini străine?	Idegen kezek alatt?
Ba nu, nu, măi frățioare,	De nem, nem, öcsém,
Pentru că este mai mare	Mert a románnak
Patria ce-o are.	Nagyobb a hazája.

Ce e patria Română?	Mi a román haza?
Au Ardeal ... [?]	Vajon az erdélyi ... [?]
Care varsă minerale	Amely ásványokat önt
Din brațele sale?	A karjaiból?
Ba nu, nu, măi frățioare,	De nem, nem, öcsém,
Pentru că este mai mare	Mert a románnak
Patria ce are.	Nagyobb a hazája.

43 Itt valószínűleg Moldva („anyaország”) olyan „leányaira” gondol, mint Bukovina, amely akkor a Monarchiához tartozott.

Până unde mai răsună
Limba dulce și străbună,
Limba care să trăiască,
Limba românească,
Pân-acolo[-i], frățioare,
Patria română care
[Om?] numită mare.

Ameddig még felcsendül
Az édes és ősi nyelv,
A nyelv, amely sokáig éljen,
A román nyelv,
Addig tart, öcsém,
A román haza,
Amelyet nagyoknak [lehet] nevezni.

Doamne dintru înălțime,
Pleacă-ți ochii-n româtime,
Și ne dă la toți virtute,
Care să ne-ajute
Să amăm cu desfătare
Patria Română, care
E sfântă și mare.

Isten a magasságból,
Vesd a szemed a románságra
És adj erényt mindnyájunknak,
Amely segítsen bennünket,
Hogy élvezhessük
A Román Hazát,
Amely szent és nagy.

A *Ce e patria română?* Cavaler Ion Pușcariu (1824–1911) román jogász, politikus népszerű hazafias költeménye.⁴⁴ A vers Vasile Oltean szerint valamelyik balázsfalvi gyűlésen hangzott el először 1848-ban, és egyik legkorábbi lejegyzése Bartolomeu Baiulescu brassói esperes énekeskönyvében található.⁴⁵

Több címmel is feljegyezték (*Patria română*, *Ce e patria română?*, *Medităciune*). Egyes román irodalomtörténészek (Dan Mănuță, Ilarie Chendi) még az 1900-as évek elején megírták, hogy Pușcariu ennek az egy versnek köszönhető a költői hírnevét, egyéb próbálkozásai olvashatatlanok. Ilarie Chendi (Noua Revistă Română, 1901) még azt is kiderítette, hogy a szöveg valójában átvétel, parafrázis: eredetije Ernst Moritz Arndt *Des Deutschen Vaterland* című,⁴⁶ Napóleon-ellenes német nyelvű költeménye.⁴⁷

A verset széles körben ismerhették, szavalhatták akkoriban, és később is gyakran felbukkan különböző irodalmi műsorokban, például része volt annak a műsornak, amelyet Alexandru Bohățel (korabeli helyesírással Bohatielu, magyarosan Boheczel Sándor) román politikus, ügyvéd tiszteletére adtak 1861-ben, amikor kinevezték Naszód vidéke főkapitányának.⁴⁸ A nagyváradi Familia című lap szintén hírül adja, hogy a költemény az 1888. november 4-én tartandó szelistyei irodalmi műsorban is elhangzik majd Iosif Vulcan, Andrei Mureșan

44 A szerzőről lásd magyarul: http://hu.wikipedia.org/wiki/Ioan_Pu%C8%99cariu.

45 [Http://www.protopopiatul-brasov.ro/content_0000883.html](http://www.protopopiatul-brasov.ro/content_0000883.html).

46 Teljes szövege: http://de.wikipedia.org/wiki/Was_ist_des_Deutschen_Vaterland%3F

47 Vö. Alexandra DOBRESCU, *Detalii antipatice*, Însemnări ieșene, serie nouă, 4(2012)/6.

48 Lásd http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/periodice/arhivasomesana/pdf/BCUCLUJ_FP_279098_1937_014_021.pdf, 592.

és Vasile Alecsandri művei mellett.⁴⁹ A Foaia Diecezană⁵⁰ tudósítása alapján a vers megjelent 1920-ban Aradon a *Cântări naționale* című, hazafias verseket, dalokat tartalmazó kötetben is a Librăria Diecezană kiadásában.

[13.]

II. Hóra

Hora be la fogadeo (rep)
Domni fug fer de hendeo rep.
Venicz facsor dupanime
Szã van vecz átreti bine
Tra la lalalom tralalalalom
Tralala lalom lom! × rep O

Hora be pe vörf demuncz rep.
Domni fug kum pot deszkulcz rep.

Hora be la krisma andjal rep.
Domni fug tosz din Ardjal rep.

Hora be pe szuv botucs rep.
Domni fug fer de papucs rep.

Hora be pa la Almás – rep.
Domni fug tosz din orás – rep.

Hora be pe szub mi jele – rep.
Domni fug fer de izmene – rep.

Hora be pe la Abrud – rep.
Unde aurul cselmud

49 1888. október, 42; http://documente.bcuculj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1888/BAR_FP_PIII155_1888_024_42.pdf.

50 1920, 18–19. sz.

A szöveg mai román helyesírással és magyar fordításban:

Horea

Horea bea la fãgãdãu,
Domnii fug fãr' de hinteu.⁵²

Veniți feciori după mine,
Sã vã-nvãț a trãi bine,
Tra la lalalom tralalalalom
Tralala lalom lom!

Hora bea pe vârf de munți,
Domnii fug cum pot descuți.

Horea bea la crãsmã-n deal,
Domnii fug toți din Ardeal.

Hora bea pe sub butuci,
Domnii fug fãr' de papuci.

Hora bea pe la Almaș,
Domnii fug toți din oraș.

Horea bea pe sub nuiete (?),
Domnii fug fãr' de izmene.

Horea bea pe la Abrud,
Unde-i aurul cel mult.

Horea

Horea a fogadóban mulat,⁵¹
Hintó nélkül futnak az urak.

Gyertek, legények, utánam,
Hogy megtanítsalak jól élni,
Tra la lalalom tralalalalom,
Tralala lalom lom!

Horea a hegytetőn mulat,
Mezítláb futnak, ahogy tudnak, az urak.

Horea a domboldali kocsmában mulat,
Erdélyből mind elfutnak az urak.

Horea a rönkök alatt/mögött mulat,
Papucs nélkül futnak az urak.

Horea Almáson mulat,
A városból mind elfutnak az urak.

Horea a gallyak (?) alatt/mögött mulat,
Alsónadrág nélkül futnak az urak.

Horea Abrudbányán mulat,
Ahol a sok arany van.

Minden sor ismétlődik, és minden szakasz után a „Veniți feciori după mine...” kezdetű refrén következik.

51 Szó szerint: 'iszik'.

52 *Cântece bătrânești ale românilor: Cântece istorice*, ed. Grigore BOTEZATU, Andrei HÂNCU, București–Chișinău, Litera Internațional, 2003². Az itt közölt változat (45) alapján javítva. Eredeti megjelenése: Dumitru LAZĂR, *Folclor din Transilvania: Texte alese din colecții inedite*, 3, București, Editura Pentru Literatură, 1967, 284.

DANYI GÁBOR

Cenzúrán túl, nyomtatáson innen

A szamizdatok textualitása és történeti előzményei

I.

Vajon milyen összefüggések mutathatók ki a cenzúra működése, a nyomtatás technikája és a modern nyomtatás kultúrájától eltérő szöveges létformák között? A kérdést nem lehet feltenni anélkül, hogy történeti kontextust ne rendeljünk hozzá. Erre figyelmeztet Adrian Johns is, aki azt veti a nyomtatás hatásáról szóló legnagyobb hatású könyv szerzőjének, Elizabeth Eisensteinnek a szemére, hogy kívül helyezi a nyomtatás fogalmát a történelmen, és olyan állandó tulajdonságokat rendel a nyomtatás kultúrájához – elsősorban ami a szilárdságot (*fixity*) illeti –, amelyekkel az nem rendelkezett kezdettől fogva.¹ Johns amellett érvel, hogy a modern nyomtatás kultúrája meghatározott társadalmi gyakorlatok, cserefolyamatok és a szövegekkel való jellegzetes bánásmód révén tett szert azokra a tulajdonságaira, amelyek számunkra, modern olvasók számára már kézenfekvőnek tűnnek. A nyomtatás fogalmának historizálására való törekvés arra figyelmeztet, hogy ha a fenti kérdést a cenzúra működését középpontba állítva igyekszünk megválaszolni, óvakodnunk kell attól, hogy a cenzúra állandónak vélt tulajdonságaiból induljunk ki, és attól is, hogy történeti kontextus nélkül mérlegeljük a szerepét.

A könyvnyomtatás feltalálása utáni mediális átrendeződés hosszú évszázadai a cenzúra kétarcúságának tanúi lehettek. A könyvnyomtatás és a cenzúra olyannyira egymás mellett fejlődött, hogy száz évvel Gutenberg találmánya után a nyomtatott anyagok engedélyezési és cenzurális rendszere már egész Nyugat-Európában működött.² A nyomtatott sajtó technikájának elterjedése nagyon gyorsan maga után vonta a szabályozó és ellenőrző műveletek fejlődé-

1 Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, I–II, Cambridge, Cambridge University Press, 1979; Adrian JOHNS, *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1998, különösképpen 10–11, 19.

2 Robert Justin GOLDSTEIN, *Political Censorship of the Arts and the Press in Nineteenth-Century Europe*, London, MacMillan, 1989, 34.

sét. A cenzúra gyors „felzárkózása” jól mutatja, hogy a könyvnyomtatás a különböző érdekek ütközésének terepe lett. A találmányok szabadalmaztatása, az irodalmi tulajdonok átruházása, az adott szöveg kiadásának joga körüli verseny elsősorban a monopóliumhoz és a kalózkodáshoz kapcsolódó vitákat gerjesztette, s ösztönzően hatott a jogi környezet kialakulására.³ Ezzel párhuzamosan fokozatosan jöttek létre a modernitás kulturális rendszerét megalapozó fogalmak: a szerzői jog, a copyright és a plágium. Bár Eisenstein csupán a tipográfiai szilárdság melléktermékeiként említi a fenti következményeket,⁴ Adrian Johns könyve arra hívja fel a figyelmünket, hogy éppen ezek a külsődleges szabályozási rendszerek és műveletek segítették a modern nyomtatási kultúra tulajdonságainak kialakítását. Ennek szellemében Johns cáfolja Eisenstein azon tételét, hogy a nyomdászok és könyvkiadók minden külsődleges szabályozás ellenségei lettek volna – ellenkezőleg, arra hoz példákat, hogy többségük e rendszereket a bizalom, a rend és a tulajdon letéteményesének tekintette, s ezért maguk is részt vettek a szabályozási rendszer kialakításában.⁵ Innen szemlélve a folyamatot, azt láthatjuk, hogy a rendszerré formálódó cenzurális és engedélyezési eljárások nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a nyomtatás európai kultúrája lassú ütemben, de a XIX. századra már szinte teljesen eltávolodjon azoktól a szövegmodellektől és praxisoktól, amelyeket a kéziratok világa, az oralitás kultúrája vagy a kalózkidadások piaca foglalt magában: a cenzúra jelentős szerepet játszott a szöveg szilárdságának kialakításában.

Ezzel szemben – a folyamat fonák oldalán – a nyomtatott sajtó szabályozására, a szövegek ellenőrzésére és megszilárdítására való törekvés megerősítette azokat a szövegmodelleket is, amelyek kimondottan a cenzúrával helyezkedtek szembe, s azokat is, amelyek a kánon és a cenzúra alatti rétegek sajátjai. A cenzúra működése nyomán nemcsak az autorizálás híján megbízhatatlan, s ezért a nyomtatásba vethető bizalmat aláásó, a könyvkiadói profitot megkárosító, s gyakran politikai veszélyt is rejtő kalózkidadások piaca indult virágzásnak, de az oralitás és a nyomtatás között oszcilláló közköltészet variabilitáson nyugvó szövegmodellje is elmélyült. A cenzúrának a nyomtatás feltalálását követő évszázadokra jellemző kétarcúságát szem előtt tartva tehát úgy fogalmazhatunk, hogy míg az közvetlen módon a zárt szöveg kialakítása mellett tört lándzsát, addig közvetett módon a nyitott szöveg modelljét is megerősítette, s így nagy szerepet játszott e szövegmodellek polarizálásában.

3 EISENSTEIN, *i. m.*, 120–122.

4 *Uo.*, 120.

5 JOHNS, *i. m.*, 37–38.

II.

Az Eisenstein és Johns könyve közötti nézetkülönbségből indul ki Ann Komaromi is, aki a szovjet blokk országokban ellenőrzés nélkül, illegálisan keringő anyagok, az ún. *szamizdatok* kultúrájának XX. századi jelenségkörét vizsgálja. A szovjet típusú rendszerben radikálisan átalakultak a nyilvánosság terei és ideológiai korlátok közé szorult a kulturális tevékenység is. A pártállami berendezkedés egyrészt központosította a kultúráirányítás rendszerét, megszabta a kulturális javakhoz való hozzáférés lehetőségeit, rendelkezett az állami erőforrások felhasználásáról.⁶ A nyilvános terek szereplőinek diskurzusait normatív ideológiai rendszer – kezdetben a szocialista realizmus, majd annak leáldozásával a szocialista esztétika fogalmi hálója – szabályozta. Végül – intézményes vagy bújtatott formában – a szovjet blokk valamennyi országában létrejött egy cenzurális ellenőrzési rendszer. E hivatalos kulturális mező hegemoniájával szemben született meg a cenzúrárt megkerülő tiltott anyagok, az alternatív nyilvánosságot kereső *szamizdatok* világa.

Komaromi mellett érvel, hogy a szovjet diktatúra cenzúrája – amellet, hogy életre hívta az ellenkultúra sajátos, alternatív szövegformáit – a modern nyomtatás kultúrájára jellemző szilárdságot, megbízhatóságot és hihetőséget jelentős mértékben elbizonytalanította. A szovjet könyvkiadás hivatalos rendszerére ugyanis a korabeli értelmiségi olvasók egy része nem a modern nyomtatás kultúrájának letéteményeseként tekintett, hanem sokkal inkább ahhoz hasonlóan, ahogy egy XVII–XVIII. századi literátus olvasó kezelte a nyomtatott anyagokat: korántsem véve készpénznek azok megbízhatóságát, és gyakran alacsonyabb rendűnek tekintve azokat, mint a kéziratos (esetünkben gépiratos) anyagokat. Oly módon, ahogy egy kalózkidást kézbe vevő olvasó, akinek óhatatlanul is gyanúperrel kell élnie a kezében lévő kötet megbízhatóságával kapcsolatban. Ezek az olvasók a diktatúra állami könyvkiadását olyan rendszerként tapasztalták meg, amely a verifikációs műveleteket a gyakran klisékké egyszerűsödő, ellentmondást nem tűró ideológiai követelmények keretei között, voltaképpen a hazugságok rendszerében működtette. A kritikus olvasók – írja Komaromi – a hamisítás nyilvánvaló eseteinek következtében a szovjet könyvkiadásban egy új típusú, a modern nyomtatási kultúrára egyébként nem jellemző bizonytalanságnak lehettek tanúi, s a hivatalos sajtóban vagy könyvkiadásban megjelenő anyagokat a megbízható tudás ellentétéként kezelték. Komaromi a széles körű hamisítást és elhomályosítást a Nagy Szovjet Enciklopédia esetével támasztja

6 A központosított kultúráirányítás legfontosabb eljárásai közé tartozott az „állami dotációs rendszer”, a „giccsadó”, a „példányszám-politika”, a „papírkontingens”, az „ív-ár rendszer” stb. Vö. BART István, *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*, Bp., Scholastica, 2000, 16–31.

alá, amikor Lavrentyij Berija kegyvesztése és letartóztatása után az enciklopédia előfizetői azt az utasítást kapták a kiadótól, hogy a Berijáról szóló szócikket ollóval vagy pengével vágják ki a kötetből, és helyette ragasszák be a mellékelt szócikket a Bering-tengerről: a művelet segítségével szalonképessé téve a politikailag kompromittálódott kötetet. A szovjet cenzúra és propagandagépezet működése tehát megrendítette a nyomtatott anyagok megbízhatóságába vetett hitet, sőt (ahogy a Nagy Szovjet Enciklopédia példája mutatja) a zárt szöveg eszményét is kikezdte, amennyiben az adott kiadást – az olvasók aktív közreműködésével – össze kellett hangolni az aktuális politikai helyzettel.⁷

A nyomtatott szövegek presztízsvesztésének XX. századi „anakronizmusa” az ellenkultúrán is nyomot hagyott. A szamizdatok szövegállapotára az előzetes autorizáció hiányából fakadó episztemológiai instabilitás volt a jellemző⁸ – vagyis egyfajta kényszerű elmozdulás a nyitott szöveg eszménye felé, amely azonban nem jelentett egyet a szövegek anarchiába süllyedésével. E textuális létmód ugyanis olyan műveleteket hívott életre, amelyek segítségével meg lehetett alapozni az instabil szövegek megbízhatóságát. Komaromi ezek között említi a nyomtatott és a szamizdat szövegek közötti kereszthivatkozások figyelembe vételét, a szamizdatok terjedése és értékelése során alkalmazott protokoll eljárásokat, valamint a személyes kapcsolatok és jótállások szerepét.⁹

Komaromi a szamizdatok cserefolyamatainak szociális modelljét a Marcel Mauss által (elsősorban a polinéziai népeknél) vizsgált társadalmi gyakorlatok alapján határozza meg, és a szamizdatot olyan artefaktumként kezeli,¹⁰ amelynek létmódja a francia szociológus által körülírt ajándék¹¹ fogalmához áll közel. Az ajándéknak megvan az a hatalma, hogy további cserékre kényszerítse a megajándékozottat: „a kapott dolog [ugyanis] nem magatehetetlen”.¹² A szamizdat (textuális) cseréi során a szöveges tárgy a tulajdonos(ok) identitásához is kötődik, és a további cserék felelősségét ruhazza a megajándékozott félre. A reprodukált dolog nem ugyanolyan, mint az „eredeti”: egy új textuális tárgy jön létre, amely magán viseli a továbbadó személy vagy csoport nyomait, és így létmódja a folyamatos használatban teljesedik ki.¹³

A szamizdatok létmódja a viccek körforgásához hasonlóan a textuális és formai változatosságot foglalta magában. A szamizdat szövegek hajlamosak voltak

7 Ann KOMAROMI, *Samizdat as Extra-Gutenberg Phenomenon*, *Poetics Today*, 29(2008)/4 (Winter), 629–630, 633–634.

8 *Uo.*, 634, 638–641.

9 *Uo.*, 638–652.

10 *Uo.*, 655–658.

11 Marcel MAUSS, *Tanulmány az ajándékról* = *Uő, Szociológia és antropológia*, Bp., Osiris, 2004, 193–338, különösképpen: 205–215.

12 *Uo.*, 210.

13 Vö. KOMAROMI, *i. m.*, 657, 659.

arra, hogy a szerzői kontroll alól kikerülve elburjánozzanak.¹⁴ Leon Uris *Exodus* című műve különböző fordításokban keringett az olvasók között, amelyek változatossága abból is fakadt, hogy a fordítók gyakran lerövidítették a 600 oldalas regényt, bizonyos epizódokat kihagyva belőle. Sőt, olyan változat is akadt, amelyet egy rab munkatáborból való szabadulása után jegyzett le emlékezetből.¹⁵ A szamizdat ilyen példái esetében felvetődik a kérdés, hogy a szövegek olyasfajta közösségi használatba vételéről beszélhetünk-e, amely például – a modern folklór jellegzetes példájaként – a lágerverseket jellemzi?¹⁶

A szamizdat analógiájára és azzal közös univerzumban olyan különleges formák jelentek meg, mint a *radizdatok* (külföldi rádiócsatornák által sugárzott anyagok felvett és másolt, illetve lejegyzett és sokszorosított formái), *magni(ti)-zdatok* (magnókészülék segítségével felvett és másolt anyagok, elsősorban versek és zenék) vagy *tamizdatok* (a szovjet blokk országaiból származó, Nyugaton megjelent, majd az anyaországba gyakran visszakerülő anyagok),¹⁷ amelyek más médiumok irányában terjesztették ki az engedély nélküli anyagok hatókörét. Ezek között a mediális formák között természetesen gyakori volt az átjárás: a Szabad Európa Rádió például előszeretettel sugárzott a szovjet blokk országaiból származó anyagokat, amelyek a rádió hullámhosszán visszajutottak az anyaországba, ahol magnóra vették vagy legépelték, majd továbbadták őket. A szamizdatok nem csak az új keletű anyagok számára kínáltak fórumot, de a klasszikus irodalom betiltott, s így nyomtatásban csupán rendkívül korlátoltan hozzáférhető műveit is összekapcsolták az olvasókkal. A szamizdatot kritikus szálak fűzték a hivatalos nyomtatás kultúrájához is: több példát találni arra, hogy – a lehető leggazdaságosabb megoldást alkalmazva – a cenzúra által kihúzott/átírt részek sokszorosítva terjedtek, s be lehetett őket ragasztani az adott, hivatalos nyomtatásban megjelent mű megfelelő lapjaihoz, a Nagy Szovjet Enciklopédia esetében alkalmazott eljáráshoz hasonlóan, bár nyilván ellenkező előjellel.

A szovjet típusú diktatúrákban, az ellenkultúra menedékeiben tehát a szövegiségnek a modern nyomtatás kultúrájától gyökeresen eltérő létmódjai alakultak ki. Ezek nemcsak a cenzúra hatókörén kívül keringő szamizdat anyagok lassan kibontakozó hálózati kultúráját foglalták magukban, hanem azokat a törekvéseket is, amelyek a szövegeket az írásos környezet felől a szóbeli kultúra és az akcionalitás felé tolták el. A szovjet cenzúra és az állambiztonság megkerüléseként értelmezhető szamizdatok előzményei már az 1930–1940-es években felbukkantak.

14 *Uo.*, 636–637.

15 *Uo.*, 635.

16 Vö. KÜLLŐS Imola, *A második világháborús hadifogoly és lágerversek = Áldozatok: A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról*, szerk. Uő, VASVÁRI Zoltán, Bp., Európai Folklór Intézet–L'Harmattan, 2006, 79–116.

17 H. Gordon SKILLING, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, London, MacMillan Press; Oxford, St. Antony's College, 1989, 5.

Mikor a szövegek másolása és továbbadása túlságosan is veszélyes volt, a Szovjet-unióban már létezett valami, amit a szamizdat szóbeli elődjének nevezhetünk. Mivel túl nagy volt a félelem a kéziratok otthoni őrzésétől, a költők arra tértek át, hogy verseiket szűkebb baráti körben elszavalják. A közönség a hallottakat kívülről megtanulta és hasonló baráti körökben továbbadta.¹⁸

E szövegmodellek tehát nem csupán a cenzúrát kerülték meg sikeresen, de a szöveggel való interakciók felélesztésével, a copyright fogalmának radikális átalakításával elbizonytalanították a modern nyomtatás kultúrájának „alapvonásait” is. Marina Cvetajeva saját versei jegyzetfüzetekbe való kimásolását és eladását „Gutenberg legyőzéseként” jellemzi,¹⁹ Anna Ahmatova pedig a totalitárius időszakot „Gutenberg előtti” korszakként emlegeti.²⁰

III.

A szamizdatok kultúrájának olyan kísérleti médiumok is részét képezték, amelyek mögött gyakran radikális művészi törekvések álltak. Az alábbiakban az egyik első, elszigeteltségében egyedülálló magyar szamizdat-kísérletre összpontosítok, amelyet a nyugati magyar sajtó annak ellenére értelmezett szamizdatként, hogy az eredendően a nyugati underground mintájára készülő kommunikációs forma megteremtésének kísérlete volt. Az 1970-es évek elején mindössze néhány számot megért *Expresszió – Önmanipuláló Szétfolyóirat*²¹ terjesztési modellje a hálózatépítés gyakorlatára épült, amelyet a fluxus, a kapcsolatművészet, a mail art / correspondence art hulláma, s ezzel párhuzamosan az egyre népszerűbbé váló levelezőláncok modellje egyaránt motivált.

Hap Béla olyan koncepciót és mediális identitást dolgozott ki a *Szétfolyóirat* számára, amely gyökeresen eltért a hivatalos szocialista folyóirat-kultúrájától. A lap koncepciójának vonásai egyaránt értelmezhetőek a cenzurális mezővel

18 IVO BLOCK, SABINE HÄNSGEN, WOLFGANG SCHLOTT, *Kultúra a cenzúrán túl = Szamizdat: Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989*, Bp., Stencil–Európai Kulturális Alapítvány, 2004, 118–119.

19 SKILLING, *i. m.*, 4.

20 KOMAROMI, *i. m.*, 632.

21 VÖ. BÉNYI Csilla, *Underground/alternatív/szamizdat irodalmi és képzőművészeti periodikumok bibliográfiája = Né/ma?: Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, szerk. DERÉKY Pál, MÜLLNER András, Bp., Ráció, 2004, 351–352; UŐ, *Egy underground lap a 70-es évekből: a Szétfolyóirat = Reflexió(k) vagy „mélyfúrások”?: A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*, szerk. HAVASRÉTI József, SZIJÁRTÓ Zsolt, Bp.–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008, 187–201. Nagyon hálás vagyok Klaniczay Júliának, Galántai Györgynek és Halasi Dórának, hogy az Artpool Művészetkutató Központ archívumában betekintést nyerhettem a *Szétfolyóirat* számaiba.

szemben kifejlesztett stratégiaként, az erőforrás-hiányos környezet következményeiként és az underground hivatalos kultúrával szembeni ellenállásaként. A lap a korabeli engedélyezési-cenzurális rendszer vakfoltjait is felhasználta arra, hogy – az állambiztonsági szervek jelentéseinek tükrében természetesen sikertelenül²² – legális színben tüntesse fel magát és elkerülje az esetleges retorziókat.

A *Szétfolyóirat* fennmaradásának és terjedésének záloga az a háromoldalas szabályzat volt, amelyet minden további számba változatlanul be kellett másolni. A *Szabályok* cikkelyei dinamizálták a médiumot, és további cserékre ösztönözték azokat, akikhez a lap eljutott. A *Szétfolyóirat* minden egyes száma öt-öt példányt számlált, amelyek öt-öt különböző személyhez kerültek. Ők olvasó-szerkesztőkként arra voltak hivatottak, hogy a kapott folyóirat felét felhasználva, valamint azt saját anyagokkal kiegészítve készítsenek új számot, és azt ismételtten továbbadják öt új embernek.

A kis példányszám rendkívül tudatos döntés eredménye volt. Az állambiztonsági szervek megállapították, hogy „a kiadványt azért készítették csak 5 példányban, mert ez – [a készítő] vélemény[e] szerint – még nem minősül[t] sajtóengedély nélküli anyag sokszorosításának, tehát nem büntethető”.²³ Emellett az indigó és az írógép sokszorosítási technikája sem tette lehetővé a nagyobb példányszámban való terjesztést. A *Szétfolyóirat* szigorúan öt példányra korlátozott számai az egyedi vagy limitált számú (képzőművészeti) műalkotásokhoz, a magániratokhoz, a voltaképpeni kiadást megelőző „kéz- vagy gépiratokhoz” váltak hasonlóvá.

A kis példányszám a szűk körben történő terjesztést is előrevetítette. E terjesztési mód nem írható le sem a hivatalos könyvterjesztés szakzsargonja, sem az engedélykötelességet maga után vonó nyilvános terjesztés jogi fogalma segítségével, hiszen a *Szétfolyóirat* nem került terjesztésre nyilvános módon, hanem privát csatornákon – *adományozás* útján – terjedt. Az adományozás aktusára nem csupán a *Szabályok* cikkelyei utalnak, de Hap Béla *Ajándék-verse* is.²⁴ A maussi ajándékozás rendszeréhez rendkívül közel álló hálózati modell arra a veszélyre figyelmeztet, hogy ha a közösség tagjai nem invesztálnak újabb és újabb erőforrásokat az anyagok keringtetése érdekében, akkor azok hozzáférhetlenné válnak és eltűnnek – ahogy ez a *Szétfolyóirat* esetében is történt.

Azok, akik megkapták a lap egy példányát, becsületszavukat adták – tehát egyfajta szóbeli szerződést kötöttek –, hogy két hónapon belül elkészítik a következő számot. Ezzel a vállalással egyszerre kerültek az olvasó-kritikus-

22 Lásd SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás*, Bp., Noran Könyvesház, 2012, II, 62–71.

23 ÁBTL „Horgászok” O–16268/2, 49.

24 HAP Béla, *Ajándék-vers Bálint Pistinek szeretettel*, AMKK, BREZNYIK Péter, BÁLINT István, HALÁSZ Péter, KOLLÁR Marianne, KOÓS Anna száma, 65–67.

szerkesztő-szerző (ahogy a *Szétfolyóirat*-készítők hívták: az olvasó-szerkesztő) szerepkörébe. Nem csupán olvasták a folyóiratot, hanem válogatták, másolták, kiegészítették és kritizálták azt. A *Szétfolyóirat* kibújt az adott szerkesztő „saját számán túlnyúlható kontrollja alól, hiszen [nem volt] állandó szerkesztője”.

Az olvasó-szerkesztő nem volt köteles az új anyagok szerzőit feltüntetni, és az újraközlés során azt sem kellett jeleznie, hogy átvett anyagról van-e szó. Az új anyag pedig szinte bármi lehetett: saját szöveg éppúgy, mint idegen szöveg; fordítás éppúgy, mint átírás stb. Külföldi terjesztés esetén a *Szétfolyóirat* lefordítható volt az adott ország nyelvére is. A szövegek felmondták az őket a szerzőjükhöz kapcsoló viszonyt, hogy „önmagukat közöljék”. Mindehhez táptalajul szolgált az undergroundnak a név autoritásával és a szerző intézményével szemben tanúsított ellenséges magatartása, amely például Szentjóbý Tamás több számban is megjelent *Anonym kiáltványában* mutatkozott meg.²⁵

A *Szétfolyóirat* legalább ennyire támaszkodott az elsősorban az oralitás kultúráját jellemző önszabályozó mechanizmusokra is, amelyet a terjesztési modelljében kódolt „állandó és spontán szelekció” biztosított. E szerint az olvasó-szerkesztők kötelesek az általuk legjobbnak ítélt anyagokat beválogatni a következő számba. E művészi periodika esetében tehát nem a szavahihetőség és a megbízhatóság, hanem az esztétikai érték biztosítása érdekében kellett protokollt bevezetni. Használati szabályai így egyszerre voltak rendkívül kötöttek, amennyiben kötelező érvénnyel be kellett tartani a *Szabályok* cikkelyeit, és rendkívül kötetlenek, amennyiben az olvasó-szerkesztők szinte szabad kezet kaptak azon a téren, hogy hogyan bánnak a hozzájuk került szövegekkel. A *Szétfolyóirat* igyekezett levetni magáról a zárt szövegmodell láncait, és egy olyan modellt létrehozni, amelyben a szövegek integritásukat a variabilitás oltárán áldozzák fel annak érdekében, hogy burjánzásuk feltartóztathatatlan és gyors legyen. A modern könyvnyomtatás kultúrájának profi, standardizált és szilárd másolataitól eltérően a *Szétfolyóirat* szövegmodellje a textuális variabilitás melegágya, ahol a genetikus összefüggések és leszármazások feltérképezése – egy nagyobb korpusz létrejötte esetén – bizonyosan rendkívül időigényes, ha éppen nem lehetetlen munka lett volna. Az intézményesen elhatárolt szerepek összemosódnak, a disszemináció e logikája megkívánja, hogy az olvasó a szöveg sokszorosítását, terjesztését is magára vállalja, sőt bizonyos esetekben azt is, hogy ne csak mint „másoló kéz” járjon el, hanem a szelektálás és újraírás műveletét is elvégezze. Így a „copy-text” mindig az adott pillanatban éppen „kéznél lévő” példány, amely csupán egy állapot (egy állókép) a (textuális) alakváltozás szüntelen dinamizmusában.

A *Szétfolyóirat* underground koncepciója több szempontból is megtestesíti a klasszikus szamizdatok jellegzetes tulajdonságait. Az írógép és az indigó hasz-

25 [SZENTJÓBÝ Tamás], *Anonym kiáltvány*, AMKK, HAP Béla, valamint AJTONY Árpád számára hátsó borítóján; BEKE László száma, 21; MAURER Dóra száma, 19.

nálatán alapuló előállítási mód, a szövegmodell episztemológiai instabilitása, az orális kultúrára jellemző önszabályozó mechanizmusokhoz való közeledés mellett a privát csatornákon alapuló és az ajándékozás rendszerének mintájára történő hálózati terjesztés egyaránt tükrözi a modern nyomtatás kultúrájával való szembenállását.

IV.

A szamizdat megszületését az 1950-es évekhez és szimbolikusan Nyikolaj Glazkov nevéhez köti a hagyomány, aki a cenzúra miatt kiadhatatlan, géppel írt versesfüzeteinek címlapján használva a szót jelezte, hogy a vékony kötet csupán 'önmaga számára kiadott mű'.²⁶ A szamizdat előképeit kutatva Skilling azonban egészen a XVIII. század végéig megy vissza, s felidézi, hogy Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* című műve – miután a rendőrség elkobozta – néhány fennmaradt példányban és kéziratos formában járt körbe a művelt körökben.²⁷ A XIX. századi Oroszország területén már széles körben keringtek a betiltott színházi darabok kéziratai.²⁸ A kéziratos formában, gyakran illegálisan terjedő anyagok tehát nem voltak ismeretlenek a korábbi korokban sem, bár a szakirodalom a szamizdat eme előképeiről a pusztá említésen kívül keveset beszél.

A cenzúra és a nyílt szövegmodellek közvetett kapcsolata azonban izgalmas – bár eddig kevés figyelmet kivívott – fejezete a nyomtatás fejlődésének és a szöveggel való bánásmód kultúrtörténetének. A döntő módon előzetes formájában működő cenzúra megkerülésének legális és illegális formáiról szólva több szó esik egyrészt az aiszóposzi nyelvről, amely – az utalások, metaforák, elhallgatások, kétértelműségek, példázatok és párhuzamok stb. segítségével – képes volt megkerülni a cenzúrát és eljutni az értő olvasókhoz, másrészt a konspiratív módon működő nyomdákrol, a titkos nyomdahelyekrol, a könyvek határokon átívelő csempészéséről és fekete piacáról. Úgy tűnik azonban, hogy a XVII-XVIII. századi cenzúra és a kánon alatti rétegnek az írásosság mellett mindenekelőtt az oralitással kapcsolatban álló szöveges létmódja olyan rejtett hagyományt képez, amelynek mintáit a XX. század diktatórikus viszonyai közepette is fel lehetett eleveníteni.

A közköltészet fogalmát meghatározni próbáló kísérleteket áttekintve Küllös Imola a „mindenkori kultúrának” egy olyan – nyugat-európai művelődéstörténészek által is elfogadott – modelljét írja le, amely – vitatva a „mereven szétválasztható, kétpólusú (elit ↔ népi) kultúráról szóló elméleteket” – „leginkább egy

26 Wolfgang EICHWEDE, *Szamizdat szigetcsoport = Szamizdat...*, 18.

27 SKILLING, *i. m.*, 3.

28 GOLDSTEIN, *i. m.*, xvi.

U alakú közlekedőedényre emlékeztet”.²⁹ Az „U alakú cső közepén, a kanyarulatban kell elképzelnünk a közköltészetet – magyarázza később e metaforát Csörsz Rumen István –, mely szűrőként szolgál a két függőleges csőoszlop között. A bal oldali oszlopban találjuk a szóbeli folklórt, a jobb oldaliban pedig a csak írásban terjedő irodalmat.”³⁰ E szemléletes metaforát kölcsönvéve és tovább variálva úgy írhatjuk le a nyomtatás, az azt ellenőrző cenzúra és az oralitáshoz is kötődő nyílt szövegmodellek kapcsolatának működési mechanizmusát, hogy azok a szövegek, amelyek nem juthatnak fel az U alakú csőrendszer nyomtatott írásosságot jelentő csúcspontjára, visszasüllyednek a csőrendszer kanyarulatába, vagy az orális szövegek csőoszlopába kerülnek át. Vélhetően e hármas tagolású rendszer törvényszerűségeinek köszönhető, hogy az orális kultúra és a nyomtatott irodalom közötti térben elhelyezkedő közköltészet szövegmodellje párhuzamba állítható a XX. században megszülető szamizdatéval, elsősorban ami az autorizálás hiányából fakadó instabilitást, a szövegek variabilitását, értelmiségi-kisközöségi közegét, „használatban-létét” és határokon átívelő jellegét illeti.³¹ A közköltészet jelensége olyan textuális mintákra és törvényszerűségekre irányíthatja rá a figyelmet, amelyeket – bár évszázadokon át meghatározó módon voltak jelen, s csak a XIX. századtól fogva váltak másodlagossá – a szamizdat kultúrájának sikerült bizonyos mértékig újjáélesztenie.

A közköltészet körébe tartozó szövegek textuális sajátosságait nagyrészt a szerzői autoritás hiányának és a használati szabályok kötetlenségének együttese alakította. E nyílt, dinamikus, a használonak szabad kezét adó szövegmodellt Csörsz Rumen István a rendező-pályaudvar metaforája segítségével ragadja meg, ahol a használat során végzett beavatkozások „a különböző szerelvények rakományát egyesítik, másik irányba indítják, a vagonokat szétkapcsolják és így tovább”.³² E szerelvények egyaránt érkehetnek a népköltészeti hagyomány és a nyomtatott elitkultúra területéről. Egy-egy szerző népszerűségét le lehetett mérni azon, hogy műveik milyen utat jártak be a közköltészeti regiszterben: hogyan ragadtak meg a befogadók tudatában és variálódtak a használat különböző kontextusaiban, hogyan működött a használat során a spontán szelekció. A közköltészet művelői – egy harmadik érzékletes metafora szerint – „nem

29 *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 23; KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 19.

30 Csörsz Rumen István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006), 274.

31 Ezekhez lásd még Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 15–16, 27–32.

32 Csörsz, *Közköltészet...*, i. m., 276.

mérnökei, hanem lakosai-átépítői voltak” a szövegnek.³³ A közköltészet kultúrák feletti, nemzetközi jellege értelemszerűen nemcsak az orális és a nyomtatott kultúra egymás mellett élésének európai kiterjedéséből adódott, hanem a korban megszokott többnyelvűségből, s így a nyelvek egymás mellett éléséből, keveredéséből is. A közköltészet szövegeit a literátus értelmiség tagjaiból álló szűkebb értelmező közösség használta. Ebből adódott sérülékenyséjük is: bizonyos fokig ki voltak téve az orális kultúra önszabályozó mechanizmusainak: annak, hogy használat híján óhatatlanul kihullanak a kulturális emlékezetből. A szövegváltozatok e burjánzása nyomán kialakuló szöveg univerzumot – ahogy Csörsz megjegyzi – érdemes irodalmi létmódként és kommunikációs csatornáként meghatározni, s nem csupán irodalmi réteggkultúráként. Ez a létmód a nyílt szövegeszmény praxisán alapult: „a nyílt szövegbe a befogadó beleírhat: néha javít, néha ront, de nem közömbös szemlélője a leírt betűsorozatnak”.³⁴

A nyílt szöveg irodalmi létmódja pedig a nyomtatás kultúráját szabályozó engedélyezési rendszerekkel is kényszerű kapcsolatba kerül, hiszen azok a szövegek, amelyeket a cenzúra károsnak ítélt és közlésüket megakadályozta, visszaszorultak a szóbeliséghez közelebb álló regiszterbe, a szűk közösségek privát szférájának jóval nehezebben ellenőrizhető létmódjába – vagy ki sem jutottak onnan. Ebből a szemszögből válik hangsúlyossá a megjegyzés, mely szerint a közköltészet „[j]elenlétét, beágyazottságát a 18. századi cenzúra is erősítette”.³⁵ Ez szorosan összefügg azzal, hogy a tekintett időszakban a közköltészet identitásképző szerepet töltött be: „főként a 17–18. századra jellemző a mindenkori elnyomókkal vagy politikai ellenfelekkel szembeni lázongás, a gúny, illetve a nemzeti önkép toposzainak hangoztatása”.³⁶

Ha a nyitott szöveg hagyománytörténetét áttekintve felfigyelünk a közköltészet és a szamizdatok kultúrája között fennálló, a cenzúra hatásához is kötődő hasonlóságokra, akkor megkockáztathatjuk, hogy a nyomtatás kultúrájának intézményes ellenőrzését elkerülő stratégiák mindaddig egyfajta állandóval rendelkeznek, amíg a cenzúra a nyomtatással jár egyben, és azt e keretek között szabályozni próbálja. Ez az állandó vonás a modern nyomtatás kultúrájának vívmányaival szembehelyezkedő, a standardizálás alól kibújó, a használat során variálódó szöveg létmódja, amelynek történetileg változó gyakorlata még a cenzúra szerepének szempontjából olyannyira különböző korokban is mutat fel párhuzamokat.

33 *Uo.*, 278.

34 *Uo.*, 278.

35 *Uo.*, 277.

36 *Uo.*, 275.

Summary

- ✎ Krisztina KAPOSÍ (Budapest)
Between Literature and Folklore: the Second Scene of the Anonymous Comico-Tragoedia and its Folklorization

The *Comico-Tragoedia*, a morality play written by an unknown author, was the most popular dramatic work in Hungarian literature in the 17th century. Including both tragic and comic elements, this morality play paraphrases three different Biblical parables of the New Testament, framed by an allegorical battle between Virtues and Vices following the tradition of the Christian *psychomachia*. The *Comico-tragoedia* has come down to us in three printed editions and several manuscript copies. The paper focuses on the second scene of the morality play, i.e. the story relating the parable of the Rich Man and poor Lazarus (Lk 16, 19-31), which was folklorized in popular prints during the 18th-19th century. In the popular tradition as conveyed by the *Comico-Tragoedia* we can observe how a Biblical parable is converted into a dramatic play, only to become later an independent literary parable again in its shortened and thoroughly reworked versions fulfilling different folkloric-functions, and to reappear as a folk custom called the Rich Man's play (*dúsgazdagolás*) or the Devil's Carnival.

- ✎ Andor NAGY (Eger)
The Story of the Mederus Family of Braşov in the Light of Funeral Poems

The surname "Mederus" was a well-known family name among the Saxon bourgeoisie in the early modern period. The most famous member of the family, Petrus Mederus, is mentioned in literary and historical works, at times briefly and inaccurately. Moreover, the religious denomination of the other members of the family is virtually unknown. The paper investigates how this family history is presented in a funeral poem written for a long-forgotten little girl.

- ☛ Éva KNAPP (Budapest)
*Poema Satyricum. A Hungarian Occasional Poem from 1724
and its Historical Background*

On the main square of Kassa (today Košice, Slovakia) twenty-six urban citizens were beheaded in 1696 on charges of conspiracy against the German garrison of the city. In memory of this, a few decades later a Maria Immaculata statue group was erected at the spot of the execution. While the majority of the population of the city was Protestant in the 17th century, it became mainly Catholic in the first third of the 18th century, who took the control of the city in hand. The monumental memorial impressively represents this historical process. The full completion of the statue group and its public and solemn blessing challenged the Protestant population which exercised absolute power over the city in the previous century. It was motivated probably by the fact that someone secretly placed a Hungarian satirical verse on the pedestal of the statue on the night of 29th January 1724. The paper discusses a hitherto unpublished version of this satirical verse, giving its transliteration.

- ☛ Krisztina NAGY (Budapest)
Unknown József Mátyási's Manuscripts in István Ferenczy's Legacy

Upon reviewing the legacy of the renowned Hungarian sculptor István Ferenczy (1792–1856), a number of formerly unknown manuscripts scribed by József Mátyási (1765–1849) were found in the archives of the Hungarian National Gallery with six letters and numerous previously unknown poems amongst them. This paper reveals details of the friendship between the sculptor and the poet, analyzing the abovementioned documents.

- ☛ Zsanett NEMESNÉ MATUS (Győr)
*The Elder Tree Lutist. Kisfaludy's Influence
on the Works of István Bodroghy Papp*

István Bodroghy Papp, a poet of the lower nobility previously unknown in literary history, assembled a collection of poems under the title *Faragószék* (Carving Board) on over 300 pages. Although the poems are original, the author followed Dániel Berzsenyi, Mihály Csokonai Vitéz, Gábor Dayka and Sándor Kisfaludy in their composition. The paper presents three longer works, all of which confirm the influence of Kisfaludy.

- ☛ Imola KÜLLÖS (Budapest)
“Song of the Infamous Benke Kotsis Pál”
(From *Popular News Verse to Outlaw Ballad?*)

My paper is a historical, folkloristic and philological analysis of a local epic, a *robbers' song* dated 1818. Entitled the *Song of the Infamous Robber*, it contains motifs, formulas and rhymed couplets from folksongs and outlaw ballads about two robbers (murderers), *Benke Kotsis Pali* and his companion *Sebestény Mihály*, from the region known as Little Cumania in Hungary. One of its interesting features is that it names many citizens and town officials of Halas, a small town there, as well as the robbers' patron/receiver/accomplice. The local origin/association of the text is confirmed not only by the names of individuals but also by the contemporary place names in Kiskunhalas and its vicinity, as well as by the lifelike dialogues present in the ballads. In publishing the text and subjecting it to a comparative textual and stylistic analysis, I would like to draw the attention of scholars to the mutual influence of anonymous works of popular poetry that spread both orally and in writing, and folk poetry passed on by oral tradition, as well as to show what a wealth of data there is to be found in such occasional news verses that provided a stock of themes and motifs for the new style of outlaw, murder, catastrophe and lament ballads.

- ☛ Mária Bernadett SMID (Budapest)
*Notes on the History of Plays about St Gregory:
the Sámuel Ketskeméti (1816–1826) Manuscript*

The paper sheds light on the development of the student tradition called ‘Gregory walk’ in the 20th century. All across Europe, St Gregory’s Day marked the end of the winter festivities and the beginning of agricultural work in spring. Its nature and some of its characteristics survived down to the 20th century in Hungarian folk tradition. Instead of presenting the ‘Gregory walk’ as an ethnic specificity, I present it as a nation-wide practice, the spread of which was largely due to public education. Based on a concrete manuscript, the paper presents the data of a given region’s popular poetry and folklore, contextualizing them whenever possible, and mapping out the texts’ path.

- ✎ Lujza TARI (Budapest)
A Real Jew's Harp and Other Musical Instruments in the Newspaper: Domestic and Foreign Reports of István Kultsár

István Kultsár (1760–1828), the teacher, theatre director, and advocate of Hungarian language and literature established in 1806 a Hungarian-language newspaper which was continued in 1817 by another serial. In this highly multi-faceted newspaper he presented several kinds of instruments from Hungary, Europe and all over the world. The selected material provides a insight into how of Kultsár's paper was envisaged to contribute to the establishment of modernity the in Hungarian language in Hungary under Habsburg dominion during the first decades of 19th century.

- ✎ Rumen István CSÖRSZ (Budapest)
István Kultsár and Popular Poetry in the Periodical Entitled Hasznos Mulatságok ('Useful Trifles')

One of the most outstanding figures in the cultural life of 19th century Hungary, István Kultsár (1760–1828), was the first to publish Hungarian songs, initially calling them popular songs, then folk songs. A number of them were indeed of an anonymous folk song origin, but the majority were popular songs, some with a specific author. The fashion they represented had a deep impact on Hungarian popular poetry in the 1820s, many readers perceiving them as Hungarian folk songs; some of these pieces even found their way into German and English collections. Aside from publishing the songs, Kultsár wrote a few short programmatic essays under the influence of Percy and the Grimm brothers, calling for the necessity to collect folk songs. The paper is an overview Kultsár's works on folklore, focusing on these manifestos and popular songs.

- ✎ Vilmos VOIGT (Budapest)
Fifteen Hungarian Folk Songs Published by F. Toldy (1828)

Initiator of the modern Hungarian literary scholarship, Professor Franz (Ferenc) Toldy (1805–1875) included into his two-volume anthology of Hungarian poetry (*Handbuch der ungrischen Poesie* Pest, 1828) 15 Hungarian folk song texts in Hungarian, some of which had previously been published (from 1822 on) in the review *Hazai Tudósítások* edited by István Kultsár. Toldy selected from about 50 such “folk songs” published there from various regions of Hungary. Toldy's “Handbook” was also used by the English literary man, John Bowring

for his *Poetry of the Magyars* (London, 1830), but Bowring did not translate any of the folk songs from Toldy's anthology. Another Hungarian scholar, Karl Georg Romy (1780–1847) sent altogether 80 Hungarian folk songs to Bowring, who finally included 64 songs into his English publication.

Toldy's outstanding position as a scholar of literature and the possibility of comparing four anthologies of Hungarian folk songs made at the same time by Kultsár, Romy, Toldy and Bowring enable us to draw certain conclusions on the notion and interpretation of folk song texts in Hungary at the time, classify them and identify historical strata in them. In addition, the paper compares Toldy's selections with another anthology found in the Archives of the Hungarian Academy of Sciences (8^r 206/61), shedding some new light on the way how in the 1820s publishers of folk songs understood textual variation.

☛ Péter BOGNÁR (Budapest)

The Sources of Petőfi's János Vitéz (Sir John) in Popular Poetry: Lie Poems

This paper discusses the lie motifs found in Sándor Petőfi's narrative poem, *János vitéz* ('Sir John'). According to scholarship on the subject, Petőfi relied on four types of sources in his famous poem: true stories, folktales, trashy literature, and high poetry. However, a comparison of Petőfi's poem with 17th–18th century lie-poetry shows that these lie motifs were known to popular Hungarian literature in previous centuries, too.

☛ István SERES (Budapest)

The Outlaw and the "Hussar with the Whip": Notes on the Background of the Poem Rózsa Sándor (1849) by János Arany

A well-known topic in Hungarian literature is the legendary outlaw, Sándor Rózsa, who took part in the Hungarian War of Independence of 1848–49 at the head of 150 men. Aside from the usual weaponry such as sword, pistol and carbine, the outlaws used special weapons including the bullwhip equipped with a lethal metal ring, as well as the lasso, shepherd's axe and club, which gave rise to popular legends about the heroic struggles of outlaws or about the so-called "hussar with the whip". Sometimes these are based on actual historical events and have parallels in literature; in other cases they present certain folklorized elements of a literary work telling a historical event. A well-known example for this phenomenon is a poem by one of the greatest poets of the era, János Arany, whose plot had a long afterlife in Hungarian popular culture in a variety of forms.

- ☛ Attila BUDA (Budapest)
The Political Expansion of Patronage: Propaganda Poetry

From the late 1830s, the final results of the Hungarian elections were substantially affected by the activity of the local canvassers who were hired by the candidates in order to gather votes. They reached this goal mainly by excessive hospitality and propaganda material, such as canvassing songs. The latter were characterized by defaming the opponent and praising the candidate to be elected. The paper introduces this “politically incorrect” poetry through an example from the Southern Hungarian Plain.

- ☛ Zoltán MÓSER (Bicske)
Folksongs of a Girl from Székelyvécke, Transylvania (1919)

The paper publishes folk songs preserved in a manuscript and collected in Székelyvécke, Romania (Romanian *Vetcka*, German *Wetz*). They were sung by a young lady by the name of Mányi Borús (Burus) born in 1892; therefore the manuscript must have been put together some time after 1919, which are confirmed by patriotic Romanian songs on its last pages. Aside from publishing the songs, I will compare them with variants that can shed light on the reception and spread of these songs.

- ☛ Gábor DANYI (Budapest)
Beyond Censorship, but Before Printing
The Open Textual Model of Samizdat and its Historical Antecedents

What is the point of convergence between the use of censorship, the operation of printing and the alternative forms of textuality diverging from modern print culture? From the 16th century onwards, the cooperation between print culture and licensing systems has facilitated the slow formation of the closed model of modern textuality with features including standardization, fixity, reliability, authorship, copyright, etc. It has also had an indirect impact on alternative forms of textuality, including, for example, piracy and popular poetry. The open model of textuality resurfaced in the 20th century in Soviet-bloc countries, although censorship played a different role there. Due to censorship, readers in the Soviet Union at the time could witness a new type of uncertainty related to official prints, and – not unlike intellectuals in the 17th and 18th centuries – they regarded printed books as less valuable than hand- or type-written texts, i. e. so-called *samizdat* materials. Samizdat culture applied a textual model

characterised not only by the lack of standardization, but also by the variability of texts, the importance of human resources in the process of production and dissemination, the elimination of copyright and authorship and self-regulating selection usually associated with oral culture, etc. By mapping out the heritage of censorship and alternative textuality, I focus on 17th and 18th-century parallels of 20th-century samizdat culture and popular poetry. I argue that because censorship operating in institutional frameworks was bound to print culture, the different strategies of avoiding censorship included open and interactive textual models in both historical periods.